

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
Інститут рукопису

РУКОПИСНА ТА КНИЖКОВА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

Археографічні дослідження унікальних
архівних та бібліотечних фондів

ВИПУСК 29

КИЇВ 2022

У 29-му випуску збірника репрезентовані фахові студії, що залучають до наукового та суспільного обігу результати археографічних досліджень унікальних архівних та бібліотечних фондів. Це розвідки, присвячені вивченню, зокрема: львівських видань богослужбових книг у василіянських монастирях Мараморського комітату (за матеріалами візитацій 1749 та 1756 років); церковно-співочих рукописів фонду 177 та збірки Михайлівського Золотоверхого монастиря Інституту рукопису НБУВ; особистої бібліотеки представника козацької старшини другої половини XVIII ст. Степана Лашкевича. До історико-культурного простору введено відомості про склад та зміст архівної спадщини академіка АН УРСР Івана Крип'якевича; дослідниці румейської мови, краєзнавці і збирачки фольклору греків українського Надазов'я Римми Харабадат. Дослідження книжкових застібок на українських кириличних пам'ятках XIV–XVIII ст. дозволило визначити їхні основні конструктивні типи, притаманні українським оправам періоду Середньовіччя та Ранньомодерної доби. Студії зі спеціальних історичних дисциплін представлені статтями стосовно історіографічного огляду видань та публікацій про Літопис Самійла Величка періоду незалежності України; характеристики документів Служби Уповноваженого фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП з Федерального архіву Німеччини; особливостей бібліотечно-бібліографічної класифікації літератури Фонду юдаїки Інституту рукопису НБУВ. Історія Свято-Преображенського Мгарського і Свято-Покровського Ладанського монастирів висвітлена в публікації не друкованих раніше документів. Низка дописів присвячена ювілейним датам – 300-літтю від дня народження видатного українського філософа Григорія Сковороди та 150-тим роковинам від дня народження відомого історика Василя Данилевича.

Розраховано на істориків, філологів, мистецтвознавців, культурологів, а також на широкий загал дослідників, які цікавляться вітчизняною та світовою історією.

Наукова рада

О. С. Онищенко, *д-р філос. наук, акад. НАН України*; Г. В. Папакін, *д-р іст. наук*;
Н. А. Шип, *д-р іст. наук*; О. О. Хамрай, *д-р філол. наук*;
О. В. Пастушенко, *д-р наук із соц. комунікацій*; Аліна Дзентьол (Польща), *д-р гуманіст. наук*;
Ріма Ціценене (Литва), *д-р гуманіт. наук*; Олаф Хамман (Німеччина), *д-р філософії*.

Редакційна колегія

Л. А. Дубровіна (гол. ред.), *д-р іст. наук, чл.-кор. НАН України*; В. В. Бездрабко, *д-р іст. наук*;
Г. В. Боряк, *д-р іст. наук, чл.-кор. НАН України*; Л. І. Буряк, *д-р іст. наук*;
Н. В. Веретеннікова, *канд. наук із соц. комунікацій*; Л. А. Гнатенко, *д-р іст. наук*;
Н. М. Зубкова (відп. секр.), *канд. іст. наук*; Г. І. Ковальчук (заст. гол. ред.), *д-р іст. наук*;
К. В. Лобузін, *д-р наук із соц. комунікацій*; В. І. Попик, *д-р іст. наук, чл.-кор. НАН України*;
Л. М. Яременко, *канд. іст. наук*; Ярослав Думановський (Польща), *габілітований д-р*;
Дайва Нарбутене (Литва), *д-р філософії*; Сергеюс Темчинас (Литва), *габілітований д-р гуманіт. наук*;
В. Г. Ченцова (Франція), *канд. іст. наук*; Л. В. Шаріпова (Велика Британія), *д-р філософії*.

Рецензенти

М. Г. Палієнко, *д-р іст. наук, професор*
О. В. Воскобойнікова-Гузева, *д-р і наук із соц. комунікацій*

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 16087-4559Р від 16.12.2009 р.

Видання індексується науковими базами даних, зокрема: Scopus, Web of Science, Google Scholar, Index Copernicus, Scientific Indexing Services, ResearchBib, International Institute of Organized Research (I2OR), CiteFactor, BASE, Open Access Infrastructure for Research in Europe, Directory of Open Access Journals (DOAJ), Word Cat, EBSCO, Український Реферативний Журнал, Україніка наукова, Наукова періодика України.

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
Institute of Manuscript

MANUSCRIPT
AND BOOK HERITAGE
OF UKRAINE

*Archaeographic Studies
of Unique Archival and Library Fonds*

ISSUE 29

KYIV 2022

The next, 29th, issue of the digest includes professional surveys that engage the results of archaeological research of unique archival and library fonds into scientific and public circulation. These are, in particular, the surveys dedicated to studying of the Lviv editions of liturgical books in Basilian Monasteries of Maramorosh County (according to visitations of 1749 and 1756), church-singing manuscripts of fond 177 and collection of church music of the St. Michael's Golden-Domed Monastery of the Institute of Manuscript of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine, and personal library of representative of the Cossack foreman of the second half of the 18th century, Stepan Lashkevych. Information on the composition and content of the archival heritage of Academician of the Academy of Sciences of the Ukrainian Soviet Socialist Republic Ivan Krypiakievych and researcher of the Rumeiku language, a local historian and a collector of folklore of the Greeks of the Ukrainian Azov Sea region Rymma Kharabadot has been introduced into the historical and cultural space. Study of book fasteners on Ukrainian Cyrillic monuments of the 14th – 18th centuries made it possible to determine their main constructive types inherent in Ukrainian bookbinding of the Middle Ages and Early Modern period. Studies in special historical disciplines are represented by articles on the historiographic review of editions and publications about the Chronicle of Samiilo Velychko of Ukraine's independence period; characteristics of the documents of the Service of the Commissioner of the Fuehrer for the supervision of the entire intellectual and ideological schooling and training in the NSDAP (1934–1945) in the Federal Archives of Germany; features of the library and bibliographic classification of the literature of the Judaica Collection of the Institute of Manuscript of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. The history of the Holy Transfiguration Mgar and Holy Intercession Ladan monasteries is highlighted in the publication of previously unprinted documents. A number of publications are devoted to jubilee dates – the 300th anniversary of the birth of the outstanding Ukrainian philosopher Hryhorii Skovoroda and the 150th anniversary of the birth of the famous historian Vasyl Danylevych.

The target audience includes historians, philologists, art historians, culturologists as well as other researchers interested in the world history and the history of Ukraine.

Science Board

O. Onyshchenko, *Dr. habil. in Philosophy, Academician of National Academy of Sciences of Ukraine*;
H. Papakin, *Dr. habil. in History*; N. Shyp, *Dr. habil. in History*; O. Khamrai, *Dr. habil. in Philology*;
O. Pastushenko, *Dr. habil. in Social Communication*;
Alina Dzentol (Poland), *Ph.D in Humanitarian Sciences*;
Ryma Tsintseniene (Lithuania), *Ph.D in Humanitarian Sciences*; Olaf Hamman (Germany), *Ph.D.*

Editorial Board

L. Dubrovina (Editor-in-Chief), *Dr. habil. in History, Corresponding Member of National Academy of Sciences of Ukraine*; V. Bezdrabko, *Dr. habil. in History*;
H. Boriak, *Dr. habil. in History, Corresponding Member of National Academy of Sciences of Ukraine*;
L. Buriak, *Dr. habil. in History*; N. Veretennikova, *Ph.D in Social Communication*;
L. Hnatenko, *Dr. habil. in History*; N. Zubkova (*Secretary in Charge*), *Ph.D. in History*;
H. Kovalchuk (Deputy Editor-in-Chief), *Dr. habil. in History*;
K. Lobuzina, *Dr. habil. in Social Communication*;
V. Popyk, *Dr. habil. in History, Corresponding Member of National Academy of Sciences of Ukraine*;
L. Yaremenko, *Ph.D. in History*; Yaroslav Dumanovsky (Poland), *Ph.D*;
Daiva Narbutene (Lithuania), *Ph.D*; Serheius Temchinas (Lithuania), *Ph.D in Humanitarian Sciences*;
V. Chentsova (France), *Ph.D. in History*; L. Sharipova (United Kingdom), *Ph.D.*

Reviewers

M. Paliyenko, *Dr. habil. in History*
O. Voskoboinikova-Huzieva, *Dr. habil. in Social Communication*

This publication is indexed by the following scientometric databases, among which are: Scopus, Web of Science, Google Scholar, Index Copernicus, Scientific Indexing Services, ResearchBib, International Institute of Organized Research (I2OR), CiteFactor, BASE, Open Access Infrastructure for Research in Europe, Directory of Open Access Journals (DOAJ), Word Cat, EBSCO, Ukrainian Abstract Journal, Scientific Ukrainika, Scientific Periodicals of Ukraine.

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХІВНИХ ТА КНИЖКОВИХ ФОНДІВ

УДК: 930.2:[271.2-282.7(477.83-25):27-523.6(477.87+498)]
<https://doi.org/10.15407/rksu.29.005>

Михайло Васильович Тупиця,
магістр історії,
аспірант кафедри історії Гуманітарного факультету,
Український католицький університет
(Львів, Україна)
ORCID 0000-0003-2256-6032
e-mail: mr.tupysia@ucu.edu.ua

ЛЬВІВСЬКІ ВИДАННЯ БОГОСЛУЖБОВИХ КНИГ У ВАСИЛІАНСЬКИХ МОНАСТИРЯХ МАРАМОРОСЬКОГО КОМІТАТУ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВІЗИТАЦІЙ 1749 ТА 1756 РОКІВ)

Мета роботи. На основі візитацій марамороських василіанських монастирів 1749 та 1756 рр. реконструювати склад богослужбової літератури, окремо виділивши львівські друковані видання. Для розуміння причинно-наслідкових зв'язків між наявністю конкретних видань у монастирях слід охарактеризувати регіон у ширшому політичному та релігійному контексті. **Методологія.** Під час дослідження застосовано міждисциплінарний підхід, що передбачає використання історичних та філологічних методів дослідження, а також кодикології. Статистичний метод та метод істо-

ричної реконструкції було застосовано для укладання таблиць із переліком книг. Історико-порівняльний метод дав змогу співставити склад богослужбової літератури за тематикою та мовою, щоб охарактеризувати особливості літургійних практик у монастирях. **Наукова новизна.** На підставі візитацій 1749 і 1756 рр. було здійснено реконструкцію складу богослужбових книг для 13 монастирів. Проаналізовано наявність львівських друкованих видань в 11 монастирях. **Висновки.** На Мараморощині з Середньовіччя до епохи раннього модерну переважали традиції східного

християнства, зокрема православ'я. На період османського завоювання Угорщини та європейської Реформації на Мараморощині простежуються полемічні рухи між уніатами й православними, яких підтримувала державна влада католиків Габсбургів та кальвіністів трансільванських князів відповідно. Візитації як елемент конфесійного дисциплінування мали на меті ознайомити тодішнє єпархіяльне правління в тому числі і з особливостями літургійних практик монастирів Мараморощи. Львівські видан-

ня Службників дають змогу припустити, що до середини XVIII ст. в марамороських монастирях, незважаючи на прийняття унії, продовжували відправляти богослужіння за здебільшого православними друкми. Наявність львівських видань у марамороських монастирях свідчить про тісний контакт християн східного обряду з обох боків Карпат та жваву книготоргівлю.

Ключові слова: марамороські монастирі, візитації, богослужбові книги, Львів, Службник.

Актуальність. Питання релігійної культури Мукачівської єпархії має неабияке значення для культурної історії, історії Церкви та загалом для історії Центрально-Східної Європи. Період XVI–XVIII ст. на теренах Угорського королівства характеризується конкуренцією та конфліктами в політичній та релігійній сферах. На основі реконструкції літургійних книг можемо говорити про спільноту, яка, будучи неоднорідною в етнічному плані, намагалася зберігати та культивувати слов'яно-візантійський християнський обряд і через це наблизитися до чіткішого розуміння місцевого християнського етосу. Спільноти вірян, які служили Літургію здебільшого церковнослов'янською мовою, не мали потужного друкарського осередку, що міг би задовільнити високий попит на богослужбову літературу. Рецепція львівських літургійних книг у середовищі марамороських монастирів може виступати і як приклад дослідження «споживання» цих друків, і як кейс з уточнення їх розповсюдження. Крім питань, пов'язаних з релігійною культурою, дослідження дає можливість проаналізувати загалом забезпеченість монастирів богослужбовою літературою та культурні зв'язки християн східного обряду Угорського королівства у складі монархії Габсбургів та Речі Посполитої.

Аналіз досліджень. Незважаючи на обмежене коло джерел до історії василіянських монастирів Мукачівської єпархії ранньомодерного

часу, до сьогодні збереглися візитаційні описи XVIII ст. Зокрема, списки документів 1749 р. були зроблені за протоігумена василіянських монастирів Мукачівської єпархії о. Антонія Коцака бл. 1781–1783 рр. [3, арк. 5 зв.]. На основі палеографічного аналізу візитації марамороських монастирів 1749 р. та зіставлення почерків цих списків з документами авторства/укладання о. Антонія Коцака можемо стверджувати, що дані документи переписав саме він [2]. До наукового обігу їх було залучено василіянами – о. Анатолієм Кралицьким [14; 15; 19; 21] та о. Корнилієм Шафранковичем [37]. На початку XX ст. згадані джерельні матеріали опрацьовував російський славист Олексій Петров, що займався дослідженням історії Угорської Русі [30, с. 199–200]. Проте об'єктом його уваги була інформація про мараморських православних єпископів. Серед іншого він використав документи з архіву Мукачівського монастиря св. Миколая, що тепер зберігаються в Державному архіві Закарпатської області (далі – ДАЗО) в місті Берегові [4].

У 1920-х роках усі відомі кириличні візитаційні описи монастирів Мукачівської єпархії XVIII ст. опублікував василіянин о. Гліб Кинах. У 1923 р. дослідник віднайшов та увів до наукового обігу візитації 1749 р. місцевим варіантом староукраїнської мови [12]. Упродовж наступних років о. Гліб Кинах опрацьовував та опублікував другу групу текстів – візитації за 1755, 1756, 1765 та 1809 рр. [11]. На відміну від попереднього видання, де була коротка джерелознавча передмова, друге видання мало лише стислу біографічну оповідь про укладачів візитаційних протоколів. Після згаданих публікацій о. Гліба Кинаха, у середині XX ст., візитації 1749 р. майже дослівно переписав архимандрит Василій Пронін у своїй кандидатській дисертації, захищеній у Москві 1958 р. Він додав до російського перекладу незначні коментарі та доповнив інформацію даними про історію деяких монастирів пізнішого часу [31, с. 275–278].

На початку XXI ст. публікацію візитацій було включено до спільного археографічного проєкту ДАЗО та Повітового музею Сату Маре (Румунія), де вчергове видрукували візитації 1749 р. [22, с. 257–270]. Варіант рукопису візитаційного протоколу 1749 р., що зберігається в Закарпатському обласному краєзнавчому музеї ім. Тиводара Легоцького, оприлюднила Тетяна Шевніна [38]. Підсумував стислий

історіографічний огляд джерельних публікацій Віктор Кічера у статті, яка присвячена візитаціям 1749 р. Хоча основну увагу дослідник приділив лише одній візитації, йому вдалося в короткому тексті подати конструктивну критику публікації Т. Шевніної та оцінити позитивні й негативні моменти в публікаціях о. Гліба Кинаха [13].

У підсумку, як було згадано, одним з основних джерел для дослідження історії марамороських монастирів є візитаційні протоколи, які хронологічно охоплюють середину XVIII – початок XIX ст. У цих джерельних матеріалах згадано 16 василіянських монастирів, а описи книгозбірень подано для 13 обителів [11; 12]. Для порівняння: на теренах тодішньої Мукачівської єпархії станом на середину XVIII ст., крім Марамороського комітату, існувало ще 7 монастирів у таких населених пунктах: Красний Брід, Буковець (Словаччина), Марія-Повч (Угорщина), Мукачево, Малий Березний, Імстичево, Заріччя [28, с. 21–37; 47–58; 69–73; 77–82; 85–90]. На тлі густоти монастирів у всій Мукачівській єпархії, Марамороський комітат має свою особливість в їх непропорційно більшій кількості щодо решти території єпархії. В організаційній структурі монастирів Мукачівської єпархії марамороські монастирі управлялися одним настоятелем, що у джерелах завжди позначався як «ігумен марамороський».

Мета цієї статті – з'ясувати особливості розповсюдження та пояснити факт побутування львівських видань у марамороських монастирях. Серед іншого, слід стисло охарактеризувати історичний контекст функціонування монастирів; реконструювати склад богослужбової літератури; а це, у свою чергу, дозволить простежити зміни в літургійних практиках василіянських монастирів Мукачівської єпархії другої половини XVIII ст.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи історію василіянських марамороських монастирів, насамперед варто зауважити про їхню юрисдикційну невизначеність. Конкуренція між Мукачівською катедрою східного обряду та ігуменом Грушівського ставропігійного монастиря, що мав статус патріаршого екзарха Константинопольського патріархату, тривала від XV ст. [29, с. 17–215; 33; 44, old. 543–565; 48]. Мараморощина користувалася небезпідставними автономістськими інтенціями, а поляризація двох центрів посилилась у час османського за-

воювання Угорщини. Друга половина XVII ст. пройшла під знаком гри на цих інтенціях кальвіністського трансільванського нобілітету та прокатолицької прогабсбургзької духовної влади Мукачева. 1716 року почався процес остаточного підпорядкування Мараморощини духовній владі Мукачівського єпископа [41, fol. 58–63; 6, с. 65–66; 27, с. 70]. Каталог ігуменів монастирів Мукачівської єпархії, укладений наприкінці XVIII ст., вказує, що першим «ігуменом марамороським» був о. Прокопій Годермарський (пом. 1729 р.) [3, арк. 5]. Саме він, будучи генеральним вікарієм мукачівського єпископа Геннадія Георгія Бізанція, сприяв упровадженню унії в Марамороші. Судячи із цього документа та років життя о. Прокопія Годермарського, можна говорити, що *de jure* марамороські монастирі могли бути унійними вже в першій чверті XVIII ст. Проте, оскільки останній православний марамороський єпископ Досифей Теодорович до свого ув'язнення 1733 р. управляв частиною парафіяльного духовенства, що не прийняла унії [49, old. 14–16], очевидно, декотрі монастирі теж залишалися лояльними до нього, хоча формально підпорядкованими мукачівському владиці. Цей же факт підтверджує реєстр заборгованості марамороських монастирів перед мукачівською єпископською кафедрою 1734 р., причому, окрім загальновідомих монастирів, він містить наразі єдину виявлену в документах інформацію про монастир у Репинному [5, арк. 1]. Натомість, за наявними антимінсами можемо менш-більш чітко говорити про тривалість процесу переходу на унію (поруч з антимінсами раніших неунійних єпископів зустрічаємо антимінси від Геннадія Георгія Бізанція до Мануїла Михайла Ольшавського [див.: 11, 12]). Паралельно зі встановленням влади унійного єпископа над Мараморощиною відбувався процес консолідації чернечого життя цілого єпископства. У підсумку це привело до запровадження в монастирях чернечих правил василіян, тобто Йосифа (Велямина Рутського), вже 1721 р. [26, с. 132–134].

У другій половині XVII – першій половині XVIII ст. на Мараморощині було фундовано монастирі в наступних населених пунктах: Мойсей (Румунія, 1672 р.), Джулин (зараз Джулешть, Румунія, 1692 р.), Біксад (Румунія, 1700 р.), Драгово (1705 р.), Вільхівці (1708 р.), Суд (Румунія, 1709 р.), Барсаново (зараз Барсана, Румунія, 1711 р.), Кричево

(1711 р.), Боронява (1716 р.), Бедевля (1719 р.), Вишня Вишава (зараз Вішуель де Сус, Румунія, 1719 р.), Великий Бичків (20-ті роки XVIII ст.). При цьому суто унійними з цих монастирів від самого заснування були лише Біксадський та Великобичківський. Раніше за XIV ст. сягають Білоцерківський та ставропігійний Грушівський монастирі, з яких останній зруйнували під час повстання в кінці XVII ст. Біксадський монастир невдовзі після створення був розорений і почав відновлюватися в середині XVIII ст. [18, с. 154–177; 20; 28, с. 58–68]. Монастирі Мараморошу, дещо подібні до тих, які функціонували у Трансільванії [46], були малими монашими осередками, що могли населяти близько 2–5 ченців. Ці осередки формували мережу духовних центрів різного статусу, що перебували в тісній комунікації та зберігали традиції автономного існування місцевих церковних структур [28, с. 59–66].

Реконструкцію історичних книжкових колекцій як збірок, що до сьогодні не збереглися (попри типовість недоліків у записах візитацій [36; 47]), можна зробити шляхом звіряння та співставлення наявної бібліографічної інформації з каталогами, укладеними Якимом Запаском та Ярославом Ісаєвичем [7; 8]. Також варто зауважити, що одним з маркерів «конфесійної приналежності» богослужбової літератури є місце видання книги. Так, православні богослужбові книги виходили у друкарнях Києва, Москви та Львова (до першої третини XVIII ст.), тоді як унійні – у Вільні, Уневі, Супраслі та Почаєві.

Основна частина кириличних друкованих богослужбових книг на територію Корони Святого Стефана потрапляла з теренів Київської митрополії. Віряни східного християнського обряду в монархії Габсбургів виступали культурними посередниками та «споживачами» у цьому процесі [32; 34; 35]. Оскільки друкарень, які б могли задовольнити місцевий попит, не було [10, с. 89], протягом тривалого часу унійні та православні парафії й монастирі східного обряду угорських земель користувалися книгами як із православних, так й з унійних друкарень ранньомодерної України. Хоча зрозуміло, що інколи такі літургійні книги виправляли, зокрема замість князя Володимира Великого писали про святого Стефана, чи дописували *filioque* в текстах Символу віри [42]. В 1726–1727 рр. відбувся ряд соборчиків, де духовенство дало згоду на впровадження

постанов Замойського собору включно із прийняттям редагованого Символу віри та ряду інших богословських питань, що мало відобразитися і на літургійних практиках, зокрема через виправлення богослужбових книг подібно до Київської митрополії [40]. Протокол візитації парафій Мукачівської єпархії 1750–1752 рр. підтверджує наявність виправлених богослужбових книг на парафіях [43, old. 40–253].

Книжковий репертуар монастирських книгозбірень залежить від ряду факторів, одним з найголовніших є практичне застосування книг. До комплекту богослужбових книг у східнохристиянській традиції відносять такі: Євангеліє, Апостол, Псалтир, Часослов, Октоїх, Тріодь Пісна, Тріодь Цвітна, Мінея, Служебник, Требник, Чиновник (Служебник архієрейський), Ірмолой (Ірмологіон), Устав (Типікон), Акафістник, Канонник, Правильник (Правило до Святого Причастя), Молитвослов [23, с. 22–57].

Кількість богослужбової літератури у 13 досліджуваних монастирях хоч і не завжди була повною, проте достатньою для здійснення Літургії (див. Таблицю № 1). З поданого переліку книг зрозуміло, що деякі монастирі володіли більш ніж одним примірником певного богослужбового кодексу. Враховуючи те, що обителі були невеликими, практичної потреби у володінні декількома примірниками книг не було. За даними візитаційних матеріалів, на території монастирів зазвичай фіксували лише по одній церкві [11; 12]. Тому правдоподібним обґрунтуванням видається потреба в обслуговуванні вірників на різних мовах та оновлення репертуару книгозбірень за рахунок пожертв і закупівель нових книг. У двох примірниках в одному монастирі присутні книги всіх назв, крім Тріоді Пісної, Тріоді Цвітної та Міней на 12 місяців. У трьох примірниках присутні Євангелія та Требники. Кілька примірників одного видання зазвичай розрізнялися як старіші та новіші, рукописні та друковані або двомовні. Найчастіше відсутні при монастирях Акафісти та Ірмологіони. Популярність Міней Святкових/вибраних на протигагу Мінеям на 12 місяців пояснюється значним обсягом останньої (одна окрема книга на кожен місяць року) та високою ціною [1; 9].

Богослужбові книги мараморських василіянських монастирів у 1749 р.

Монастирі Книги	Бороняво	Барсаново	Бедевля	Біла Церква	Великий Бичків	Вишня Вишчава	Вільхівці	Джулін	Драгово	Єуд	Кричово	Мойсей	Угтя	Загалом
Акафіст					1							1	2	4
Апостол	1	1	1	2	1	1	1	1		1	1	2	2	15
Євангеліє	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	3	2	16
Ірмологіон			1		1									2
Мінея Святкова	1	2	1	2	1	1	1	2	1	2	1	2	1	18
Октоїх	2		2	1	1		1	1	1	1				10
Псалтир	1	1	2	1	1	1	1	1	2		1	2	2	16
Служебник		1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	13
Требник		2	3	1	1	1	1	1	2	1	1	1	2	17
Тріюдь Пісна	1	1	1	1	1		1		1	1	1	1	1	12
Тріюдь Цвітна	1		1	1	1		1	1	1	1	1	1	1	11
Часослов	1	1	1	1	2	1		1	1		1	2	1	12
Загалом	9	10	15	12	13	7	9	10	11	9	9	16	16	

Джерело: [12].

Оскільки Мараморощина знаходилася на етнічному кордоні, тому під час опису книжкового репертуару монастирів було важливо вказувати мову книг. Основними етноконфесійними групами в регіоні були унійне чи неунійне руське (українське) та волоське (румунське) населення. Межа такого етноконфесійного кордону проходила приблизно за верхньою течією річки Тиси: на півночі – руське, а на півдні – волоське населення [45, р. 65–67]. У цьому випадку показовою служить книгозбірня Мойсейського монастиря, в якому для кожної богослужбової книги вказали мову кодексу. Характерно, що тут трапляються примірники волоською мовою, хоча переважає церковнослов'янська. Зустрічаються також дві книги сербською мовою (Мінея в Барсановському та Євангеліє в Мойсейському монастирях), а також неідентифікована польськомовна

книга в Бедевлі [12]. На відміну від конкретизації мови книг, повністю відсутня детальна бібліографічна інформація про рік видання та друкарню. Для порівняння, в актах візитацій парафій Мукачівської 1750–1752 та Львівської 1730–1786 рр. єпархій бібліографічна інформація якщо й конкретизована, то лише до місця видання [16; 43]. Тим не менше, наявні дані свідчать про присутність у монастирях богослужбової літератури з таких видавничих центрів, як Київ (друкарня Києво-Печерської Лаври), Львів (друкарні Ставропігійного братства та Михайла Сльозки), Вільнюс (друкарню не ідентифіковано).

Переходячи до аналізу безпосередньо книг із львівських друкарень у марамороських василіянських монастирях, варто стисло охарактеризувати друкарні в ранньомодерному Львові, в яких видавали богослужбові кодекси церковнослов'янською мовою. Друкарство у Львові зародилося із приїздом Івана Федорова та виданням слов'янського Апостола 1574 р. Після смерті першодрукаря друкарське обладнання перейшло до Успенського Ставропігійського братства, що вже 1591 р. випустило друком першу грецько-церковнослов'янську граматику Адельфотес. Крім братської друкарні у Львові мали право друкувати слов'янськими шрифтами друкарні Михайла Сльозки, православного єпископа Арсенія Желиборського, православного, а згодом унійного єпископа Йосифа Шумлянського. Проте найпотужніша друкарня функціонувала все-таки при Львівському братстві [10, с. 104–117; 139–147; 211–221].

Через джерельні обмеження неможливо повноцінно дізнатися про співвідношення рукописної до друкованої книг у досліджуваних монастирях. Лише в описі Великобичківського монастиря за 1749 р. зафіксували таку інформацію для всіх книг – було 12 стародруків та одна рукописна книга [12, с. 116]. Найімовірніше, що в записах книг інших монастирів, при відсутності вказівки, чи це рукопис чи стародрук, насправді переважали стародруки. Співставлення даних двох візитацій також підтверджують цю гіпотезу. Крім того, здебільшого новими надходженнями були саме стародруки. Так, наприклад, у 1756 р. до богослужбових книг Боронявського монастиря додався Служебник львівського друку [11, с. 435], а до Барсановського – Цвітна Тріодь, Акафістник і Псалтир – також львівські видання [11, с. 440].

Оскільки чіткий відсоток друкованих видань визначити досить проблематично, то частку львівських видань окреслити ще важче. На підставі аналізу візитаційних списків вдалося встановити місце видання для 25 богослужбових книг. Інформацію візитацій доповнюють дані по крайніх записів з матеріалів, що свого часу досліджували Іван Панькевич та Василь Микитась. У підсумку відомо про дев'ять львівських видань у 20 примірниках для 11 досліджуваних монастирів [11; 12; 17; 24; 25] (див. Таблицю № 2).

Таблиця № 2

Львівські богослужбові книги мараморських василіянських монастирів у середині XVIII ст.

Монастирі Книги	Борняво	Барсаново	Бедевя	Біла Церква	Великий Бичків	Вишня Вишава	Джулин	Драгово	Єуд	Мойсей	Угтя	Загалом
Акафіст											1	1
Апостол					1						1	2
Євангеліє						1						1
Мінея Святкова					1						1	2
Служебник	1	1		1	1		1		1	1		7
Требник			1									1
Тріюдь Пісна								1				1
Тріюдь Цвітна								1				1
Часослов					1		1			2		4
Загалом	1	1	1	1	4	1	2	2	1	3	3	20

Джерело: [11; 12].

Рік та місце видання богослужбової літератури мараморських василіянських монастирів XVIII ст. можна встановити, лише досліджуючи книги *de visu* чи на підставі опублікованих каталогів. Зокрема, вдалося з'ясувати, що один з Апостолів був надрукований у друкарні Михайла Сльозки в 1654 р. По крайні записи свідчать, що книгу купив за «золотих чотири» православний мараморський єпископ Йоаникій Зей-

кан (1665–1687 pp.) і вклав у 1686 р. до Угольського монастиря. Інший покрайній запис свідчить, що парафіяни Тячева подарували цю книгу до іншого храму 1763 р. [24, с. 17]. Ще одне львівське видання було у книгозбірні Угольського монастиря – Акафістник 1699 р., що зараз зберігається у відділі рукописів і стародруків Наукової бібліотеки Ужгородського національного університету [17, с. 64]. У 1695 р. Мінею Святкову до Угольського монастиря пожертвували Ференц Грицишин із своїм братом Стефаном. Про місце видання свідчить лише згадка в дослідженні І. Панькевича. Деталізувати дату видання він не зміг, оскільки на книзі був відсутній титульний аркуш. За каталогами ідентифікувати видання також не вдається, оскільки упродовж XVII–XVIII ст. цю книгу видавали у друкарні Ставропігійського братства в 1632, 1638, 1643, 1651, 1694 та 1738 pp. [7, № 1308; 8, № 227, № 259, № 313, № 378, № 689]. В останньому виданні було враховано зміни, що їх регламентувало Пастирське послання київського митрополита Атанасія Шептицького «Про виправлення богослужбових книг» від 3 травня 1738 р. [39, с. 160–161]. Крім Угольського монастиря, львівськими Мінеями Святковими володіли також монастирі у Великому Бичкові та Білій Церкві [11; 12, с. 115–116]. У 1707 р. єромонах Герасим Шустяк подарував до Драгівського монастиря Тріодь Пісну [27, с. 14]. Характерною особливістю цього видання є помилкове датування друку 1699 р. Насправді ж це видання друкувалося 1689–1690 pp. [8, с. 102–103]. Отець Герасим Шустяк подарував цій же обителі львівську Тріодь Цвітну, проте час дарування в покрайньому записі не занотували. Відмінність титулування монаха в записі 1707 р. єромонахом, а в недатованому записі – ігуменом цього монастиря дає підстави стверджувати, що книги були подаровані не одночасно. Подані вище книги відповідають співвідношенню одна назва – одне видання, що можна чітко ідентифікувати. Крім цих, по одному львівському виданню зафіксовано в ще декількох марамороських монастирях: Євангеліє у Вишньовишавській та Требник у Бедевлянській обителях.

Укraj стислі дані візитаційних протоколів та деяких покрайніх записів у книгах нашоxвують на думку, що процес поповнення книгозбірень був дуже повільним та тривалим. Крім цього, була поширена практика позичання книг між іншими монастирями та парафіями для користування під час Божественних Літургій. Тріодь Пісну та Часослов для

Боронявського монастиря купив монах Ісайя [12, с. 108]. Після переліку книг монастиря у Великому Бичкові зафіксовано, що їх усі купив тодішній ігумен Гедеон [12, с. 116]. З візитації 1756 р. дізнаємося, що на той час Требник та Псалтир Драгівського монастиря перебували в Угольському монастирі [11, с. 436]. Натомість Угольський монастир, очевидно в якості обміну, передав Драгівському Псалтир та рукописний Апостол. Окрім цього, Требник Угольського монастиря перебував у священника Нижньої Апші, а Акафіст – у колодницького архіпресвітера [11, с. 438]. Перед 1756 р. Барсанівський монастир придбав з Вишньовишавського Святкову Мінею, а стару продав до Бедевлянського [11, с. 438]. Один друкований церковнослов'янською мовою Часослов із Мойсейського монастиря перебував на парафії в Нижній Вишаві, при тому для власного вжитку було залишено церковнослов'янський, але рукописний Часослов [11, с. 441]. Поруч з позиченою з Копашнова Святковою Мінеєю, в Боронявському монастирі 1749 р. доволі цікаво виглядає позичене від кріпака-желяра Євангеліє [12, с. 108]. Як бачимо, рух книг у межах околиць парафій та монастирів був доволі активний, що свідчить як про попит, так і про брак богослужбової літератури.

У візитаціях вдалося знайти інформацію про побутування в досліджуваних монастирях Півуставу й Часослову. Від перших друкованих кириличних книг Часослови мали, напевно, найбільше редакцій, що також зумовило появу різних характерних назв для певних примірників. Представлені три львівські видання в марамороських монастирях записані у візитаційні протоколи як «Півустав львівський» у Великобичківському та «Часослов львівський» у Джулинському й Мойсейському монастирях.

На підставі візитацій у семи з тринадцяти монастирів вказали місце видання Службника. Питання уніфікації літургійних практик, так само, як і на теренах Київської митрополії, було пріоритетним також у тодішній Мукачівській єпархії. У цьому контексті для візитаторів монастирів середини XVIII ст. було важливо отримати інформацію про місце видання Службників як найбільш чіткий маркер для розуміння прогресу уніфікації літургійних практик, як елемент ширшого процесу соціального та конфесійного дисциплінування, що відбувалося на основі постанов Замойського собору. Хоча ми не маємо інформації про роки видання

Служебників, слід думати, що це були книги православного зразка, які у Львові виходили 1637, 1646, 1666, 1681, 1691 [8, № 258; № 352; № 432; № 598, № 668], 1702 рр. [7, № 778] та тривалий час використовувалися як на унійних, так і на православних парафіях.

Наукова новизна. Дана розвідка є першою спробою аналізу книжкових зібрань монастирів тодішньої Мукачівської єпархії в ширшому контексті політичних та релігійних змін у регіоні загалом та єпископстві зокрема. На основі зробленої реконструкції репертуару богослужбової літератури представлено загальну характеристику книгозбірень за способом виробництва (рукописи, стародруки), мовою, місцем видання.

Висновки. Мукачівська єпархія перебувала в регіоні, де протягом тривалого часу була політична нестабільність та релігійні протистояння. Мукачівський та грушівський релігійні центри були у сфері впливу католицьких та кальвіністських правителів. Марамороський неунійний клир, всупереч амбіціям Габсбургів, функціонував за підтримки трансільванських князів-кальвіністів. Після придушення повстання Ракоці 1703–1711 рр. та ліквідації Трансільванського князівства поступово відбувається процес прийняття вірянами Мараморошу унії, але літургійні практики, засновані на церковнослов'янських друкованих виданнях з Речі Посполитої, залишаються незмінними. Львівські видання богослужбових книг підтверджують цю тезу.

Назагал Марамороські монастирі були достатньо добре забезпечені літургійними книгами. Проте обміни та позичання кодексів говорять також про брак богослужбової літератури. Навіть невеликі чернечі осередки зазвичай мали мінімальний комплект книг «до хору». Присутність богослужбової літератури волоською мовою, що майже дублювалася із церковнослов'янськими виданнями, свідчить про вжиток також і волоської під час богослужінь. Зафіксовано поодинокі видання сербською та польською мовами.

Показовим є побутування в Марамороських монастирях львівських Служебників. Майже до середини XVIII ст. літургійне дисциплінування було дуже проблематичним, оскільки не було чітко сформовано корпусу книг, що відповідали б постановам Замоїського синоду щодо Літургії. Віленське видання Требника у книгозбірні Великобичківського монастиря не містить датування, тому важко сказати, чи воно було

православним чи унійним. Проте промовистим є те, що всі інші богослужбові книги цього монастиря надруковані в Києві та Львові, тобто йдеться про видання, що належать до Київської традиції. Присутність львівських видань у марамороських монастирях має свідчити, в першу чергу, про жаву «міграцію» книг на південний бік Карпат та їх активний ужиток там. Більш ґрунтовні висновки із цього питання сподіваємося зробити на основі пошуків примірників богослужбових книг, які в досить значній кількості зараз зберігаються у приватних колекціях, музеях, архівах, бібліотеках та на парафіях.

Список використаних джерел

1. Альмес І. «Церковні книги» у Віцинському василіанському монастирі (за матеріалами інвентарного опису 1774 р.) // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 2015. Вип. 49. С. 365–378.
2. Державний архів Закарпатської області. Ф. 64. Опис 1. Спр. 66.
3. Там само. Спр. 250. 6 арк.
4. Там само. Опис 5. Спр. 121. 12 арк.
5. Там само. Ф. 151. Опис 1. Спр. 533. 1 арк.
6. Дулишкович І. Историческія Черты Угро-Русских. Унгарь : Типографія Макс. Полячка, 1877. Т. 3. 234 с.
7. Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга друга. Частина друга (1765–1800). Львів : Вища школа, 1984. 125 с.
8. Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга перша (1574–1700). Львів : Вища школа, 1981. 133 с.
9. Ісаєвич Я. Книговидавання та друкарство в Почаєві: ініціатори та виконавці // Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки: зб. наук. пр. / редкол.: О. С. Онищенко, В. П. Леонов, П. Т. Тронько та ін. Київ : НБУ ім. В. І. Вернадського, 2011. С. 7–22.
10. Його ж. Українське книговидавання: витоки, розвиток, проблеми. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2001. 520 с.
11. Кинах Г. Посіщення закарпатських монастирів ЧСВВ в рр. 1755, 1756, 1765 та 1809 // Записки Чина Св. Василя Великого. Львів, 1928–1930. Т. 3. Вип. 1–4. С. 432–446.
12. Його ж. Посіщення марамороських монастирів 1749 р. // Записки Чина Св. Василя Великого. Жовква, 1924. Т. 1. Вип. 1–2. С. 105–122.

13. Кічера В. «Списание обителей Марамороскихъ древле бывших» 1749 року – міфи та факти // Румунсько-Українські відносини: історія та сучасність. Матеріали V міжнар. наук. симпоз. Сату Маре – Ужгород : Вид-во Сатумарського музею, 2015. С. 41–54.
14. Кралицкій А. Состояніе монастырей: Боронявскаго и Кричовскаго въ 1756 году. (Памятник старинной русской письменности) // Свѣтъ. Унгваръ, 1869. 2 (14) фев. (№ 5).
15. Его же. Списокъ монастырей Чина св. Василия В., существовавшихъ иногда въ Марамороши (въ Угорщинѣ) и истертыхъ императоромъ Іосифомъ II 1788 г. // Научовый сборникъ, издаваемый литературнымъ Обществомъ Галицко-русской Матицы. Львовъ, 1865. Вып. 1. С. 50–53.
16. Крип'якевич І. Невикористане джерело до історії старої книги // Науковий збірник бібліотеки АН УРСР / АН УРСР (Київ), Бібліотека; редкол.: Ю. О. Меженко та ін. Київ, 1946. Т. 1. С. 98–102.
17. Микитась В. Давні рукописи і стародруки: опис і каталог. Частина перша. Ужгород : Вид-во УжДУ, 1961. 93 с.
18. Мороз В. Заснування і становлення Боронявського монастиря: Історія обителі на тлі епохи // Наукові записки Ужгородського університету. Серія: історично-релігійні студії. Ужгород, 2016. Вип. 5. С. 154–177.
19. Його ж. Історія чернецтва у спадщині о. Анатолія Кралицького, ЧСВВ // Науковий вісник УжНУ. Серія: історія. Ужгород, 2020. Вип. 42. № 1. С. 20–29. [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(42\).2020.202115](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(42).2020.202115)
20. Його ж. Світильник віри: історія Боронявського монастиря на тлі епох. Львів: Вид. УКУ, 2017. 376 с.
21. Його ж. Чернець та його доба: національна та релігійна ідентичність у спадщині о. Анатолія Кралицького, ЧСВВ (1835–1894) // Етнічна історія народів Європи. Київ, 2018. Вип. 56. С. 37–53.
22. Мукачівська греко-католицька єпархія. Документи. Episcopia greco-catholică de Mukacevo: documente / ред.: В. Чубота та ін. Сату Маре – Ужгород : Сатумарський музей, 2007. Т. 1. 389 с.
23. Настольная книга священнослужителя. Москва : Изд-во Моск. Патриархии, 1977. Т. 1. 768 с.
24. Панькевич І. Покрайні записи на підкарпатських церковних книгах. Частина II // Науковий зборник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. Ужгород, 1937. Вип. 13–14. С. 1–36.
25. Його ж. Покрайні записи на підкарпатських церковних книгах. Частина I // Науковий Зборник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. Ужгород, 1929. Вип. 6. С. 129–196.

26. Пекар А. Василянська провінція св. Миколая на Закарпатті // *Analecta OSBM. Roma*, 1982. Vol. 11 (17). С. 131–164.
27. Його ж. Нариси історії Церкви Закарпаття. Рим : ОО. Василяни, 1967. Т. 1. Єрархічне оформлення. (Записки ЧСВВ, т. 22; сер. 2; секц. 1: Праці). 241 с.
28. Його ж. Нариси історії Церкви Закарпаття. Ужгород : Ужгород. міська друкарня, 2014. Т. 3: Монаше життя. 216 с.
29. Петровъ А. Древнѣйшія грамоты по исторіи карпато-русской церкви и іерархіи 1391–1498. Praha : Česká grafická unie, 1930. 229 + XIX с.
30. Его же. Материалы для истории Угорской Руси. «Старая вѣра» и Уния в XVII–XVIII вв. // Новый сборник статей по славяноведению, составленный и изданный учениками В. И. Ломанского. Санкт-Петербург, 1905. С. 185–257.
31. Пронин В. История Православной Церкви на Закарпатье. Ужгород: Мукачев. епархия, 2009. 524 с.
32. Фелдвари Ш. Старопечатные книги кирилловского и глаголического шрифтов Эгерской Архиепископской Библиотеки // *Annales Instituti Philologiae Savicae Universitatis Debredeniensis de Ludovico Cossuth Nominat.* Debrecen, 1995. Vol. 27. P. 83–95.
33. Фенич В. «Монастырская церковь»: происхождение и ранняя история Мукачевского епископства XV века (историографический аспект) // *Карпатика*. Ужгород, 2012. Вип. 41. С. 177–203.
34. Фйольдварі Ш. Книжкові видання українських братств у культурі слов'янських народів Габсбурзької Імперії // *Українознавчий альманах*. Київ, 2014. Вип. 17. С. 86–91.
35. Його ж. Стародруки кириличного шрифту в римо-католицьких бібліотеках Угорщини // III Міжнар. конгрес україністів. Літературознавство. Бібліографія. Інформатика, Харків, 26–29 серпня 1996 р. / НАН України, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Харків, 1996. С. 188–192.
36. Ціборовська-Римарович І. Видовий та джерелознавчий аналіз документів, дотичних історії книги та історії бібліотек в Україні XVI – першої чверті XIX ст. // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Київ, 2012. Вип. 34. С. 259–279.
37. Шафранковичъ К. О монастырь Драговском (Kövesliget.) въ Мараморощѣ. (По записям іеромонаха Іоанникія Скрипка 1756 г.) // *Свѣтъ*. Унгарь, 1869. 9 (21) фев. (№ 6).
38. Шевніна Т. «Списание обителей марамороских древле бывших» – цінна пам'ятка історії монастирів Закарпаття // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. Ужгород, 2010. Вип. 9–10. С. 252–320.

39. Шустова Ю. Видання Анфологіонів у друкарні Львівського Ставропігійського братства XVII – першої половини XVIII ст. // Науковий щорічник «Історія релігій в Україні». Львів, 2020. Вип. 30. С. 158–165. <https://doi.org/10.33294/2523-4234-2020-30-1-158-165>
40. Шустова Ю. Послание об исправлении книг от 3 мая 1738 года львовского епископа Афанасия Шептицкого // Румянцевские чтения – 2014. Ч. 2: матер. междунар. науч. конф. (15–16 апр. 2014 г.): [В 2 ч.]. Москва : Пашков дом, 2014. С. 376–383.
41. Baran A. Eparchia Maramorosiensis eiusque unio. Romae: PP. Basiliani, 1962. 2nd ed. (Записки ЧСВВ т. 18; сер. 2; секц. 1: Праці). 108 + XII f.
42. Földvári S. A Magyar Királyság szláv etnikumú orthodox parókiáinak liturgikus-könyv importja-mint a keleti s nyugati kereszténység koraiújkorai kapcsolatainak tükrözője // Magyarország és a Balkán vallási és társadalmi kapcsolatai: Tanulmánykötet Ohridi Szent Naum halálának 1100 évfordulója emlékére. ed.: Doncsev T. and all. Budapest: Bolgár Kulturális Fórum, 2011. Old. 192–207.
43. Források a magyarországi görögkatolikus parókiák történetéhez. Olsavszky Mihály Mánuel munkácsi püspök 1750–1752. évi egyházlátogatásainak iratai / ed. by T. Véghseő. Nyíregyháza : Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, 2015. (Colactanea Athanasiana. Vol. 7. sec. 2. Textus/Fontes) 799 old.
43. Hodinka A. A Munkácsi görög-katholikus püspökség története. Budapest: Tudományos Akadémia történelmi bizottsága megbízásából, 1909. 856 old.
44. Magosci P.-R. Historical atlas of Central Europe. 3rd ed. Toronto: University of Toronto Press, 2018. 275 p.
45. Miron G.-M. The Basilian Monk and Uniate Identity of the Uniate Church in Eighteenth-Century Transylvania // Communities of Devotion. Religious Orders and Society in East Central Europe, 1450–1800 ed. by Maria Craciun. London: Routledge, 1st ed. 2011. P. 245–274.
46. Szady J. Inwentarz księgozbiorów parafialnych z drugiej połowy XVIII wieku – nowa metoda edycji // Textus et Studia. Kraków, 2016. Vol. 5. № 3. S. 77–91.
47. Žeňuch V. The Territorial Development of Mukachevo's Eparchy in the Middle Ages and the Early Modern Period // CES Working Papers. 2020. Vol. 12. № 3. P. 28–43. URL: https://ceswp.uaic.ro/articles/CESWP2020_XII3.pdf (дата звернення: 12.03. 2021).
48. Zsatkovics K. Gy. A Máramarosi görög szertartású orosz egyház es vicariátus történelme. Ungvár: Unio Könyvnyomda, 1909. 35 old.

Mykhailo Tupytsia*Master in History,**PhD student at the Department of History, Humanities Faculty,**Ukrainian Catholic University**(Lviv, Ukraine)*

ORCID 0000-0003-2256-6032

*e-mail: mr.tupytsia@ucu.edu.ua***Lviv editions of liturgical books in Basilian Monasteries
of Maramorosh County (according to visitations of 1749 and 1756)**

The study aims to reconstruct the liturgical literature of the Basilian Maramorosh monasteries, in particular, to study Lviv issues. The main sources of the research are the visitations of 1749 and 1756. **Methodology.** This paper is the interdisciplinary research, that includes historical and philological methods as well as codicology. Statistical methods allow to compose tables with a list of the books we are interested in. The historical-comparative method made it possible to compare the composition of church literature by subject and language to conclude the features of the monasteries' liturgical practices. **Scientific novelty.** Firstly, this research made the reconstruction of liturgical books for thirteen Maramorosh monasteries. The paper concentrates on studying of the Lviv old printed liturgical books of the eleven monasteries. **Conclusions.** Since the Middle Ages the Maramorosh was mainly a region of the Orthodox tradition. The period of the Turkish conquest of Hungary and European Reformation which in the local space manifested itself in the confrontation of two parties – the Uniate and the Orthodox. It should be mentioned that each of them was supported by the Habsburg Catholics and the Calvinists of the Transylvanian princes. As an element of confessional disciplining, visitations were aimed at acquainting the diocesan government, including the peculiarities of the monasteries' liturgical practices of the Maramorosh county. Lviv editions of *Sluzhebnik* suggest that by the middle of the 18th century Maramorosh monasteries still followed the liturgical practices of the old model. Lviv editions in the Maramorosh monasteries verify the next statements: close contact of Christians of the Eastern rite on both sides of the Carpathians, and quite intensive book trade between them.

Key words: Maramorosh monasteries, visitations, liturgical books, Lviv, *Sluzhebnik*.

*Стаття підготовлена 13 березня 2021 року;**подана до друку 22 червня 2022 року.*

*Ольга Анатоліївна Шуміліна,
доктор мистецтвознавства, професор,
професор кафедри теорії музики,
Львівська національна музична академія імені М. В. Лисенка
(Львів, Україна)
ORCID 0000-0002-2615-1208
e-mail: shumili2016@gmail.com*

ЦЕРКОВНО-СПІВАЦЬКА ЗБІРКА МИХАЙЛІВСЬКОГО ЗОЛОТОВЕРХОГО МОНАСТИРЯ З ФОНДІВ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО: ПІДСУМКИ НАУКОВИХ СПОСТЕРЕЖЕНЬ

Мета роботи. Підведення підсумків наукових спостережень щодо збірки церковно-співацьких творів, яка зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського і походить з колишньої бібліотеки Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря. **Методологія.** У процесі дослідження рукописної збірки було застосовано історико-стильовий, аналітичний та компаративний методи, внаслідок чого вдалося уточнити датування пам'ятки, виявити твори більш раннього походження, що складають самостійний розділ, а також визначити структуру збірки як комплекту сумісного складу. **Наукова новизна.** Виявлено, що збірка була неправильно датована і що хибне датування вказане в документах рукописного фонду.

Це стало перешкодою для правильного визначення її змісту і структури. Було з'ясовано, що збірка містить не лише духовні твори доби класицизму, як уважали протягом тривалого часу, а є унікальною антологією співу середини й другої половини XVIII століття. В ній наявні церковно-співацькі твори доби українського бароко, які утворюють самостійний розділ, а в розділ з духовними концертами доби класицизму вміщено твори всіх відомих українських композиторів вказаного періоду – А. Рачинського, М. Березовського, Д. Бортнянського, А. Веделя, С. Дехтярева. **Висновки.** Комплект Михайлівського Золотоверхого монастиря є унікальним рукописним джерелом, в якому відображено стан української церковно-співацької культури середини і другої

половини XVIII століття, позначеної процесами стильових перетворень. Як збірка сумісного складу, він наслідує основні принципи комплектації партесних рукописів, що були сформовані протягом XVII – першої половини XVIII століть, та зазнає впливу нових тенденцій, пов'язаних з переходом до нового стилю церковної музики у другій половині XVIII століття. Дати, вказані в документах руко-

писного фонду, стосуються лише одного з розділів комплексу і їх не слід поширювати на всю збірку, яка є унікальною антологією української духовної музики середини і другої половини XVIII століття.

Ключові слова: Михайлівський Золотоверхий монастир, збірка церковно-співацьких творів, партесні концерти, хорові концерти доби класицизму, рукопис сумісного складу.

Актуальність теми дослідження. Сучасне українське музикознавство як наукова галузь активно працює над вивченням різноманітних питань, пов'язаних з дослідженням музичної культури України давніх часів. Музикознавство вже накопичило достатній досвід у дослідженні давньої творчої спадщини, що дійшла до нас у рукописних збірках. Протягом останніх років значно посилюється процес розробки загальних напрямів дослідження, пов'язаних із систематизацією, каталогізацією, розшифровкою, ідентифікацією (зокрема датуванням) рукописних пам'яток. Сьогодні продовжується їхнє всебічне вивчення, що дозволяє відновити ті історичні процеси, які тривали в українському музичному мистецтві протягом XVI–XVIII століть.

Важливим завданням української музикознавчої науки є *віднайдення* маловідомих музичних рукописних пам'яток, їхній кодикологічний аналіз та палеографічний опис, систематизація, каталогізація, розшифрування музичних творів. І хоча є вже значні успіхи в дослідженні такого напрямку, ще не всі пам'ятки давньої української музики досконало описані, каталогізовані, введені в сучасну музичну науку.

Велика кількість музичних пам'яток українського походження свого часу потрапила за межі України, і це суттєво ускладнює їхній пошук та опрацювання. В Україні вони зберігаються, зокрема, у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Досвід показує, що далеко не завжди вони дістають правильного визначення змісту і датування на етапі архівного опи-

су, що стає перешкодою для подальшої уваги до них з боку фахівців, які під час пошуку потрібних справ користуються записами у фондових каталогах, зробленими співробітниками архіву. Проблема залишається актуальною дотепер, незважаючи на проголошену цифровізацію архівних описів та політику відкритого доступу до архівних матеріалів, позаяк у випадку з українськими архівами ці положення, на жаль, не спрацьовують. У пропонованій статті йдеться про шляхи опрацювання однієї з музично-рукописних пам'яток багатоголосого співу та підсумки наукових спостережень.

Аналіз досліджень і публікацій. Вивчення рукописів багатоголосих церковно-співацьких творів розпочалося наприкінці XIX століття. Найперше завдання полягало в тому, щоб знайти музичні рукописи в церковних бібліотеках, зробити їхній опис і каталогізацію. Рукописні колекції міста Києва в той час описував відомий учений-археограф М. Петров [10]. У його описах вказана певна кількість церковно-співацьких книг, що перебували в київських зібраннях. Із середини XX століття ці пам'ятки почали вивчати вчені-музикознавці (в Києві однією з перших стала О. Шреср-Ткаченко). Користуючись описами М. Петрова, вони брали рукописи до роботи і працювали з музичними текстами: зводили голоси в партитури, досліджували особливості музичного стилю, готували твори до публікації тощо. Якщо в описах було вказано неправдиві відомості, пам'ятки не потрапляли до поля зору дослідників і залишалися неопрацьованими.

Мета дослідження полягає в підведенні підсумків наукових спостережень щодо пам'ятки багатоголосих церковно-співацьких творів, яка зберігається в ІР НБУВ і походить із колишньої бібліотеки Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря.

Виклад основного матеріалу. У комплексному фонді «Літературні матеріали» (ф. І) ІР НБУВ перебуває на зберіганні збірка церковно-співацьких творів Михайлівського Золотоверхого монастиря міста Києва. Вона складається з дев'яти рукописних одиниць, сукупність яких утворює неповний рукописний комплект. Кожна одиниця має власний номер зберігання (ф. 1, од. зб. 5587–5595). За записом в актовій книзі, зробленим у травні 1937 року, та інформацією фондового каталогу, це

збірка хорових концертів кінця XVIII – початку XIX століття, яка переписувалася протягом 1809–1812 років, і це апіорі означає, що в ній вміщено твори доби класицизму.

Саме в такому статусі збірка була відома упродовж усього XX століття починаючи від найпершої публікації – статті О. Дзбанівського «Минуле музичної культури на Україні (по київських музеях та бібліотеках)» (1927) [6]. Із публікацій українських музикознавців 1990-х років, частково чи повністю заснованих на матеріалах цієї збірки [1; 5; 7; 8; 17], теж зрозуміло, що пам'ятка містить лише хорові концерти доби класицизму.

Так уважали б і дотепер, якби авторка статті випадково не побачила кілька книжок цього комплекту. Їх було підібрано і відкладено для тогочасної завідувачки музичного відділу В. Шульгіної, яка готувалася до доповіді на конференції «Церковна музика: аспекти дослідження» (до 2000-річчя Християнської ери), що була проведена 18–20 листопада 1997 року в Національній музичній академії України імені П. І. Чайковського. Навіть побіжний огляд цих книжок переконував у тому, що вони мають велику кількість т. зв. *партесних концертів* – церковно-співацьких творів, які представляють період бароко, і що ці твори, ймовірно, утворюють у збірці великий самостійний розділ.

У такому випадку інформацію про збірку треба було шукати в публікаціях дослідників музичної спадщини доби українського бароко. Провідною дослідницею цього періоду була відома професорка Н. Герасимова-Персидська, тож ми звернулися до її наукових праць і з'ясували, що в усіх публікаціях 1970–1980-х років до роботи було взято партесні рукописи Києво-Печерської лаври та Софійського собору – т. зв. *київська партесна колекція*, описана, зокрема, на сторінках видання «Фонди відділу рукописів ЦНБ АН УРСР» (1982) [3], і що аналізу творів Михайлівської збірки, як і повідомлень про саму цю збірку, немає. Разом з тим Михайлівський Золотоверхий монастир як одна з церковних установ, звідки походять рукописні комплекти партесних творів, вказаний в одній з перших статей дослідниці з цієї проблематики (1969) [2]. Це означає, що збірку Михайлівського монастиря Н. Герасимова-Персидська все ж переглядала, однак з невідомих причин не стала брати до уваги.

Унаслідок такого ставлення до збірки з боку дослідників, які не виявили зацікавленості ані самою пам'яткою, ані її музичним змістом, а також неправильного початкового опису, в якому було вказане хибне датування, сформувалося неправдиве, викривлене уявлення про цей комплект і залишився неопрацьованим великий масив церковно-співацьких творів доби українського бароко, що стало перешкодою для подальшої роботи. Якщо позицію О. Дзбанівського можна виправдати тим, що він не мав фахових знань у галузі музичного мистецтва, то музикознавці не могли не помітити великої кількості матеріалу, що не мала відношення до музичного класицизму і творчості вказаних у збірці авторів – А. Рачинського, М. Березовського, Д. Бортнянського, А. Веделя, а якщо й помітили – не брати його до наукового опрацювання.

Першою публікацією, в якій було вказано на наявність у збірці великого розділу з партесними концертами, визначено принципи його укладання та відбору співацького репертуару, стала стаття авторки цього матеріалу О. Шуміліної «Невідомі партесні твори з рукописного комплекту київського Златоверхо-Михайлівського монастиря» (2001) [12], а в наступній нашій статті «Хорові твори українських композиторів другої половини XVIII століття (за матеріалами рукописної пам'ятки)» (2004) [14] уперше було подано повний зміст розділу з хоровими концертами. На нашу думку, поєднання творів спільного часового походження і різного стилістичного виміру, вміщених в окремих розділах пам'ятки, дає підстави визначити її як *збірку сумісного складу*.

У партесному розділі збірки, що вміщує 73 твори на 12 голосів і має наскрізну нумерацію, було виявлено унікальні матеріали, а більшість висновків – підтверджено подальшими архівними знахідками. Зокрема, з'ясувалося, що 50 партесних творів не трапляються в інших пам'ятках київської партесної колекції, що дало підстави додати Михайлівську збірку до складу цієї колекції. З такою нашою ініціативою погодилася Н. Герасимова-Персидська, зазначивши своє ставлення в одній з пізніших статей [4].

Разом з тим збірка стала яскравим винятком із загальних правил комплектації рукописних пам'яток київської партесної колекції через те, що до її складу на правах паритетності увійшов розділ з хоровими

концертами доби класицизму, написаними в пізніший час (друга половина XVIII століття). Структура збірки потребувала спеціального термінологічного визначення, яке б пояснювало сутність подібного унікального явища, що й стало підставою для наведеного вище визначення *рукопис сумісного складу*, яке досить чітко відобразило наміри укладача поєднати в одній збірці історично близький, але стилістично різний церковно-співацький репертуар.

У партесному розділі цієї збірки було вперше виявлено два унікальні концерти на тексти віршованих перекладів псалмів – «Склони, Зиждитель, небеса» (псалом 143, 5-6 у перекладі М. Ломоносова) і «Хвалите Господа с небес» (псалом 148, автора перекладу не встановлено) [12, с. 213–214; окрема стаття – 16], що визначило напрям подальших пошуків і призвело до відкриття окремої і невідомої раніше тенденції використання віршованих текстів у партесній творчості 50–60-х років XVIII століття [15].

У партесному розділі було виявлено хорові концерти доби класицизму, зафіксовані старовинною музичною нотацією – т. зв. *квадратною нотою*, якою відтворювалися церковно-співацькі твори українського бароко. Наші подальші дослідження показали, що цей випадок не був унікальним і що перші концерти класичного стилю записувалися в партесних збірках квадратною нотою, аж поки церковні копіїсти і церковні співаки масово не оволоділи італійською нотацією [13].

Між обома розділами збірки було виявлено певні взаємодії та взаємодоповнення, що вказувало на змістовну цілісність усієї пам'ятки, хоча на перший погляд розміщення творів у голосових книгах Михайлівської збірки було позбавлене будь-якої систематизації: частина рукописних книг відкривалася партесними співами, інші починалися концертами доби класицизму. Під час перевірки творів за нумерацією, а рукописних книжок комплекту – за старими сигнатурами з'ясувалося, що обидва розділи позбавлені початкових або заключних аркушів і що серединні аркуші також виявилися відсутніми. Усе це призводило до суттєвої плутанини у визначенні загального змісту.

На нашу думку, така плутанина виникла внаслідок реставрації збірки, що відбувалася щонайменше двічі, тоді як під час першого укладан-

ня пам'ятка мала більш чітку структуру. Ми вважаємо, що її початковий варіант включав тільки партесні твори, які складають зміст нинішнього партесного розділу. Він був укладений у середині XVIII століття, на що вказує філігранологічний аналіз паперу, на якому зафіксовані партесні концерти, а також палеографічне дослідження особливостей почерку й музичної нотації. Піснеспіви, представлені в партесному розділі, яскраво відображують стан і основні тенденції розвитку українського церковно-співацького мистецтва середини XVIII століття, однією з яких стала *активізація процесів стильового оновлення* духовної музики.

За стилістичними ознаками твори партесного розділу можна розподілити на три групи. До першої належать партесні піснеспіви, написані в попередні часи. Другу складають партесні твори пізнішого походження, час появи яких збігається з часом укладання розділу (50–60-ті роки XVIII століття). Третя група представлена концертами «нового» стилю, зафіксованими київською квадратною нотацією. Якщо твори першої групи репрезентують головні стилістичні ознаки партесного багатоголосся, що до середини XVIII століття набули статусу традиційних, то твори другої групи демонструють тенденцію до значних перетворень у межах партесної стилістики, спрямованих на формування ознак майбутнього класичного стилю духовної музики, що утвердився у творчості М. Березовського, Д. Бортнянського, А. Веделя. Процеси активних творчих пошуків «нового» стилю можна спостерігати на прикладі творів третьої групи. Отже, стильові зрушення, що виникли в українській духовній музиці середини XVIII століття, позначилися на оновленні змісту початкового, «партесного», варіанту Михайлівської збірки, до складу якої були внесені твори пізнішого походження, збагачені ознаками стильових нововведень.

Принципи комплектації партесного розділу наслідували особливості структурної організації тих рукописних збірок київської партесної колекції, в яких розташування творів мало чітку послідовність – від незмінних до змінюваних піснеспівів церковного богослужіння. Якщо укладачі партесного розділу дотримувалися цієї послідовності, збірка починалася літургією – однією або декількома, які в нинішньому «сумісному» варіанті відсутні. Далі йшли два цикли задостойників, якими

зараз відкривається партесний розділ (№ 1–13, 14–27), а після них були розміщені змінні партесні співи – концерти (№ 28–39, 50–59). Зазначені твори мають спільні риси оформлення – папір, чорнило, почерк, оздоблення, кіноварні заголовки та ін. Приблизно в той самий час до групи змінних співів були приєднані додаткові зошити з партіями 24 концертів (№ 40–49, 60–73), зафіксованими іншим копійцестом на іншому папері.

У такому «партесному» вигляді збірка проіснувала приблизно до кінця XVIII століття. Від моменту її укладання в українській духовній музиці відбулися кардинальні зміни, пов'язані з утвердженням класичного стилю. В Михайлівському Золотоверхому монастирі, якому належала збірка, змінилося покоління співаків, оновився церковно-співацький репертуар. Молодь була вихована на музиці нового стилю, тому партесні твори сприймалися як застаріла спадщина минулих часів. Виникла потреба в оновленні змісту співацьких книг, доповненні їх сучасним співацьким репертуаром. На початку XIX століття, протягом 1809–1812 років, за ініціативою настоятеля Михайлівського Золотоверхого монастиря Іринія Фальковського [11] був укладений «хоровий» розділ, до якого ввійшли вибрані твори класичного стилю з репертуару монастирського хору. Ця дата помилково поширюється на всю збірку, хоча має відношення лише до частини творів хорового розділу. Сформований за зразком партесного, хоровий розділ наслідував головні структурні особливості свого прототипу та доповнював його зміст новими співами з літургії, за достойниками і духовними концертами, які при поєднанні обох розділів були розміщені на початку й наприкінці партесних композицій. Саме в цей час партесний розділ був позбавлений літургійних циклів, які були замінені літургійними співами класичного стилю – в декількох голосових книгах вони знаходяться перед партесним розділом.

Якщо перший етап реставрації збірки був пов'язаний з необхідністю доповнення змісту її початкового «партесного» варіанту, то другий мав на меті оновлення оправи рукописних книжок. Оправлення рукописів відбулося на початку 30-х років XIX століття; у тих книжках, де збереглася оправа, на її верхній кришці позначено дату – 1832 рік. У процесі заміни старої оправи на нову була порушена первісна послідовність творів партесного та хорового розділів, унаслідок чого пам'ятки

рукописної збірки набули сучасного вигляду. З часом реставрована оправа зіпсувалась і перестала захищати рукописні книги від зовнішніх механічних пошкоджень. Це призвело до випадіння початкових і заключних аркушів, які в деяких рукописах були втрачені разом із кришками оправи (I-5593, I-5594, I-5595).

Хоровий розділ збірки також не є однорідним і складається з кількох блоків, найраніше датування – 1803 рік; принципи комплектації блоків описано у вказаній вище статті [14]. Протягом тривалого часу цей розділ залишався переважно анонімним, за винятком кількох авторизованих творів українських композиторів другої половини XVIII століття, про які йшлося на початку статті. Зрештою серед анонімних творів було виявлено духовні концерти Степана Дехтярева; проблеми атрибуції детально описано у статті А. Кутасевича «Духовно-музичні твори Степана Дегтярьова у київських рукописних нотних зібраннях» (2016) [9]. Враховуючи час укладання хорового розділу та роки життя композитора, стає очевидним, що всі рукописні копії концертів С. Дехтярева є прижиттєвими. Це означає, що твори кріпосного музиканта, які юридично були власністю графа Ніколая Петровича Шереметева, поширювалися далеко за межами Петербурга і були відомі в Києві.

Надзвичайно сміливим було включення в хоровий розділ Михайлівської збірки духовних концертів та деяких інших творів А. Веделя, який від 1799 року відбував довічне покарання за політичний злочин, спрямований проти російського імператора, внаслідок чого вся його творчість потрапила під цензуру і заборону.

Духовні концерти Д. Бортнянського вміщено у збірку до початку їхнього прижиттєвого нотодрукування Придворною співацькою капелюю Санкт-Петербурга (1817–1818). Тож вони зафіксовані в початковій редакції, без пізніших авторських виправлень.

Не зовсім ясно, хто і в який спосіб привіз до Києва ноти духовних концертів А. Рачинського і М. Березовського, однак вони також потрапили в Михайлівську збірку і стали джерелом авторської атрибуції.

Враховуючи сукупність усіх творів, що охоплюють широке коло стилістично різнорідних явищ (бароко і класицизм), однак належать до єдиної жанрової системи церковних співів, а також взявши до уваги, що

в ній вміщено твори всіх українських композиторів доби класицизму (А. Рачинський, М. Березовський, Д. Бортнянський, А. Ведель, С. Дехтярев), можна зробити висновок, що збірка Михайлівського Золотоверхого монастиря є унікальною *антологією співу* середини і другої половини XVIII століття.

Наукова новизна. Виявлено, що збірка була неправильно датована і що хибне датування вказане в документах рукописного фонду. Це стало перешкодою для правильного визначення її змісту і структури. З'ясувалося, що збірка містить не лише духовні твори доби класицизму, як вважалося протягом тривалого часу, а є унікальною антологією співу середини і другої половини XVIII століття. У ній наявні церковно-співацькі твори періоду українського бароко, які утворюють самостійний розділ, а в розділ із духовними концертами доби класицизму вміщено твори всіх відомих українських композиторів вказаного періоду – А. Рачинського, М. Березовського, Д. Бортнянського, А. Веделя, С. Дехтярева.

Висновки. Підсумки наукових спостережень над матеріалом збірки Михайлівського Золотоверхого монастиря полягають у підтвердженні висновків про те, що вона є унікальним рукописним джерелом, в якому відображено стан української церковно-співацької культури другої половини XVIII століття, позначеної процесами стильових перетворень. Особливості її змісту й структури як збірки сумісного складу наслідують основні принципи комплектації партесних рукописів, що були сформовані протягом XVII – першої половини XVIII століть, а також зазнають впливу нових тенденцій, пов'язаних з переходом до нового стилю церковної музики у другій половині XVIII століття. Слід враховувати, що в документах фонду зазначене хибне датування, і пам'ятати, що вказані дати не слід поширювати на всю збірку, яка є унікальною антологією української духовної музики середини і другої половини XVIII століття.

1. Анотований покажчик творів Артемія Веделя (1767–1808) / уклад.: канд. мист. Т. В. Гусарчук. Київ : Хорова бібліотека камерного хору «Київ», 1997. 36 с.
2. Герасимова-Персидская Н. А. Характерные композиционные черты многоголосия партесных концертов XVII–XVIII ст. // *Musica Antiqua Europae orientalis. Acta scientifica*. II. Bydgoszcz, 1969. С. 369–395.
3. Герасимова-Персидська Н. О. Рукописи багатоголосних творів XVII–XVIII століть у фондах відділу рукописів ЦНБ АН УРСР // *Фонди відділу рукописів ЦНБ АН УРСР*. Київ: Наукова думка, 1982. С. 121–125.
4. Герасимова-Персидська Н. О. Сорок років *Musicae antiquae Ucrainae* // *Часопис НМАУ імені П. І. Чайковського*. Науковий журнал. Київ, 2009. № 1 (2). С. 26–33.
5. Гусарчук Т. В. Українська хорова спадщина другої половини XVIII століття в нотних джерелах // *Збірник наукових праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 2. Київ: Ін-т укр. археографії НАН України, 1997. С. 123–159.
6. Дзбанівський О. Минуле музичної культури на Україні (по київських музеях та бібліотеках) // *Червоний шлях*. 1927. № 11. С. 243–251.
7. Корній Л. Історія української музики. Ч. 2 : Друга половина XVIII століття. Київ–Харків–Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 1998. 387 с.
8. Кук В., Гусарчук Т. Невідомий твір // *Музика*. 1991. № 2. С. 18.
9. Кутасевич А. Духовно-музичні твори Степана Дегтярьова у київських рукописних нотних зібраннях // *Часопис НМАУ імені П. І. Чайковського*. Науковий журнал. Київ, 2016. № 4 (33). С. 4–24.
10. Петров Н. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. В 3-х вып. Москва : Университетская типография, 1891; 1896; 1904.
11. Шуміліна О. Іриней Фальковський – видатний діяч українського просвітництва і культури // *Українська музика*. Львів, 2012. Число 1(3). С. 19–29.
12. Шуміліна О. Невідомі партесні твори з рукописного комплексу київського Златоверхо-Михайлівського монастиря // *Київське музикознавство*. Київ, 2001. Вип. 5. С. 206–215.
13. Шуміліна О. Хорові концерти Максима Березовського в партесній нотатії // *Максиму Березовському присвячується*. Львів, 2022. С. 88–102.
14. Шуміліна О. А. Хорові твори українських композиторів другої половини XVIII століття (за матеріалами рукописної пам'ятки) // *Мистецтвознавство України*. Київ, 2004. Вип. 4. С. 113–117.

15. Шумилина О. Силлабо-тоническая поэзия в духовных песнопениях партесного стиля // Музичне мистецтво. Донецьк, 2012. Вип. 12. С. 74–84.
16. Шумилина О. Стихотворные переложения псалмов в партесном творчестве середины XVIII века // Науковий вісник НМАУ імені П. І. Чайковського. Київ, 2003. Вип. 28 : Семантичні аспекти слова в музичному творі. С. 127–131.
17. Юрченко М. Невідомий концерт Максима Березовського // Музика. 1995. № 5. С. 18–21.

Olha Shumilina,

Doctor of Art Studies (Dr. habil in Art Studies), Professor,

Professor of Department of theory music,

M. V. Lysenko Lviv National Music Academy

(Lviv, Ukraine)

ORCID 0000-0002-2615-1208

e-mail: shumili2016@gmail.com

**Church-singing collection of St. Michael's Golden-Domed Monastery from
fonds of Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National
Library of Ukraine: results of scientific observations**

The purpose of the studies. Summarizing the results of scientific observations on the collection of church and singing works, which is stored in the Institute of Manuscript of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine and comes from the former library of the St. Michael's Golden-Domed Monastery. **Methodology.** In the process of researching the manuscript collection, historical-stylistic, analytical and comparative methods were used, as a result of which it was possible to clarify the dating of the monument, identify works of earlier origin that make up a separate section, and determine the structure of the collection as a set of compatible compositions. **Scientific novelty.** It was found that the collection was incorrectly dated, and that the erroneous dating is indicated in the manuscript documents. This became an obstacle to the correct definition of its content and structure. It turned out that the collection contains not only the sacred works of the Classicist era, as was believed for a long time, but is a unique anthology of singing in the middle and second half of the 18th century. It contains church-singing works of the Ukrainian Baroque period, which form an independent section, and the section with sacred concerts of the Classicist period contains works of all famous Ukrainian composers of this period – A. Rachynskyi, M. Berezovskyi, D. Bortnianskyi, A. Vedel, S. Dekhtiarov. **Conclu-**

sions. The set of St. Michael's Golden-Domed Monastery is a unique manuscript source, which reflects the state of Ukrainian church and singing culture of the middle and second half of the 18th century, marked by processes of stylistic transformations. As a collection of joint works, it follows the basic principles of the collection of party manuscripts, which were formed during the 17th – first half of the 18th century, and influenced by new trends in the transition to a new style of church music in the second half of the 18th century. The dates mentioned in the manuscript documents refer to only one of the sections of the set and should not be extended to the entire collection, which is a unique anthology of Ukrainian sacred music of the middle and second half of the 18th century.

Key words: St. Michael's Golden-Domed Monastery, collection of church and singing works, party concerts, choral concerts of the Classicist era, manuscript of adjacent composition.

*Стаття підготовлена 27 травня 2021 року;
подана до друку 13 січня 2022 року.*

*Євген Костянтинович Чернухін,
кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу фонду юдаїки Інституту рукопису,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
ORCID 0000-0003-4906-0787
e-mail: geikle@hotmail.com*

**НАУКОВА ТА ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА
РИММИ СЕМЕНІВНИ ХАРАБАДОТ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ Ф. 426 ІНСТИТУТУ РУКОПISУ
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО)**

Мета роботи – укладання біографії та огляд наукової спадщини Римми Семенівни Харабадот, дослідниці румейської мови, краєзнавиці і збирачки фольклору греків українського Надазов'я. **Методологія.** У роботі використані спеціальні методи архівознавства, біографістики, систематизації, датування та опису документів. **Наукова новизна.** Уперше представлені життєпис Римми Харабадот, аналітичний огляд її наукових праць, характеристика краєзнавчої діяльності, склад особового архіву в контексті елліністичних та антропологічних студій, зокрема стосовно стану новогрецьких румейських діалектів і збереження національної ідентичності. **Висновки.** Римма Харабадот народилася 8 червня 1927 р. в румей-

ському селі Велика Каракуба. Родина постраждала від першої хвилі репресій і опинилася спочатку в Тбілісі, де Римма закінчила середню школу, а потім у Львові, де вона продовжила навчання. Вищу освіту отримала в 1955 р. у Львівському університеті імені Івана Франка за спеціальністю «класична філологія». Переважну частину трудової діяльності присвятила бібліотечній справі, багато років працювала у Львівській науковій бібліотеці імені Василя Стефаника. Авторка-укладачка описів грецьких і латинських стародруків, низки статей з історії греків у Львові. Брала участь у діалектологічних експедиціях до румейських сіл Надазов'я, де зібрала значні матеріали румейської народної творчості. Головну мету життя

вбачала в укладанні словників румейської мови. Підготувала й видала словник каракубського діалекту румейської мови. Співучасниця спільного проекту з підготовки румейсько-російського і російсько-румейського словника. Усіляко сприяла поширен-

ню грецької культури в Україні, збереженню румейської національної ідентичності. Померла 20 листопада 2017 р. у Львові.

Ключові слова: Римма Харабадот, румейська мова, лексикографія, біографістика, новогрецькі діалекти.

Актуальність дослідження обумовлена браком сучасних наукових праць з історії новогрецьких (румейських) діалектів, які формувалися в середньовічному Криму й пізніше – в українському Надазов'ї, а також незначною кількістю досліджень, присвячених стану української елліністики, зокрема в лексикографічній площині та фольклористиці. Вивчення життя й наукової діяльності елліністки та укладачки словників румейської мови Римми Харабадот сприятиме розвитку низки філологічних наук, окремих напрямів фольклористики та біографістики, формуванню концептів національного відродження грецької людності Надазов'я.

Аналіз досліджень і публікацій. Дослідження мови й культури греків Надазов'я, розпочаті ще в середині XIX ст., мали фрагментарний характер. У 1920–1930-х роках були закладені підвалини лінгвістичних підходів до питання опису мов (діалектів) надазовських греків, на основі яких від початку 1950-х років проводилися діалектологічні експедиції під проводом Андрія Білецького (1911–1995) і Тетяни Чернишової (1927–1993) з метою напрацювання певних стандартів дослідження діалектів і накопичення значних обсягів фольклорних матеріалів. Однак після їхньої смерті майже всі дослідження припинилися [1, с. 71–80]. У 2000-х роках надазовськими греками (румєями та урумами) зацікавилися російські дослідники, які здійснили низку експедицій до Надазов'я й опублікували значну кількість дотичних лінгвістичних розвідок [2]. Однак питання румейської лексикографії ніколи не розглядалося, позаяк довгий час не існувало жодного румейського словника, а сьогодні кількість опублікованих румейських словників є недостатньою для формування змістовних лексикографічних концепцій у тому, що стосується румейської мови та її діалектів. Римма Харабадот є укладачкою і

співукладачкою румейських словників, які були видані 2006 р. [3; 4]. Жодних змістовних рецензій, відгуків або критичного аналізу цих словників не існує. Це твердження справедливе й стосовно деяких інших словників румейських та урумських діалектів, опублікованих в останні роки. Саме питання румейської лексикографії є новим для філології. Так само новою є тема відображення науково-пошукової діяльності укладачів словників новогрецьких і тюркських діалектів греків України, збирачів фольклору й літераторів-румеїв та урумів. Такий стан філологічних наук, фольклористики й біографістики визначає актуальність пропонуваного дослідження.

Мета дослідження. Надати огляд архівних матеріалів Римми Семєнівни Харабадот, які зберігаються у ф. 426 Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), представити розгорнутий життєпис фондоутворювачки, її діяльність зі збирання фольклорних матеріалів греків Надазов'я, а також змалювати її лексикографічні пошуки в контексті тогочасних елліністичних студій. Надати критичну оцінку головних наукових праць Римми Харабадот, визначити їхнє місце в сучасному інформаційному просторі.

Виклад основного матеріалу. Римма Харабадот народилася 8 червня 1927 р. у Великій (Аргін) Каракубі (нині – с. Роздольне Старобешівського району Донецької області), одному з румейських сіл Надазовського регіону. Рід Харабадотів відомий за різними джерелами вже від часів переселення. Представники роду належали до верхівки румейської громади і дбали про освіту своїх дітей. У фондах ІР НБУВ зберігаються два музичні рукописи першої половини XIX ст., які належали представникам роду, з власноручними записами Михайла та Єремії Миколайовичів Харабадотів [5, с. 182–184].

Р. С. Харабадот

Римма Харабадот народилася в родині Семена Ілліча Харабадота (1899–1969) і Софії Іванівни, уродженої Кана (1900–1983). Батько Римми був сином заможного селянина, власника великого будинку й успішного селянського господарства. Він закінчив Слов'янське реальне училище на початку 1918 р. і вступив до вищого комерційного училища в Ростові-на-Дону. Однак громадянська війна завадила навчанню. У 1921 р. Семен Ілліч одружився з випускницею Маріупольської єпархіальної жіночої гімназії Софією, а на час народження Римми в родині було вже двійко синів – Анатолій (1922) і Геннадій (1925–2014).

Р. С. Харабадот.
Портрет Софії Леонті-
ївни, матері Семена
Ілліча Харабадота.
Олійні фарби

Уже під час першої хвилі розкуркулення батько Семена – Ілля Семенович Харабадот був позбавлений громадянських прав і власності, а пізніше, 1937 р., виселений з родиною до Архангельська, де його сліди губляться. За тогочасними реаліями, його син Семен Ілліч у 1930 р. був також засуджений на десять років заслання й направлений на будівництво Біломорського каналу. Родина Семена Ілліча – дружина Софія і троє дітей – певний час проживала у Великій Каракубі, але згодом усі, рятуючись від Голодомору, переїхали до Авдєєвки, звідки їздили й до батька в Карелію. Деякий час усі виживали нарізно в різних містах і селах. За сумлінну працю Семен Ілліч був у 1936 р. частково поновлений у правах і разом із дружиною деякий час трудився вчителем Лікбезу. Однак родина не стала очікувати подальших репресій і переїхала до Тбілісі, де вже

мешкала сестра дружини Олександра Іванівна Квачадзе. Напередодні війни, в 1940 р., в сім'ї народився молодший брат Станіслав. У Тбілісі діти продовжували навчання в місцевих школах. З початком війни Семен Ілліч був мобілізований на роботу бухгалтером у військовому шпиталі, старший брат Геннадій незабаром пішов на фронт, Анатолій – до Тбіліської авіаційної школи. Зберігся щоденник Римми за 1941–1943 рр., в якому вона яскраво змальовує свої враження від перших місяців війни і, зокрема, згадує про стан міста Тбілісі та його мешканців у цей важкий період.

Римма закінчила десятирічну школу в 1945 р. Була дисциплінованою й сумлінною ученицею, мала низку типових шкільних грамот за успіхи в навчанні. Старший брат Геннадій Харабадот регулярно надсилав із фронту листи. В архіві збереглася низка його дописів із зони бойових дій та зі звільнених територій. Уже в наші мирні часи Римма Семенівна надала окремі листи брата для оприлюднення в газеті греків України [6].

Після закінчення війни військовий шпиталь був переведений до Львова. Родина оселилася у старовинному будинку по вулиці Головацького, 25, неподалік від вокзалу. Молодший брат Станіслав пішов до школи, а Римма вступила до Львівського технікуму декоративно-прикладного живопису, де навчалася впродовж 1945–1947 рр. 1947 року родину Харабадотів спіткала біда – трагічно загинув брат Анатолій під час польоту літака поблизу Мелітополя, де розташовувалася його військова частина.

Маючи виразний хист до малювання, Римма Харабадот вирішила продовжувати навчання і вступила до Львівського інституту прикладного та декоративного мистецтва, але 1949 р. через хворобливий стан змушена була припинити навчання й була відрахована. Питання обрання майбутньої професії все одно тяжіло над нею і, як мені розповідала Римма Семенівна, вона розмірковувала, чи продовжувати далі вчитися на художника або ж піти до вокальної студії в консерваторії, аби співати у Львівській опері. Між тим, на початку 1950-х років у Львівському державному університеті імені Івана Франка відновили курс вивчення класичних мов, а завідувачем кафедри став відомий еллініст Соломон Якович Лур'є (1890–1964), переведений до Львова на посилення місцевих кадрів. Як етнічна грекиня й носій рідного румейського діалекту Римма спокуси-

лася можливістю вивчення давньогрецької мови й 1951 р. вступила на перший курс факультету іноземних мов ЛДУ за спеціальністю «класична філологія». Однак свої художні навички не забула й упродовж життя намалювала чимало картин та автопортретів у класичній манері. Працювала переважно з олійними фарбами.

Училася Римма завзято, відвідувала додаткові семінари й лекції, писала цікаві курсові роботи, вивчала античну культуру та мистецтво. У 1956 р. успішно закінчила навчання й отримала направлення до Вінницького медичного інституту як викладач англійської і латинської мов, однак уже наприкінці 1958 р. через низку сімейних обставин повернулася назад до Львова. У квітні–жовтні 1959 р. вона працює у відділі каталогізації Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника АН УРСР (далі – ЛНБС) на тимчасовій посаді. Того ж року Римму Семенівну як фахівця з класичних мов і за рекомендацією Соломона Лур'є запрошують до участі в археологічних експедиціях Лазаря Мойсейовича Славіна (1906–1971) до стародавнього грецького полісу Ольвія, але це коротке співробітництво не мало продовження. У 1959–1960-х роках Римма працює вчителькою малювання у Львівській школі № 61, але в січні 1960 р. знову повертається до ЛНБС, на цей раз уже до відділу рукописів, де працює до жовтня 1962 р.

«Бібліотечна» кар'єра Римми Семенівни загалом виявилася успішною. Після звільнення з тимчасової посади в ЛНБС вона працювала на різних, у тому числі керівних, посадах низки міських, республіканських і всесоюзних бібліотек у Львові. Проте всі ці бібліотеки були науково-технічними за профілем, а її значно більше вабила гуманітарна сфера – історія та філологія. Отож вірогідно, що найкращим місцем для застосування своїх здібностей і реалізації наукових цілей Римма Семенівна вважала ЛНБС. На жаль, довгий час не могла одержати там постійну посаду. Між тим, вона старанно вдосконалювала свої бібліотекарські навички й одержувала нові знання на курсах і семінарах для працівників бібліотек. Лише у квітні 1973 р. Римма Семенівна нарешті обіймає посаду бібліографа у відділі рідкісної книги ЛНБС і береться за дослідження грецьких книжок [7] та складання каталогу палеотипів [8; 9]. На жаль, це єдині значні наукові праці, які вона підготувала в межах державних

науково-дослідних програм. Працювала Римма Семенівна в ЛНБ імені В. Стефаника до лютого 1986 р. Ці часи залишили в її спогадах нерівну оцінку. З одного боку, вона робила зрозумілу й цікаву їй справу, але з іншого, – потерпала від книжкового пилу, до якого мала алергію, і конфліктувала через це з керівництвом, яке традиційно зневажало вимоги працівників стосовно дотримання правил охорони здоров'я.

Вірогідно, що Римма Семенівна ще за часи короткого сільського дитинства всмоктала значну частину рідного румейського дискурсу – мовного й історико-культурного спадку надазовських греків. Ця румейська частина її світогляду знаходила підтримку в родині, адже батьки були природними й свідомими носіями румейської мови. Не переривалися й зв'язки родини з рідним селом, з родичами і загалом румеями, які дедалі розсіювалися по світу. Під час одного з виїздів до рідного села Римма Семенівна дізнається про діяльність київських науковців – Андрія Олександровича Білецького і Тетяни Миколаївни Чернишової, які на той час уже близько десяти років вивчали румейські діалекти й усіляко сприяли відродженню румейської мови та культури, що зазнали нищівного удару в 1937–1938 рр. Знайомство з цим подружжям у 1961 р. виявилось надзвичайно плідним, і тісні стосунки тривали до останніх днів Тетяни Чернишової і Андрія Білецького. Мені особисто доводилося неодноразово зустрічати Римму Семенівну в їхній квартирі на Русанівці, а пізніше власноруч записувати листи Тетяни Чернишової до Римми Семенівни. Неодмінним зверненням до неї в усіх листах було: «Римма, мой благородный друг».

Римма Семенівна як носій румейської мови й знавець побутових звичаїв брала активну участь у діалектологічних експедиціях Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка до румейських сіл Надазов'я, які тривали до 1977 р. під проводом Андрія Білецького й Тетяни Чернишової, а пізніше сприяла організації ще кількох експедицій.

У 1960-ті роки до рук Римми Харабадот потрапляє давня рукописна книга, що її зберігала Анна Шельтик – стара румейка, яка доживала віку в хаті родини Дьяконенків у Великій Каракубі. Попередня історія рукопису та загалом його походження залишаються невідомими, але, за переказами, селяни його використовували з магичною метою задля лікування хворих засобами народних замовлянь. Римма Харабадот надісла-

ла рукопис Андрієві Білецькому для наукової атрибуції і з'ясування його призначення, однак Андрій Олександрович уникав дослідження грецької рукописної спадщини, оскільки ця справа вимагала зовсім інших фахових навичок. Тому рукопис був доправлений до Євгенії Едуардівни Гранстрем (1911–1992) – на той час найвідомішого палеографа СРСР, дослідниці візантійських рукописів у фондах Публічної бібліотеки імені М. Салтикова-Щедріна в Ленінграді. Євгенія Едуардівна зацікавилася рукописом і радо відписала листа до Римми Харабадот, аби дізнатися про подробиці його походження та побутування. Так розпочалося листування, яке тривало до кінця життя Євгенії Гранстрем. Однією з тем, яка весь час лунала в листах, були труднощі з виданням у СРСР статті з описом рукопису церковно-релігійного змісту. Справді, рукопис містив десятки народних молитов, замовлянь на різні випадки й хвороби, що вимагало дотичного коментаря і аж ніяк не вкладалося в ідеологічні лещата, що їх накидав предмет наукового комунізму. Зрештою, після низки поневірянь, статтю прийняли до друку в умовно нейтральному і дещо показовому виданні «Палестинский сборник» [10], але очікувати публікації довелося доволі довго. Випуск зі статтею вийшов лише в 1981 р. Розширена й трохи доопрацьована версія допису була надіслана й до німецького академічного видання, де вона була надрукована ще пізніше – у 1987 р. [11]. Українські науковці до теми грецьких рукописів із Криму та Надазов'я звернулися вже після 1991 р. На початок 2000-х років стало зрозумілим, що рукопис, який зберігається в Римми Харабадот, є, можливо, єдиним прикладом власне грецької літературної спадщини кримсько-надазовських греків, який зберігся в Україні. Група ентузіастів на чолі з Михайлом Львовичем Швецовим (1943–2021) зголосилася опублікувати повний текст рукопису, з перекладом і науковим коментарем. Проект був підтриманий греками Надазов'я, і перший варіант праці був виданий 2005 р. в Донецьку [12]. Успіх першого видання надав поштовх організаторам проекту, які спромоглися знайти кошти на друге, виправлене й доповнене, видання. На цей раз у книжці були вміщені не тільки оригінальні тексти й переклади, але також і факсиміле грецьких та караманлійських текстів рукопису [13]. Сьогодні ми знаємо про ще один подібний рукопис, який зберігається у відділі рукописів Державної

бібліотеки Росії в Москві [14]. Обидва рукописи віддзеркалюють як власне грецькі народно-релігійні традиції кримсько-надазовських греків, так і значний пласт тюркської літературної традиції, притаманний на той час не тільки тюркомовним урумам, але й грекомовним румеям.

Головною метою Римми Семенівни під час діалектологічних експедицій було не стільки збирання лінгвістичного матеріалу, скільки запис народних наративів – казок, пісень, приповідок, загадок, автентичних розповідей про звичаї тощо. На основі віднайдених джерел нею були підготовлені до поширення й друку окремі румейські казки та пісні або їх збірки. На жаль, за тодішніх обставин питання публікації майже не обговорювалося. Натомість деякі її матеріали використовував Едуард Валентинович Хаджинов (1937–1979) у машинописних збірках румейських та урумських текстів, які він власноруч виготовляв у 1970-х роках. Офіційне видання окремих фольклорних матеріалів, зібраних Риммою Семенівною, розпочалося лише після 1991 р. Між тим, вона радо надавала свої матеріали всім дослідникам для оприлюднення, зокрема російському етнологу Юлії Володимирівні Івановій († 2006).

Наприкінці 1960-х років предметом дослідження Римми Харабадот стала така рідкісна ділянка народної творчості, як виготовлення килимів. Ця давня грецька традиція перебувала в Надазов'ї в занепаді, хоча по хатах ще зберігалася чимало витворів народного килимарств й навіть самі верстати – до 50-ти у Великій Каракубі на 1970 р., за словами Римми Харабадот. Отож вона взялася за складання словника ткацької термінології з коментарями щодо використання тих чи інших знарядь, верстатів тощо. Ця праця вимагала від дослідниці занурення в історичну лексикографію і вивчення «матеріальної частини» на місцях. Стаття з власноручними замальовками авторки була готова вже на початку 1970-х, але через вузьку тематичну спеціалізацію її важко було надрукувати. Ідея про публікацію статті іншими мовами, зокрема новогрецькою, була відкинута Андрієм Білецьким через неможливість адекватного перекладу румейської термінології і складності її тлумачення. Відтак заново відредагована стаття з ілюстраціями, виготовленими на основі власноручних малюнків Римми Харабадот, була надрукована лише 2004 р. в «Записках» Київського історико-філологічного товариства Андрія Білецького [15].

Іншим завданням, що його окреслила для себе Римма Семенівна, була підготовка словників румейської мови, насамперед її каракубського діалекту. Проблема укладання словників румейських (але також і урумських) діалектів, або локальних ідіомів, була актуальною вже принаймні з середини 1920-х років, коли постало питання надання всім народам України можливості вибудовувати систему освіти рідною мовою в межах політики національного районування, або «коренізації». Тоді до «грецької» теми були залучені фахівці й видатні вчені з українських і російських наукових та освітніх закладів. На жаль, про значні обсяги зібраних у той час матеріалів і карток для укладання діалектологічних словників ми знаємо лише за випадковими переказами дотичних до справи осіб, оскільки майже всі вони були пізніше заарештовані та страчені. Згодом, під час проведення власне «коренізації» в 1926–1937 рр., питання про видання словників не поставало через плутанину з «мовами греків» [16], адже влада намагалася еллінізувати надазовських румеїв, накидаючи їм вивчення мови іншого народу – греків Балканського регіону.

Упродовж 1950-х років завдяки зусиллям Андрія Білецького і Тетяни Чернишової відбулася своєрідна наукова реабілітація, або легалізація, румейських діалектів. Цілком офіційний і визнаний радянською наукою захист у 1957 р. кандидатської дисертації, в основу якої було покладено опис урзуф-ялтинської говірки, здійснений Тетяною Чернишовою [17], був насправді проривом у грецькій діалектології. Відтоді й досьогодні всім очевидно, що йдеться про низку новогрецьких діалектів Надазов'я, цілком осібних від загального стовбура, який складають сучасні балканські новогрецькі діалекти [18]. Отож від початку 1960-х років укладання словників румейських та урумських діалектів стає для греків Надазов'я дедалі нагальнішим і, звичайно, знаходить своїх виконавців.

В Україні питанням створення румейського словника переймалися декілька носіїв румейських говірок, які мешкали в Надазов'ї, зокрема Леонтій Несторович Кир'яков (1919–2008), Антон Амвросійович Шапурма (1911–1987), Дмитро Лазарович Демерджі (1901–1991). Однак найбільш змістовними виявилися лексикографічні праці Олександра Ахіллесовича Діамантопуло (псевдонім – Ріоніс, 1910–1976) в Івано-Франківську і Римми Харабадот у Львові. В обох випадках неодмінними консультантами були Андрій Білецький і Тетяна Чернишова. Олександр Діамантопуло

був яскравим представником «грецького відродження» 1930-х років. Випускник Ленінградського інституту східних мов, колишній викладач новогрецької мови в Маріупольському педагогічному інституті до його ліквідації в 1937 р., поет, перекладач і літературознавець, у повсякденному радянському бутті був головним бухгалтером івано-франківського головного управління газового господарства України.

Словник Олександра Діамантопуло мав би містити слова всіх румейських говірок, позаяк його джерелом слугували здебільшого видані в 1930-х роках тексти і матеріали різних осіб. Суттєву допомогу в укладанні цього словника надавали Андрій Білецький, Тетяна Чернишова та інші науковці. Долучається до роботи й Римма Семенівна – укладачі регулярно обмінювалися лексикографічним матеріалом.

Картотеки слів, за якими складалися румейські словники, не збереглися. Про те, як складно йшла робота і скільки уваги потребувала, ми можемо судити з окремих записів Римми Семенівни, в яких наведені контексти використання слів, їхні варіанти й можливі тлумачення. З погляду користувача, спільні для всіх діалектів словники мали би бути повнішими, натомість особистий словник Римми Харабадот, над яким вона працювала, віддзеркалював конкретну каракубську говірку, не зазіхаючи на лексику інших румейських ідіомів, що важливіше для мовознавців.

Велике значення для укладання перших словників румейської мови мала кодифікація способу письма, яку розробив у той час Андрій Білецький для публікації румейських літературних текстів, що з'явилися у видавництві Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка в 1973 р. [19]. На цей час Олександр Діамантопуло вже завершував роботу над укладанням словника, і Андрій Білецький почав домовлятися стосовно його публікації в тому ж університетському видавництві. Очікувана, але передчасна смерть Олександра Діамантопуло перериває процес підготовки до друку першого румейського словника. Його вдова Анна Михайлівна Давидова остаточно впорядкувала дотичні матеріали і надала їх у користування грекам Надазов'я. Окремі машинописні примірники цієї величезної праці поступово розходяться по румейських колах, використовуються науковцями. Два примірники словника зберігала Римма Семенівна, сподіваючись на їхнє видання.

Римма Семенівна Харабадот, Олександр Ахіллесович Діамантопуло,
Анна Михайлівна Давидова. Під час роботи над словником

Треба сказати, що словник Олександра Діамантопуло не відбивав дійсного стану жодного з місцевих діалектів, був перевантажений словами, які зайшли до румейської мови в період 1927–1937 рр. Це й природно, адже сам укладач не був носієм жодного з них, навіть не був корінним мешканцем Надазов'я і користувався переважно писемними текстами та повідомленнями дописувачів. Тому, власне, Андрій Білецький пропонував Риммі Харабадот зосередитися на дослідженні лексики одного з діалектів.

Словник, який створювала Римма Харабадот, мав би віддзеркалювати живий стан однієї лише каракубської говірки, властивій мешканцям Великої Каракуби, Нової Каракуби, але зрозумілої ще в кількох румейських селах, зокрема в Бугасі. Активна робота над таким словником тривала упродовж щонайменше 20 років. Суттєву допомогу в укладанні цього словника надавали Андрій Білецький і Тетяна Чернишова, а також провідні українські лексикографи. Зрештою на середину 1980-х років усі словники, в укладанні яких брала участь Римма Семенівна, – румейсько-російський, російсько-румейський і власне її «каракубсько»-

російський – були підготовлені й отримали схвальні відгуки провідних науковців. Як не прикро, але справа з їхнім виданням весь час гальмувалася за тодішніх ідеологічних, економічних, а потім ще й політичних обставин.

У 1990-х – на початку 2000-х років Римма Семенівна продовжувала вдосконалювати всі словники, беручи до уваги як наукову їх частину, так і потреби пересічних користувачів. Адже початково словники планувалися як допоміжний довідковий матеріал для мовознавців і дослідників народної творчості. Натомість Андрій Білецький зауважував, що для повноцінної лексикографічної праці текст «лівої» частини словника має бути зрозумілим усім лінгвістам, тобто бути набраним за міжнародною транскрипцією, мати вичерпні тлумачення однією з визнаних міжнародних мов. Римма Семенівна не могла сперечатися з видатним лінгвістом, але й не могла виконати таку роботу самотужки.

Десь із середини 1990-х років розпочинається боротьба за видання бодай румейської частини словника в тому вигляді, який є, але вірогідним видавцям увесь час бракує коштів. Текст словника роками лежить у видавництві в Донецьку, змінюються керівники, редактори, можливі спонсори, але справа майже не рухається. У розпачі Римма Семенівна пише листи до редакції і вимагає повернути рукопис. У пошуках коштів звертається до Союзу греків України, до Федерації грецьких товариств України, до приватних осіб, хапається за будь-яку надію. Один із примірників передає до Грецької Республіки, але все марно. У зв'язку з останнім «сподіванням» виникає ще одне важливе питання – надання до румейських слів сучасних новогрецьких перекладів – очевидний уклін у бік західноєвропейських, зокрема грецьких, користувачів.

Між тим, через занепад самих румейських діалектів усе частіше лунає заклик до видання загального словника всіх румейських говірок, як це власне планував і майже здійснив Олександр Діамантопуло. Справді, такий словник мав би надати можливість читати всі румейські тексти – як фольклорні, так і літературні, складання яких розпочалося з кінця 1920-х років і продовжується до сьогодні. Інша важлива мета – використання такого «змішаного» словника для відродження румейської мови, можливого згуртування діалектів (місцевих ідіомів) для створен-

ня єдиної літературної мови. Отже, від початку 2000-х років паралельно відбувається активне опрацювання матеріалів як Римми Харабадот, так й інших джерел, насамперед словника Олександра Діамантопуло, для підготовки великого румейсько-російського словника.

Між тим, поневіряння Римми Семенівни з її особистим словником закінчуються 2006 р., коли коштами й дбанням Федерації грецьких товариств України він був нарешті виданий під назвою «Румейско-руско-новогреческий словарь» [3]. Словник вміщує 6360 гаслових слів румейської мови в тій формі, в якій вони використовуються мешканцями Великої Каракуби, Нової Каракуби й Бугаса. Редакторами словника названі Андрій Білецький і Тетяна Чернишова. У перекладі румейських слів новогрецькою мовою брали участь Е. Рябченко, Н. Чапні, Ю. Потипак і громадянка Грецької Республіки Хайдо Христу. Загальну редакцію здійснив В. Харабет. Усім Римма Семенівна висловила щиро подяку.

Видання словника було знаменною подією для грецького населення Надазов'я, хоча він уже не був першим румейським словником – йому передували видання словника Леонтія Кир'якова [20], українсько-румейсько-урумського розмовника [21] та деякі інші лексикографічні матеріали, зокрема урумсько-український словник М. Гаркавця [22].

Оцінюючи сьогодні видання «каракубського» словника 2006 р., не можна не звернути увагу на його суттєві недоліки. Особливо це стосується так званого «наукового апарату», який передує основному тексту або міститься в додатках. Очевидно, що при формуванні цієї частини далися взнаки віддаленість Римми Семенівни та «команди» її помічників від наукових центрів України. Дивує не стільки наявність правописних помилок у текстах, скільки загальний стиль передніх слів, передмов, а особливо двох рецензій, написаних за багато років до того хоч і відомими науковцями, але з метою формальної рекомендації до друку. Не самодостатнім, поверховим, є граматичний нарис каракубського діалекту, складений нібито Тетяною Чернишовою, мета якого полягає в ознайомленні користувача з румейською мовою. Незважаючи на ці недоліки, саме видання румейського лексикону накладом у тисячу примірників, якщо вірити видавництву, було й залишатиметься визначною пам'яткою грецької лексикографії.

Водночас, у тому ж 2006 р., вийшов друком у Маріуполі й словник Олександра Діамантопуло. Серед укладачів зазначені також удова Анна Михайлівна Діамантопуло-Давидова, Римма Харабадот, Леонтій Кир'яков, Антон Шапурма, Дмитро Демерджи і Донат Патрича (1934–2004). Словник складається з двох частин: румейсько-російської та російсько-румейської і містить 13 335 і 9450 слів відповідно [4].

Тематика власне новогрецька, й почасти давньогрецька, також перебувала в межах зацікавленості Римми Харабадот. Спорадичні статті або радше нариси вона готувала до знаменних дат грецької історії або до тично до діяльності греків у Львові ще за радянської доби. Але в той період статті Римми Харабадот відхиляли за неактуальністю грецької тематики, з чим ми, науковці тих часів, добре обізнані. Можливості оприлюднення її статей з'явилися лише після 1991 р. Хоча й тоді закидали Риммі Семенівні націоналістичний ухил у бік греків, оскільки питання їхньої діяльності на українських теренах не є таким простим, як це видається деяким шанувальникам міжнародної торгівлі, православія або архітектурних пам'яток, до яких долучалися греки. Хай там як, але в різних виданнях, зокрема у львівських газетах «Площа Ринок» і «Поступ», друкувалися статті про львівських греків кінця XVI ст., про родину Корняків [23] тощо. До певної міри цікавилася Римма Семенівна й біографістикою, писала не тільки про греків Костянтина Корнякта (1517–1603) і Георгія Костоправа (1901–1938), але й про львівських художників Яна Стика (1858–1925) та Юліана Соломоновича Стика (1885–1945).

Уже в 1970-х роках Римма Семенівна починає ґрунтовно вивчати новогрецьку мову. Зауважу, що це нелегка справа для носіїв румейських говірок, адже дані мови розійшлися понад дві тисячі років тому й взаємно незрозумлі їхнім носіям. Тим не менш, навчання було успішним, і в 1990–2000-х роках Римма Семенівна вже викладає новогрецьку мову на курсах при товаристві львівських греків. Поглиблює вона свої знання новогрецької на мовних семінарах і курсах, що їх регулярно проводять викладачі Грецької Республіки в Маріуполі. У ці ж роки нарешті здійснюються давні мрії Римми Семенівни про відвідування метрополії всіх греків – сучасної Греції, де вона перебувала двічі – у 1998 і 2002 рр. ках. Упродовж цих років відбуваються й міграції окремих членів роду Харабадот до Греції або інших країн.

Хвиля заснування грецьких національно-культурних товариств ледь не по всіх містах України охоплює й місто Лева. Римма Семенівна брала активну участь в організації міського товариства (нині – Західно-українське національно-культурне товариство імені Константина Корніактоса), а також Союзу греків України з центром у Донецьку, була делегатом першого установчого з'їзду грекинь України в Маріуполі 2001 р., упродовж довгого часу співпрацювала з Федерацією грецьких товариств України, надавала для друку свої фольклорні матеріали.

За досягнення в ділянці відродження румейської мови та культури, за активну участь у громадському житті греків України, в організації грецького товариства у Львові Римма Семенівна неодноразово нагороджена почесними грамотами Федерації грецьких товариств України, Західноукраїнського грецького національно-культурного товариства імені Константина Корніактоса та іншими відзнаками.

Наприкінці 1990-х років до Римми Семенівни звертається археолог Микита Євгенович Гайдуков із запрошенням допомогти у прочитанні грецьких написів у кримських християнських храмах. Через низку різних обставин ці поїздки не відбулися.

Дружні стосунки пов'язували Римму Семенівну з Іваном Георгійовичем Джухою, який особисто звернувся до неї з інформаційним листом стосовно започаткованого ним проекту «Грецька операція», мета якого полягала у висвітленні характеру антигрецьких репресій доби тоталітаризму [24]. Тут доречно сказати, що в 1993 р. родина Харабадотів звернулася до відповідних органів влади з вимогою реабілітації її діда Іллі Семеновича й повернення нащадкам родового будинку у Великій Каракубі. Подібні звернення в той час робили й інші греки України. У більшості випадків вони одержували типові негативні відповіді з посиленнями на довгий термін експлуатації споруд, протягом якого були вкладені значні кошти в ремонт. Часто зазначалося, що в націоналізованих будинках містилися або й містяться адміністративні органи влади, школи, бібліотеки тощо. Однак у випадку Харабадотів влада по-своєму закрила питання: родині в 1994 р. виплатили 1 620 000 купоно-карбованців компенсації з вибаченням, що «маловато, но таков наш Закон».

Останні роки життя Римма Семенівна потроху віддалялася від громадського життя, впорядковувала архівні матеріали, дарувала всім охочим

книжки з власної бібліотеки. Померла Римма Семенівна Харабадот 20 листопада 2017 р. на 91 році життя і була похована на Голосківському кладовищі поруч із братом Геннадієм. На смерть видатної грекині-румейки відгукнулася Федерація грецьких товариств України у статті «Какое сердце биться перестало...»¹, надрукованій в газеті «Эллины Украины» [25]. Найціннішу річ з особистої колекції грецьких артефактів Римми Семенівни – рукопис із народними молитвами й замовляннями – Станіслав Семенович Харабадот подарував голові Федерації Олександрі Проценко-Пічаджи для повернення на румейсько-урумські терени.

Питання про збереження наукової спадщини Римми Семенівни Харабадот, а також фольклорних записів і румейських словників поставало перед нами під час опрацювання архіву Андрія Білецького і Тетяни Чернишової, які були палкими захисниками румейського народу і всіляко сприяли збереженню «грецького світу» поза межами історичної Греції. У межах їхнього архіву рясно представлені документи багатьох греків України, зокрема Олександра Діамантопуло, відомих збирачів фольклорних текстів і румейських літераторів [26]. Природно, що потрапили туди й деякі документи Римми Харабадот. Беручи до уваги ще й власні фольклорні зібрання Тетяни Чернишової, з'явилася гарна нагода зосередити в ІР НБУВ значні обсяги матеріалів, дотичних до історії, мови й побуту надазовських греків. Виходячи з таких міркувань, ще 2010 р. була досягнута домовленість про передання матеріалів Римми Семенівни до Києва. Документи були підготовлені нею особисто, зокрема розподілені за тематикою, розміщені в папках і доправлені до ІР НБУВ у 2013 р. На жаль, робота з опрацювання матеріалів була розпочата вже після смерті Римми Семенівни. На сьогодні всі документи архіву опрацьовані й складають особовий фонд зберігання за числом 426 та обсягом у понад 1000 од. зб.

Документи біографічного характеру надали нам можливість відтворити основні події життя Римми Семенівни, а наукова та епістолярна спадщина дозволяють визначити її місце в науковій і громадській площині. Наукову частину фонду складають підготовлені до друку статті

¹ «Какой светильник разума угас! / Какое сердце биться перестало!» – див. вірш «Памяти Добролюбова» (1864) М. О. Некрасова (1821–1877).

з історії греків у Львові, а також дотичні до них підготовчі матеріали. Історія греків на західноукраїнських теренах цікавила Римму Харабадот ще здавна, але вона зіткнулася з несприйняттям подібної тематики з боку тодішнього керівництва наукою і дочасу залишила роботу. Повернулася до цієї теми десь наприкінці 1980-х, коли вже вийшла на пенсію. На жаль, написані тоді нею статті не були видані в повному обсязі. Були лише окремі публікації в періодичних виданнях, що за своїм форматом не могли віддзеркалити ані глибину самої теми, ані ті зусилля, які приклала Римма Семенівна для їхньої підготовки. Це стосується як загального питання перебування греків у Львові, так і, зокрема, історії роду Корняків, яку досліджувала Римма Семенівна. Водночас не можу стверджувати, що ті давні записи надзвичайно важливі сьогодні, адже тодішня пошукова праця Римми Семенівни значною мірою знецінена подальшими дослідженнями українських науковців, які створювали ті самі історичні джерела й львівські архіви [27].

Сьогодні значущими для нас є й залишатимуться для всіх прийдешніх поколінь фольклорні наративи, записи пісень, а щонайбільше лексикографічні праці Римми Семенівни. Так, в архіві збережені зошити польових досліджень, діалектологічні опитувальники, записи окремих текстів за низку років починаючи від 1962 р. Римма Семенівна самотужки опрацьовувала різні варіанти народних наративів, що їх надавали різні інформатори, додавала переклад і готувала до видання у вигляді машинописних збірок казок або інших фольклорних текстів.

Повністю збережені машинописні тексти російсько-румейського і румейсько-російського словників з титульними аркушами. Обидва словники значно більші за кількістю слів, аніж виданий 2006 р. її «Румейско-руско-новогреческий словарь». Це, власне, плоди співпраці Римми Харабадот і Олександра Діамантопуло. Ледь не всі словникові статті містять велику кількість виправлень, додатків, дописів. Багато аркушів було пізніше підклеєно іншими – за браком місця для коректури. На багатьох аркушах збереглися помітки Олександра Діамантопуло, які свідчать, що він переглядав усі тексти і залишав свої зауваги. Окрім основних двох блоків словників в архіві представлені їхні проміжні версії, що висвітлюють механізми побудови словникової частини, структури

тлумачень тощо. Отже, всі ці машинописні тексти є попередніми версіями виданого у 2006 р. великого словника, укладачами якого названа вищезазначена група авторів [4].

Будучи активною діячкою румейського руху за відродження національної культури, фондоутворювачка листувалася з багатьма визнаними ентузіастами елліністичних, історичних, краєзнавчих студій. Серед її дописувачів, колег і друзів були Андрій Білецький, Тетяна Чернишова, Іван Джуха, Євгенія Гранстрем, Микола Хорош, Лель Кузьмінков, Олена Узбек, Надія Заходенко та інші. Укупі з листами ф. 364 (архів Андрія Білецького і Тетяни Чернишової) кореспонденція з архіву Римми Харабадот складає унікальний епістолярій з історії греків Надазов'я, який дає можливість досліджувати внутрішнє життя надазовських громад з автентичних джерел, зрозуміти, чим жили й на що сподівалися мешканці румейських та урумських сіл за радянської доби, за доби перебудови й нарешті в незалежній Україні. На жаль, останній період не був надто сприятливим для греків, на що всі колись так сподівалися. Особливо ж прикро, що не відбулося національно-культурне відродження, до якого так прагнуло старе покоління, мріючи про повернення до рідної мови й народних традицій.

Невелику частину фонду складають документи рідних: батька, матері, братів. Серед них заслуговують на увагу збірка румейських слів, що їх записав, вірогідно на прохання Римми, її батько Семен Ілліч, а також листи Геннадія Харабадота, відправлені до рідних в 1943–1947 рр. Частина цих останніх, як уже зазначалося, була матеріалом для статті в газеті «Эллины Украины» [6].

Наукова новизна. Уперше представлений життєпис Римми Харабадот, аналітичний огляд її наукових праць, характеристика краєзнавчої діяльності, склад особового архіву в контексті елліністичних та антропологічних студій, зокрема з погляду змалювання стану новогрецьких румейських діалектів і збереження національної ідентичності.

Висновки. Римма Семенівна Харабадот присвятила своє життя справі відродження рідної мови і народних традицій греків-румеїв Надазов'я. Брала участь в діалектологічних експедиціях з метою дослідження локальних ідіомів, збирала народні пісні й наративи. Найбільшим її досягненням було укладання словників румейської мови. В

особистому архіві Римми Харабадот збереглися підготовлені до друку примірники словників румейської мови. Значущим лексичним джерелом для вивчення румейських говірок є також записи казок, пісень, розповідей тощо, зроблені Риммою Харабадот у різних румейських селах Надазов'я. Епістолярна спадщина – листи до Римми Харабадот – представляє широку панораму думок і почуттів як відомих осіб, зокрема представників грецьких громад України, так і пересічних громадян стосовно розмаїття наукових і соціально-політичних питань, які хвилювали радянське і пострадянське суспільства.

Дослідження лексикографічного, краєзнавчого та епістолярного спадку Римми Харабадот сприятиме поглибленню наших знань про мову й культуру греків Надазов'я як в історичній ретроспективі, так і в сучасному стані, дозволить прогнозувати майбутнє народу, особливості його інтеграції до загальнодержавного соціально-політичного простору.

Р. С. Харабадот з братом Станіславом і Надією Харлампієвною Евкарпіді

Р. С. Харабадот з братом Геннадієм

Надгробок
Р. С. Харабадот

1. Араджиони М. А. Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. – 90-е гг. XX в.) : пособие для студентов вузов и учителей общеобразовательных и национальных воскресных школ. Симферополь, 1999. 132 с.
2. Лингвистическая и этнокультурная ситуация в греческих селах Приазовья. По материалам экспедиций 2001–2004 годов / отв. ред. М. Л. Кислиер. Санкт-Петербург: АЛЕТЕЙА, 2009. 444 с.
3. Харабадот Р. С. Румэку–русску–эллински глусарь / Румейско-русско-новогреческий словарь. Под редакцией А. А. Белецкого і Т. Н. Чернышевой. Севастополь, 2006. 482 с.
4. Румейско-русский и русско-румейский словарь пяти диалектов греков Приазовья / сост.: А. А. Диамантопуло-Рионис, Д. Л. Домерджи, А. М. Давыдова-Диамантопуло, А. А. Шапурма, Р. С. Харабадот, Д. К. Патрича. Мариуполь, 2006. 468 с.
5. Чернухін Є. Грецькі рукописи у зібраннях Києва : каталог. Київ ; Вашингтон, 2000. 378 с.
6. Харабадот Р. С. Письма с фронта // Эллина Украины. 2005. Грудень. № 12 (110).
7. Харабадот Р. С. Видання грецькою мовою у відділі рідкісної книги // Книга і знання. Львів, 1974. С. 162–174.
8. Харабадот Р. С. Палеотипи у відділі рідкісної книги // Бібліотекознавство й бібліографія на службі науки. Київ : Наук. думка, 1979. С. 105–121.
9. Харабадот Р. С. Каталог палеотипов из фондов Львовской научной библиотеки им. В. Стефаника АН УССР. Киев : Наук. думка, 1986. 198 с. [Палеотипы и стародруки первой половины XVI века].
10. Гранстрем Е. Э. К истории заговоров и апокрифических молитв в византийской письменности (неизвестный сборник греческих врачевательных молитв) // Палестинский сборник. Ленинград, 1981. Вып. 27(90). История и филология. С. 86–93.
11. Гранстрем Е. Э. К истории заговоров и апокрифических молитв в византийской письменности (неизвестный сборник греческих врачевательных молитв) // Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur, Studia Codicologica. Bd. 133. Berlin, 1987. S. 169–178.
12. Чернухин Е. К. Греческие молитвы, заклинания и заговоры из Большой Каракубы. Донецк : Норд-Пресс, 2005. 167 с.
13. Чернухин Е. К. Греческий народный молитвослов из Северного Причерноморья. Донецк : Изд-во «Ноулидж», 2012. 288 с.; ил.

14. Чернухін Є. К. Грецький евхологiон 1778 р. з колекції надазовських рукописів В. І. Григоровича у фондах Державної бібліотеки Росії у Москві // Рукописна та книжкова спадщина України. 2019. Вип. 23. С. 183–196. <https://doi.org/10.15407/orientw2018.04.089>
15. Харабадот Р. Румейская прядильно-ткацкая терминология // Записки Товариства Андрія Білецького. 2006. Вип. 4. Кн. 2. С. 53–69.
16. Чернухін Є. «Мовне питання» греків українського Надазов'я: об'єктивні, суб'єктивні та інші соціокультурні чинники // Східний світ. 2018. № 4. С. 89–115. <https://doi.org/10.15407/orientw2018.04.089>
17. Чернышева Т. Н. Новогреческий говор сел Приморского (Урзуфа) и Ялты Первомайского района Сталинской области. Фонетико-морфологический обзор. Автореф. дис. ... к.ф.н. Киев : Изд-во Киев. ун-та, 1957. 20 с.
18. Белецкий А. А. Греческие диалекты на Юго-Востоке Украины // Балканская филология. Ленинград, 1970. С. 5–15.
19. Білецький А. О. Передмова. Коментарі. Орфографія // Ленін живе. Поезії. Оригінальні твори грецьких поетів України та їх переклади на українську мову. Київ, 1973. С. 5–10, 145–147.
20. Кирьяков Л. Н. Русско-румейско-новогреческий словарь : около 10 000 слов / ред. В. В. Харабет. Мариуполь, 1999. 324 с.
21. Кир'яков Л. Н., Кіор В. І. Українсько-грецький розмовник : (Укр., румейськ., урум. мови) / упоряд. Г. Мороз [та ін.]. Донецьк : Донбас, 2003. 111 с.
22. Гаркавець О. М. Урумський словник. Алма-Ата, 2000. 632 с.
23. Харабадот Р. С. Семья Корняктов // Эллины Украины. 2009. Февраль. № 2 (148).
24. Джуха И. Г. Греческая операция: История репрессий против греков в СССР / Ассоциация греческих общественных объединений России. Санкт-Петербург: АЛЕТЕЙЯ, 2006. 416 с.: ил. [Серия «Новогреческие исследования»; Проект «Греческий мартиролог» (история репрессий против греков в СССР)].
25. Проценко-Пичаджи А. И. Какое сердце биться перестало... // Эллины Украины. 2017. Ноябрь. № 11 (246).
26. Чернухін Є. К., Горбач Т. С., Купченко-Гринчук О. М., Лось В. Е. Архів українських філологів А. О. Білецького і Т. М. Чернишової у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : біографічне дослідження ; науковий каталог. Київ, 2014. 304 с., іл.
27. Лильо І. Греки на території Руського воєводства у XV–XVIII ст. : монографія. Львів : ЛНУ ім. І. Франка. 2019. 384 с., 32 с. кол. іл.

Yevhen Chernukhin,

Candidate of Philological Sciences (Ph. D. in Philology),

Senior Researcher of Judaica Fond Department

of Institute of Manuscript,

Vernadsky National Library of Ukraine

ORCID 0000-0003-4906-0787

e-mail: geikle@hotmail.com

**Scientific and epistolary heritage of Rymma Semenivna Kharabadot
(according to materials of fond 426 of Institute of Manuscript
of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine)**

The purpose of the work is to conclude the biography and research of the scientific heritage of Rymma Semenivna Kharabadot, a researcher of the Rumeiku language, a local historian and a collector of folklore of the Greeks of the Ukrainian Azov Sea region. **Scientific novelty.** For the first time, the biography of Rymma Harabadot, an analytical review of her scientific works, characteristics of local lore, the composition of the personal archive in the context of Hellenistic and Anthropological Studies, in particular in terms of depicting the state of Modern Greek Rumeiku dialects and preserving national identity, are presented. **Methodology.** The work uses special methods of archival studies, biography, systematization, dating and description of documents. **Conclusions.** Rymma Harabadot was born on June 8, 1927 in the Rumeiku village of Velyka Karakuba. The family suffered from the first wave of repressions and was settled first in Tbilisi, where Rymma graduated from high school and then in Lviv, where she continued her studies. She graduated from Lviv Ivan Franko University, with a degree in classical philology, in 1955. She devoted most of her activity to the library sciences, worked for many years at the Vasyl Stefanyk Lviv Scientific Library. She was an author-compiler of descriptions of Greek and Latin old prints, a number of articles on the history of the Greeks in Lviv. She participated in dialectological expeditions to the Rumeiku villages of Azov Sea region, where she collected significant materials of Rumeiku folk narratives. The main purpose of her life was in the compilation of the dictionaries of Rumeiku language. She prepared and published a dictionary of the Karakuba dialect of Rumeiku language. She participated in a joint project for the preparation of Rumeiku-Russian and Russian-Rumeiku dictionary. In every way she contributed to the spread of Greek culture in Ukraine, the preservation of Rumeiku national identity. She died on November 20, 2017 in Lviv.

Key words: Rymma Kharabadot, Rumeiku language, lexicography, biography studies, Modern Greek dialects.

*Стаття підготовлена 24 листопада 2021 року;
подана до друку 7 квітня 2022 року.*

Людмила Анатоліївна Петрушко,
кандидат історичних наук,
науковий співробітник
відділу кодикології та кодикографії Інституту рукопису,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
ORCID 0000-0001-7175-9143
e-mail: liudmyla1991@ukr.net

ПЕЧАЛЬ І СЛЬОЗИ В ПОВЧАЛЬНІЙ ЛІТЕРАТУРІ ХРИСТИЯНСЬКОГО СХОДУ

Мета роботи. Комплексна реконструкція візії смутку і плачу, представленої в повчальній літературі єгипетсько-палестинського монашества. **Методологія** дослідження полягає в застосуванні методів аналізу, синтезу та узагальнення, класифікації та систематизації, індукції та дедукції, наративного, історико-типологічного, історико-проблемного, історико-порівняльного, історико-системного, історико-генетичного, термінологічного аналізу, контент-аналізу та інтерпретаційного. **Науковою новизною** є комплексна реконструкція візії смутку і сліз у перекладній повчальній літературі. Розглянуто та узагальнено особливості розуміння цих емоцій у православній традиції. Набули подальшого розвитку уявлення про значимість сліз для середньовічного чернецтва. **Висновки.** У результа-

ті аналізу багатой історичним змістом джерельної бази з'ясовано, що чернеча традиція християнського Сходу розрізняла три види печалі та плачу (правильні, природні та неправильні). Вони характеризувалися відповідними оцінками – позитивною, нейтральною (позитивно-нейтральною) та негативною, які залежали від того, як ці емоції співвідносилися зі справою спасіння душі. Центральним аспектом богослов'я були скорбота та сльози з любові до Господа. Існувала спеціальна етика названих емоцій, що стосувалася засобів досягнення духовного плачу, збереження його в чистоті, утримання та утвердження в ньому; методів боротьби з гріховною печаллю; переходу від гріховних і природних сліз до Богоугодних. Конотація печалі та плачу загалом негативна. Це пов'язане з розумінням їх-

нього місця в людській історії: вони з'явилися як вимушений наслідок грехопадіння, їх не було в Раю і не буде в Царстві Небесному.

Ключові слова: історія емоцій, печаль і сльози, Скитський патерик, Синайський патерик, Лествиця.

Актуальність теми дослідження. Збережені рукописні пам'ятки східноєвропейського середньовіччя, багаті своїм історико-культурним змістом, дозволяють долучити вітчизняну історіографію до провідних напрямів світової гуманітаристики, одним з найактуальніших з-поміж яких є історія емоцій [1]. Для неофітів щойно охрещеної Київської Русі важливим провідником у справі преображення душі стала перекладна література, особливо повчальна [2, с. 74–75]. Остання формувала ставлення до того чи іншого аспекту буття, в тому числі емоцій, чільне місце серед яких посідали печаль і сльози. Ґрунтовний аналіз поширених на Русі текстів на предмет згадок цих емоцій сприятиме адекватному – епосі та середовищу – розумінню повідомлень про смуток і плач, представлених в оригінальних пам'ятках досліджуваної доби, а також наблизить до з'ясування витоків візії скорботи та сліз емоційних спільнот українського середньовіччя. Для здійснення пропонованої розвідки було залучено Скитський [3] і Синайський [4] патерики та Лествицю (слово 7-е «О радостотворном плаче») [5], що пов'язане з їхнім інформаційним потенціалом [6, с. 67–73; 7, с. 16] і популярністю в середовищі середньовічного читача [2, с. 74–75; 8, с. 233; 9, с. 178–182; 10, с. 200; 11, с. 3].

Аналіз досліджень і публікацій. Характерною тенденцією досліджень, присвячених емоціям у культурі Середньовіччя, є звернення до джерел формування такої візії [12, 7, 13, 6, с. 67–73]. Дослідники зверталися до теми печалі і сліз у творіннях преподобних отців – Іоанна Кассіана [14] та Симеона Нового Богослова [7]. Аналізовані у статті пам'ятки неодноразово ставали об'єктом наукових зацікавлень [15, 16, 17], однак при цьому представлена в них візія смутку і плачу не була предметом вивчення. Виняток становить праця Ле Гоффа та Н. Трюона з лаконічною згадкою єгипетсько-сирійських отців-пустельників [6, с. 73]. Поряд із цим інформаційний потенціал названих джерел у контексті розробки заявленої наукової проблеми становить незаперечну наукову цінність і заслуговує на комплексне та всебічне вивчення.

Отож метою дослідження є реконструкція погляду єгипетсько-палестинського монашества на печаль і сльози як такого, що сприяв формуванню візії смутку та плачу емоційних спільнот українського середньовіччя.

Виклад основного матеріалу. Аналізовані джерела містять значну кількість згадок про досліджувані емоції. Однак не всі вони позначають ті, які заповідалися монашеською традицією. Серед них є плач і смуток, ставлення до яких мало інші оціночні судження. Тобто існувала їхня певна класифікація.

Чітко виражений предмет богослов'я становили сльози та скорбота, що оцінювалися однозначно позитивно, з одного боку, і нерадісні емоції, які засуджувалися, – з іншого (*єсть печаль полезна и єсть печаль не-полезна* [3, арк. 26зв.]). У досліджуваних текстах іноді вони мають відповідні іменування, які вказують на їх позитивне чи негативне сприйняття. Так, у Скитському отечнику печаль, яка схвалюється, названа *истинною и полезною* [3, арк. 26зв.]. У Лествиці ж вона характеризується як *преподобная* [5, арк. 72зв.], *радостная* [5, арк. 73зв.], *боголюбная* [5, арк. 75зв.]; плач – *блаженныи, обрадованныи, сладкии* [5, арк. 72зв., 77]; сльози – *богочъстивые* [5, арк. 75зв.], *чистыи и нельстныи, благыи* [5, арк. 76], *духовные* [5, арк. 76зв.]. Про сльози, які не схвалюються, в текстах сказано *злыи, съпротивныи* [5, арк. 76зв.], а про печаль – *безсловесная* [5, арк. 74зв.] і *неполезна* [3, арк. 26зв.]. Поряд з тим, що наведені означення позитивно/негативно характеризують ті чи інші емоції, їх смислові відтінки в межах кожної з груп до певної міри відрізняються. Частково це пов'язане з тим, що йшлося про позитивні чи негативні смуток і плач за різних обставин (наприклад, про сльози, які породжені думками про розлучення душі з тілом і які даровані Богом на звільнення від гріхів) [5, арк. 76, 75зв.]. Загалом, для зручності будемо використовувати такі поняття, як *правильні* – для тих печалі і сліз, які сприймаються позитивно, та *неправильні* – для тих, оцінка яких є негативною, а також їхні смислові відповідники.

Окрім того, що монашеська традиція чітко розділяла добрі та погані смуток і плач, характеризуючи їх в окремих випадках навіть відповідними означеннями, приділяючи їм достатню увагу, уважне прочитання

текстів дає підстави для висновку про існування ще одного виду печалі і сліз, який посідав проміжне місце між зазначеними. Як правило, він згадується опосередковано – в повідомленнях про нерадісні емоції за конкретних обставин, які не відповідають визначенню духовних чи гріховних. У Скитському отечнику ми не знайшли конкретного визначення для цього виду нерадісних емоцій, у Синайському ж печаль, відмінна від скорботи за гріхи, охарактеризована як *иная* [4, с. 375]. Спеціальну автентичну назву для даного виду зустрічаємо в Лествиці. Так, поряд з добрими та неправильними сльозами прп. Іоанн називає *природні (естьствени, от естьства)* [5, арк. 76–76зв.].

«Правильні» печаль і сльози. Найбільша увага в аналізованих текстах приділена *правильним* смутку і плачу. У Скитському отечнику чітко зазначено характерні риси, за якими можна ідентифікувати печаль, що позитивно оцінювалася монашеською традицією: *печаль полезная есть о своих грѣсехъ, вздыханіе ово же о неразумьи ближняго ово же не отлучитися по воли ово же да болии благодати коснется* (тут і далі підкреслення наші. – Л. П.); *то бо истинныя и полезныя печали образ и суть* [3, арк. 26зв.]. Тобто це скорбота через власні гріхи та духовну немічність ближніх, через страх відпасти від Господа і прагнення сподобитися більшої благодаті. В іншому місці тексту зустрічаємо ще одне висловлювання, яке вказує на те, що правильні сльози можуть бути пов'язані і з думками про власні провини перед Творцем, і з іншими благими помислами: *егда придуть слезы, тогда тыя аможе хоцещи обрати я: любо за своя грѣхи, любо во ино добро помышление* [3, арк. 47зв.]. Є в тексті Скитського отечника чимало інших аналогічних згадок правильних скорботи та плачу: *такое велить Богъ скорбѣти о души своеи всегда* [3, арк. 39], *плачь по Бозѣ* [5, арк. 72зв.]. Серед них – і такі, в яких зроблено акцент на оплакуванні власних гріхів: *плачися грѣхъ* [3, арк. 179], *изидохъ плакатся грѣховъ своихъ* [3, арк. 76зв.]); як варіант – на оплакуванні себе в цілому: *блажен еси, Арсений, яко плакалъ еси самъ себе на семъ свѣтѣ* [3, арк. 119]. У цих повідомленнях відображене уявлення насамперед про їхній *покаянний* характер. Такими є й ті формулювання, які прямо згадують гріхи (*плакаться грѣховъ своихъ*), й інші, в яких ідеться про скорботу чи плач, що також

породжені конфліктом між любов'ю до Господа і власною недостойністю перед Ним та пов'язані з прагненням прихилити Боже милосердя (*скорбѣти о души своєї* [3, арк. 39], *плачъ Бога ради* [3, арк. 198], *милости ради плачется* [3, арк. 10]).

Тобто *правильними* в монашеській традиції виступали ті сльози і печаль, які були пов'язані з покаанням, провинами (своїми та інших) перед Богом, а в більш широкому розумінні – з любов'ю до Творця і породженим нею бажанням спасіння – власного і ближніх. Позитивна характеристика таких емоцій зумовлювалася їхніми правильними, відповідно до християнської етики, причинами (через гріхи свої та ближніх, за спасіння), правильним перебігом (*скорбѣ Бога ради* сповнена віри в Господнє Милосердя і Його любові до людини, не «замислює» їй жодного гріха, а закликає до покаання і є радістю [3, арк. 199зв.]), благими наслідками (запобігає гріхам, сприяє переродженню людини, прихилиє Милосердя Боже, дарує прощення, звільнення від гріхів [3, арк. 40зв., 46, 96, 47, 198, 41, 129зв., 166зв., 193–193зв., 43зв.; 5, арк. 72зв., 73, 76]).

У тексті прп. Іоанна наведено цінну інформацію, у світлі якої можна прочитувати всі тексти, що належать до християнської традиції. Розмежування понять печаль і плач є досить умовним. Поняття *плачъ* (іноді й – сльози) часто вживається на позначення внутрішнього покаанного стану, який не обов'язково супроводжується зовнішнім сльозопролиттям. Як пояснює сам святий ігумен, плач по Богу – це глибока скорбота душі, породжена любов'ю до Нього [5, арк. 72зв.]. В інших місцях свого тексту прп. Іоанн вказує ще одну характерну рису цієї печалі – постійність [5, арк. 79зв., 80зв.]. Тобто святоотецький термін *плачъ* не тожний поняттю «пролиття сліз» [18, с. 206]. «Духовний плач – не лише сльози, він – стан всієї людини» [19, с. 3, 9]. У Скитському патерику теж є вказівка на те, що під плачем розумілася постійна внутрішня скорбота по Богу: *тако и мнихъ долженъ есть плакаться и плачъ имѣти в собѣ* [3, арк. 36зв.].

Прп. Іоанн чітко пише про сльози душевні (внутрішні) та видимі (зовнішні). Перші обов'язково повинні передувати другим. Внутрішній святий автор оцінює значно вище, оскільки їм не загрожує осквернення гріхом. Зовнішні сльози також гідні схвалення, якщо вони породжені внутрішнім плачем [5, арк. 73зв.–75].

З огляду на значну увагу, приділену отцями християнського Сходу правильним плачу та печалі, стає очевидним, що під названими емоціями, про які йдеться без зазначення їхніх причин і пов'язаних з ними обставин та/або які згадуються в контексті повідомлень про подвиги та чесноти отців, майже завжди слід розуміти саме правильні (емоції). Цей висновок, який вдалося зробити на основі повчальної літератури, надзвичайно важливий: у східнохристиянській і вітчизняній середньовічній традиціях непоодинокими є згадки плачу без уточнення того, чим він породжений.

Неодноразово висловлена необхідність духовних смутку і сліз. Плач за гріхи, скоєні після Святого Хрещення, повинен стати суттю життя людини [3, арк. 10]. Саме така скорбота вважалася єдиною прийнятною для монашествуючих [3, арк. 98зв.]. Її потрібно завжди мати в собі, подібно до сорокалітнього проходу Ізраїля через пустелю [3, арк. 39].

Сказане пов'язане зі значимістю таких печалі та сліз для духовного життя і спасіння. Їхня благотворна дія відчувається вже тут, а тим паче – після відходу із цього світу. Так, плач названо світильником, учителем, який навчає людину всьому доброму [3, арк. 40зв., 46, 96]. Він робить її досконалою і безгрішною, без нього неможливо вберегтися [3, арк. 47, 96]. Печаль по Богу запобігає гріхам: саме вона оберігала подвижника від гордині [3, арк. 129зв.]. У сльозах – велика сила, адже прихиляють Милосердя Боже. Пролиті в земному житті, вони зустрінуть подвижників після смерті та нестимуть радість [3, арк. 198]. Якщо людина помре у скорботі по Богу, то у вічності матиме блаженний спокій [3, арк. 41]. Покаянні сльози служать підставою для прощення, позбавлення від мук та отримання благодаті [3, арк. 166зв.]. Показовою є розповідь про одного подвижника, який розмірковував над заповіддю *Блажени плачущиися, яко тѣ утѣшатся*. У цих роздумах і плачу він задрімав від великої покаянної печалі. У тонкому сні чорноризець побачив Господа, Який тихо та лагідно запитував його про причину гірких сліз і скорботи. Монах відповів, що не вже Христос не хоче, щоб він плакав, *толико Тя, Господи, оскорбихъ*. Поклавши руку йому на серце, Спаситель заспокоїв й утішив Свого вірного раба: *Не скорби, поможетъ ти Богъ, понеже ты ся оскорби, ктому Азъ не оскорблю тебе*, адже заради людей Я зійшов на землю, пролив Свою кров – то тим паче дам Свою любов всім, хто

кається [3, арк. 193–193зв.]. Тобто, якщо людина сама зі своєї волі перебуватиме в покайній печалі та сльозах, то Господь утішить і позбавить її від смутку та плачу і в цьому житті, і у Вічності.

Настанова про постійність Богоугодного плачу, насамперед для монашествуючих, висловлена через образи тіні (як тінь свою маємо, *тако должьни есмы и плачь и умиление имѣти идеже колижедо есмы*) [3, арк. 39], їжі [3, арк. 190зв., 41], вбрання (потрібно одягнутися *въ плачь и сѣтование*) [3, арк. 63в.]; приклади єгиптян (коли Господь покарав їх, то не було дому, в якому б не чувся плач), мирян, котрі плакали за спочилими, жінки, яка оплакувала дорогу людину і яку ніхто не міг би втішити [3, арк. 39–40, 36зв.].

Святий плач сприймався як дар Божий (*Богъ дастъ ти болѣзнь свою в тя* [3, арк. 40], *Аще дастъ Богъ плачь* [3, арк. 42; 5, арк. 78]). Припускаємо, що він подається тим, хто прагне до нього і докладає зусиль для його здобуття. Однак відбувається це за різних обставин, на підставі яких духовні сльози розрізняються між собою. Вони можуть бути плодом важкої праці, коли Господь посилає їх у відповідь на тривалі духовні старання, довготерпіння [5, арк. 73–74; 3, арк. 40–40зв.]. Отриманню такого плачу допомагають примушення серця до покайння, молитва, згадування своїх гріхів або муки, або смерті, або пам'яті гробу, або природна печаль (спогади про природну печаль, очевидно, розм'якшують душу і цим сприяють появі духовних емоцій) [3, арк. 37, 47зв., 63в.]. Перешкоджають – осудження ближніх, розмови, марнославство, гнів та інші пристрасті [3, арк. 12зв.; 5, арк. 93, 95]. Названий дар Божий може посилатися і не в результаті старань подвижника, несподівано для нього, тоді, коли він їх не чекає (наприклад, під час рукоділля, теж, як правило, супроводжуване молитвою), – як благодать. Ці сльози прирівнюються до дощу, що один може напоїти плоди на все літо [3, арк. 45зв.]. Для очищення гріхів Господь дарує також плач перед відходом людини до Нього [3, арк. 43зв.]. Такі скорбота і плач вважалися вищими за ті, які були результатом людських зусиль [3, арк. 43зв.; 5, арк. 75зв.].

Великий дар Божий слід пильно берегти. Необхідно не допускати переїдання, тривалого сну, тілесних турбот і спокою, насолод, багатослів'я, наклепу, сміхотворства [3, арк. 40зв.; 5, арк. 85, 87, 88], тобто всього грі-

ховного і зайвого, що відвертає людину від турботи про спасіння власної душі і бачення її вад/недосконалості. Не припустимо також хвалитися сльозами, бо тоді Бог відбирає їх [3, арк. 42зв.]. Отці повчають, що цей вогонь утримується охороною серця, перебуванням на самоті, мовчанням, старанністю в молитві, читанням духовних книг [3, арк. 46, 47, 96, 45зв., 43зв.]. Цілком імовірно, що зазначені аспекти етики духовних сліз взаємопов'язані. Так, вартування душі є простішим під час обмеження контактів з оточуючим/зовнішнім світом (чому допомагають усамітнення і безмовність). А звернення до Творця і душеспасительне читання сприяють внутрішньому зосередженню та більшому розчуленню серця.

Через ті плоди, які приносять правильні емоції, вони схвалювалися та заповідалися; до духовних сліз прагнули, а через їхню відсутність скорбіли та непокоїлися [3, арк. 113–113зв., 39, 40]. Стягання серця, яке перебуває в печалі по Богу, вважалося вищим за всі інші труди [5, арк. 81]. Плач згадується серед подвигів і чеснот святих отців [4, с. 92, 114, 231; 3, арк. 119, 5зв, 45, 47]. Покаянні печаль і сльози розумілися як важлива складова, мета монашества [3, арк. 36зв., 76зв., 98зв., 193; 4, с. 87, 128, 304; 5, арк. 74, 82].

Аналізовані джерела дають підстави припускати, що традиція плачу як важливої складової духовного життя базувалася на текстах Святого Письма. Отцям християнського Сходу була добре відомою і близькою друга заповідь Блаженств (Мф. 5:4): **Блаженны плачущии** [3, арк. 193]. Із Нагірної проповіді Спасителя виводять витoki Богослов'я духовного плачу й дослідники [6, с. 67–73]. У контексті повідомлень про правильні сльози зустрічаються також слова з Псалтиря: **яко сѣющеи слезами в радости пожнут** (Пс. 125:5) [3, арк. 198] – для підкреслення значення сліз у справі спасіння душі й отримання вічних благ і радості від Господа; **быша мнѣ слезы хлѣбъ день и ночь** (Пс. 41:4) [3, арк. 190зв.] – у такий спосіб сказано про постійність плачу. Саме із цього місця Псалтиря (**быша мнѣ слезы хлѣбъ день и ночь**), як можна припустити, запозичено символічний образ плачу і сліз як їжі для передачі їхньої важливості в житті монашествующих: **мниху брашно благо плачь и слезы** [3, арк. 41].

Як зазначалося вище, корисною називалася печаль, пов'язана не лише з власними гріхами, але й ближніх. Зустрічається також повчання,

що потрібно скорбіти через падіння навіть ворога [3, арк. 128зв.]. Такий глибокий смуток свідчатиме про любов до нього, незлопам'ятність, відсутність злих почуттів. Стосовно етики суму через гріх інших, висловлено, що варто, аби ця печаль була виявлена тільки перед Богом, а не перед ближнім [3, арк. 132зв.].

Крім плачу і скорботи через конкретні гріхи (власні та інших) чи гріховність у цілому, яка опечалює Господа і віддаляє подвижника від Нього, згадуються також печаль і сльози, що були породжені благочестям [4, с. 301–302, 308], духовним і душевним зворушенням [3, арк. 79зв., 210зв.; 4, арк. 376, 242, 182], умилінням від того, що Господь уберіг від гріха [4, с. 344], страхом згрішити [3, арк. 123зв., 173, 72зв., 74], а також які супроводжували молитву і душеспасительне повчання [3, арк. 141зв., 185; 4, с. 181, 217, 368, 369, 148, 277, 36зв.]. Хоча в текстах майже відсутні настанови про смуток і сльози за таких обставин або їхні явні позитивні характеристики, гадаємо, вони теж сприймалися як правильні: за своєю сутністю відповідали тим ознакам правильних печалі та плачу, що їх ми вивели з Лествиці та Скитського отечника (пов'язані з любов'ю до Творця та прагненням спасіння – свого і ближніх, а також турботою про спасіння). Підтвердженням цього є позитивна оцінка цих емоцій, яка прочитується з контекстів цих повідомлень, і навіть повчання про одні з них. Так, через сльози виражається необхідність відвідування брата зі святою християнською любов'ю, душевною теплотою, умилінням (сказано, що потрібно входити в келію брата зі сльозами) і далі слідує повчання про те, що потрібно співчутливо запитувати про духовне життя ближнього [3, арк. 210зв.].

«Неправильні» смуток і плач. Поряд із правильними печаллю та сльозами, значна увага в аналізованих текстах приділена також *неправильним*. Як такі в повчальній літературі розуміються нерадісні емоції, що породжені гріховними почуттями та пристрастями [5, арк. 76, 74зв.; 4, с. 192; 3, арк. 87, 133, 43, 145, 208зв., 202, 194зв.]. Неодноразово зазначене негативне джерело їхнього походження – приносяться ворогом спасіння [3, арк. 202, 199зв.; 5, арк. 74зв.]. Гріховна печаль породжує злі плоди (хворобу від скорботи, фізичне виснаження, погублення своїх монашеских подвигів, відчай [3, арк. 4, 67зв., 82, 16зв., 195, 67–67зв.]).

Зброєю проти таких емоцій названо їх ігнорування і повну довіру Господу, страх Божий, молитву зі страхом і трепетом, розповідь ближнім, а також протилежні пристрастям чесноти [3, арк. 202, 101зв., 102зв.–103, 85, 189зв., 85; 5, арк. 74зв.].

Можливе осквернення навіть Богоугодних сліз і плачу – марнославством, гординею, гнівом і зверхністю [5, арк. 75зв., 76, 81зв.; 3, арк. 49]. Тобто до неправильних сліз можна перейти і від духовних.

Згадується також підступний, лукавий плач [3, арк. 63].

Велика увага присвячена в повчальній літературі такому нерадісному емоційному стану, як **унынїє** (оскільки українського відповідника названому поняттю віднайти не вдалося, у статті будемо використовувати зазначене слово в українській орфографії «униніє»). Така скорбота названа **неполезною**, падінням для душі [3, арк. 26зв., 200зв.]. Автори пояснюють це її сутністю: хоча зовні вона може бути благочестивою і пов'язаною зі скорботою через недосконалість свого духовного життя, великі гріхи [3, арк. 48зв., 67–67зв., 82], але позбавлена надії бути пробаченим, вселяє зневіру і відчай, відвертає від подвигу, підступно представляючи його марність, допомагає злоби, породжує гріховні почуття [3, арк. 200, 199зв.; 4, арк. 231–232]. Як і про зазначені вище неправильні нерадісні емоції, сказано, що униніє приноситься ворогом спасіння [3, арк. 199зв., 34зв., 48зв., 115зв., 195].

Униніє може виникати під час усамітненого перебування монаха в келії [4, с. 231] або в результаті гріхів язика (багатослів'я [3, арк. 12–12зв., 201]). Для того, щоб запобігти йому, необхідно бути духовно пильним і мати смирення – не осуджувати, не докоряти, не зводити наклеп [3, арк. 199зв., 12–12зв.]. Засоби порятунку від таких нерадісних емоцій, боротьби з ними – страх Божий [3, арк. 101зв.], молитва [3, арк. 26зв., 85, 102зв.–103, 189зв.], пам'ять про Царство Небесне і вічну муку [10, с. 232], розповідь ближнім [3, арк. 85].

Таку печаль, яка приходить проти волі подвижника, необхідно правильно переносити – відганяти духовною молитвою [3, арк. 26зв.], а не піддаватися, впадаючи в униніє. Того, хто слідує першим шляхом, Скитський патерик називає **мудрым мужем**, який вінчається за перемогу в духовній боротьбі над ворогами Царя Небесного. Друга ж модель

поведінки характеризується як зрадницька. Отці повчали боротися з демоном унінія до смерті [3, арк. 9зв.]. Хто хоче стяжати чесноти, повинен, навіть упавши, не ослабнути і продовжувати турбуватися про спасіння душі [3, арк. 200–200зв.].

Та увага, яка присвячена в Отечнику унінію, а також нагороди, обіцяні за перемогу в боротьбі з ним, свідчать, на нашу думку, про актуальність зазначеної проблеми в духовному житті, в першу чергу монашескуючих.

Унініє (як скорбота, позбавлена надії на Всемогутнього Бога, а отже, гріховна) властиве не лише для чорноризців, але й для мирян. Це зрозуміло з контекстів – з тих негативних наслідків, до яких приводила печаль [4, с. 276, 346].

Великим злом представлено в повчальній літературі відчай. В одному з висловлювань отців Синайського патерика сказано, що природа його бісівська – спершу нечисті духи штовхають душу на гріх, а потім – у відчай [4, арк. 193]. Тому від думок, що приводять до останнього, потрібно берегти себе [5, арк. 81], але, навіть впавши у нього, слід приводити на пам'ять розуміння, що Господь Милосердний і прощає всіх, хто кається [3, арк. 195–195зв., 199зв; 4, с. 383–384].

«Природні» нерадісні емоції. Оскільки в аналізованих текстах немає жодної безпосередньої, чітко висловленої вказівки на те, які емоції класифікувалися як природні (автор Лествиці не уточнює, що він має на увазі під сльозами *от естьства* і зовсім не вживає такого означення для печалі), то цю групу ми виділили на підставі ознак правильних і неправильних печалі та плачу. Всі ті, які не відповідають характеристичі Богоугодних чи гріховних, належать до природних.

Так, неодноразово житійні тексти повідомляють про печаль і плач, пов'язані з такими обставинами, як нещастя ближніх (несправедливість, труднощі, хвороба, загроза життю/свободі, смерть, суспільні біди [4, с. 210, 222]) та особисті/спільні (в тому числі нездійснення очікуваного, хвороба, наближення кончини [3, арк. 18зв., 107, 156, 170], зустріч [4, с. 213]. Згадуються сльози, що супроводжували прохання [4, с. 144].

І в Лествиці, і в патериках (у контексті конкретних розповідей) ці нерадісні емоції, не будучи предметом богослов'я, не мають ані пози-

тивної оцінки, ані негативної. Їхня оцінка як емоцій є нейтральною. Через них виражається актуальність таких загальнолюдських цінностей, як життя, здоров'я, свобода, благополуччя, благо ближніх і особисте, добрі відносини між людьми, а також тих, які пов'язані саме з монашеством, – духовне наставництво, здійснення подвигів, Богоугодне мирне духовне життя.

І неправильні сльози, і природні можуть мати значну духовну користь – сприяти переходу до Богоугодного плачу [5, арк. 76зв.].

Зустрічається в отечниках (Скитському) та Лествиці й *запізнілий* плач – у місці осуду. Він не має негативної оцінки, однак згадується з метою застереження і повчання про необхідність плачу тут, у цьому тимчасовому житті, щоб не плакати у Вічності. Тому що там сльози вже не матимуть тієї рятівної сили і будуть лише обпikати [3, арк. 36зв., 38, 188зв., 164зв., 190].

Загальна конотація печалі та сліз є негативною. Такий висновок ми робимо на підставі трьох важливих обставин. По-перше, це – численні повідомлення про утішення тих, хто сумує чи плаче, а також запобігання скорботі ближнього, позбавлення від неї [3, арк. 9, 143, 156, 25зв., 191, 16зв.; 4, с. 210, 222, 347, 224]. Тобто вона розумілася як щось небажане, чуже людині, від чого потрібно її звільнити. Можливо, це пов'язане із загрозою того, що печаль буде гріхом. Другий аргумент полягає в тому, що навіть у словах про покайний плач, який не просто схвалюється, але заповідається, автори Скитського патерика та Лествиці стверджують, що й такі сльози стали необхідними лише в результаті гріхопадіння: впала людина в гріх – *тогда неволею потребова плач* [3, арк. 47]. Якщо позбудемося гріхів, то стануть непотрібними й сльози [5, арк. 77зв.], *идѣже бо нѣсть грѣха ту нѣсть требѣ плачь* [3, арк. 47]. Третім фактором є те, що, пишучи про Царство Христове, автори зазначають: у місці вічного блаженства праведних душ пануватиме *радость неоскорбляемая* [3, арк. 203зв.] – позбавлена будь-якої печалі та сліз. Подібно і в розповіді про видіння обителів Небесного Отця сказано, що ніхто не виходить звідти засмученим [3, арк. 141зв.]. Тобто на основі цих повідомлень можемо робити висновок, що скорбота сприймалася як щось чуже для блаженства праведних душ.

Згідно зі Скитським патериком, Бог створив людину не для плачу, але на радість, щоб вона чистою і безгрішною славилася Господа [3, арк. 47]. Прп. Іоанн пише, що Бог не бажає, щоб людина плакала, але щоб із любові до свого Творця раділа душевним сміхом. До гріхопадіння в Адама не було плачу, як не буде його в Царстві Небесному [5, арк. 77зв.]. Печаль і сльози не були властивими первозданній людській природі. Очевидно, із цим і пов'язана відображена в досліджуваних текстах негативна конотація печалі та сліз. Поряд із цим, у джерелах є чимало повідомлень, з контексту яких припустимо, на наш погляд, виводити позитивну конотацію правильних і природних сліз. Серед останніх – сльози, що виражають любов до ближніх [3, арк. 118, 210зв.].

Наукова новизна полягає в комплексній реконструкції візії смутку і плачу в перекладній повчальній літературі. Розглянуто та узагальнено особливості розуміння цих емоцій у східній християнській традиції. Набули подальшого розвитку уявлення про значимість сліз для середньовічного чернецтва.

Висновки. Отже, встановлено, що чернеча традиція християнського Сходу розрізняла три види печалі та плачу: правильні (Богоугодні), неправильні (гріховні) та природні. Вони характеризувалися відповідними оцінками – позитивною, нейтральною (позитивно-нейтральною) та негативною. Чітко вираженим предметом богослов'я були правильні та неправильні сльози і скорбота. Оцінки та актуальність досліджуваних емоцій залежали від того, як співвідносилися печаль і сльози зі справою спасіння душі.

Як корисні характеризувалися ті, що викликані усвідомленням гріховності (власної та ближніх) перед Господом і щирим шкодуванням про це, покаяттям. У більш широкому розумінні правильними вважалися плач і печаль, пов'язані з любов'ю до Творця і породженим нею прагненням спасіння – свого та інших. Саме тому, крім покаяттєвих печалі та плачу, схвальним було ставлення і до тих скорботи та сліз, які породжені страхом згрішити, благочестям, духовним і душевним зворушенням, а також які супроводжують молитву і душеспасительне повчання. Традиція духовного плачу брала свої витoki з текстів Святого Письма, в першу чергу Євангелія та Псалтиря. Печаль і сльози через провини перед Господом були центральним аспектом системи відчуттів чернецтва

християнського Сходу. Їх розуміли як важливу та обов'язкову складову духовного життя християнина загалом, і особливо монаха. Такі емоції розцінювалися, з одного боку, як подвиг, чеснота, а з іншого, – як благодать, дар Божий. Над його отриманням, відповідно до етики східнохристиянського монашества, потрібно духовно потрудитися. Господь може посилати сльози і незалежно від старань подвижника – для очищення від гріхів. Плач і печаль, які згадувалися без конкретизації причин і пов'язаних з ними обставин, як правило, мали духовний характер. Поняття плач/сльози нерідко позначало внутрішній покаянний стан, який міг і не супроводжуватися зовнішнім пролиттям сліз.

Як неправильні класифікувалися нерадісні емоції, викликані гріховними пристрастями, відсутністю уповання на Господа. Духовний досвід отців християнського Сходу виробив і засоби запобігання та боротьби з ними: протилежні пристрастям чесноти, ігнорування, ввірення себе Богу, духовна пильність, смирення, пам'ять смертна, молитва, розповідь ближнім.

Природні нерадісні емоції (викликані не духовними і не гріховними обставинами) посідали проміжне місце: не схвалювалися і не засуджувалися. Але вважалося, що вони могли – як, власне, і гріховні – привести до покаянних скорботи і сліз, тому природні сльози названі серед методів отримання правильного плачу.

Існувала спеціальна етика печалі та сліз, яка стосувалася засобів досягнення плачу по Богу, збереження його в чистоті, утримання та утворення у ньому; методів боротьби з гріховною печаллю; переходу від гріховних і природних сліз до духовних.

Загалом смуток і плач у східнохристиянській традиції мають негативну конотацію (але щодо деяких правильних і природних печалі та сліз прослідковується й позитивна конотація). Це пов'язане з розумінням їхнього місця в людській історії: скорбота і сльози з'явилися як вимушений наслідок гріхопадіння, їх не було в Раю і не буде в Царстві Небесному.

Перспективами дослідження можна назвати вивчення в запропонованому ключі інших важливих перекладних та оригінальних пам'яток і виявлення традиційного й особливого в поглядах на нерадісні емоції, відображених у східноєвропейській середньовічній літературі.

Список використаних джерел

1. Гордієнко В. В. Нові тенденції в гуманітаристиці і сучасна історіографія // Науково-теоретичні аспекти вирішення глобальних проблем сучасності. Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Дніпропетровськ, 17–18 квітня 2015 р. Дніпропетровськ, 2015. С. 9–13.
2. Серафима (ігуменя). Історія Києво-Печерської лаври: іст.-богосл. дослідж. Київ, 2001. Кн. 1. 432 с.
3. Російська Державна бібліотека, науково-дослідний відділ рукописів. Ф. 304.І. Спр. 703. Скитський патерик. 233 арк.
4. Синайський патерик / изд. подг. В. С. Голышенко, В. Ф. Дубровина. Москва, 1967. 414 с.
5. ІР НБУВ. Ф. 301 (ЦАМ КДА). Спр. 145 П. Лествиця Іоанна Синайського. 261 арк.
6. Ле Гофф Ж., Трюон Н. История тела в средние века; пер. с фр. Е. Лебедевой. Москва, 2008. 192 с.
7. Евфимулос Е., архимандрит. Путь слёз; пер. с греч. А. Никифоровой. Москва, 2012. 224 с.
8. Ольшевская Л. А. «Прелесть простоты и вымысла ...» // Древнерусские патерики / изд. подгот. Л. А. Ольшевская и С. Н. Травников. Москва, 1999. 496 с.
9. Абрамович Д. И. Исследование о Киево-Печерском патерике как историко-литературном памятнике. Санкт-Петербург, 1902. 213 с.
10. Ткаченко М. В. Києво-Печерський патерик (XV ст.), як збірка монастирських оповідей // Могилянські читання 2001 року. Київ, 2002. С. 197–204.
11. Попова Т. Г. Славяно-русская рукописная традиция Лествицы Иоанна Синайского: автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. Москва, 2011. 41 с.
12. Бобров А. Г. Смех в Повести временных лет // Русская литература. 2014. № 2. С. 5–21.
13. Конт Ф. «Кончавше правило, паки начах молитися Христу и Богородице со слезами» (Слезы в русской духовной культуре) // Тело в русской культуре: сб. ст. Москва, 2005. С. 113–118.
14. Альчати Р. Прп. Иоанн Кассиан о меланхолии, или как управлять эмоциями в аскетическом контексте // Преподобный Иоанн Кассиан и монашеская традиция христианского Востока и Запада. Москва, 2017. С. 185–202.
15. Николаев Н. И. Патерик Синайский // Словарь книжников и книжности Древней Руси. Ленинград, 1987. Т. 1 (XI – первая половина XIV в.). С. 316–321.

16. Николаев Н. И. Патерик Скитский // Словарь книжников и книжности Древней Руси. Ленинград, 1987. Т. 1 (XI – первая половина XIV в.). С. 321–325.
17. Попова Т. Лествица Иоанна Синайского в славянской книжности. Са-арбрюкен, 2011. 457 с.
18. Пестов Н. Е. Современная практика православного благочестия // Евфи-вулос Е., архимандрит. Указ. соч. С. 202–213.
19. Зинковский К., иеромонах, Зинковский М., иеромонах. Предисловие // Евфиулуос Е., архимандрит. Указ. соч. С. 3–10.

Liudmyla Petrushko,

*Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Researcher of Department of Codicology and Codicography
of Institute of Manuscript,
Vernadsky National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID 0000-0001-7175-9143

e-mail: liudmyla1991@ukr.net

Sadness and tears in instructive literature of Christian East

The goal of the research. The article aims to comprehensively reconstruct the vision of sadness and tears presented in the instructive literature of Egyptian-Palestinian monasticism. **Methodology.** The research uses methods of analysis, synthesis and generalization, classification and systematization, induction and deduction, narrative, historical-typological, historical-problematic, historical-comparative, historical-systemic, historical-genetic, terminological analysis, content analysis and interpretive. **Scientific novelty.** The article presents a comprehensive reconstruction of the vision of unhappy emotions in the translated instructive literature. The peculiarities of understanding sadness and weeping in the Orthodox tradition are considered and generalized. The idea of the significance of tears for medieval monasticism has been further developed. **Conclusions.** As a result of the analysis of rich in historical content the source base, it is clarified that the monastic tradition of the Christian East distinguished between three types of sadness and weeping. They are characterized by relevant assessments such as positive, neutral (positive-neutral) and negative, which depends on how those unhappy emotions correlate with the cause of the salvation of the soul. The central aspect of theology is sorrow and tears of love for Lord. There is distinctive ethics of the unhappy emotions which involves the means of

achievement of the spiritual crying, its perseverance, maintenance, and affirmation in purity; the methods of combating the sinful sadness; the transition from corrupt and natural tears to the pleasing to God ones. The connotation of the unhappy emotions in the Christian tradition is generally negative. It is due to the understanding of their place in human history: sorrows and tears have appeared as a forced consequence of Adam and Eve lapse from virtue. There was no sign of it in Paradise of Eden; the same will be in the Kingdom of Heaven.

Key words: history of emotions, sadness and tears, Scete paterik, Sinai paterik, Ladder.

*Стаття підготовлена 17 березня 2021 року;
подана до друку 23 грудня 2021 року.*

Лариса Володимирівна Гарбар,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу фондів рукописної спадщини Інституту рукопису,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
ORCID 0000-0001-9733-2682
e-mail: garbarlv@ukr.net

АРХІВНА СПАДЩИНА ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА У ФОНДАХ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Мета роботи: репрезентація складу та змісту документів архівної спадщини вченого та організатора науки Івана Петровича Крип'якевича (1886–1967), що є складовою різних фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. **Методологія дослідження** полягає в застосуванні історико-типологічного, історико-хронологічного, історико-системного методів. Зазначений методологічний підхід дозволяє визначити видовий склад документів І. П. Крип'якевича в архівних фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського та їхній інформаційний потенціал для відображення наукової біографії вченого. **Наукова новизна** дослідження полягає у введенні до наукового обігу

архівних документів, що доповнюють відомості про життя, діяльність і творчість академіка І. П. Крип'якевича, а також про родину вченого. **Висновки.** У статті надано характеристику складу та змісту розпорошених серед різних фондів документів академіка І. П. Крип'якевича, які умовно систематизовані нами за тематично-видовим принципом у такі групи: наукові праці вченого (статті та рецензії); листування, зокрема листи І. П. Крип'якевича до керівника Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України М. М. Могилянського за 1927–1929 роки, а також листи до С. І. Маслова, П. М. Попова, М. Ю. Брайчевського та ін.; автобіографічні документи й документи щодо діяльності вченого на посаді

завідуючого відділом стародруків Бібліотеки Академії наук УРСР в 1947–1948 роках. Також визначено інформаційний потенціал документів наукового спадку вченого для дослідження питань становлення та розвитку низ-

ки допоміжних історичних дисциплін й історії вивчення української науки.

Ключові слова: Іван Петрович Крип'якевич, Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, архівна спадщина.

Актуальність теми дослідження. У 2021 році відзначалося 135-ліття від дня народження академіка АН УРСР, дійсного члена НТШ та Науково-дослідної кафедри історії України ВУАН, доктора філософських та історичних наук, історика-медієвіста, краєзнавця, книго- і бібліотекознавця, археографа й педагога Івана Петровича Крип'якевича (псевд.: Vialor, Іван Холмський, Іван Петренко; 25.06.1886, Львів Королівства Галичини і Володимирії Австро-Угорської імп. – 21.06.1967, Львів).

Актуальність комплексної реконструкції архівної спадщини І. П. Крип'якевича, що відклалася протягом минулого століття у складі різних фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, обумовлена необхідністю ознайомлення широкого наукового та громадського загалу з новими документальними свідченнями, які поглиблюють знання про вченого та його оточення.

Аналіз досліджень і публікацій. Висвітлення окремих аспектів багатогранної діяльності І. П. Крип'якевича знайшло відображення в численних дослідженнях, публікаціях документів та наукових студіях на пошану вченого. На особливу увагу заслуговують дописи в періодичних виданнях, ґрунтовні передмови до видань праць академіка, підготовлені Я. Ісаєвичем, Я. Дашкевичем, Л. Винаром, О. Пріцаком, Р. Крип'якевичем, В. Грабовецьким, Ю. Сливкою. Докладний аналіз історіографії життя та наукової спадщини І. Крип'якевича був здійснений І. Заболотною [1]. Діяльність ученого на посаді завідуючого відділом стародруків Бібліотеки АН УРСР охарактеризована Г. Ковальчук [3].

Мета дослідження полягає в ознайомленні наукової громадськості з документами вченого та про нього, що відклалися в архівних фондах Інституту рукопису НБУВ.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж перейти до огляду документів І. П. Крип'якевича з фондів ІР НБУВ, нагадаємо основні віхи його біографії.

Іван Петрович Крип'якевич походив з давнього священицького роду. Його батько – о. Петро Франц Крип'якевич (1857–1914), священик Української греко-католицької церкви, доктор богослов'я та письменник. Мати – Олена Заткалик, донька о. Людвика Заткалика, пароха Голі на Підляшші, та Софії (у дівоцтві Шулякевич); останні роки провела поруч із сином в Одесі.

Петро Франц Крип'якевич у рік народження сина Івана – катехит школи св. Антонія та вікарій при Соборі Св. Юра у Львові. Один із близьких до митрополита Андрея Шептицького служителів Церкви. Обом своїм синам прищепив любов та шану до сімейних традицій, потяг до наукової роботи та вивчення історії рідного краю.

Початкову освіту Іван, як і молодший за нього на рік брат Лев, отримував удома, коли родина на чотири роки переїхала за місцем служіння батька – до села Великі Гнилиці Збараського повіту на Тернопіллі. У 1895–1896 роках Іван навчався у Львові, в польській школі Марії-Магдалини, де українською мовою викладали лише Закон Божий.

За часів навчання в IV Львівській гімназії (1896–1904) добре оволодів німецькою, латинською, грецькою та польською мовами. Навчаючись у VI класі, познайомився з бібліотекарем НТШ Михайлом Павликом, який відкрив для Івана світ української наукової книги.

Засадничими для свідомості юнака та формування його світогляду стали статті І. Я. Франка, видрукувані в «Записках НТШ». Саме тоді Іван твердо вирішує присвятити себе вивченню історії України, щоб бути корисним своєму народові. Листовно він звертається до М. С. Грушевського із запитаннями, як учитися історії та підготуватися до вступу в університет. Голова НТШ порадив прочитати низку книжок та запросив взяти участь в їхньому обговоренні у стінах Товариства.

У 1904 році, по закінченні гімназії, Іван Крип'якевич відвідує вакаційні наукові українознавчі курси, організовані у Львові влітку того ж року Товариством прихильників української науки, літератури і штуки. Фундаторами Товариства, створеного для проведення різноманітних освітніх заходів, стали Іван Франко, Михайло Грушевський, Володимир Гнатюк та Іван Труш. Більшість викладачів курсів були членами НТШ, у тому числі Михайло Грушевський (історія України), Іван Франко (література), Федір Вовк (археологія), Іван Раковський (антропологія),

Микола Ганкевич (історія революційних рухів у Західній Європі), Степан Рудницький (географія України) та ін. Курси стали майданчиком для формування майбутньої наукової спільноти: серед 135 слухачів курсів були, зокрема, й спадкоємці відомих українських діячів – Левко Чикаленко, Володимир і Дмитро Дорошенки, Настя Грінченко.

Навчаючись у групі історії та географії філософського факультету Університету ім. цесаря Франца І у Львові, Іван Крип'якевич прослухав лекції з історії – Людвіка Фінкеля (1858–1930), Броніслава Дембінського (1858–1939), Шимона Ашкеназі (1865/1866–1935), Станіслава Закшевського (1873–1936), Михайла Грушевського (1866–1934); з української літератури – Кирила Студинського (1868–1941) та Олександра Колесси (1867–1945); з психології – Казімежа Твардовського (1866–1938); з українського мистецтва – Яна Болоз-Антоневича (1858–1922).

«Чотири роки університету дали мені багато фактичного знання з різних ділянок науки. Не було системи обов'язкових курсів, і самому треба було проходити з підручників цілість матеріалу до іспиту. Але студенти добували глибокі знання деяких епох, і це давало нам ключ до розуміння історичних явищ. Не було в університеті одної історичної школи, але різноманітність поглядів дозволяла більш талановитим студентам творити собі власний світогляд», – напише І. Крип'якевич у своїх спогадах у 1946 році [2].

У листопаді 1911 року вчений захистив дисертацію «Козаччина і Баторієві вольності» та отримав ступінь доктора філософії з групи історичних наук.

Ще за часів студентства Іван Петрович став членом НТШ, відвідував засідання Історично-філологічної та Історичної секцій, де «обидва видатні учені [М. Грушевський та І. Франко. – Л. Г.] нічим не виявляли своєї переваги і терпляче слухали початківців, у всьому їм допомагали, справляли їх роботи» [2]. Також за дорученням Археографічної комісії НТШ досліджував документи з історії козацтва в архівосховищах Кракова, Варшави і Москви. Так, у 1907 році, студіюючи у Кракові архіви Академії наук, Ягеллонського університету та Бібліотеки Чарторийських, віднайшов листи Михайла Дорошенка, універсал Стефана Баторія та інші документи часів Хмельниччини. У 1910-му опрацьовував

документи архівів Красінських, Замойських, Пшездзецьких в університетській бібліотеці у Варшаві, міністерств юстиції та закордонних справ і Румянцевського музею в Москві.

«Особливе значення для мого розвитку як історика мав М. С. Грушевський. Низького зросту, з бородою, в окулярах. Він був тоді привітною людиною, з деяким скептичним гумором, прихильний до молоді <...> Не знав я другої людини, яка мала б таке велике знання джерел і літератури історії України – від передісторії до XIX ст. Він щедро давав студентам потрібні бібліографічні довідки. Особливо цінне було те, що він заохочував студентів публікувати свої роботи, матеріали і рецензії і давав їм місце в записках НТШ, які редагував. Все те було гонороване досить високо і притягувало студентів до роботи» [2].

Іван Петрович усе життя був беззастережно відданим прихильником М. С. Грушевського. У 1935 році побачила світ його книга «Михайло Грушевський. Життя й діяльність», що стала виявом глибокої пошани і вдячності автора до свого Вчителя.

Період навчання Івана Крип'якевича в університеті співпав з піднесенням суспільно-політичного руху. В ці роки формується його світоглядна позиція: юнак із захопленням відвідує збори студентського товариства «Академічна громада», де слухає гострі промови Ярослава Веселовського, Михайла Лозинського, Миколи Цеглинського, бере участь у демонстраціях свідомо налаштованої молоді за український університет, мріє про визволення свого народу з-під ярма царату, про широкий розвиток національної культури.

Певний період Іван Крип'якевич завідує бібліотекою «Академічної громади», організовує просвітній гурток для роботи на селі. Водночас стає членом Товариства «Просвіта» та секретарем «Організації для університетських справ», яка опікувалася захистом прав української молоді, зокрема права на вживання у стінах університету української мови. У січні 1907 року його, разом з багатьма іншими студентами, заарештовують за участь в акції з вивішування українського жовто-блакитного прапора у вікні університету. Тоді студентів після триденного голодування у в'язниці на вимогу політичних організацій було відпущено.

Ближчими товаришами та приятелями Івана Крип'якевича в ці роки були Василь Панейко (1883–1956), Осип Назарук (1883–1940), Ярослав

Веселовський (1881–1917), Мирослав Січінський (1887–1979), Федір Замора (?–1937), Володимир Левицький (1872–1956), Микола Цеглинський (1883–1956), Омелян Рев'юк (1887–1972), Юліан Балицький (1885–1916). Разом з останнім Іван у 1912 році став ініціатором збирання коштів на відкриття в центрі полонізованого Львова української школи ім. Короля Данила.

В екстремальних умовах воєнної доби І. П. Крип'якевич як керівник Бюро культурної помочі для українського населення Союзу Визволення України в окупованих військами австро-угорської армії областях Холмщини та Волині, у співпраці із Загальною Українською Радою, активно провадив заходи щодо організації українських шкіл та шкільних бібліотек і залучення до роботи в них свідомих українських учителів. Для українських січових стрільців, яких скеровували в 1916 році до австрійських окружних команд, Іван Петрович розробив спеціальну анкету щодо здійснення культурно-освітньої праці. Підготовлені ним та іншими діячами СБУ стрільці виступали перед населенням, поширювали книжки та газети, брали участь у фундації навчальних закладів. Так, спільними зусиллями на Волині було відкрито близько сорока українських шкіл, що мало значний вплив на піднесення національної свідомості населення та його подальшої участі у визвольних змаганнях у загальноукраїнському масштабі.

Під час Другої світової війни Іван Петрович був одним з головних організаторів українського наукового життя, «зв'язковим» між українськими науковими колами Галичини та Києва, зокрема він укладав та пропонував для обговорення плани майбутніх тем історичних досліджень, заходи щодо організації інститутів та відновлення роботи Української Академії наук. Займаючись редагуванням наукових праць в «Українському видавництві» під керівництвом В. Кубійовича, заохочував київських істориків надсилати свої дослідження для публікації їх у Львові.

Велику частку свого життя Крип'якевич присвятив науково-педагогічній діяльності, працюючи, зокрема: учителем гімназії (Рогатин, жовтень 1909 р. – серпень 1910 р.); бібліотекарем НТШ у Львові (вересень 1910 р. – серпень 1912 р.); приват-доцентом Українського державного університету (Кам'янець-Подільський, 1918–1919); викладачем

курсу історії Української держави XVII–XVIII ст. та історіографії, секретарем сенату, керівником семінару Українського таємного університету (Львів, 1922–1923); викладачем історії Філії Академічної [української] (Львів, вересень 1912 р. – серпень 1925 р.), I [польської] (Львів, серпень 1925 р. – вересень 1927 р.), XII [польської] (Львів, вересень 1927 р. – лютий 1928 р.), [польської] (Вонгровець, Польща, лютий 1928 р. – вересень 1929 р.), [польської] (Жовква, вересень 1929 р. – листопад 1934 р.), II ім. Шайнохи [польської] (Львів, листопад 1934 р. – липень 1937 р.), XI ім. Снядецьких [польської] (Львів, липень 1937 р. – вересень 1939 р.), I [української] (Львів, вересень–жовтень 1939 р.) гімназій; редактором видань «Дзвінок» (1912–1914), «Ілюстрована Україна» (1913–1914), «Історичний вісник» (1923), «Записки НТШ: праці історично-філософської секції» (1924–1937); співробітником журналу «Політика» (1925–1926); викладачем історії України Богословської академії у Львові (1934–1939); професором, завідуючим кафедрою історії України, деканом історичного факультету Львівського університету ім. І. Я. Франка (жовтень 1939 р. – червень 1941 р., 1944–1946), одночасно – завідуючим Львівського відділення Інституту історії АН УРСР (1940–1941, 1944–1946); редактором «Українського видавництва» (Львів, лютий 1942 р. – липень 1944 р.); старшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР (1946–1948); одночасно – завідуючим відділом стародруків Бібліотеки АН УРСР (24 березня 1947 р. – 4 березня 1948 р.); старшим науковим співробітником Українського державного музею етнографії та художнього промислу АН УРСР (Львів, 1948–1950); завідуючим відділом історії України (1951–1952, 1953–1959), директором (1953–1962) Інституту суспільних наук АН УРСР (Львів).

В Інституті рукопису НБУВ документи Івана Петровича Крип'якевича відклалися в низці фондів, зокрема таких: III (Листування), X (Архів УАН/ВУАН), 33 (Особовий фонд Маслова Сергія Івановича), 284 (Особовий фонд Суровцевої Надії Віталіївни), 285 (Особовий фонд Попова Павла Миколайовича), 320 (Особовий фонд Брайчевського Михайла Юліановича) та деяких інших. За складом архівну спадщину вченого в ІР НБУВ нами умовно поділено на автобіографічні документи (особова справа І. П. Крип'якевича), документи науково-організаційної

діяльності (плани, звіти), документи творчої та наукової діяльності (статті, рецензії), епістолярій (офіційний, службовий та приватний), дарчі написи на друкованих виданнях тощо. Загальний обсяг документального комплексу І. П. Крип'якевича в ІР НБУВ складає 64 од. зб. За даними Г. І. Ковальчук, документи академіка потрапили до фондів відділу рукописів (нині – ІР НБУВ) з його робочого кабінету після звільнення вченого з посади керівника відділу стародруків разом з директором Бібліотеки Ю. О. Меженком, коли Іван Петрович був укотре звинувачений в українському націоналізмі [3].

У 2003 році в Архіві НБУВ було виявлено та виділено в окрему одиницю зберігання особову справу академіка І. П. Крип'якевича, який, обіймаючи посаду старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР (1946–1948), від 24 березня 1947 року до 4 березня 1948 року працював за сумісництвом, неповний робочий день, на посаді завідуючого відділом стародруків Бібліотеки АН УРСР (нині – НБУВ) [4]. Це важливе документальне джерело складається з виписок з наказів по Бібліотеці АН УРСР про прийняття та звільнення з роботи, власноручних заяв ученого з резолюціями Ю. О. Меженка, автобіографії, особового листка з обліку кадрів з переліком попередніх посад, які обіймав Іван Петрович у різних освітніх та наукових закладах Рогатина, Жовкви, Львова й Києва в 1909–1946 роках.

У звіті відділу рукописів за друге півріччя 1944 року міститься інформація про стан Бібліотеки та її співробітників після деокупації Києва: найбільше постраждали «від хазяйнування німецьких загарбників» відділи рукописів та стародруків, в яких було зруйновано бібліотечне обладнання, а власне документи – засипано розбитим віконним склом та забруднено пилом. Через брак опалення в зимовий період опрацювання фондів усіх відділів проводилося в одному, загальному для всієї Бібліотеки, приміщенні [5, арк. 33–37]. Одержували працівники в той рік хлібні картки за нормою 400 г на день [5, арк. 15], і це виконуючи, окрім наукової та науково-методичної, виснажливу фізичну роботу з відбудови розореного господарства Бібліотеки, облаштування та прибирання неопалюваних незаскленних приміщень, переміщення книжок, а ще й розчищення зруйнованого Хрещатика.

Згідно з тематичним планом наукової роботи Бібліотеки АН УРСР на 1947 рік, Ю. О. Меженком було заплановано – до 1950 року – складання «Каталогу інкунабул і палеотипів Бібліотеки АН» [6, арк. 7]. Можемо припустити, що саме для виконання цього задуму й був запрошений на посаду керівника відділу стародруків І. П. Крип'якевич.

У 1947 році фонд відділу стародруків нараховував близько 300 тисяч книг XV–XIX ст. (серед них інкунабули, палеотипи, альди, етьєни, плантени, ельзевіри та ін.). Після перевезення найбільш цінних раритетів з Подільської філії Бібліотеки відділ під керівництвом І. П. Крип'якевича 1 квітня 1947 року відкрився для читачів. Отож паралельно з обслуговуванням здійснювались упорядкування та інвентаризація розпорошених війною фондів, укладання каталогів, екскурсії, підготовка та проведення виставок.

Науково-бібліографічна робота відділу стародруків у 1947 році виконувалася за такими темами: «Бібліографія київських друків XVI–XVII ст.» (І. П. Крип'якевич), «Каталог ельзевірів» (А. А. Карамішев), «До питання про перше видання “Путешествия из Петербурга в Москву” Радіщева» (О. О. Радзімовський), «Оздоба книг київського друку XVII–XVIII ст.» (О. К. Захвалинський). На наукових засіданнях цього періоду було заслухано доповіді А. А. Карамішева «Москва в ельзєвірах XVII ст.», І. П. Крип'якевича «Початки київського друкарства», М. З. Суслопарова «Про видання Євангелія Віленського друку кінця XVI ст.» [7, арк. 60–60 зв.].

Згідно з планом роботи відділу на 1948 рік, Іваном Петровичем передбачалися продовження низки наукових досліджень, зокрема за темами «Бібліографія провінціальних друків XVI–XVII ст.» (І. П. Крип'якевич), «Оздоба книг київського друку XVII–XVIII ст.» (О. К. Захвалинський), а також підготовка нових – «Огляд історії київських бібліотек першої половини XIX ст.» (О. О. Радзімовський) та «Опис видань славетних друкарів» (А. А. Карамішев) [8, арк. 35–36].

Серед документів щодо наукової діяльності І. П. Крип'якевича, які зберігаються у фондах ІР НБУВ, – витяг із протоколу № 9 засідання Президії АН УРСР від 4 квітня 1947 року, на якому було заслухано доповідь віце-президента АН УРСР О. І. Білецького «Науковий збірник Бібліотеки

АН УРСР. № 1» (Київ: Видавництво АН УРСР, 1946). Рішенням Президії АН УРСР видрукований збірник був заборонений через наявність у ньому «політичних помилок» та «буржуазно-націоналістичних концепцій» у статтях, зокрема, Ю. О. Меженка («Бібліографія української книги, її завдання, методи її створення»), І. П. Крип'якевича («Чергові досліді над діяльністю Івана Федорова») та М. З. Суслопарова [6, арк. 10]. Збереглася в Архіві НБУВ також копія «Докладной записки о научном сборнике библиотеки Академии наук УССР» на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича, підписана К. Литвином та І. Золотоверхим [10, арк. 10–12]. Документ важливий тим, що зберіг до нашого часу бодай кілька рядків зі знищеної статті І. П. Крип'якевича: *«Коли вдалося б довести належність Федорова до гуртка Курбського, можна б говорити про спільну культурну діяльність російських емігрантів на Західній Україні. Тоді постать Федорова піднялась би на вищий рівень»* [10, арк. 11].

Науковий доробок академіка І. П. Крип'якевича 1920–1930-х років в ІР НБУВ представлений рукописами 13-ти статей: «“Вольный порт” в Старім Бихові 1657 р.» [11], «Раймунд Фрідріх Кайндль» [12], «Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького» [13], «Адміністративний поділ України за гетьманства Богдана Хмельницького» [14], «Остафій (Остаматенко) – український посол в Туреччині 1670-их рр.» [15], «Вірша на пошану Богдана Хмельницького» [16], «Голод на Україні XVI–XVII ст.» [17], «Данило Олівеберг де Грекані – дипломат часів Хмельниччини» [18], «З наукового руху в Галичині» [19], «Палеоліт в Галичині» [20], «Селянські “дорогові” розрухи в Галичині» [21], «Територіальний поділ Забужжя XVI–XVII ст.» [22], «Найдавніші папірні на Україні XVI ст.» [23], а також низкою рецензій: «Wotciech Heinosz, Jus Ruthenicale» [24], «Yaroslav Pasternak. Ruske Karpaty v archeologii» [25], «Kazimierz Tyszkowski. Poselstwo Lwa Sapiehy w Moskwie 1600 r.» [26], «Причинки до словника українських граверів» [на працю П. М. Попова «Матеріали до словника українських граверів»] [27]. Інформативним для дослідників стародруків є авторизований машинопис на 62-х аркушах – «Київські друки XVII–XVIII ст. Тимчасовий реєстр» [28].

У фондї Х «Архів УАН/ВУАН» відклалися 13 листів І. П. Крип'якевича до керівника Постійної комісії для складання біографічного слов-

ника діячів України ВУАН М. М. Могилянського [29]. Цей епістолярний комплекс поглиблює певні факти з біографії Івана Петровича і, так би мовити, «олюднює» не досить відомі події з історії України.

Так, у дописах І. П. Крип'якевича до М. М. Могилянського містяться відомості щодо його співпраці з Комісією, зокрема про те, що з 1 листопада 1927 року Крип'якевича було обрано її постійним науковим співробітником. Учений узяв на себе редагування біографій діячів з Галичини, Холмщини, Підляшшя, Західної Волині, Полісся і Буковини, а також збирання біографій польських діячів з усіх українських етнічних земель [30]. До липня 1929 року ним було підготовлено і надіслано до Біографічної комісії 284 біографічні довідки [31].

Ідеться в цьому листуванні і про те, як наприкінці 1928 року на запрошення Історичної секції ВУАН Крип'якевич мав приїхати до Києва, щоб узяти участь у наукових нарадах декількох комісій: Археографічної, Степової України та Біографічного словника діячів України [32]. Та плани вченого були порушені містечковою громадянською війною у Львові, спричиненою масштабним відзначенням 10-літнього ювілею Проголошення Західно-Української Народної Республіки, так званого «Листопадового чину» – однієї з найблискучіших воєнно-політичних операцій та найсвітлішої дати українського державотворення у ХХ столітті. Тоді, 1 листопада 1928 року, сутички місцевої 10-тисячної української громадськості з кінною польською жандармерією переросли в перестрілки та погроми українських культурно-освітніх та господарських товариств, а в подальшому й гоніння на освітян-українців. 12 грудня 1928 року у своєму листі до М. М. Могилянського Іван Петрович повідомляє: *«мав неприємності у зв'язку з Львовськими листопадowymi подіями – коштувало мені це доволі часу й втрати енергії»* [33], а в листі від 7 січня 1929 року продовжує: *«На жаль, мої особисті відносини складаються тепер погано: я є державним учителем, і міністерство освіти перенесло мене із-за «листопадowych» подій далеко на захід, в Познаничину, – се для мене матеріальна і моральна руїна. Роблю різні заходи, щоб якось з цієї халепи добутися, – як що не поведеться, прийдеться на довгий час кинути і роботу для Вас і всяку наукову роботу»* [34]. Лише навесні 1929 року І. П. Крип'якевич зміг відвідати Київ та поспілкуватися наживо з місцевою науковою громадою [35].

Спогади І. П. Крип'якевича, опубліковані в 2001 році у львівському збірнику наукових праць «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність», доповнюють відомості стосовно його візиту до Києва. З них дізнаємося, що М. С. Грушевський у той час мав намір рекомендувати свого учня на академіка ВУАН, але розпочаті владою репресії проти науковців, зокрема процес над Спілкою визволення України, стали цьому на заваді [2].

Цікаві подробиці, пов'язані з персональною колекцією «Albanica», повідомляв учений у листі від 15 березня 1960 року до відомого книгознавця та першого українського літературознавця-албаніста Павла Миколайовича Попова, зокрема про те, що брат його рідної бабусі – Франц Мальчинський був римо-католицьким албанським єпископом в Алессіо в 1880–1890 роках, а батько самого Івана Петровича – *«Петро Франц Крип'якевич, священик, пізніше учитель гімназії у Львові, їздив відвідувати свого дядька в Албанію і про свою подорож написав спогади польською мовою»*. Спогади батька І. П. Крип'якевич планував опублікувати, проте щось цьому завадило і рукопис залишився в родинному архіві [36].

Також у фондах ІР НБУВ є листи І. П. Крип'якевича до літературознавця С. І. Маслова (у дописі йдеться про новий підручник під редакцією останнього «Нарис історії української літератури» [37]) та до історика й археолога М. Ю. Брайчевського (стосовно його монографії «Біля джерел слов'янської державності» [38]).

Приватний епістолярій академіка представлений сімома листами його дружини Марії Йосипівни (28.08.1895–06.02.1967), доньки церковного художника, з якою він побрався 15 липня 1913 року в с. Кудирявці (нині – Бузький р-н Львівської обл.), та двома листами рідної сестри Марії Йосипівни – Савини Йосипівни Сидорович (05.05.1895–25.11.1972), наукової співробітниці, завідуючої фондами Музею етнографії АН УРСР у Львові [39, 40]. Ці листи, виявлені наприкінці 1990-х років серед архівних ділових документів відділу стародруків НБУВ тогочасною завідуючою відділом Г. І. Ковальчук [41], надають інформацію про складний період життя родини в голодний повоєнний час, коли І. П. Крип'якевич зазнав переслідувань через звинувачення в українському буржуазному націоналізмі та разом з іншими львівськими науковцями був депортований до Києва, лишивши в місті Лева дружину з тяжкохворим сином.

Наукова новизна дослідження полягає у введенні до наукового обігу архівних документів, що доповнюють відомості про життя, діяльність і творчість академіка І. П. Крип'якевича, а також про родину вченого.

Висновки. Архівна спадщина І. П. Крип'якевича, що зберігається в різних фондах ІР НБУВ, має потужний інформаційний потенціал для поглиблення студій щодо життєвого та творчого шляху цього відомого українського діяча – учня І. Я. Франка та М. С. Грушевського; члена, голови та співзасновника багатьох комісій, редактора томів «Записок» Історичної секції НТШ; дійсного члена НТШ та Науково-дослідної кафедри історії України ВУАН; члена Комісії Західної України та Археографічної комісії ВУАН; постійного позаштатного співробітника Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України ВУАН; автора наукових праць та підручників з історії міст і сіл, культури, військової справи, освіти, географії та етнографії; знавця Княжої доби, Козаччини, минулого Львова, Холмщини, Гуцульщини та Галичини; фахівця зі спеціальних історичних дисциплін – історіографії, джерелознавства, археографії, дипломатики, палеографії, сфрагістики, прапорознавства, бібліографії, книго- та бібліотекознавства.

Особові архівні фонди академіка І. П. Крип'якевича також зберігаються у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника та в Центральному державному архіві України в м. Львові (ф. 357). Ім'я вченого присвоєне Інститутіві українознавства НАН України (1993).

У 2017 році у Львівській національній науковій бібліотеці імені Василя Стефаника започатковано Музей Івана Крип'якевича, куди відома художниця декоративного текстилю, громадська діячка, невістка історика Олександра Артемівна Крип'якевич-Цегельська передала особисті речі вченого.

До ювілею академіка в 2021 році нами було здійснено віртуальну реконструкцію архівної спадщини І. П. Крип'якевича. Результати цього наукового дослідження репрезентовані на електронній документальній виставці «Архівна спадщина Івана Петровича Крип'якевича (1886–1967) у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського» (<http://nbuv.gov.ua/node/5457>).

Список використаних джерел

1. Заболотна І. Історіографія життя та наукової спадщини І. П. Крип'якевича // Історіографічні дослідження в Україні. 2007. Т. 17. С. 201–217. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/54639> (дата звернення 12.01.2021).
2. Крип'якевич І. Спогади (автобіографія) // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність : зб. наук. праць. 2001. Вип. 8. С. 105–117.
3. Ковальчук Г. І. П. Крип'якевич – завідувач відділу стародруків БАН УРСР // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. праць. 2001. Вип. 8. С. 801–802.
4. Архів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Оп. 2-л. Спр. 1-а.
5. Там само. Оп. 1. Спр. 643.
6. Там само. Спр. 682.
7. Там само. Спр. 684.
8. Там само. Спр. 700.
9. Там само. Спр. 681.
10. Там само. Спр. 687.
11. Інститут рукопису Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. Х. Од. зб. 15024. Арк. 1–15.
12. Там само. Од. зб. 15137. Арк. 1–2.
13. Там само. Од. зб. 15298. Арк. 1–99.
14. Там само. Од. зб. 17584. Арк. 1–42.
15. Там само. Од. зб. 17585. Арк. 1–9.
16. Там само. Од. зб. 17586. Арк. 1–3.
17. Там само. Од. зб. 17588. Арк. 1–9.
18. Там само. Од. зб. 17590. Арк. 1–29.
19. Там само. Од. зб. 17591. Арк. 1–3.
20. Там само. Од. зб. 17594. Арк. 1–3.
21. Там само. Од. зб. 17598. Арк. 1–89.
22. Там само. Од. зб. 17600. Арк. 1–26.
23. Там само. Ф. 47. Од. зб. 324. Арк. 158.
24. Там само. Ф. Х. Од. зб. 17589. Арк. 1–3.
25. Там само. Од. зб. 17595. Арк. 1–7.
26. Там само. Од. зб. 17597. Арк. 1–7.

27. Там само. Ф. 47. Од. зб. 328. Арк. 54.
28. Там само. Ф. 260. Од. зб. 1366. Арк. 1–62.
29. Там само. Ф. X. Од. зб. 5325–5334, 5335–5342, 5376.
30. Там само. Од. зб. 5326.
31. Там само. Од. зб. 5340.
32. Там само. Од. зб. 5336.
33. Там само. Од. зб. 5337.
34. Там само. Од. зб. 5338.
35. Там само. Од. зб. 5339.
36. Там само. Ф. 285. Од. зб. 4782.
37. Там само. Ф. 33. Од. зб. 5780, 5781.
38. Там само. Ф. 320. Од. зб. 1808–1811; Ф. 260. Од. зб. 954.
39. Там само. Ф. III. Од. зб. 72259–72260.
40. Там само. Од. зб. 72261–72267.
41. Ковальчук Г. І. «Київські» листи до І. П. Крип'якевича (осінь 1947 р.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2016. Вип. 28. С. 450–453.

Larysa Harbar,

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),

Senior Researcher of Department of Manuscript Heritage Fonds

of Institute of Manuscript,

Vernadsky National Library of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

ORCID 0000-0001-9733-2682

e-mail: garbarlv@ukr.net

**Archival heritage of Ivan Krypiakievych
in fonds of Institute of Manuscript
of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine**

The aim of the paper: representation of the composition and content of documents of the archival heritage of the scientist and organizer of science Ivan Petrovych Krypiakievych (1886–1967), which are part of various fonds of the Institute of Manuscript of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. The **research methodology** consists in the application of historical-typological, historical-chronological, historical-systemic methods. The specified methodological approach makes it possible to determine the type of documents of I. P. Krypiakievych in the archive fonds of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine and their informational

potential for displaying the scientific biography of the scientist. The **scientific novelty** of the study consists in the introduction into scientific circulation of archival documents that supplement information about the life, activity and work of Academician I. P. Krypiakevych, as well as about the scientist's family. **Conclusions.** The article considers and provides a description of the composition and content of Academician I. P. Krypiakevych's documents scattered among various fonds, which we conditionally systematized according to the thematic and species principle into the following groups: scientific works of the scientist (articles and reviews); correspondence, in particular letters from I. P. Krypiakevych to the head of the Permanent Commission for Compiling a Biographical Dictionary of Ukrainian Figures M. M. Mohylianskyi for 1927–1929, as well as letters to S. I. Maslov, P. M. Popov, M. Yu. Braichevskyi, etc.; autobiographical documents and documents related to the activity of the scientist as the head of the department of old prints of the Library of the Academy of Sciences of the Ukrainian Soviet Socialist Republic in 1947–1948. The informational potential of the documents of the scientific heritage of the scientist for the formation and development of a number of auxiliary historical disciplines and the study of the history of Ukrainian science is also determined.

Key words: Ivan Petrovych Krypiakevych, Institute of Manuscript of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine, archival heritage.

*Стаття підготовлена 23 березня 2022 року;
подана до друку 5 квітня 2022 року.*

Андрій Валентинович Кутасевич,
кандидат мистецтвознавства,
доцент кафедри спеціального фортепіано,
Національна музична академія України імені П. І. Чайковського
(Київ, Україна)
ORCID 0000-0002-3990-7238
e-mail: andriy.kutasevych@gmail.com

ЦЕРКОВНА МУЗИКА У ФОНДІ 177 ІНСТИТУТУ РУКОПISY НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Мета роботи – дослідити масив церковно-співочих рукописів фонду 177 Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського як сукупність музично-історичних документів та нотних джерел і надати його узагальнену характеристику. Завданнями дослідження є огляд усіх матеріалів фонду, виокремлення з-поміж них церковно-співочих пам'яток, аналіз їхнього кількісного та якісного складу, систематизація змісту за історичним та жанрово-стильовим принципами, а також за науковою цінністю. **Методологія.** У процесі дослідження матеріалів фонду було використано науковий інструментарій історико-теоретичного музикознавства та музичного джерелознавства. Застосовано методи жанрово-стильового та текстологічного аналізу, порівняльний метод, а також елементи статистично-

го методу. **Наукова новизна.** Уперше здійснено огляд матеріалів фонду 177 Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Зміст церковно-співочих манускриптів фонду досліджено в тісному зв'язку з еволюційними процесами розвитку духовно-музичного мистецтва на землях України та Східної Європи. **Висновки.** Церковно-співочі рукописи фонду 177 Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського становлять найвагомішу частку нотної колекції цього фонду і мають значну культурно-історичну та наукову цінність. Вони репрезентують різні жанрові та стильові пласти східноєвропейської духовної музики кількох століть. Масив цих манускриптів цінний як частина джерельної бази для вивчення духовно-музичної спадщини України та її хорового мистецтва.

Залучення широкого кола пам'яток фонду до музикознавчих та культурологічних досліджень національної духовної музики сприятиме глибшому осмисленню її феномена.

Ключові слова: церковно-співочий рукопис, духовна музика, анонімна традиція, авторська творчість, богослужбовий піснеспів, духовний концерт, нотний текст.

Актуальність теми дослідження. Зібрання давніх нотних рукописів, які зберігаються в бібліотеках та архівах України, незмінно перебувають в об'єктиві вітчизняного музикознавства як безцінні джерела для вивчення національної музичної культури. Не всі з них ретельно досліджені. Більше того, навіть давно введені до наукового обігу, добре відомі в експертному середовищі та ґрунтовно опрацьовані колекції манускриптів не втрачають своєї притягальної сили для дослідників. Сповнені нерозкритих таємниць і загадок, ці пам'ятки водночас містять приховані ключі до вирішення різних наукових питань. Розширення ж кола досліджуваних рукописів збільшує ймовірність нових знахідок та відкриттів. Що більше нотних джерел потрапляє до науково-дослідної сфери, то чіткіших обрисів набуває картина нашої музичної історії.

Фонд 177 Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ) є нотною колекцією, яка становить чималий науковий інтерес. Найчисленнішими в ній є церковно-співочі рукописи. Донині цей масив манускриптів не був об'єктом спеціального вивчення. Ретельно досліджено лише невелику його частину. Вивчення всього масиву є перспективним у світлі досліджень духовно-музичної спадщини України та Східної Європи, історії національного церковно-хорового мистецтва та музичної культури загалом.

Аналіз досліджень і публікацій. Деякі церковно-співочі рукописи фонду вже введено до наукового обігу. Основні пам'ятки XVIII – першої половини XIX ст. – нотні ірмології – досліджували музичні медієвісти Юрій Ясіновський [10, 11], Олена Шевчук [9], Ольга Путятицька [5, 6, 7], кодикологи Еріка Клименко й Олена Гальченко [2], інші науковці. Ю. Ясіновський опрацював ці пам'ятки як частину джерельної бази церковно-монодичного мистецтва, Ол. Шевчук розглянула їх в аспекті типології давньої співацької книги, О. Путятицька використала як джерела для вивчення болгарського наспіву та регіональної специфіки розвитку

української монодії, Е. Клименко й О. Гальченко дослідили як самобутнє явище писемної культури. Низку пам'яток другої половини XIX – початку XX ст. досліджував автор цієї статті, використовуючи їх як джерела для вивчення української духовної музики другої половини XVIII – початку XIX ст. [4, 3]. Решта пам'яток досі не згадувались у науковій літературі. Опублікована раніше інформація про фонд обмежується скупими даними в довідниковому виданні Інституту рукопису НБУВ [1, с. 245–246].

Мета роботи – дослідити масив церковно-співочих рукописів фонду 177 Інституту рукопису НБУВ як сукупність музично-історичних документів та нотних джерел і надати його узагальнену характеристику. Завданнями дослідження є огляд усіх матеріалів фонду, виокремлення з-поміж них церковно-співочих пам'яток, аналіз їхнього кількісного та якісного складу, систематизація змісту за історичним та жанрово-стильовим принципами, а також за науковою цінністю.

Виклад основного матеріалу. Фонд 177 Інституту рукопису НБУВ містить нині 307 одиниць зберігання і являє собою колекцію нотних рукописів, здебільшого у книжках або зшитках. Хронологічні межі манускриптів охоплюють майже три століття – період від початку XVIII до кінця XX ст. Пам'ятки XVIII – першої половини XIX ст. нечисленні. Більшість рукописів датується другою половиною XIX–XX ст. Далеко не в усіх манускриптах є позначки про час їхнього написання. Часову атрибуцію більшості недатованих пам'яток здійснили наукові співробітники Інституту рукопису НБУВ за допомогою джерелознавчих методів. До фонду потрапили й окремі друковані матеріали XIX – першої половини XX ст. – поодинокі зразки нотних видань, фрагменти (аркуші) з нотних публікацій та з видання наукових праць¹.

Фонд було сформовано у 1920–1990-х роках з матеріалів, які надійшли з різних київських бібліотек, приватних та церковних. Цим пояснюються жанрове розмаїття і стильова строкатість його музичного змісту. Основну частину колекції було зібрано в першій половині – середині XX ст. Згодом її було кілька разів поповнено одиничними надходженнями.

¹ Од. зб. 28, 176, 178, 212, 240, 241, 242, 294 додаток.

Найчисленнішими у фонді є пам'ятки з нотними текстами церковно-музичних творів для співочих голосів без інструментального супроводу – одноголосної фіксації та багатоголосної. Це 128 одиниць зберігання².

Решту становлять одиниці з нотними текстами творів різних вокальних та інструментальних жанрів (майже виключно світських)³, поширених у практиці міського музикування в XIX – першій половині XX ст. Це фортепіанна, камерна вокальна та інструментальна музика, хорові композиції, твори для камерного, духового та симфонічного оркестрів (партитури або голоси, частіше некомплектні), театральна і кантатно-ораторіальна музика (клавіри, окремі вокальні партії), народні пісні. У цьому масиві нот переважає творча спадщина XIX – початку XX ст. Нездорозуміло трапляються твори Л. ван Бетховена, Ф. Мендельсона, Г. Доніцетті, Ф. Шопена, С. Монюшка, О. Варламова, М. Глинки, А. Рубінштейна, П. Чайковського, М. Лисенка. Наявні також композиції або уривки з творів К. М. фон Вебера, Ф. Шуберта, Р. Вагнера, Й. Штрауса, Дж. Россіні, Дж. Верді, Ж. Оффенбаха, О. Аляб'єва, О. Верстовського, О. Гурильова, О. Даргомижського, М. Балакірева, Й. Витвицького, П. Ніщинського, В. Заремби. Переважають опуси маловідомих або зовсім невідомих нині авторів. У багатьох випадках авторство композицій не зазначене. Мовами світських вокальних творів (сольних та хорових) є російська, польська, німецька, французька, італійська, українська, грецька. Зрідка трапляються композиції давнішого часу – зразки творчості Ж.-Б. Люллі, Й. С. Баха, В. А. Моцарта. Крім того, до колекції потрапили ескізні нотні записи, переписані навчальні посібники з музичної грамоти та гармонії, вправи із сольфеджіо та вокалу, а

² Од. зб. 1–39, 41–74, 167, 169, 170, 172, 174–191, 193–208, 210–221, 229, 256, 257, 263, 305.

³ Духовно-музичні твори західно-християнської традиції в цій частині фонду – Реквієм *re minor* KV 626 В. А. Моцарта в перекладі для струнного квартету (рукописна партитура, од. зб. 235), фрагмент кантати «*Stabat Mater*» Дж. Россіні – № 6: квартет солістів «*Sancta Mater*» (виписані вокальні партії та друкована вокальна партитура, од. зб. 294) і молитва «*Ave maria*» ор. 80 Луїджі Луцці (*Luigi Luzzi*) для голосу та фортепіано (рукопис, од. зб. 261).

також поодинокі літературні (не нотні) документи⁴. «Родзинками» є автографи М. Лисенка⁵ та Л. Ревуцького⁶.

Найціннішою для музикознавчих досліджень частиною фонду є записи церковної музики для співу без інструментального супроводу: на теренах Східної Європи фіксований у нотах церковно-співочий репертуар у XVIII ст. відтворювався майже виключно в рукописах, протягом більшої частини XIX ст. – переважно в рукописах (нотні видання духовно-музичної літератури з'являлись уже частіше, але її друкували дуже вибірково). Дослідників музичної юдаїки зацікавлять зразки єврейської синагогальної музики⁷. Решта ж матеріалів фонду важливі здебільшого лише як документи часу. Їхній огляд дає змогу доповнити уявлення про музичне життя Києва в XIX – на початку XX ст. – про тодішні смаки публіки, про творчість, представлену в концертно-театральному репертуарі, у навчальній практиці та в середовищі музикантів-аматорів.

Майже вся зібрана у фонді церковна музика для співу без супроводу призначена для виконання у храмах східно-християнського (візантійського) обряду. У цьому нотному масиві цілковито домінує церковнослов'янська мова, зрідка трапляються грецькі⁸ та українські⁹ богослужбові тексти. Два збірники містять піснеспіви римо-католицької

⁴ Ідеться про друкований примірник музикознавчої праці М. Фіндейзена «Петровские канти», виданої 1927 р. (од. зб. 242) і рукописний примірник лібрето М. Старицького та М. Драгоманова до опери М. Лисенка «Андрашіада» (од. зб. 291).

⁵ Од. зб. 306: «Удосвіта встав я», пісня. Муз. М. Лисенка, сл. П. Куліша. 1900–1901 рр.

⁶ Од. зб. 307: Дві музичні теми, використані в кобзарських думах. Запис 1960 р.

⁷ Од. зб. 168, 171, 173. У цих рукописах наявні окремі голосові партії, хорових творів Н. Блюменталю, Л. Левандовського, А. Дунаєвського та ін.

⁸ Од. зб. 170: Літургія грецькою мовою для чотириголосного чоловічого хору. Піснеспіви грецькою мовою трапляються й у збірниках духовно-музичних творів на церковнослов'янські тексти. Низка піснеспівів традиційно виконується грецькою в усіх церквах східного обряду – це тропар Великодня «Χριστὸς ἠνέστη» («Христос воскрес») на святковій великодній богослужбі та деякі піснеспіви на архієрейських богослужбах.

⁹ Од. зб. 229: Максим Березовський. Причасний вірш «Чашу спасіння прийму»; Олександр Маслов. Херувимська пісня.

церкви латинською мовою¹⁰, у пізнішому з них є й низка композицій польською мовою. Усі рукописи нотолінійні за винятком одного манускрипту, який являє собою цифрову партитуру¹¹.

Пам'ятки XVIII – першої половини XIX ст. – 11 одиниць зберігання – репрезентують церковну монодію, яка сягає корінням середньовічної доби. Це рукописні книги з піснеспівами церковнослов'янською мовою – десять одиниць (нотні ірмологіони, або ірмолої)¹², і латинською мовою – одна одиниця (канціонал)¹³. Піснеспіви записано згідно з давньою традицією в одноголосному вигляді (у XVIII ст. їх уже виконували й багатоголосно). У кириличних книгах маємо п'ятилінійну (квадратну) нотацію, у латинській книзі – чотирилінійну. Загалом ці пам'ятки збереглися у доброму стані (в більшості ірмологіонів бракує по кілька аркушів). Серед церковно-співочих манускриптів фонду вони становлять абсолютну меншість, проте мають найбільшу цінність, тому першими потрапили до поля зору музикознавців.

Кириличні книги містять широке тематичне коло різножанрових піснеспівів церковного року. Докладніші відомості про ці пам'ятки подано у працях Ю. Ясіновського [10, 11] та Е. Клименко й О. Гальченко [2]. Латинська книга вирізняється значно меншим обсягом і вузьким тематично-жанровим діапазоном змісту. У ній наявні григоріанські піснеспіви богослужб Страсного тижня – Заутрень (*Matutinum*) Четверга, П'ятниці та Суботи (ламентатії, респонсорії та ін.), Утрень (*Laudes*) тих самих днів, Страсті на Вербну Неділю (за Св. апостолом Матфеем) і на Велику П'ятницю (за Св. апостолом Іоанном).

Решта пам'яток фонду з церковною музикою для співу без супроводу – 117 одиниць зберігання – належать до другої половини XIX–XX ст.

¹⁰ Од. зб. 73, 169. Більшість піснеспівів другого збірника призначено для співу в супроводі органа.

¹¹ Од. зб. 31: Ірмоси та піснеспіви інших богослужбових жанрів (стихира, тропар, кондак). Словесний текст записано повністю, цифрові позначки про- ставлено не до кінця.

¹² Од. зб. 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 174, 175.

Од. зб. 174 та 175 становлять один ірмологіон у двох томах з наскрізною фоліацією. Перший том датований 1792 р. (аркуш 17), другий – 1836 р. (зворот аркуша 200).

¹³ Од. зб. 73. Книга датована 1796 р.

(найчастіше до останньої третини XIX – початку XX ст.). Вони містять композиції, створені або перекладені для чотириголосного мішаного¹⁴, триголосного однорідного¹⁵ або чотириголосного однорідного¹⁶ вокального ансамблю (сольного або хорового). Ці пам'ятки являють собою здебільшого рукописні книги, а також зошити. Партитури серед них нечисленні¹⁷. Цілком переважають поголосники (комплектні та некомплектні). Одні з них збереглися краще, інші – гірше (багато аркушів пошкоджено або вилучено): ними активно користувалися церковні півччі. Поголосники одного комплекту здебільшого об'єднано в одну одиницю зберігання, однак маємо й випадки, коли їх розподілено по різних одиницях¹⁸. Трапляються й випадки, коли в одному поголоснику наявні аркуші з різними голосовими партіями, що різняться за змістом, і коли аркуші з однієї партії наявні в різних поголосниках. Це пов'язано з пошкодженням оправи голосових книг – окремі аркуші випадали і згодом губились або опинялись не на своїх місцях.

Єдиний серед пам'яток окресленого кола латинський збірник¹⁹ містить цикли піснеспівів Меси та Вечірні (*Vesperae*), Заутрень на свята Різдва Христового та Великодня, гімн «*Te Deum*», Реквієм та ін., а також молитву «*Otce nasz*» та польські духовні пісні. Це музичні зразки західноєвропейської та польської богослужбової традиції другої половини XIX – початку XX ст., нескладні й доступні для виконання ансамблям різних можливостей. Поряд із традиційними піснеспівами трапляються авторські твори, зокрема мотет «*Ave verum*» Шарля Гуно. У зошиті записано партію провідного мелодичного голосу. Піснеспіви збірника призначені для мішаного або чоловічого хору з акомпанементом органа (на сторінках зошита є посилання на органну партію). Деякі з них можна співати й без інструментального супроводу. Збірник

¹⁴ Дискант (сопрано) – альт – тенор – бас.

¹⁵ Тенор I – тенор II – бас (або дискант I – дискант II – альт).

¹⁶ Тенор I – тенор II – бас I – бас II (або дискант I – дискант II – альт I – альт II).

¹⁷ Од. зб. 58, 59, 62, 63, 170, 176 (друк.), 197, 210, 212 (друк.), 217, 229, 256, 257.

¹⁸ Спорідненими є, зокрема, од. зб. 15 (бас) та 193 (альт), 54 (альт) та 200 (бас), 215 (альт) та 216 (дискант).

¹⁹ Од. зб. 169.

цінний як відображення вжиткового співочого репертуару римо-католицьких церков на українських землях у першій половині ХХ ст.

Жанрово-стильовий діапазон музики для церков візантійського обряду, репрезентованої в означених пам'ятках, досить широкий. Ці композиції можна поділити на два великі пласти. До першого пласта належить анонімна музика давньої традиції, до другого – оригінальна авторська творчість.

Ширший пласт анонімної музики становлять ужиткові богослужбові піснеспіви у традиційних розкладках на три або чотири голоси. У такому вигляді більшість із них увійшли до церковно-співацької практики у ХVІІІ ст., міцно вкоренились і побутують донині. За ознакою богослужбового (літургічного) жанру ці композиції умовно поділяємо на дві групи. До першої групи зараховуємо незмінні піснеспіви служб добового кола (Літургії, Вечірні, Утрені та ін.) і требних служб (Молебна, Панахиди та ін.), до другої – змінні піснеспіви (цикли ірмосів, стихирі, тропарі, кондаки, богородичні, прокимни, антифони та ін.), тексти яких містяться в Октоїху, Мінеї, Тріоді та інших богослужбових книгах. За інтонаційно-структурною ознакою ці композиції поділяються на піснеспіви певного наспіву – київського, грецького, болгарського та ін. – або його локального відгалуження та піснеспіви без національної або регіональної атрибуції, іноді позначені в нотних джерелах як «старовинні». Серед атрибутованих трапляються (крім уже названих) зразки наспівів Києво-Печерської лаври (найчастіше), Почаївського та Межигірського монастирів, старо-афонського, ново-афонського, ростовського, ярославського, казанського та інших наспівів.

До цього пласта зараховуємо й піснеспіви давніх наспівів у гармонізаціях відомих діячів церковно-музичного мистецтва – композиторів та диригентів, які творили в ХІХ ст. Ця жанрова гілка представлена у фонді працями українського майстра Дмитра Бортнянського, російських митців Петра Турчанінова, Олексія Львова, Олександра Архангельського, сербського композитора Корнелія Станковича, інших музикантів. Найчастіше трапляються обробки Д. Бортнянського, дуже поширеними є й гармонізації П. Турчанінова. Прізвища цих та деяких інших аранжувальників не завжди зазначені: ставши популярними, їхні обробки не-

рідко переходили в рукописах до розряду анонімних – згідно з давньою церковною традицією.

Пласт оригінальної авторської музики становлять твори різних богослужбових жанрів – незмінні та змінні піснеспіви церковного календаря – та жанру духовного концерту. Хронологічні межі означеного корпусу композицій охоплюють другу половину XVIII – початок XX ст. Авторську творчість цього тривалого відтинку часу можна умовно поділити на дві групи за періодами. До першої зараховуємо твори доби класицизму (друга половина XVIII – початок XIX ст.), до другої – композиції пізнішого часу (друга чверть XIX – початок XX ст.).

Підставою для саме такого поділу є кардинальні зміни стилю авторської церковної музики, які відбулися протягом двох перших десятиліть XIX ст. на теренах тодішньої Російської імперії. Генератором цих змін став проголошений 1797 р. указ царя Павла I про церковну музику. Сутність реформи полягала у відмові від європейської стильової моделі церковного співу часів Катерини II на користь моделі візантійсько-російської. Твори концертного стилю було оголошено не відповідними духові православної богослужби. Відтак автори церковної музики мали гармонізувати піснеспіви давніх наспівів і створювати близькі до них за інтонаційним устроєм оригінальні твори, доступні широким співацьким колам. Духовний концерт як жанр композиторської творчості відійшов на маргінес, зазнавши згодом суттєвих структурно-композиційних та стилістичних змін.

Авторська спадщина доби класицизму репрезентована у фонді творами італійського композитора Бальдассаре Галуппі, українських майстрів Максима Березовського, Дмитра Бортнянського, Степана Дегтярьова (Дехтяревського), Артема Веделя і Степана Давидова, окремими композиціями Петра Турчанінова²⁰ та інших авторів. Духовний концерт – провідний музичний жанр епохи у Східній Європі – представлений

²⁰ Творча діяльність П. Турчанінова (1779–1856) припадає на першу половину XIX ст. Нечисленні оригінальні піснеспіви цього митця – учня Дж. Сарті й А. Веделя – близькі за стилем до авторських композицій межі XVIII–XIX ст., тому цю частину його спадщини можна умовно зарахувати до пізнього класицизму – на відміну від його гармонізацій давніх наспівів, які належать до наступного історико-стильового періоду.

переважно творами Д. Бортнянського, С. Дегтярьова й А. Веделя, а також поодинокими опусами М. Березовського, С. Давидова, [?] Алейникова, невідомих митців. Серед піснеспівів частіше трапляються твори Д. Бортнянського, А. Веделя, С. Давидова, рідше – композиції Б. Галупі, М. Березовського, С. Дегтярьова, П. Турчанінова, маловідомих або невідомих авторів. Твори Д. Бортнянського, С. Дегтярьова й А. Веделя нерідко фігурують у рукописах як анонімні, що свідчить про їхню поширеність у церковно-співочих колах.

Авторську спадщину наступного періоду у фонді представляють здебільшого твори російських митців – Олександра Аляб'єва, Олексія Львова, Михайла Виноградова, Федора Багрецова, Петра Чайковського, Леоніда Малашкіна, Олександра Архангельського, Василя Орлова та ін. Багато з цих авторів були тісно пов'язані своєю діяльністю з хоровою практикою і писали виключно або переважно духовну музику. Українська оригінальна церковна творчість зазначеного періоду представлена композиціями знаного майстра Гаврила Ломакіна²¹ і маловідомих нині авторів з регентського середовища – А. [О.?]. Вишневецького, [?] Должанського та ін. В окресленому колі творів домінують зразки богослужбових жанрів – піснеспіви Літургії та Всеношної. Духовні концерти трапляються значно рідше. Це окремі опуси О. Львова, О. Архангельського, інших митців. Ідеться про концерти в літургічному розумінні жанру – за ознаками музичного жанру тогочасні концерти відрізняються від піснеспівів значно менше, ніж класицистичні. Іноді під титулом «концерт» фігурують обробки духовних віршів або кантів, які нерідко звучать у церквах замість концертів. До авторських композицій ХІХ ст. маємо зарахувати й оригінальні піснеспіви відповідного стилю, які втратили авторство і набули місцевих назв («Милость мира – Тебе поєм» *соль мажор* – *мі мінор* «Малоросійський», Херувимська пісня *ре мажор* «Симонівська» тощо).

Корпус творів авторського пласта відзначається стильовою різноманітністю і водночас різним мистецьким рівнем композицій (остан-

²¹ Г. Ломакін, як і С. Дегтярьов, народився в селищі Борисівка на Білгородщині – колишній частині Слобідської України, був кріпаком графів Шереметєвих і керував їхньою хоровою капелою, основу якої становили артистичні кріпаки з українських вотчин цієї родини.

не стосується, зокрема, зразків творчості XIX ст.). Натомість анонімний пласт характеризується відносною рівноцінністю і стилістичною однорідністю змісту, зумовленою спорідненістю мелодики давніх піснеспівів, спільними принципами їхньої метроритмічної організації та гармонічно-фактурного опрацювання.

За змістом церковно-співочі рукописи другої половини XIX – початку XX ст. з розглядуваного фонду значною мірою споріднені з подібними рукописами з фонду Київської духовної академії у Відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій Інституту книгознавства НБУВ. Багато творів, наявних в одному із цих фондів, дублюються у другому. Порівняльний текстологічний аналіз одних і тих самих композицій у манускриптах двох колекцій свідчить про спільні джерела їхнього нотного тексту. Водночас у кожному з двох зібрань є унікальні нотні тексти, які не трапляються у другому і не виявлені в інших джерелах. Ґрунтовне музично-історичне дослідження фонду Київської духовної академії здійснила Людмила Руденко [8].

Примітно, що в рукописах, датованих другою половиною XIX – початком XX ст., різні пласти церковної музики співіснують не лише в межах однієї колекції, а й у межах одного збірника (ідеться про манускрипти з досліджуваного фонду, із фонду Київської духовної академії та інших зібрань). Отже, в означений час ці пласти побутували вже не лише як «паралельні» мистецькі явища у спільному національно-культурному ареалі – вони нерідко «перетинались» у звуковому просторі одних і тих самих храмів.

Церковно-співочі рукописи другої половини XIX – початку XX ст. з розглядуваного фонду не рівнозначні за цінністю наявних у них нотних текстів. Рівень цінності цих текстів як наукових об'єктів значною мірою зумовлений їхньою належністю до того чи іншого пласта духовної музики.

Нотні тексти піснеспівів анонімного пласта у традиційних три- та чотириголосних обробках дублюються в інших колекціях рукописів другої половини XIX – початку XX ст., так само, як і тексти авторських обробок піснеспівів давніх наспівів. Більшу частину цієї спадщини опубліковано, і вона активно функціонує в сучасній церковно-співацькій практиці. Водночас варіантна множинність текстів гармонізованих

монодичних піснеспівів дає змогу простежити специфіку їхнього багатоголосного побутування в означений період, відкриваючи широке поле для текстологічних досліджень.

Нотні тексти авторських композицій другої половини XVIII – початку XIX ст. мають різну цінність. Тексти творів Б. Галуппі, М. Березовського, Д. Бортнянського і С. Давидова походять від нотних видань XIX ст. (виняток становить унікальний текст Херувимської пісні *мі-бемоль мажор* з авторством Б. Галуппі)²². Більшість із цих текстів цінні в контексті вивчення класицистичної спадщини в церковному репертуарі другої половини XIX ст. Найціннішими ж є тексти творів С. Дегтярьова й А. Веделя – їхні композиції не видавалися до кінця XIX ст. Ці тексти мають здебільшого рукописне походження – лише деякі з них були переписані з друкованих нот початку XX ст. У пам'ятках досліджуваного фонду, як і в інших нотних джерелах, твори названих митців нерідко фігурують як анонімні, іноді – з хибною атрибуцією²³. Автор статті виявив у цих манускриптах тексти низки творів С. Дегтярьова [3, с. 11–22] й А. Веделя²⁴.

Нотні тексти авторських творів другої чверті XIX – початку XX ст. трапляються й у інших зібраннях рукописів і нерідко є похідними від друкованих нот. Вони теж не рівноцінні. Тексти виданих композицій відомих митців цінні як зразки церковно-співочого репертуару зазначеного часу, тоді як тексти анонімізованих оригінальних піснеспівів з топонімічними назвами мають цінність і як об'єкти для джерелознавчих досліджень.

²² У рукописах фонду наявні окремі голосові партії названої Херувимської (од. зб. 15, 193, 221). Повний комплект партій міститься в манускриптах фонду Київської духовної академії (див. працю Л. Руденко [8, с. 235–236]). В інших нотних джерелах цієї композиції не виявлено.

²³ Зокрема, концерт С. Дегтярьова «Благо єсть ісповідатися Господеві» (*фа мажор*) приписаний А. Веделю та [?] Алейникову (од. зб. 305), концерт С. Дегтярьова «Помилуй мя, Боже, по великій милості» (*до мінор*) – А. Веделю (од. зб. 15, 193), а піснеспів А. Веделя «Отче наш» *ре мажор* – Ф. Макарову (од. зб. 27) та Г. Ломакіну (од. зб. 15, 193).

²⁴ Найціннішими з-поміж веделівських є тексти піснеспівів «Взбранной воеводи» (*ля мінор*), «Отче наш» *ре мажор*, концертів «Боже, придоша язиці», «Заступник мой», «Приклони, Господи, ухо Твоє», «Слиши, дщи, і виждь» (*мі-бемоль мажор – до мінор*). Вони наявні в од. зб. 13, 15, 27, 187, 193, 221, 305.

Суттєвими недоліками манускриптів другої половини XIX – початку XX ст. як нотних джерел є некомплектність багатьох поголосників або їхнє пошкодження. На жаль, майже всі віднайдені тексти раритетних концертів С. Дегтярьова не повні, і реконструювати їхні партитури наразі неможливо. Утім, це не зменшує наукової ваги згаданих текстів.

Отже, більшість церковно-співочих пам'яток другої половини XIX – XX ст., наявних у фонді, цінні як історичні документи, що відображають богослужбовий репертуар свого часу. Значна частина з них цінні також як матеріал для джерелознавчих і текстологічних досліджень духовно-музичної спадщини. Нарешті, деякі з них є носіями раритетних нотних текстів. Саме ці манускрипти, нарівні з пам'ятками XVIII – першої половини XIX ст., мають найбільшу значущість у фонді.

Наукова новизна. Уперше здійснено огляд матеріалів фонду 177 Інституту рукопису НБУВ. Зміст церковно-співочих манускриптів фонду досліджено в тісному зв'язку з еволюційними процесами розвитку духовно-музичного мистецтва на землях України та Східної Європи.

Висновки. Церковно-співочі рукописи фонду 177 Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського становлять найвагомішу частку нотної колекції цього фонду і мають значну культурно-історичну та наукову цінність. Вони репрезентують різні жанрові та стильові пласти східноєвропейської духовної музики кількох століть. Масив цих манускриптів цінний як частина джерельної бази для вивчення духовно-музичної спадщини України та її хорового мистецтва. Залучення широкого кола пам'яток фонду до музикознавчих та культурологічних досліджень національної духовної музики сприятиме глибшому осмисленню її феномена.

Список використаних джерел

1. Архіви, колекції та зібрання державних, громадських та релігійних установ у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : путівник / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2015. 325 с.
2. Клименко Е. С., Гальченко О. М. Кириличні співочі рукописи монодійної традиції XII – початку XX ст. з фондів Інституту рукопису Національної

- бібліотеки України імені В. І. Вернадського : історико-кодикологічне дослідження ; каталог ; палеографічний альбом / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2011. 305 с.
3. Кутасевич А. В. Духовно-музичні твори Степана Дегтярьова у київських рукописних нотних зібраннях // Часопис Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського : наук. журн. 2016. № 4 (33). С. 4–24.
 4. Кутасевич А. В. Стильова диференціація духовно-музичних спадщин Степана Дегтярьова та Артема Веделя: питання авторства творів суперечливої атрибуції : дис. ... канд. мистецтвознавства. Київ, 2014.
 5. Путятицька О. В. Болгарський наспів в українських Ірмолоях XVIII ст. // Теоретичні питання культури, освіти та виховання : зб. наук. пр. / Київ. нац. лінгв. ун-т. Київ, 2007. Вип. 34. С. 105–109.
 6. Путятицька О. В. Болгарський наспів і українсько-білоруська традиція церковного монодичного співу кінця XVI–XVIII ст. (джерелознавче і порівняльно-стильове дослідження) : дис. ... канд. мистецтвознавства. Київ, 2008.
 7. Путятицька О. В. Українська церковна монодія у нотолінійних рукописах Волині (джерелознавче та текстологічне дослідження) // Музикознавчі студії інституту мистецтв Волинського національного університету імені Лесі Українки та Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського : зб. наук. пр. / уклад. О. І. Коменда. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. Вип. 9. С. 149–161.
 8. Руденко Л. Г. Нотна бібліотека хору Київської духовної академії / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; наук. ред. Лар. В. Івченко. Київ, 2013. 416 с.
 9. Шевчук Е. Ю. Ирмологион // Православная энциклопедия. Москва : Церковно-научный центр «Православная Энциклопедия», 2011. Т. XXVI. С. 625–633.
 10. Ясиновський Ю. П. Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої 16–18 століть : каталог і кодикологічно-палеографічне дослідження / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича ; ред. Я. Ісаєвич, О. Цалай-Якименко. Львів : Місіонер, 1996. 624 с.
 11. Ясіновський Ю. П. Виправлення, уточнення і доповнення до каталогу нотолінійних ірмолоїв (3) // Καλοφωνία : наук. зб. з історії церковної монодії та гимнографії. Львів : Вид-во Укр. католицького ун-ту, 2012. Чис. 6. С. 229–273.

Andriy Kutasevych,

*Candidate of Art Studies (Ph. D. in Arts),
Associate Professor of the Special Piano Department,
Ukrainian National Tchaikovsky Academy of Music
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID 0000-0002-3990-7238

e-mail: andriy.kutasevych@gmail.com

**Church music at fund 177 of Institute of Manuscript
of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine**

The goal of the research is to study the array of church music manuscripts at fund 177 of the Institute of Manuscript of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine, as a collection of music historical documents and music sources, and to provide its generalized characteristics. The tasks of the research are the review of all materials of the fond, the selection of church music manuscripts among them, the analysis of their quantitative and qualitative composition, the systematization of their content according to the historical, genre and style principles, as well as according to its scientific value. **Methodology.** In the process of researching the materials of the fond, the scientific tools of historical and theoretical musicology and music source studies have been used. The methods of the genre, style and textual analysis, the comparative method, as well as the elements of the statistical method have been applied. **Scientific novelty.** For the first time, a review of the materials of fond 177 of the Institute of Manuscript of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine has been carried out. The content of church music manuscripts of the fond has been studied in close connection with the evolutionary processes of the development of sacred music art in the lands of Ukraine and Eastern Europe. **Conclusions.** Church music manuscripts at fond 177 of the Institute of Manuscript of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine make up the largest part of the music collection of the fond and are of significant cultural, historical and scientific value. They represent different genres and styles of Eastern European sacred music of several centuries. The array of these manuscripts is valuable as part of the source base for studying the sacred music heritage of Ukraine and its choral art. Involvement of the wide range of the manuscripts of the fond in musicological and cultural studies of the national sacred music will contribute to a deeper understanding of its phenomenon.

Key words: church music manuscript, sacred music, anonymous tradition, author's work, liturgical songs, sacred concerto, music text.

*Стаття підготовлена 20 січня 2021 року;
подана до друку 10 лютого 2021 року.*

ІСТОРІЯ КНИЖКОВИХ КОЛЕКЦІЙ ТА ЗІБРАНЬ

УДК 026:(477+430+71+73)УВАН](477-25)НБУВ
<https://doi.org/10.15407/rksu.29.108>

*Тетяна Дмитрівна Антонюк,
доктор історичних наук,
провідний науковий співробітник
відділу зарубіжної україніки Інституту книгознавства,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
ORCID 0000-0002-6446-2795
e-mail: antoniuktd@nbuv.gov.ua*

БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКОЇ ВІЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ (ЗА ВИДАННЯМИ З ФОНДУ ВІДДІЛУ ЗАРУБІЖНОЇ УКРАЇНІКИ ІНСТИТУТУ КНИГОЗНАВСТВА НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО)

Метою дослідження є висвітлення процесу становлення та діяльності бібліотеки Української вільної академії наук (УВАН) за документами, що зберігаються у фонді відділу зарубіжної україніки Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ВЗУ ІК НБУВ). **Методологія дослідження** спирається на принципи історизму, науковості, системності. Оптимально літературу з фонду ВЗУ ІК НБУВ, присвячену історії та сьогоденню бібліотеки УВАН, вдалося відібрати завдяки застосуванню методів пошуку, аналі-

зу і синтезу, бібліографічного та документознавчого, які дали можливість з'ясувати відповідність змісту відібраної літератури обраній темі. **Наукова новизна** полягає в оприлюдненні літератури з фонду відділу зарубіжної україніки НБУВ, яка розкриває процес становлення та розвитку бібліотеки УВАН, що забезпечувала діяльність важливої наукової установи діаспори упродовж 75-ти років. **Висновки.** Бібліотека УВАН як основа наукових досліджень та важливий осередок історико-культурної спадщини українства у вільному світі була

заснована одночасно з Академією й формувалась як для потреб науковців установи, так і з метою повернення зібраних видань до вільної України. Бібліотека відігравала важливу роль у розвитку української науки і з часом перетворилася на своєрідний науково-інформаційний центр, доступний не лише українським, але й іноземним дослідникам, які спеціалізувалися на українознавчій тематиці. У нашій темі бібліотеки УВАН ще недостатньо висвітлена та є маловідомою для широкого кола наукової спільноти. У перспективі УВАН у США пла-

нує реалізувати концепцію демократизації зарубіжної документації (архівної й бібліотечної), яка має на меті створення загальноукраїнських електронних архівного й бібліотечного інтернет-порталів, вільно доступних для користувачів, що прискорить інтегрування здобутків діаспори в матерікову науку.

Ключові слова: відділ зарубіжної україніки Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Українська вільна академія наук, бібліотека Української вільної академії наук, еміграція.

Актуальність теми дослідження. У листопаді 2020 р. виповнилося 75 років від початку діяльності Української вільної академії наук, утвореної низкою українських науковців у листопаді 1945 р. у Німеччині (Авгсбург); у 1949 р. постала УВАН у Канаді, а в 1950 р. – у США. Упродовж трьох чвертей століття УВАН гідно репрезентує українську науку у світі, розробляє актуальні для українознавства та інших галузей знання наукові теми, розгортає значний видавничий напрям. Важливу роль в успішному функціонуванні УВАН у вільному світі відіграла її бібліотека, започаткована в перші місяці постанови установи, якій упродовж усієї її діяльності приділялася велика увага. Актуальність дослідження полягає в необхідності оприлюднення історії бібліотеки, визначення особливостей формування її фондів, з'ясування ролі керівників у поповненні цього важливого осередку історико-культурної спадщини, доступного не лише членам УВАН, але й усім науковцям західного, а від 1991 р. і східного світу.

Аналіз досліджень і публікацій. Українські науковці А. Атаманенко [4; 5; 6], Н. Гриньох [11], В. Євтух [13], Г. Клинова-Дацюк [15; 16], І. Опацький [22], М. Хімка [31; 6] та інші в останні десятиріччя приділили значну увагу різним аспектам діяльності УВАН у вільному світі. Упродовж другої половини ХХ та початку ХХІ ст. роботу Академії

висвітлювали й дослідники з діаспори, про що свідчать їхні численні студії. Це дійсні члени та працівники УВАН М. Антонович [1], О. Архімович [2; 3], В. Безушко [7], М. Ветухів [9], Л. Винар [10], Д. Дорошенко [12], І. Замша [14], Ю. Лавріненко [18], В. Міяковський [19], В. Омельченко [20; 21], Я. Рудницький [25; 26; 27; 7], Л. Соневицький [28; 29], С. Чалишів [33]. Електронні ресурси також містять чимало інформації про УВАН, зокрема публікації таких учених, як С. Білокінь, Л. Корсун, М. Чадюк та ін. [8; 17; 30; 32]. Проте в усіх цих дослідженнях тема бібліотеки УВАН актуалізована недостатньо.

Мета цієї публікації полягає у висвітленні процесу становлення бібліотеки УВАН, визначенні її ролі в забезпеченні успішної діяльності установи, оприлюдненні інформації про цей важливий осередок української історико-культурної спадщини.

Виклад основного матеріалу. Бібліотеку УВАН прийнято розглядати науковцями в контексті музею-архіву УВАН, що, безперечно, має свою логіку, але, на нашу думку, не виокремлює чітко предмет дослідження та не надає читачеві можливості отримати цілісне уявлення про цей підрозділ УВАН. Наявна у фонді ВЗУ література про УВАН засвідчує, що у структурі установи завжди функціонувала бібліотека. Видання УВАН у Німеччині, Канаді та США з фонду ВЗУ, праці дослідників історії УВАН дають підстави констатувати, що бібліотека УВАН як структурний підрозділ Академії існувала від 1946 р. (за деякими даними, з грудня 1945 р.) і є потужним осередком наукової думки українства ХХ – початку ХХІ ст. Її засновником став відомий український учений Володимир Міяковський, про що знаходимо відомості в М. Антоновича та інших дослідників. «Наприкінці 1945 року В. Міяковський заснував при УВАН Архів-Музей і Бібліотеку, які завдяки його вкладові праці швидко розрослися та існують дотепер як найкращі установи такого роду поза межами України» [1, с. 75–76]. Одним із головних джерел комплектування бібліотеки протягом певного часу був т. зв. обов'язковий примірник [8; 26, с. 24].

Василь Омельченко, доктор, секретар історичної секції УВАН у США (від 1961 р.), у своїй статті повідомляє, що «у грудні 1946 р. для обслуговування груп УВАН в м. Авгсбурзі закладено Центральну науко-

ву бібліотеку. Перший внесок зробив Культурно-Освітній відділ табору Сомме-Казерне, який відпустив певну суму грошей на придбання книг. У місцевих книгарнях закуплено було книжки з археології, історії, мистецтва, історії промисловості та духовної культури, історії літератури, фольклору та періодику. Група Передісторії та ранньої історії звернулася до своїх членів листом, в якому сповіщала про започаткування наукової бібліотеки УВАН і прохала допомогти цій справі. Крім того, було заявлено, що центральна бібліотека складатиме централізований каталог на всі фахові книжки, що були власністю окремих членів. Перший список книжок з бібліотеки д-ра Л. Чикаленка розіслано разом зі списком придбаних книжок. Книжками як з бібліотеки УВАН, так і з приватних бібліотек членів могли користуватися члени груп і поза Авгсбургом» [20, с. 89–90].

Ярослав Рудницький свідчить, що книги до бібліотеки почали збирати в 1945 році. Центральна наукова бібліотека УВАН звернулася із проханням-закликом до своїх членів та до громадянства надсилати книжки на адресу установи. На підставі розпорядження Центрального Представництва Української Еміграції (ЦПУЕ) і доручення о. Апостольського Візитатора Український музей-архів також у цей же час збирає 7 обов'язкових примірників усіх без винятку нових видань і перевидань, що виходять на еміграції: циклостильових, фотографічних і друкованих, а саме: газет, журналів, книжок, підручників, календарів, ікон, портретів, афіш, листівок, візитівок, бланкетів тощо. Це були початки, тяжкі початки, але працею відданих людей, таких як проф. Володимир Міяковський, бібліотека і архів УВАН стали пріоритетом на еміграції. Енергійну працю В. Міяковського з формування музею-архіву та бібліотеки УВАН засвідчує також відомий вітчизняний історик Сергій Білокінь [26, с. 24; 8].

Сучасна українська дослідниця Галина Клинова-Дацюк звертає увагу на структуру УВАН в Європі та на такі її підрозділи, як «центральна наукова бібліотека, музей-архів і товариство охорони пам'яток на чужині», а також зазначає, що наукова бібліотека, заснована у грудні 1945 р., одразу зіткнулася з фінансовими проблемами. <...> У зв'язку з розпорошеністю українських учених по різних таборах Ді-Пі, селах і

містах Німеччини центральна наукова бібліотека не могла забезпечити їх відповідною літературою. Вихід із цієї ситуації було знайдено самими науковцями, які позичали один іншому необхідну літературу з власних бібліотек. Зокрема, відомий пізніше орієнталіст О. Пріцак у листах до О. Оглоблина звертався з проханням надіслати 9-й та 10-й томи «Історії України-Руси» М. Грушевського, необхідні йому для написання статті «Взаємини Б. Хмельницького з Кримом та Туреччиною». Так само Б. Крупницький, з метою ознайомлення зі змістом статей четвертого числа часопису «Рід та Знамено», просив О. Оглоблина надати йому це видання [16, с. 58].

Бібліотека УВАН у Німеччині постала одночасно з музеєм-архівом УВАН імені Дм. Антоновича, який 10 жовтня 1945 р. було засновано як правонаступника Музею визвольної боротьби України¹. Це відбулося на підставі мандату, виданого 12 квітня 1945 р. тодішнім головою товариства Музею визвольної боротьби України Володимиром Бірчаком. Музей визвольної боротьби діяв від 1925 до 1948 рр. у Празі, від 1945 р. мав назву Музей України і всі свої фонди заповідав музею-архіву УВАН. Проте фонди, що призначалися для новодекларованого музею-архіву УВАН, були захоплені радянськими службами, які після Другої світової війни фактично окупували Чехословаччину. Це засвідчують хранителька фондів музею-архіву імені Д. Антоновича Тамара Скрипка [32] та нинішній бібліотекар УВАН у США Людмила Шпильова: «Українська Вільна Академія Наук (УВАН) заснована українськими вченими-ентузіастами в Німеччині восени 1945 р. <...> У 1947–1948 рр. частина УВАН переїхала до Канади, а частина знайшла притулок у Нью-Йорку, США, 1950 р.» [34].

З постановням УВАН у Канаді та США виникають і бібліотеки цих осередків. У структурі Академії в Канаді (1949 р.) серед інших складових інституцій, таких, як «Інститут слов'янознавства, Комісія назвознавства, Інститут українознавства, Комісія бібліографії УВАН, знаходилася Бібліотека УВАН і Архів» [3, с. 11–12].

Ярослав Розумний, президент УВАН у Канаді в 1978–1991 рр., автор дослідження «Українська Вільна Академія наук у Канаді: продовження

¹ З ініціативи В. Міяковського музей-архів у 1966 р. названо ім'ям засновника і директора першого музею на еміграції проф. Д. В. Антоновича.

ідеї вільної науки» (Вінніпег: УВАН у Канаді, 2013. 286 с.), вважає, що 1954 рік був початком самостійної діяльності УВАН у Канаді (УВАНК), «бо, в силу державних законів тих країн, відділи УВАН, в яких вони діяли, оформились у самостійні інституції і в тому характері вели свою науково-дослідну працю. У цей час УВАНК начислювала 34 члени, зосереджувалась на дослідній діяльності і пошуках фондів для існування і праці. Щоб ці заходи увінчалися бажаним успіхом, члени Академії посилили свою активну участь в культурних імпрезах головних крайових організацій української діаспори в Канаді (напр. Конгресу Українців Канади і згодом Світового Конгресу Вільних Українців). Ярослав Рудницький як Президент УВАНК і професор Манітобського Університету шукав і знаходив зв'язки з науковими інституціями Канади й інших країн, беручи участь у їхніх конференціях і даруючи при тому видання Академії їхнім бібліотекам». Це підтверджує і Дмитро Штогрин у своїй статті, присвяченій Я. Розумному і його праці [24; 35, с. 32–33].

Бібліотека УВАНК поповнювалася передусім виданнями самої Академії, зокрема серіями з шевченкознавства, включно з 4-томною працею Л. Білецького «Кобзар Тараса Шевченка», та близько півсотнею видань окремих авторів, включно з 8-ма томами збірки праць М. Марунчака з історії українців у Канаді, доповідями запрошених доповідачів та окремими їхніми виступами на більшості конференцій (українською та англійською мовами), виданими в 15 збірниках, деякими випусками монографічного характеру предметних серій. Серед цих серійних видань УВАНК – «Slavistica» (розпочалася в 1948 р.), «Onomastica», «Ukrainica Canadiana», «Ukrainica Occidentalia і Заходознавство», «Заходознавство», «Література і Українські вчені», а також періодичні видання «Бюлетень» і «Бюлетень Гуманістичного Відділу» [35, с. 33–34].

Я. Рудницький у своїй праці «Українські бібліотеки в Канаді» (2 вид., пош. Вінніпег: Українська Вільна Академія Наук, 1954. 47 с.) повідомляє, що «Бібліотека Української Вільної Академії Наук (УВАН) у Вінніпегу сягає початками 1949 р. й пов'язана з матеріалами й книгами, пересланими з Авгсбурга, з Центральної Бібліотеки УВАН у Німеччині, що їх почато збирати в 1945 р. Всіх книжок понад 1000 томів. Є тут деякі рідкісні видання, наприклад “Рочнік Волинські” (3 перші томи), “Записки Наукового Товариства ім. Шевченка”, “Історія України-Руси”

114 Михайла Грушевського (тт. 1–3 й 5–7), “Літопис Бойківщини” й багато ін. Є комплект видань УВАН. Бібліотека поповнюється головно з обміну – за видання УВАН з такими інституціями, як Єльський університет, Нью-Йоркська Публічна бібліотека, Конгресова бібліотека у Вашингтоні й ін. У Бібліотеці УВАН у Канаді міститься “Архів української преси” з великою кількістю української періодики (близько 100 назв) починаючи з 1949 р. Книгозбірня скаталогізована на карточках. Доступна тільки для наукових працівників. Бібліотекар – пані Катерина Антонович» [26, с. 24–25; 27, с. 157].

За свідченням Я. Рудницького, «у Канаді українська спільнота станом на 1954 р. не створила чогось у роді “Центральної українсько-канадської бібліотеки”, тобто загальноукраїнської публічної книгозбірні з окремим будинком, читальнями, науково-дослідними відділами тощо. У липні 1953 р. 4-й Конгрес Українців Канади схвалив резолюцію Культурно-освітньої комісії в справі створення українсько-канадської центральної бібліотеки» [26, с. 8]. Я. Рудницький як перший крок до створення такої бібліотеки подає опис наявних українсько-канадських книжних колекцій, зазначає, що «в Канаді дуже мало окремих українських бібліотек – книгозбірень типу “Публічних Бібліотек”, “Провінційних Книгозбірень” чи “Університетських Бібліотек”. Тому українські книжкові колекції в цій країні треба розглядати як складову частину церковних чи світських організацій або врешті як приватні книгозбори поодиноких громадян. Відповідно можна говорити про такі основні категорії українських книгозбірень в Канаді: 1) церковні книгозбори; 2) бібліотеки світських організацій та установ; 3) приватні колекції» [27, с. 153–160].

Із проголошенням незалежності України УВАН розпочала передавати в материкові книгозбірні документи, зібрані упродовж другої половини ХХ ст. Так, колекція Української вільної академії наук у Канаді надійшла до Наукової бібліотеки Національного університету «Києво-Могилянська академія» (НаУКМА) в 1996 р. Вона нараховує 1440 видань УВАН 40–70-х років ХХ ст., зокрема видання основних серій: «Slavistica», «Onomastica», «Література», «Літопис УВАН», «Українські вчені», бібліографічні щорічники «Ukrainica Canadiana». На підставі спільної угоди між НаУКМА та Президентом УВАН у Канаді п. Ми-

хайлом Тарнавецьким Наукова бібліотека НаУКМА розповсюдила дублетні видання серед бібліотек та наукових інституцій України (всього видання надійшли до 150 бібліотек України, в т. ч. і до НБУВ). Станом на 1.01.2021 колекція нараховує 1441 примірник. Вона повністю представлена в електронному каталозі [23].

УВАН у США складалася з 7 відділів, 20 секцій і комісій, а «поза відділами працювали: Інститут Шевченкознавства, Мистецька кураторія, Бібліотека ім. В. Міяковського <...> та Архів імені Дм. Антоновича <...>» [3, с. 12].

Бібліотека УВАН у США виникла в 1950 р. одночасно з постанням Академії в цій країні. При УВАН у США було започатковано Центр української документації – бібліотеку ім. В. Міяковського (50 000 одиниць зберігання) та архів ім. Д. Антоновича (сотні тисяч одиниць зберігання з різних періодів історії України). Їх організатором і директором ще в Авгсбурзі був Володимир Міяковський, пізніше – Василь Омельченко. Сьогодні Центр української документації УВАН у США очолює Людмила Шпильова [30].

Іван Замша, секретар Управи УВАН у США від 1965 р., керівник фінансового відділу, зазначав, що «Музей-Архів і Бібліотека УВАН у США розпочали збирати матеріали в Америці ще в 1948 р., уже в 1961 р. кількістю, комплектністю і важливістю зібраних матеріалів являли собою досліdну лабораторію з україністики, якою користувались і користуються українські, американські вчені та інших національностей, а також і члени фундації Академії» [14, с. 25]. Слід зазначити, що члени Фундації своєю безпосередньою участю у збиранні матеріалів та пожертв активно сприяли розбудові музею-архіву. Багато громадян, розуміючи вагу і значення музею-архіву і бібліотеки для розвитку української вільної науки, намагалися допомогти в цій праці. І. Замша з вдячністю згадує чимало українських видавництв та багатьох видавців, що регулярно надсилали свої видання.

Уже станом на 1961 р. кількість зібраного матеріалу обраховувалася десятками тисяч, він старанно реєструвався і систематизувався. Але, не маючи належного приміщення, розгорнути ці матеріали для ширшої науково-дослідної роботи було неможливо. На видання «Анналів»

Академія мала підтримку в перше десятиліття діяльності від американського суспільства – Фондації Форда. Проте, крім «Анналів», Академія потребувала засобів на приміщення для організаційної та наукової роботи й для музею-архіву і бібліотеки, на проведення наукових конференцій, засідань та з'їздів, на видання праць українською мовою, як, наприклад: «Річники Шевченка», «Збірники», «Річники Української Бібліографії», «Бюлетені Академії», на організацію зустрічей і зв'язків з ученими з різних країн світу, на роботу музею-архіву і бібліотеки тощо. Єдиним джерелом для покриття витрат, пов'язаних із зазначеною працею, були внески і пожертви членів фундації УВАН у США та прихильників української вільної науки [14, с. 25–26].

Від 1961 р. бібліотека розміщується у придбаному УВАН у США будинку поряд з архівом ім. Дм. Антоновича, канцелярією Академії, залом для наукових конференцій, засідань та мистецьких виставок [20, с. 91]. 1962 року музей-архів та бібліотека розташувалися на двох поверхах цього будинку. С. Білокінь зазначає: «Інформації, що їх ледве не в кожному числі “Бюлетеню УВАН” подавали Музей-Архів і Бібліотека УВАН у США про свою роботу, дають доволі повне уявлення про інші джерела надходжень і головні їхні категорії. Так, уже в Америці окремі установи (Американський комітет, Американська рада обслуги національностей, видавництво “Пролог”) та – особливо ретельно – окремі особи систематично передавали використану пресу (Л. Биковський, Н. Григор'їв, Л. Дражевська, П. Красноніс, В. Приходько, Я. Чиж, А. Шавлач, В. Шугаєвський). Передали до Академії на зберігання значну кількість періодики окремі редакції. Так, редакція “Свободи” подарувала велику колекцію періодичних видань, зокрема багато окремих чисел “Діла” за 30-ті роки, редакція “Українського голосу” – свої давніше видані книжки, а редакція “Жіночого світу” (Вінніпег) – повний комплект свого журналу. Бібліотека Симона Петлюри в Парижі надіслала до Нью-Йорку комплект “Тризуба” за 1925–40 роки. <...> довоєнні циклоstileві видання різних українських організацій у Чехословаччині (Г. Скегар), женеvські українські видання 1920-х років (Є. Бачинський), комплект газети “Єдність” з Австралії (Ч. Мішук), <...> оригінальні мапи України (1665) Бопляна (С. Демидчук), нелегальні львівські та празькі видання (очевидно,

довоєнні; Яр. Чиж), комплект видань УПЦ в США (Архієпископ Мстислав), бібліотека Н. Григор'їва (4730 прим.; Н. Григор'єва, удова), архів композитора А. Печеніги-Углицького (удова), повний комплект видань видавництва "Говерля" за 1952–55 роки, <...>, три пакунки з листівками та різними друками (В. Трембіцький), збірка українських періодичних видань 1917–55 років Миколи Цеглинського (удова), <...>, колекція видань з Бразилії (І. Максимчук), спогади Максима Славінського (Т. Олесьюк), рукописи Софії Тобілевич (П. Постолук), опрацьований комплект "Оси" з Ріміні (О. Рабій-Карпинська), <...>, рукописи, листування й бібліотека Євгена Маланюка (283 од.), мемуари Я. Христича, машинописи праць Дмитра Солов'я» [8].

Бібліотека – архів – музей ім. Дмитра Антоновича під керівництвом проф. В. Міяковського працювали над збиранням, систематизацією і збереженням друкованих видань, рукописних пам'яток і мистецьких творів. До 1967 р. бібліотекою – архівом – музеєм було зібрано понад 200 тисяч одиниць зберігання. Колекція періодичних видань УВАН за своїм складом вважалась і донині вважається унікальною [3, с. 12].

Навколо своїх відділів, секцій, комісій, кабінетів та бібліотеки й архіву УВАН у США об'єднувала в 1993 р. 109 дійсних членів, 130 членів-кореспондентів та наукових співробітників – учених старшої, середньої і молодшої, вихованої вже в Америці, генерацій та учених інших національностей. На той час діяли дві філії УВАН – одна у Філадельфії, друга у Вашингтоні, а дві – в Денвері та Детройті – внаслідок від'їзду членів до Нью-Йорка, а також через смерть окремих членів уже перестали існувати. Центр наукової документації – бібліотека ім. В. Міяковського, яка нараховувала в 1993 р. 55 тис. одиниць, та архів ім. Дм. Антоновича, що складав сотні тисяч рідкісних рукописних матеріалів і документів з різних періодів історії України – обслуговував усіх науковців, без винятку, які зверталися до установи [20, с. 93, 96].

Директор Центру української документації УВАН у США в 1972–2001 рр. Василь Омельченко повідомляє, що «Фонди Бібліотеки УВАН у США діляться на три основні групи: 1) книжки, видані до 1945 року, 2) книжки, видані на еміграції (1945–1949 рр.) та 3) книжки, що появилися друком після 1950 р. і до нашого часу» [20, с. 97]. Ще за керівництва

В. Омельченка бібліотека й архів УВАН у США поповнилися такими збірками: «інж. Лева Биковського – книжки, цінні періодичні видання, що виходять в Польщі українською мовою, та різні архівні матеріали; проф. Миколи Зайцева – бібліотека з ділянки точних наук українською та чужими мовами; полк. Володимира Кедровського – велика колекція рідкісних і цінних книжкових видань, журналів, брошур і інших друкованих матеріалів, що віддзеркалюють громадсько-політичний рух кінця XIX і XX ст., матеріали українською та іншими мовами; маєстра Володимира Кивелюка – колекція власних картин, авторські рукописи з археології та стародавнього українського мистецтва, бібліотека – переважно з книжок та періодичних видань з ділянки археології та допоміжних наук; інж. Мирона Маланюка – книжки та архівні матеріали; проф. Бориса Мартоса – персональний архів та книжки і періодичні видання, переважно друковані в XX ст.; проф. Андрія Москаленка – цінна бібліотека до історії України XX ст. та персональний архівний матеріал; м-ра Олександра Пашка – цінна бібліотека з різних галузей знання, українською та англійською мовами; проф. Кіндрата Плохого – велика бібліотека, особливо багата матеріалами до історії Кубанщини, та архівний матеріал; проф. Наталії Полонської-Василенко – машинописи її наукових праць та листування; інж. Степана Процюка – цінна бібліотека; Миколи Скрипника – рукописні й друковані матеріали церковної музики; проф. Андрія та Любини Терещенко – збірка цінних книжок до «Шевченкіани», фото-матеріали, рукописи та персональний архів; проф. Василя Чапленка – персональний архів, фахово підібрані книжки з української літератури та мовознавства, власні твори та рецензії; о. д-ра Юрія Шумовського – цінна колекція наукових книжкових і періодичних видань з археології та етнології – українською та чужими мовами, вирізки з періодичної преси» [20, с. 97].

Як зазначає В. Омельченко, окрім цих згаданих колекцій бібліотека та архів Академії отримали ще багато інших дрібніших збірок та архівних матеріалів. «Окремо треба згадати цінну колекцію періодичних видань. Працівники Бібліотеки опрацювали список періодики в Бібліотеці Академії до 1945 року, що охоплює 641 періодичне видання. Цей список опубліковано в «Анналах», т. 16, 1985. Велика заслуга в праці над періодикою належить пані Дімі Комілевській. Крім цієї позачергової роботи,

щодня проводиться реєстрація нових поступлень до Бібліотеки та їх каталогізація. Бібліотека обслуговує читачів і підшукує потрібну літературу, а також робить ксерокс-копії. Цією роботою керує мгр. Галина Єфремова. В плані завести, попри існуючий український каталог, рівнобіжний англomовний, чи транслітерований латинкою та впорядкувати багатющий матеріал, що зветься “Personalialia”» [20, с. 98].

Книжками з бібліотеки, архівними матеріалами та фотографіями, зібраними в Академії, користуються не тільки відвідувачі, але й її працівники для влаштування виставок як у залі Академії, так і поза нею. Виставки слугують ілюстративним матеріалом для доповідей або присвячуються ювілеям. Ініціатором і організатором цих цінних виставок є пані Оксана Радиш² [20, с. 99].

Бібліотека УВАН у США упродовж 1951–2021 рр. комплектувалася виданнями Академії, зокрема 33 випусками англomовного видання «Аннали», україномовними періодичними виданнями «Бюлетень УВАН» (22 випуски) та «Новини з Академії» (44 випуски, продовжуються до цього часу). У 1951–2018 рр. було надруковано 247 видань, за останні 29 років третину – спільно з науковими інституціями України. Серед них – унікальні, наприклад, «Ukrainian Historiography 1917–1956» О. Оглоблина, «Історія української літератури» Д. Чижевського, «Катедра св. Софії в Києві» О. Повстенка, «Леся Українка. Хроніка життя і творчості» О. Косач-Кривинюк, «Самі про себе. Автобіографії видатних українців» за редакцією Ю. Луцького та багато інших. Видано цілу низку художніх творів письменників, які були заборонені в радянській Україні: В. Підмогильного, Т. Осьмачки, У. Самчука та інших³. У бібліотеці зібрано велику кількість літератури про Голодомор в Україні 1932–1933 рр., зокрема книгу-меморіал «Голод 1933» авторів Лідії Коваленко та Володимира Маняка, журнал «Жіноча доля» за 1933 р., газету «За Україну» за жовтень 1933 р. Ці видання висвітлюють події голодної смерті в Україні [30].

² Донька В. В. Міяковського Оксана Міяковська-Радиш була постійною завідувачкою канцелярії Академії у США, працювала на громадських засадах. Померла 5 квітня 2020 р.

³ Див.: Видання Української Вільної Академії Наук у США (1951–2018). URL: <https://uvan.org/publications/publications-1951-2009/>

У бібліотеці УВАН у США зберігається чимало колекцій, що презентують видання про окремі регіони України. Зокрема, колекція «Podolica» УВАН у США, яку вперше проаналізувала нинішній бібліотекар Академії Л. М. Шпильова. Так, вона зазначає: «Сьогодні бібліотека ім. В. В. Міяковського Української Вільної Академії Наук у Нью-Йорку налічує близько 70 тис. одиниць зберігання. Її унікальність полягає в тому, що тут зібрана *Ucrainica*, яка виходила як на території колишніх Російської імперії та СРСР, так і у вільному світі. У фонді бібліотеки є чимало книг, журналів та газет, виданих у різні часи на території Поділля, видань, повністю або частково присвячених подільській тематиці, та статей про Поділля, що друкувалися в періодиці та неперіодичних збірниках» [34].

Зберігається багато видань, що виходили в різні роки за межами України. Зокрема, видавництво «Брама Софії» (Авгсбург, Німеччина) в 1946 р. видало дві книжки Петра Павловича (псевдонім Аполлона Трембовецького) – «Поділля: історичні пам'ятки» та «Слідами Михайла Коцюбинського». У фондах бібліотеки є друковані праці подолян-етнографів Степана Килимника та Олекси Воропая, істориків Домета Олянчина, Михайла Карачківського, Яна Токаржевського-Карашевича, істориків церкви Митрофана Явдася та Демида Бурка, мовознавця Пантелеймона Коваліва, мистецтвознавця Володимира Січинського, літературознавця Григорія Костюка та ін. Наявні видання зі спеціальних історичних дисциплін – геральдики, вексилології та генеалогії, значний внесок у розвиток яких зробили подоляни Микола Битинський та Роман-Оріон Климкевич.

Досить велику за обсягом частину поділлєзнавчої колекції УВАН становить мемуаристика. Л. Шпильова наводить приклади таких видань: чотиритомник спогадів українського громадсько-політичного діяча, письменника, публіциста і науковця Олександера Лотоцького «Сторінки минулого» (видані Українським Науковим Інститутом у Варшаві 1932–1934 рр.); книжечка спогадів Д. Кетроса (Микити Косаківського) «Так творилося українське військо» (Лондон: Об'єднання бувших вояків українців у Великій Британії, 1958. 64 с.), присвячена подіям 1917–1919 рр. на території Ямпільського р-ну; його ж спогади про діяльність ОУН («З недавнього минулого». Лондон: Наше слово, 1965. 18 с.

(циклостиль); спомини Василя Гарби (Гарбера) «На золотій ниві Поділля» (Кліфтон, США, 1970) та його ж «На розпутьях» (Нью-Йорк, 1976); Віктора Приходька «Під сонцем Поділля» (вид. 3-тє, Мюнхен, 1948), Л. Биковського «Бібліотека Кам'янець-Подільського державного українського університету» (Нью-Йорк–Вінніпег, 1949), його ж «Книгарні – бібліотеки – академія» (Мюнхен–Денвер, 1971), Костя Туркала «Спогади» (Нью-Йорк: накладом автора, 1978. 133 с.), його ж спогади під красномовною назвою «Тортури: автобіографія за большевицьких часів» вийшли друком у Нью-Йорку у видавництві «Наша Батьківщина» 1963 р. Зберігається також багато художніх творів письменників-подільян: Галини Журби, Леоніда Мосендза, Юрія Клена, Аркадія Любченка, Олексі Гай-Головка, Трохима Пасічника та багато ін. [34]. Велика частина видань із подільської колекції бібліотеки УВАН у США, проаналізованих Л. Шпильовою, наявна у фонді відділу зарубіжної україніки НБУВ.

УВАН у США підтримала ініційовану в 2017–2018 рр. Фондом кафедр українознавства (голова – Богдан Витвицький, виконавчий директор – Роман Процик) концепцію демократизації зарубіжної архівістики, поглиблення й удосконалення якої має на меті створення загальноукраїнського електронного архівного інтернет-порталу. Президент УВАН Альберт Кіпа вважає: «за сприяння і фінансової підтримки оцифрування фондів архіву і бібліотеки УВАН у США стане реальністю. У перспективі матеріали УВАН будуть збережені у цифровій версії та доступні широкому колу дослідників» [32].

Висновки. Отже, бібліотека УВАН існує як її структурний підрозділ з моменту виникнення Академії в Німеччині в 1945 р. і є цінним осередком наукової думки українства ХХ – початку ХХІ ст. Створена В. Міяковським бібліотека УВАН у США його імені була й залишається однією з найкращих красназавчих книгозбірень у діаспорі, зберігає й дотепер унікальні фонди видань у кількості 70 тис. назв. Документи, зібрані в бібліотеці УВАН у США, мають велике значення для ознайомлення світової наукової спільноти з українознавчою проблематикою, що була, за словами академіка Юрія Шевельова, «вільною від емоційного погляду чи політичної агітації». Найголовніші наукові бібліотеки й університети світу тісно співпрацювали з бібліотекою УВАН у США,

передплачували видання Академії. Здійснювався книгообмін між бібліотекою УВАН у США й іншими бібліотеками діаспори та світу. Діяльність УВАН та її бібліотеки певною мірою стримували фальшування та перекручення, які мали місце в радянському українознавстві або ж сприяли появі в Україні видань, що не завжди подобалися тодішній владі. Зі здобуттям Україною незалежності УВАН передала частину цінних документів (архівних і бібліотечних) до українських наукових і освітніх архівів, бібліотек та музеїв, а Фондом кафедр українознавства ініційовано довгоочікувану концепцію демократизації зарубіжної документації, що передбачає створення загальноукраїнського електронного архівного і бібліотечного інтернет-порталу, який прискорить інтегрування здобутків діаспори в материкову науку.

Список використаних джерел

1. Антонович М. 50-річчя Української Вільної Академії Наук // Український історик. 1995. № 1–4 (124–127). С. 73–81.
2. Архімович О. Підсумки діяльності Української Вільної Академії Наук в 1967/8 академічному році. Нью-Йорк : [б. в.], 1969. 10 с.
3. Архімович О. Українська Вільна Академія Наук в її історичному розвитку. Ювілейне видання. Присвячене двадцятиліттю діяльності 1945–1965. Нью-Йорк : Українська вільна академія наук, 1967. С. 8–14.
4. Атаманенко А. «Бюлетень» Української Вільної Академії Наук 1946–1947 рр. як джерело до вивчення діяльності УВАН у Німеччині // Вісті УВАН. Нью-Йорк, 2004. Ч. 3. С. 31–45.
5. Атаманенко А. Літопис Української Вільної Академії Наук про наукові установи // Український історик. 2001. Рік XXXVIII. Ч. 1–4 (148–151). С. 179–194.
6. Атаманенко А., Хімка М. Літопис Української Вільної Академії Наук (1946–1948) // Українська періодика і сучасність. Вип. 9. Львів, 2005. С. 188–194.
7. Безушко В., Рудницький Я. Видання УВАН у першому десятилітті: 1945–1955 // Літопис УВАН, ч. 13. Вінніпег, 1955. 22 с.
8. Білокінь С. Володимир Міяковський (1888–1972). Еміграція. Сергій Білокінь. Персональний сайт історика України. Київ, 2019. URL: <https://www.s-bilokin.name/Personalia/Mijakovskyj/Emigration.html> (дата звернення: 10.06.21).

9. Ветухів М. Дмитро Дорошенко – перший президент Української Вільної Академії Наук. Науковий збірник І. Нью-Йорк : Українська Вільна Академія Наук у США, 1952. С. 7–8.
10. Винар Л. Відродження українського наукового життя після Другої світової війни: 1945–1952 // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. 2007. Вип. 9. С. 60–71.
11. Гриньох Н. Діяльність українських науково-історичних установ у Канаді в 50–80-і рр. XX ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. 2007. Вип. 9. С. 129–138.
12. Дорошенко Д. Розвиток української науки під прапором Шевченка. Вінніпег : Накладом Української вільної академії наук, 1949. 12 с.
13. Євтух В. Українська вільна академія наук. Київ, 2016. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Ukrainska_vilna (дата звернення: 18.06.2021).
14. Замша І. Фундація Української вільної Академії наук у США. Десятиліття Української Вільної Академії наук у США. 1950–1960. Нью-Йорк, 1961. С. 24–26.
15. Клинова-Дацюк Г. Історичні дослідження в Українській вільній академії наук у Німеччині Ді-Пі періоду (1945–1952 рр.) // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. 2015. Вип. 23. С. 97–102.
16. Клинова-Дацюк Г. Українська вільна академія наук у Німеччині: виникнення та розвиток установи в 1945–1952 рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2019. Вип. 52. Том 2. С. 55–61.
17. Корсун Л. Українська вільна академія наук (УВАН) у США відзначає 60-річчя свого заснування // Час і події. 2011. № 23. 06/08/2011. URL: <https://www.chasipodii.net/article/8500> (дата звернення: 11.06.21).
18. Лавріненко Ю. УВАН у Шевченківські роковини 1961–1964 років / Ювілейне видання. Присвячене двадцятиліттю діяльності 1945–1965. Нью-Йорк : Українська вільна академія наук, 1967. С. 28–30.
19. Міяковський В., Волошина О., Іванівська Т. Музей-Архів ім. Дм. Антоновича Української вільної академії наук / Ювілейне видання. Присвячене двадцятиліттю діяльності 1945–1965. Нью-Йорк : Українська вільна академія наук, 1967. С. 50–58.

20. Омельченко В. Українська Вільна Академія Наук у Німеччині та Українська Вільна Академія Наук у США (1945–1988) / 125 років київської української академічної традиції 1861–1986 : збірник / ред. Марко Антонович. Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у Сполучених штатах Америки, 1993. С. 84–100.
21. Омельченко В. Історична секція УВАН / Ювілейне видання. Присвячене двадцятиліттю діяльності 1945–1965. Нью-Йорк : Українська вільна академія наук, 1967. С. 31–32.
22. Опацький І. Еміграційний період діяльності Петра Курінного // Емінак. 2018. № 2 (22). Том 2. С. 65–71. URL: <http://dspace.udpu.edu.ua/xmlui/handle/6789/8826?show=fullM> (дата звернення: 13.06.21).
23. Особові колекції. Українська Вільна Академія наук у Канаді. Київ, 2021. URL: <https://library.ukma.edu.ua/kolektsii/kolektsii/312-ukrainskoi-vilnoi-akademii-nauk-u-kanadi> (дата звернення: 13.06.21).
24. Розумний Я. Українська Вільна Академія наук у Канаді: продовження ідеї вільної науки. Вінніпег : Українська Вільна Академія Наук (УВАН) у Канаді, 2013. 286 с.
25. Рудницький Я. Видавнича діяльність УВАН 1945–1955 // Літопис УВАН, ч. 13. Вінніпег : Накладом УВАН, 1955. 22 с.
26. Рудницький Я. Українські бібліотеки в Канаді. 2 вид., пош. Вінніпег: Українська Вільна Академія Наук, 1954. 47 с.
27. Рудницький Я. Українські книгозбірні в Канаді // Науковий збірник П. Нью-Йорк : Українська Вільна Академія Наук у США, 1953. С. 153–160.
28. Соневицький Л. УВАН у США й українська історична наука / Десятиліття Української Вільної Академії наук у США. 1950–1960. Нью-Йорк, 1961. С. 14–17.
29. Соневицький Л. Бібліотека українознавства в англійській мові (З приводу 15-річчя появи «Анналів» УВАН у США) / Ювілейне видання. Присвячене двадцятиліттю діяльності 1945–1965. Нью-Йорк : Українська вільна академія наук, 1967. С. 20–24.
30. Українська Вільна Академія Наук (УВАН) у США відзначає 60-річчя свого заснування. 2011. URL: <http://newzz.in.ua/ob/1148869062-ukrayinska-vilna-akademiya-nauk-uvan-u-ssha-vidznachaye-60-richchya-svogo-zasnuvannya.html> (дата звернення: 13.06.21).
31. Хімка М. «Літопис Української Вільної Академії Наук» як джерело до історії української науки // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. 2006. Вип. 6. С. 34–41.

32. Чадюк М. Тамара Скрипка: Пам'ять, що долає океани й час // Історична правда. 2020, 26 квітня. URL: <https://rozmova.wordpress.com/2020/04/26/tamara-skrupka/> (дата звернення: 07.06.21).
33. Чалишів С. Слово члена Фондації УВАН / Десятиліття Української Вільної Академії наук у США. 1950–1960. Нью-Йорк, 1961. С. 27–28.
34. Шпильова Л. М. «Podolica» Української Вільної Академії Наук у США // III Міжнародна науково-практична конференція «Роль краєзнавства в соціально-економічному і культурному розвитку регіону», м. Вінниця, 10–12 жовтня 2012 р. URL: <https://library.vn.ua/Konf2012/proceeding.html> (дата звернення: 07.06.21).
35. Штогрин Д. Ярослав Розумний і його історія УВАН у Канаді // Універсум. 1919. № 1–2. С. 32–34.

Tetiana Antoniuk,

Doctor of Historical Sciences (Dr. Habil. in History), Associate Professor,

Leading Researcher of Department of Foreign Ukrainika

of Institute of Book Studies.

Vernadsky National Library of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

ORCID 0000-0002-6446-2795

e-mail: antoniuktd@nbuv.gov.ua

**Library of Ukrainian Free Academy of Sciences: history and current state
(According to publications from fond of Foreign Ukrainika
of Institute of Book Studies of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine)**

The purpose of the study is to cover the process of formation and operation of the Library of the Ukrainian Free Academy of Sciences (UFAS) according to the documents, stored in the fond of the Department of Foreign Ukrainika of Institute of Book Studies of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine (DFU IB NLUV). **The research methodology** is based on the principles of historicism, scientificity, systematics. Optimally, the literature from the fond of the DFU IB NLUV, devoted to the history and present of the UFAS Library, was selected through the use of methods of search, analysis and synthesis, bibliographic and documentary, which made it possible to determine the relevance of the content of the selected literature to the chosen topic. **The scientific novelty** lies in the coverage of the history and role of the UFAS Library as a separate structural unit and promulgation of literature from the fond of the Department of Foreign Ukrainika of Institute of Book Studies of the

V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine, which reveals the process of formation and development of the UFAS Library, that provided the activities of important scientific institution of the diaspora for 75 years. **Conclusions.** UFAS Library, as a basis for scientific research and the important center of historical and cultural heritage of Ukrainians in the free world, was founded simultaneously with the Academy and was formed to meet the scientific needs of scientists of the institution and provided for the future return of the collected publications to Ukraine when independence is gained. The Library played an important role in the development of Ukrainian science, over time, it has become a kind of scientific and information center, accessible not only for Ukrainians, but also for foreign researchers who specialized in Ukrainian studies. Nowadays, the topic of the UFAS Library is still insufficiently covered and little known to a wide range of researchers. In the future, UFAS in the United States plans to implement the concept of democratization of foreign documentation (archival and library) which aims to create an all-Ukrainian electronic archival and library Internet portals, freely available to users, that will accelerate the integration of diaspora achievements into mainland science.

Key words: Department of Foreign Ukrainika of Institute of Book Studies of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine; the Ukrainian Free Academy of Sciences; the Library of the Ukrainian Free Academy of Sciences; emigration.

*Стаття підготовлена 6 квітня 2021 року;
подана до друку 12 травня 2021 року.*

Олена Миколаївна Донець,
науковий співробітник
відділу образотворчих мистецтв
Інституту книгознавства,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
ORCID 0000-0003-3837-5273
e-mail: edonec@ukr.net

Михайло Романович Селівачов,
доктор мистецтвознавства, професор,
професор кафедри історії й теорії мистецтва,
Національна академія образотворчого мистецтва й архітектури
(Київ, Україна)
ORCID 0000-0001-9199-0270
e-mail: mik_sel@ukr.net

ПОЛОНІКА В УКРАЇНСЬКОМУ ДРУКОВАНОМУ ПЛАКАТІ ХХ СТОЛІТТЯ ІЗ ЗІБРАННЯ ВІДДІЛУ ОБРАЗОТВОРЧИХ МИСТЕЦТВ ІНСТИТУТУ КНИГОЗНАВСТВА НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Мета роботи. Репрезентація інформаційного потенціалу зібрання українського плаката ХХ століття з фондів відділу образотворчих мистецтв Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського як важливого візуального джерела для дослідження польсько-українських відносин 1920–1980-х років. **Методологія.** Використано передусім історико-порівняльний метод, що дозволив визначити спільне й відмінне в інформаційних та есте-

тичних особливостях плакатів, видрукованих в Україні на різних етапах історії, та у творчості окремих митців. Іконографічний і стилістичний аналіз застосовано для уточнення атрибуції деяких творів. **Наукова новизна.** У статті вперше зроблено спробу виокремити полоніку в зібранні українського друкованого плаката ХХ століття відділу образотворчих мистецтв Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, систематизувати

її за тематично-хронологічним принципом від 1920-х до 1980-х років (за фактичною наявністю плакатів у зібранні відділу). Наступним кроком у продовженні нашого дослідження стане висвітлення полоніки в українському кіноплакаті й окреме опрацювання матеріалу періоду Другої світової війни. **Висновки.** Плакати із зібрання відділу образотворчих мистецтв було систематизовано за чотирма основними тематично-хронологічними групами: 1) польсько-більшовицька війна (1919–1920 рр.); 2) політика коренізації (1920–1930-ті рр.); 3) початок

Другої світової війни та приєднання західноукраїнських земель до УРСР (1939–1940 рр.); 4) культурна співпраця країн «Варшавського договору» (1960–1980-ті рр.). Проаналізовано характерні зразки плакатів у кожній групі. Показано своєрідність окремих майстрів, специфіку політичного забарвлення. Окреслено напрям майбутньої наукової розвідки за даною темою.

Ключові слова: полоніка, український плакат ХХ століття, комуністична пропаганда.

Актуальність теми дослідження. Полоніка в українському радянському плакаті є важливим візуальним джерелом для сучасних українсько-польських міжнародних студій у гуманітарній сфері. Дослідження запропонованої теми дозволяє простежити і виокремити основні напрями впливу комуністичної пропаганди на польсько-українські відносини протягом ХХ століття, а також переконатися в повторюваності радянського наративу «визвольного насильництва», успадкованого сучасною російською пропагандою в умовах нинішньої російсько-української війни. Принагідно зауважимо, що іноземні науковці зазвичай не вирізняють українські твори в загальному масиві радянських плакатів. Подеколи закордонні автори згадують як російські плакати українських художників Б. Єфімова, Б. Силкіна, О. Маренкова, видані в Києві, Харкові, Одесі. Це насамперед пов'язане з тим, що джерелом наукових розвідок є інтернет-ресурси, де українські плакати не виокремлено [12, с. 48]. Тому виділення й оприлюднення полоніки в українському плакаті із зібрання відділу образотворчих мистецтв Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ВІВ) є нині надзвичайно важливим і актуальним завданням.

Огляд досліджень і публікацій. Сьогодні ще відсутні ґрунтовні праці з полоніки в українському друкованому плакаті ХХ століття. Про-

те частково ця тема вже висвітлена польськими й українськими науковцями в гуманітарних студіях з мистецтвознавства, візуальної соціології й історії. Зокрема, найбільшої уваги приділено плакатам, що виходили друком у період польсько-більшовицької війни 1919–1920 років (праці таких польських науковців, як М. Вітковський [15], В. Димарчик [11], О. Леїнванд [12], М. Мислицька [15], М. Міцяк [15] та ін.). Автори досліджень використовують у своїх статтях міждисциплінарний підхід в аналізі плаката як культурно-історичного інформаційного джерела, особливність якого полягає в його розгляді як матриці візуальної пропаганди, що вимагає від ученого знання історії, принципів пропаганди, а також володіння формальним художнім аналізом творів, знаннями в галузі історії, соціології, мистецтвознавства [17, с. 7]. Отже, плакат як синтетичний вид образотворчого мистецтва варто розглядати як історичне джерело, ідеологічний маніфест, артефакт, інструмент комунікації та маніпуляції.

2021 року Малгожата Міцяк здійснила порівняльний аналіз польських і радянських плакатних аркушів з метою виявлення основних ознак ідеологічної більшовицько-польської «війни плакатів». Нею з'ясовано відмінності у способах пропаганди й агітації з обох сторін, розкрито значення впливу більшовицької візуальної пропаганди на польських теренах. Авторка визнає високий рівень художньої майстерності радянських пропагандистських плакатів, що, на її думку, спричинило ефективний вплив на свідомість реципієнтів як з одного, так і з іншого боку [15].

Побіжно торкалися нашої теми вітчизняні мистецтвознавці Б. С. Бутник-Сіверський, Ю. В. Белічко, а також російська соціологиня О. С. Богомягкова [2]. Бібліографічний опис плакатів періоду польсько-більшовицької війни міститься в покажчику «Аркушеві образотворчі видання у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (1904–1923)» [1], а також у каталозі Б. С. Бутника-Сіверського «Советский плакат эпохи Гражданской войны: 1918–1921 гг.» [3], який містить бібліографічний опис 3694 примірників, що засвідчує величезні масштаби тогочасної агітаційної роботи. Художньо-історичний аналіз окремих українських плакатів 1920-х років, що стосуються полоніки, подано в

монографії Ю. В. Белічка «Українське радянське мистецтво періоду громадянської війни» [8, с. 84], а також у альбомі «Мистецтво народжене Жовтнем» авторів-упорядників Ю. В. Белічка та С. К. Кілесса [5].

Полоніки в українських друкованих плакатах 1930–1940-х років по-біжно торкаються у своїх працях українські й закордонні історики, але зазвичай використовують їх як ілюстрації до викладу, а не як об’єкт наукового дослідження.

Мета дослідження – репрезентація інформаційного потенціалу плаката із зібрання ВОР як важливого візуального джерела в дослідженні полоніки в українському друкованому плакаті 1920–1980-х років. Для її досягнення передбачено виконання кількох завдань:

- 1) виявити полоніку в загальному масиві плакатів із зібрання українського друкованого плаката ХХ століття ВОР;
- 2) виокремити й охарактеризувати головні тематичні напрями;
- 3) окреслити ідеологічний контекст появи полоніки в радянському плакатному мистецтві 1920–1980-х років;
- 4) показати полоніку у плакаті як одну зі складових візуальної пропаганди;
- 5) розглянути український плакат ХХ століття як одне зі специфічних інформаційно-візуальних джерел у сучасних міждисциплінарних польсько-українських розвідках з питань історії, культурології та мистецтва зокрема.

Виклад основного матеріалу. Зібрання ВОР налічує понад 15 000 примірників українського друкованого плаката ХХ століття. Із загального масиву плакатів нами було виокремлено полоніку за двома критеріями: теми, що стосуються польської історії; мова друку¹. У ході опрацювання матеріалів зібрання нами виділено такі тематичні групи полоніки: 1) польсько-більшовицька війна 1919–1920-х років; 2) політика коренізації; 3) пропаганда радянського способу життя; 4) українсько-польська співпраця в галузі науки і культури.

Загальна кількість плакатних аркушів з полоніки – близько 120 одиниць зберігання, значну частину становлять українські плакати до поль-

¹ Про критерії відбору див. докладніше: Halina Mieczkowska „Polonicum” – definicja pojęcia, zakres doboru materiału, zastosowanie w bibliografii // Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi”, Tom 9, 2015. URL: <http://bookhistory.uw.edu.pl/index.php/zbadannadksiazka/article/view/135>

ських кінострічок (60 одиниць зберігання). Оскільки кіноплакат суттєво відрізняється за змістом і художньою стилістикою, в ньому меншою мірою віддзеркалено політичну й ідеологічну канонізацію та заангажованість (цензура в цій галузі плакатного мистецтва була поблажливішою), він стане предметом окремого дослідження.

Отже, першим кроком до висвітлення полоніки в зібранні ВОМ є розгляд плакатів політико-ідеологічного спрямування. Переважна більшість їх надрукована в Харкові, Києві, рідше – в Одесі та Житомирі. Починаючи з 1939 року плакати почали друкувати також у Львові. Не всі аркуші містять повні вихідні відомості. Це насамперед стосується плакатів початку 1920-х років, на яких зазвичай відсутня інформація про автора зображення, дату та місце друку (обов'язковим було лише зазначення органів цензури).

Перша тематична група включає плакати на тему польсько-більшовицької війни 1919–1920-х років. Умовно їх можна поділити на дві основні категорії: плакати польською мовою, розраховані на поляків, і плакати українською та російською мовами, що налаштовували проти «панської Польщі». Польсько-більшовицька війна велася не лише на фронті. Надзвичайно важливим елементом у ній стала пропагандистська боротьба, в якій з обох сторін брали участь талановиті митці. Тож становлення українського плаката проходило під значним впливом більшовицької ідеї соціального перетворення світу. Радянська влада залучала для агітації й пропаганди своїх ідей відомих художників. У зібранні маємо плакати Б. Силкіна, О. Маренкова, Б. Єфімова, М. Кочергіна та ін. Та більшість плакатів цього періоду є анонімними, авторство деяких аркушів зазначено псевдонімами, не всі з них розкриті й понині.

Мистецтвознавець Ю. В. Белічко пов'язував це з тією обставиною, що художники ставилися до плаката як до суто утилітарного явища, призначеного «відгукнутися на завдання моменту й відтак зійти зі сцени» [8, с. 43]. І через це вони не надто переймалися тим, чи буде засвідчене їхнє авторство на аркуші. Тут на перший план виходила суто комунікативна, а не художня функція. Крім того, «в умовах воєнно-політичної неусталеності, коли фронт неодноразово відкочувався і мінялася влада, було небезпечним ставити своє ім'я на політичному плакаті» [8, с. 43].

Оскільки людині властиво пригадувати передусім зоровий контент, логіка його сприйняття є іншою. Будь-яке повідомлення значно виграє, якщо подається в обґрунтованому поєднанні вербального та візуального. Тож художня форма і гасла плакатів були навмисне спрощені відповідно до тих категорій реципієнтів, на яких вони були розраховані. Воєнна боротьба посилювалась ідеологічною «війною плакатів» [14, с. 54]. При цьому тогочасні плакати були розраховані не лише на різні соціальні прошарки населення, а й на різні вікові категорії, що є свідченням потужної централізованої пропагандистської кампанії.

У зібранні ВОР нами виявлено аркуші, присвячені червоній кінноті та агітації за Польську республіку рад, що вийшли однією серією в Києві й були адресовані польській аудиторії. Як зазначають автори статті «“У совдепії” про Польщу» М. Мислицька та М. Вітковський, у рамках радянської пропаганди діяли польські комуністи, які керували польським

комуністичним видавництвом у Києві [15]. Наприклад, у вересні-жовтні 1920 року було видано серію плакатів: «Do szeregów Armji Czerwonej!» під № 1 (Іл. 1); «Niech żyje rewolucja!» під № 2; «Niech żyje polska socjalistyczna republika rad!» під № 3 (Іл. 2); «Z drogi!» під № 4 (Іл. 3). Усі вони були надруковані в Києві накладом 10 000 прим. у 2-й Радянській друкарні (відома також під назвою «Фотолітографічна майстерня» та «Радянська друкарня») за адресою Пушкінська, 4. Плакат «Z drogi!», як стверджують автори статті, став приводом для дипло-

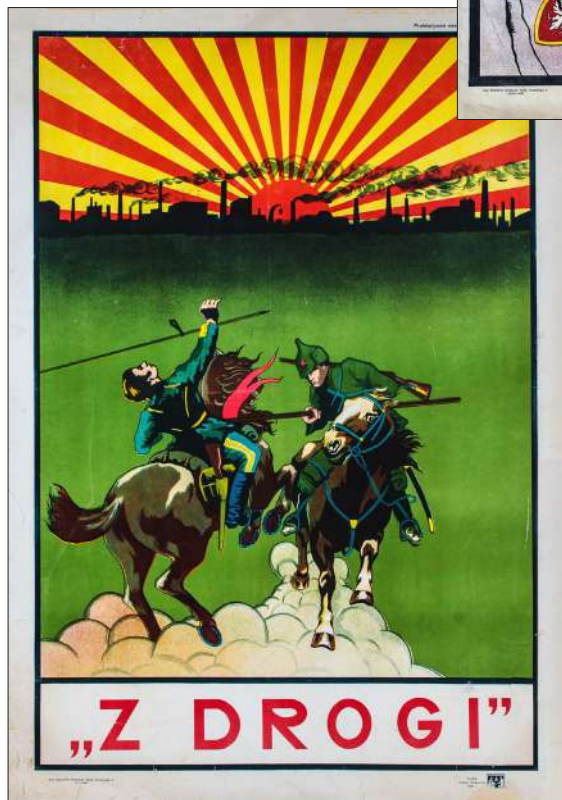
Іл. 1

матичного інциденту між 12-ю радянською та 6-ю польською арміями, адже його було випущено, незважаючи на підписання між більшовиками і поляками перемир'я [15].

Символіка й алегорія стали найуживанішими засобами художнього мовлення, що пропагували всесвітній авангардний проект експорту революції за межі радянської Росії – до Польщі зокрема, як найближчої цілі. Польський до-

Іл. 2

Іл. 3

слідник В. Димарчик називає «радянською статуєю свободи» [11, с. 25] алегоричну жіночу постать, що символізує вільну соціалістичну Польщу на плакаті «Niech żyje polska socjalistyczna republika rad!». Її розміщено в центрі композиції з відповідними атрибутами давньоримської богині свободи Лібертас – у фрігійському ковпаку, римській тозі, з факелом в одній руці і мечем – в іншій. Тут автор плаката апелює не до

національного, а до класового усвідомлення шляху до волі. Уособлення свободи – Лібертас – бачимо на тлі індустріального краєвиду із силуетами фабрик і заводів. Пригноблені йдуть до неї, попираючи орла, який у даному контексті має сприйматись як символ поневолення. Червонобіле зіставлення кольорів тут набуває нового символічного значення: це кольори не «панської» Польщі, а боротьби за свободу. Твір наочно демонструє більшовицьку ідею «визвольного насильництва» – поневолення під гаслом «визволення».

Плакат «Do szeregów Armji Cherwonej!» агітує за вступ до лав червоної кінноти. Вочевидь, у ньому йдеться про кінноту під проводом С. Будьонного, про яку досить жорстко і відверто написав свого часу письменник-одесит І. Бабель у збірці оповідань «Конармія». Ставши свідком жаклих злочинів обидвох воюючих сторін він згадував про жорстокість, грабежі, згвалтування та інші реалії війни: «руйнуємо, йдемо як вихор, як лава, нас усі ненавидять, розлітається життя, я на великій панахиді, що ніяк не завершиться» [7]. Натомість на плакатах бачимо героїчні легендарні, міфологізовані постаті конармійців, що нагадують іконографічні типи образу визволителя – Юрія-Змієборця.

На замовлення Політуправління Київського окрвоєнкомату було випущено ще одну серію плакатів українською та російською мовами із закликом вступати до лав червоної кінноти, що була розрахована на сільську бідноту й військових.

Радянська пропаганда «демонізувала» всіх, хто ніс загрозу тогочасному режиму. Вона розпалювала антипольські настрої, ототожнюючи напад на радянську Україну з вторгненням до Росії. Суспільство потрібно було мобілізувати на боротьбу, негативно показуючи дії поляків. Підкреслюючи класовий характер боротьби (пролетаріат проти капіталістів і буржуїв), негативний герой зазвичай поставав в образі вусатого огрядного шляхтича у старопольському строї із шаблею. Пілсудського завжди представляли як пихатого польського пана, котрий хоче завоювати схід Європи, як імперіаліста, що веде загарбницькі війни. Петлюру теж зображували вкрай негативно. Як, приміром, на плакаті Б. Єфімова «Панибурлаки, або куди ближче – чи до Києва, чи до Варшави» (1920 р.) (Іл. 4). Власне, візуально-вербальне послання показує підступність і жакливі наслідки співпраці Петлюри з «буржуазно-поміщицьким» урядом Польщі.

Іл. 4

Ю. Белічко в монографії «Українське мистецтво часів громадянської війни» наводить розповідь художника про створення цієї роботи, що проливає світло на обставини виникнення плакатів того часу взагалі: «В лютому двадцятого року мене викликали у Відділ преси і пропаганди Всеукраїнського Ревкому, де зі мною мав бесіду С. Васильченко, старий більшовик із зовнішністю Тараса Бульби. Він був захоплений організацією випуску друкованих агітплакатів, подібних до московських, сам спільно з художниками розробляв теми, знаходив інтересні деталі. Пам'ятаю, як, розправляючи свої запорізькі вуса і посмоктуючи люльку, Васильченко докладно розтлумачував мені придуманий ним сюжет плаката “Пани-бурлаки”, що згодом став дуже популярним. В ті часи, за прикладом Дені, більшість художників-плакатистів не підписувала своїх творів, але на прохання С. Васильченка я поставив на плакаті “Пани-бурлаки” перше ж ім'я, яке спало мені на думку, – Микола Липський,

що, до речі, потім ускладнило деяким мистецтвознавцям встановлення автора цієї роботи» [8, с. 70–74]. Плакат мав успіх у влади, тож згодом у Харкові його видали з більш розгорнутим текстом. Яскрава, дотепна форма лубка, текст українською мовою (автор тексту, Дем'ян Бедний, родом з Херсонщини) зробили плакат надзвичайно популярним. Він двічі перевидавався: на початку 1920 року в Москві, а потім – в Одесі. У зібранні маємо варіанти плаката, що вийшли друком в Києві та Одесі.

Плакат «Наймит Петлюра...» (наклад 5 000 прим.) за стилем художнього виконання стоїть окремо в цьому агітаційному ряді. Його мож-

Іл. 5

на віднести до українського модерну. На аркуші не зазначено художника-автора плаката, але в монографії Ю. В. Белічка знаходимо дані щодо авторства О. Маренкова [8, с. 84, іл. с. 89]. Вгорі над рамкою зображальної частини гасло: «Наймит Петлюра продав Україну польським панам!»; внизу під рамкою: «Пани спалили й пограбували Україну – Смерть панам і Петлюровцям!». Дата друку не пізніше 1920 року, судячи з напису в лівому куті плакатного аркуша фіолетовим чорнилом: «Дар Академії Наук 19 10/XII 20» (Іл. 5).

У попередньо проаналізованих аркушах вербальне й візуальне взаємодіють на художній площині, доповнюючи одне іншого й поглиблюючи зміст. Також виходили друком плакати «газетного типу», в яких акцент був на вербальному, оскільки чорно-біле зображення не привертає увагу належним чином, як це зазвичай вимагається у плакаті. Такі плакати здебільшого невеликого формату і розраховані на те, щоб їх можна було докладніше розглядати зблизька. З огляду на неписьменність або малограмотність основної групи реципієнтів, «газетних плакатів» випускалося на порядок менше, аніж звичайних, яскравих і кольорових. Але в усіх них поляки виступали лихими, підступними ворогами. Текст пояснював «доступною» мовою, чому не варто вірити «панській брехні» і «полякам-злодіям». Образ українського націоналіста змальовувався в принизливо-саркастичному дусі. Будь-який прояв української самосвідомості кваліфікувався як виявлення петлюрівщини та бандитизму.

Це добре демонструє плакат, очевидно, з тематичної серії – на аркуші є позначка з номером 7 – «Отвертий лист негідника» (видано в Києві Державним видавництвом У.С.Р.Р., наклад не вказано), що містить текст-каяття петлюрівця. На плакаті відсутні вихідні дані, дату друку можна приблизно визначити як березень-квітень 1920 року, що випливає з плакатного тексту: «Листа цього вміщено в числі 4-му від 27 березня 1920 року газети “Нової доби”, і звідти ми його достоту передруковуємо ...».

Текст побудовано з характерним емоційним забарвленням, до якого й сьогодні звертаються послідовники комуністичної пропаганди, щоб викликати певний емоційний стан реципієнта, детально описуючи сцени натуралістично змальованих знущань, аби розчулити читача. Це лист-каяття українця, який свого часу від українських панів довідався, що він «не руський хохол і що його рідний край не Малоросія, а Україна». З цього ніби-то й почалися всі його поневіряння і біди – вбивав земляків, закатував до смерті рідного брата. Бився за Україну, аж поки не опинився в польській тюрмі, звідки його визволив сам Петлюра, покловившись польським магнатам. Хотів стати козаком, а став негідником, воюючи за Україну. Так український Каїн покаявся. За допомогою таких емоційних текстів намагалися повернути на свій бік і «розкрити очі» тим, хто йшов проти більшовиків (Іл. 6).

Другу тематичну групу полоніки утворюють плакати другої половини 1920–1930-х років – періоду так званої політики «коренізації», яка мала продемонструвати право нацменшин СРСР на спілкування рідною мовою – задля створення у світової спільноти враження про вільний та гармонійний розвиток радянського багатонаціонального суспільства. У зібранні маємо плакати, видані, крім української, ще й мовами «нацменшин» – єврейською, польською, угорською й іншими. Здебільшого це аркуші політичної тематики, присвячені виборам.

Одним із таких є плакат конструктивістської стилістики: чорно-червоний колаж у два кольори зі світлинами Харкова та написом «*Najjaskrawszym przejawem politycznej aktywności proletariatu jest kampania wyborcza do Rad Rejonowych (Kaganowicz)*». На найбільшій світлині бачимо площу перед новозбудованою спорудою «Держпрому» у процесі ще не завершеного благоустрою. Тому ймовірною датою друку є 1927–1929 роки. Місце друку вказане під зображеннями: «Міськліт 4853. 1-ша інтерн. Книжково-газетна ф-ка, Харків. Зам. 2113» (Іл. 7).

Іл. 7

Плакат у три барви (червона, чорна, вохриста та їхні відтінки) під назвою «Konstytucja U.S.R.R.» містить польськокомуністичний текст цього документа 1929 року зі змінами 1931-го, що дозволяє впевнено його датувати. Вихідні дані: «Видавництво Центровидав. Укрголовліт 8866. Друкарня видавництва ЦК КП(б)У «Комуніст». Харків, Пушкінська, 31. Зам. № 2394. тираж 4000». Текст, розміщений у центральній частині аркуша, обрамовано умовно закомпонованими індустріальними мотивами у стилістиці конструктивізму: фабричні споруди, труби з хмарами диму, лінія електропередачі, підйомні крани тощо. Між індустріальними «кулісами» – панорама колективізованого сільського господарства з тракторами, механізованими молотарками, копицями збіжжя та завантаженими мішками підводами. Архітектурний стафаж розгортається від архаїчних жител на обрії до будиночків містечкового типу на передньому плані (Іл. 8).

Іл. 8

Маємо плакати польською мовою з передвиборчою агітацією за певних кандидатів. Одним із них є плакат «Głosujcie za Aleksieja Wasilijewicza Tonkoszkurogo!», виданий 1937 року накладом 400 прим. (дату встановлено з тексту плаката). Він – «газетного типу», чорно-білий, має відомості про цензурний орган (Житомирський облліт, № 3635), призначений для виборців Бердичева, де була численна польська громада. Плакат містить коротку біографію кандидата, типову для того часу: із сім'ї бідняків-наймитів.

Невеликий наклад засвідчує згортання політики коренізації у другій половині 1930-х, коли розпочався новий виток репресій. На XIII з'їзді (травень-червень 1937 р.) з уст одного з відомих партійних і державних діячів України О. Г. Шліхтера пролунали слова про «шкідництво різних націй». Ця фраза знаменувала завершення політики коренізації [11].

Крім політичних, у зібранні є плакати польською мовою ідеологічно незабарвленої тематики. Наприклад, плакат з техніки безпеки «Korbę kręć, rękę strzeż», виданий Державним видавництвом всеукраїнської філії в Харкові на замовлення Управління педагогічної освіти школи ФЗУ накладом 2000 прим. На ньому вказана назва серії: «Техніка безпеки в радянському механізованому господарстві», аркуш № 1, зазначено польською мовою, що художнє оформлення виконане на поліграфічному факультеті Київського художнього інституту під

Іл. 9

керівництвом професорів В. Т. Юнца та О. Г. Максимова. Рік видання не зазначено, але плакат можна датувати не раніше як 1924-м, коли київський Інститут пластичних мистецтв об'єднався з Київським архітектурним інститутом і дістав назву «Київський художній інститут». До того ж, і конструктивістська стилістика підтверджує таку атрибуцію (Лл. 9).

До *третьої виокремленої нами групи полоніки* належать плакати, надруковані після початку Другої світової війни. У творі М. Сліпченка «Якщо ворог не здається, його знищують» (видавництво «Мистецтво», Львів, 1939, наклад 15 000 прим., на тлі художнього зображення є авторська монограма) «польського пана» уособлює карикатурна фігура в конфедератці, з виряченими від жаху очима та перснем на пальці (важлива деталь, яка засвідчує приналежність до гнобителів), з великими закрученими вусами (саме такі часто позначали поляків – класових ворогів

Лл. 10

[2, с. 117]). Назву-гасло взято з однойменної статті російського письменника Максима Горького, надрукованої газетою «Правда» 15 листопада 1930 року, № 314 [4]. Цей вислів був настільки популярним у другій половині 1930-х, що іноді приписувався Й. Сталіну. Згодом ці слова, часто повторювані у промовах, у пресі та на радіо, стали свого роду девізом і виправданням наступних масових «чисток» і репресій. У цьому творі лице ворожого воєнка бліде й розгубле-

не, натомість обличчя червоноармійця у сталевому шоломі й активіста в цивільному кашкеті – впевнені та незворушні, забарвлені золотавим тоном (Іл. 10).

Важливим завданням агітації та пропаганди був наочний показ переваг нового радянського устрою. Зокрема, в зібранні маємо плакати польською мовою, присвячені «визволеній жінці». Наприклад, «Kobiety ZSRR na równi z mężczyznami mają prawo wybierać i być wybranymi do rad» (1940 р., видавництво «Мистецтво», наклад 4000 прим.) художників-авторів М. Хазановського й А. Акопова (Іл. 11) та плакат того ж року з таким самим гаслом художника М. Стоянова. На обох бачимо жінок у місцевому вбранні – так автори підкреслювали «західноукраїнський» наратив. Але поруч зображено також молодого робітника з краваткою та в кепі напівмілітарного стибу, що було тоді більш типовим для Польщі чи Німеччини.

Іл. 11

Двох елегантних панів, одягнених так, ніби вони щойно зі Львова чи Варшави, художники [?] Тітов і М. Хазановський зобразили з виборчими бюлетенями у правиці на тлі червонозоряної Спаської вежі московського кремля. Йдеться про триколірний плакат «Oddamy swe głosy za najlepszych ludzi naszej ojczyzny» (видавництво «Мистецтво», львівська літодрукарня видавництва «Радянська школа», 1940, наклад

Лл. 12

тимом польського Кракова). За кордоном, і в Польщі зокрема, мали знати про розквіт України у складі СРСР. Про це свідчать вже самі назви міжнародних виставок: «Цвіте Україна», «Земля квітуча українська» «Радянська Україна сьогодні» та ін. Цією діяльністю здавна займалось «Українське товариство дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами». Воно було створене 1926 року в Харкові й до 1959-го мало назву «Українське товариство культурного зв'язку з закордоном» (УТКЗ). Уже 1930 року було встановлено зв'язки з 147 кореспондентами в Німеччині, Чехословаччині, Польщі й інших країнах, куди було надіслано з України понад 7 тисяч примірників книг, більш як 300 періодичних видань [6].

Своєю чергою, книжкові виставки закордонних країн користувалися неабияким успіхом. Адже український книжковий ринок був надто

25 000 прим.). Очевидно, однією з вимог до автора було репрезентувати всі соціальні верстви та національності, що беруть участь у виборах (Лл. 12).

Четвертою тематичною групою полоніки є плакати, що вийшли друком після Другої світової війни та стосуються співпраці в культурно-просвітницькій галузі з країнами «Варшавського договору», серед яких Польща посідала одне з провідних місць. Це передусім афіші польсько-радянських книжкових і художніх виставок, плакати до святкування «днів міст-побратимів» (приміром, Київ вважався побра-

перевантажений ідеологічно заангажованою літературою. Натомість «у Польській народній республіці вже у 1970-х дозволяли собі мінімалізувати цей сегмент книжкового ринку, орієнтуючись на закордонний досвід. І навіть дозволяли собі вільні тематичні плани» [9, с. 374]. Польські видавці більше переймалися не ідеологічною, а економічною доцільністю випуску книжок.

На кожну країну «Варшавського договору» припадав певний місяць у графіку книжкових виставок в Україні. Для Польщі це був липень кожного року починаючи з 1972-го. Плакати цього жанру характеризуються тепер уже не колишньою фабульністю та деталізованістю, а символізмом і лаконічністю. Високий мистецький рівень вирізняє твори графіка О. М. Феоктистова. Плакат-афіша «Декади польської книги 21–30 липня 1980», присвяченої дню відродження Польщі (наклад 500 прим.), вирішено як лапідарний, але дуже місткий знак. Тут і кольорове співзвуччя, що нагадує барви державних прапорів, і символ книги, що дотепно повторює форму щита під польським гербом (Іл. 13).

В афіші, яку художник виконав до декади польської книги 19–28 липня 1985 року, він скористався іншим прийомом – об'єднав у цілісній композиції узагальнені образи кількох знакових для

польської столиці давніх і сучасних об'єктів, акцентуючи саме новітні, зокрема такі контраверсійні, як «Варшавська Ніка» – пам'ятник «Героям Варшави 1939–1945 рр.» і Палац культури і науки, що позиціонували

Іл. 13

Іл. 14

в той період як «подарунок радянського народу», який поляки отримали внаслідок «епідемії» синдрому сталінської гігантоманії (в сучасній Польщі переосмислено дискурсивні посилки, і ці пам'ятки радянської пропаганди вже втратили свої первинні ідеологічні коннотації). Авторів вдалося так органічно інтерпретувати будівлю сталінської доби – «побратима» московських висоток 1950-х, що на плакаті вона сприймається частиною готичного ансамблю поруч з кафедральним костелом св. Яна (Іл. 14).

Помітний у роботах О. Феоктистова вплив тогочасного польського плака-

та ще більше очевидний в аркуші В. Мітченка до київської виставки 1983 року «Через південну Польщу – офорти Анатолія Іовлева». На ній експонувалися фронтові рисунки заслуженого художника України та заслуженого діяча мистецтв Польщі А. Іовлева, виконані на 4-му Українському фронті протягом 1944–1945 років, що вдало підкреслює вибраний і майстерно вирішений основний елемент композиції – патрон із загостреним олівцем замість кулі (Іл. 15). На жаль, у зібранні ВОР представлено полоніку цієї тематики лише починаючи з 1960-х років.

Звичайно, не всі твори в нашому зібранні такі ж довершені. Трапляються й доволі самодіяльні, зроблені поспіхом і навіть з орфографічними помилками в заголовках (польською мовою). Але всі вони, незалежно від обраної стилістики, часу створення та рівня професіоналізму, переконують естетичною наочністю, відображаючи свій час і особистості авторів, утворюючи цінне культурно-історичне візуальне джерело.

Ми свідомі того, що ця стаття є лише початковим кроком у вивченні полоніки в українському друкованому плакаті XX століття з фондів ВОМ ІК НБУВ.

Наукова новизна. У статті вперше здійснено спробу виокремити полоніку в зібранні українського друкованого плаката XX століття Відділу образотворчих мистецтв Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, систематизувати її за тематично-хронологічним принципом від 1920 по 1990 роки (за фактичною наявністю плакатів у зібранні). Наступним

кроком у продовженні нашого дослідження стане висвітлення полоніки в українському кіноплакаті й окреме опрацювання матеріалу періоду Другої світової війни.

Висновки. Становлення польської тематики в українському плакатному мистецтві XX століття зумовлене конкретними історико-культурними факторами, зокрема польсько-більшовицькою війною 1919–1920 років, політикою коренізації (1920–1930 рр.), інкорпорацією до УРСР західної Волині та східної Галичини 1939 р., культурною співпрацею країн «Варшавського договору» 1960–1980-х років, зростанням у цей період міжнародного впливу польського плаката з кінця 1950-х років. Проаналізовані в ході роботи плакати адекватно репрезентують зміст і проблематику польсько-українських відносин і становлять цінне джерело для поглибленого розуміння складних історичних перипетій XX століття.

Іл. 15

Список використаних джерел

1. Аркушеві образотворчі видання у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (1904–1923) : бібліогр. покажч. Київ : НБУВ, 2001. 189 с. URL:<http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0001848>
2. Богомякова Е. С. Польский пан // Гражданская война в образах визуальной пропаганды: словарь-справочник. Санкт-Петербург, 2018. С. 116–127.
3. Бутник-Сиверский Б. С. Советский плакат эпохи гражданской войны, 1918–1921. Москва, 1960. 696 с. : ил.
4. Горький М. Если враг не сдается, – его уничтожают // газета «Правда» [Электронный источник]. 15 ноября 1930. № 314. URL: <http://gorkiy-lit.ru/gorkiy/articles/article-344.htm> (дата звернення 15.03.2022).
5. Мистецтво народжене Жовтнем: українське радянське образотворче мистецтво та архітектура (1917–1987) [Альбом] / авт.-упоряд.: Ю. Белічко, С. Кілессо. Київ, 1987. 334 с.: іл.
6. Рибалко О. Л. Огляд фонду ЦДАЖР УРСР «Українське товариство дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами» // Архіви України. 1986. № 5. С. 36–43.
7. Собецька Я., Расвський Д. 127 років тому народився Ісаак Бабель. Згадуємо цитати одеського письменника і військового кореспондента – про грабежі, голод, війну та її наслідки // Бабель : електронний журнал / тексти. 13 липня 2021. URL: <https://babel.ua/texts/66649-127-rokiv-tomu-narodivsyia-isaak-babel-zgaduyemo-citati-odeskogo-pismennika-i-viyskovogo-korespondenta-pro-grabezhi-golod-viynu-ta-jiji-naslidki> (дата звернення 04.04.2022).
8. Белічко Ю. В. Українське радянське мистецтво періоду громадянської війни. Київ, 1980. 184 с. : іл. (Нариси з історії українського мистецтва).
9. Хмельовська О. Ю. Українські книжкові виставки в умовах ідеологічного контролю СРСР (1945–1980 рр.) // Наукові записки / Українська академія друкарства. 2016. № 2 (53). С. 365–379.
10. Чирко Б. В. «Шкідництво різних націй...» (національні меншини на Україні у 1920–30-х роках за документами ЦДАГО України) // Архіви України. 1992. № 4. С. 34–42.
11. Dymarczyk W. „Hej! Kto Polak na bagnety” kontra „Obronimy zdobycze Października”. Polskie i radzieckie plakaty wojenne – próba zrozumienia / Waldemar Dymarczyk // Socjologia wizualna w praktyce Plakat jako narzędzie propagandy wojennej / Waldemar Dymarczyk. Łódź: Wydawnictwo Uniwer-

- sytetu Łódzkiego, 2011. C. 19–55. UPL: <https://docplayer.pl/48377979-Socjologia-wizualna-w-praktyce-plakat-jako-narzedzie-propagandy-wojennej.html> <https://doi.org/10.18778/7525-616-1.03>
12. Leinwand, Aleksandra J. Polski plakat propagandowy w okresie wojny polsko-sowieckiej (1919–1920) // Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej, T. XXVIII, 1993. s. 57–67. UPL: <https://www.rcin.org.pl/dlibra/publication/58726> (дата звернення 29.07.2022)
13. Mieczkowska H. „Polonicum” – definicja pojęcia, zakres doboru materiału, zastosowanie w bibliografii // Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi. 2015. T. 9. C. 21–30. UPL: <http://bookhistory.uw.edu.pl/index.php/zbadannadksiazka/article/view/135> (дата звернення 11.04.2022). <https://doi.org/10.33077/uw.25448730.zbk.2015.135>
14. Misiak M. Językowo-wizualny obraz wroga i swojego – wojna plakatu 1920 roku // Dzieje Najnowsze, Rocznik LIII, 2021. № 4. C. 55–66. UPL: <http://dx.doi.org/10.12775/DN.2021.4.03> (дата звернення 11.05.2022).
15. Myślicka M. «W “sowdepji o Polsce”. Propaganda bolszewicka w okresie wojny polsko-bolszewickiej» / M. Myślicka, M. Witkowski. UPL: <https://1920.gov.pl/27-lipca-1920/#artykuly> (дата звернення 13.06.2022)
16. Socjologia wizualna w praktyce : plakat jako narzędzie propagandy wojennej : zbiór tekstów / pod red. Tomasza Ferenca, Waldemara Dymarczyka, Piotra Chomczyńskiego. Łódź : Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2011. 269 s. il. kolor. UPL: <https://docplayer.pl/48377979-Socjologia-wizualna-w-praktyce-plakat-jako-narzedzie-propagandy-wojennej.html> (дата звернення 14.05.2022)

Olena Donets,

*Researcher of Fine Arts Department of Institute of Book Studies,
Vernadsky National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID 0000-0003-3837-5273

e-mail: edonec@ukr.net

Mykhailo Selivachov,

*Doctor of Art Studies (Dr. habil. in Art Studies), Professor,
Professor of Department of Theory and History of Art,
National Academy of Fine Arts and Architecture
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID 0000-0001-9199-0270

e-mail: mik_sel@ukr.net

**Polonica in Ukrainian printed poster of 20th century
from collection of Department of Fine Arts of Institute of Book Studies
of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine**

The goal of the research. Representing of information potential of the 20th century Ukrainian posters from the fonds of the Department of Fine Arts of the Institute of Book Studies of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine as an important visual source for the study of the Polish-Ukrainian relations in the 1920s – 1980s.

Methodology. The use of the comparative historical method made it possible to identify common and different traits in the informative and aesthetic properties of posters created in Ukraine during different periods, including works of individual artists. Methods of iconographic and stylistic analysis were applied to accurately attribute some items. **Scientific novelty:** the first attempt to identify and chronologically systematize Polish-related themes in the Department of Fine Arts of the Institute of Book Studies of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine (based on the posters' confirmed availability in the collection). **Conclusions.** Polish theme in the 20th century's Ukrainian posters was driven by specific historical and cultural factors, namely, by 1919–1921 Polish-Soviet war, the nativisation policy in 1920–1930, accession of the Western Volhynia and Eastern Halychyna in 1939, as well as by the cultural cooperation between the Warsaw Pact countries in the 1960s – 1980s. The author took a close look at the distinct features in the stylistic of posters, the originality of individual artists, specific political connotations, and the growing influence of the Polish posters starting late 1950s. The next step in our research study is a representation of the Polish theme in the Ukrainian cinema posters and materials related to the World War II period.

Key words: Polonica, the 20th-century Ukrainian poster, communist propaganda.

*Стаття підготовлена 21 липня 2022 року;
подана до друку 18 серпня 2022 року.*

*Людмила Юрїївна Посохова,
доктор історичних наук,
професор кафедри історії України,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
(Харків, Україна)
ORCID 0000-0003-3338-1949
e-mail: lposokhova@karazin.ua*

«ЧИТАБЕЛЬНИЙ ПРОСТІР» КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛІТТЯ: ОСОБИСТА БІБЛІОТЕКА СТЕПАНА ЛАШКЕВИЧА

Мета роботи – шляхом вивчення каталогу особистої бібліотеки Степана Лашкевича (здійснення ідентифікації книг, встановлення низки визначальних кількісних та якісних порогів, виявлення присутності «номенклатури» книг) схарактеризувати коло читання представника козацької старшини другої половини XVIII ст. **Методологія.** Дослідження здійснювалося на основі методологічних підходів, запропонованих істориками читання Люсьєном Февром, Робертом Дарнтоном, Роже Шартє та Анрі-Жаном Мартеном. **Наукова новизна.** Виконане дослідження дозволило встановити ознаки «революції читання» в середовищі козацької старшини Гетьманщини в зазначений період. Були виявлені зрушення в читацьких практиках, зафіксовані особливості «читацької діяльності» та індивідуального творчого споживання продук-

тів культури «освіченої елітою». Фокусування уваги на одній бібліотеці стало варіантом здійснення «case studies», що дозволило крізь призму одиничного побачити більш широкий культурний контекст. **Висновки.** Масив книг бібліотеки Степана Лашкевича, їхнє видове різноманіття, широка тематична палітра, наявність наукової, навчальної, дитячої літератури вказують на суттєві зміни практик читання й свідчать про так звану «революцію читання». Вміст цієї бібліотеки, а також її порівняння з деякими іншими дозволяють стверджувати, що в другій половині XVIII ст. в середовищі тієї козацької старшини, яка входила до кола «освіченої еліти», читання «інтенсивного» типу змінюється читанням «екстенсивним». Фіксація сукупності «знакових» книг надає можливість визначити певні соціальні кордони і виявити канали

поширення нових віянь, схарактеризувати книжкову культуру як простір культурного трансферу. Врешті, це дозволяє міркувати про залучення цього регіону в загальноєвропейські процеси, про специфіку пошуків відповідей на виклики Просвітництва. Склад особистих бібліотек «освіченої еліти» Гетьманщини свід-

чить на користь тези про існування «українського Просвітництва» як певного культурного феномена, зі своєю національно-регіональною специфікою.

Ключові слова: історія читання, історія бібліотек, читацькі практики, Гетьманщина, козацька старшина, Степан Лашкевич, Просвітництво.

Актуальність теми дослідження. Виявлення специфіки читацьких смаків представників різних соціальних верств населення Європи залишається важливою проблемою для істориків читання. В якості перспективного напрямку подібних студій науковці називають вивчення «читацьких практик окремих осіб» та аналіз бібліотек «реальних читачів» [1, с. 208, 212]. Особливий інтерес у цьому плані викликає доба Просвітництва, коли постали нові культурні спільноти, що об'єднували вихідців з різних станів. При цьому важливу роль у такого роду процесах відігравала книга, яка не лише сприяла розповсюдженню нових ідей, але й гуртувала їхніх прихильників [див.: 2, р. 881]. Коло читання та особиста бібліотека в зазначений час стали маркером «освіченої еліти». З огляду на це, дослідження вмісту особистої книгозбірні Степана Лашкевича, одного з представників козацької старшини другої половини XVIII століття, виглядає вельми важливим завданням. Вивчення бібліотек козацької старшини дозволяє порівняти практики «українського читача» з традиціями та книжною культурою інших регіонів Європи. Оскільки українські землі перебували у смузі культурного пограниччя, де зустріч культур породжувала культурне розмаїття й нові форми та смисли, особливий інтерес викликає вивчення варіантів «відповідей» представників різних соціальних груп на «виклики» епохи [див.: 3, р. 325–387].

Аналіз досліджень і публікацій. В останні десятиліття історіографія збагатилася низкою розвідок з історії бібліотек навчальних закладів та монастирів, родових шляхетських зібрань та зібрань козацької старшини в XVII–XVIII століттях [4; 5; 6; 7; 8; 9; 10]. У річищі даної теми відзначимо дослідження читацьких уподобань та виявлення кни-

жок, які належали таким непересічним особистостям, як Самійло Величко, Яків Маркович та Микола Ханенко [11; 12; 13]. Водночас помітно, що більшість проаналізованих на сьогодні приватних книжкових зібрань козацької старшини сформувалася в першій половині XVIII століття, й жодного разу не досліджувався повний реєстр особистої бібліотеки. При відсутності каталогів дослідники вимушені реконструювати фрагменти особистих бібліотек за згадками про книги в щоденниках та інших джерелах. Однак у тих рідкісних випадках, коли до нас дійшли каталоги приватних зібрань, відкриваються перспективи вивчення індивідуальних читацьких смаків представників освічених станів, порівняльного аналізу з бібліотеками осіб з інших соціальних груп тощо. Хоча бібліотека Степана Лашкевича згадувалась істориками, її реєстр у всій повноті не аналізувався.

Мета дослідження. При вивченні особистої бібліотеки Степана Лашкевича, окрім ідентифікації всіх книг, ставилася мета, спираючись на методологічні підходи, запропоновані Люсьєном Февром, Робертом Дарнтоном, Роже Шарт'є та Анрі-Жаном Мартеном [14; 15; 16], схарактеризувати фонди зібрання, встановити низку визначальних кількісних та якісних порогів, виявити присутність «номенклатури» книг у ній.

Виклад основного матеріалу. Степан Іванович Лашкевич (бл. 1733–1782) належав до старшої стародубської гілки козацько-старшинського, згодом дворянського роду. Він був бунчуковим товаришем у стародубському полку, земським суддею Погарського повіту, згодом головою Новгород-Сіверського верхнього земського суду [18, с. 699–701]. У його службовій біографії відбилися процеси змін соціально-політичного устрою Гетьманщини. Як відомо, нова соціальна еліта Гетьманщини формувалася з козацької старшини і, частково, зі старої шляхти. Процес формування цієї спільноти, пошуки ідентичності, її інтеграція до складу російського дворянства, передовсім процес нобілітації, розглянуто в ряді досліджень [19; 20; 21]. У цей же час відбуваються суттєві зрушення в культурно-інтелектуальному житті, повсякденні козацької еліти [22, с. 14]. Чимало істориків вважають, що в середині століття козацька старшина вже трансформувалася в українську шляхту, яка ототожнювала себе зі знаттю польського часу [20, с. 50–51]. Збирання

154 бібліотек та читання книг стали однією з характерних рис стилю життя козацької старшини вже в першій половині XVIII століття [13, с. 325]. На цьому тлі книжкове зібрання Степана Лашкевича виглядає достатньо типовим проявом уподобань, смаків та читацьких практик цього соціального прошарку. Зазначимо також, що Степан Іванович був автором «Щоденника», зміст якого, переважно економічного та побутового характеру, був схарактеризований, але, на жаль, не опублікований Ф. Николайчиком [18, с. 703–716].

Реєстр бібліотеки Степана Лашкевича зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського [23]. У каталозі зазначено 252 назви творів (371 том). Цей список є копією, зробленою в XIX столітті з каталогу, укладеного власником (відомо, що Лашкевич власноруч кілька разів переписував і доповнював список) [18, с. 709].

Перший етап нашого дослідження полягав в атрибуції книг. Їхні назви записані в документі скорочено, в більшості випадків це лише кілька слів, найчастіше без вказівки автора. Час, місце друку та формат не позначені. Ідентифікація книг виявилася можливою завдяки застосуванню кількох пошукових систем (подібні завдання сьогодні успішно вирішуються науковцями [10, с. 17]). У результаті не вдалось атрибутувати лише 34 книги (13 %). Оскільки назви книг у каталозі вказані не тільки скорочено, але також і з помилками та з перестановкою слів, було вирішено в тексті статті навести приклади найбільш важливих з ідентифікованих творів. Це зробить можливим використання отриманої інформації про книги та полегшить подальшу роботу з каталогом. Найменування книг подаються тією мовою, яка зазначена в каталозі. Через те, що чимало з праць друкувалися неодноразово в різних містах, некоректно було б подавати їхні вихідні дані.

Каталог бібліотеки Степана Лашкевича укладений за «мовним» принципом: перша частина записана російською мовою, друга – французькою. При цьому до першого «відділу» потрапило кілька книжок польською мовою, декілька граматик, словників, лексиконів та «розмов» латинських, російсько-німецько-французьких тощо. Одна книга була церковнослов'янською («Ифіка ієрополітика, или Філософія нравочи-

телная»). Французькою мовою зазначено 43 найменування (76 томів), або 17 % від загалу книг. Характеризуючи російськомовні видання, підкреслимо, що чимала їх кількість була перекладами праць відомих письменників та науковців (переважно з французької мови, значно менше – з німецької). Переклади готували у друкарнях Московського університету і Сухопутного шляхетного кадетського корпусу (до речі, чимало з них зроблено вихідцями з українських земель).

Традиція групувати книги за мовним принципом сформувалася досить давно, але ця своєрідна «матриця» до сьогодні «програмує» дослідження бібліотек. Залишаючись у межах цього сценарію, вкрай складно виявити і проаналізувати зміни, котрі відбувалися в наповненні книжкових зібрань і читацьких практиках різних соціальних груп протягом XVII–XVIII століть. Вважаємо, що варто змінити дослідницьку оптику та поставити низку нових питань до реєстрів бібліотек.

Пропонуємо розпочати аналіз приватної бібліотеки Степана Лашкевича з виявлення «сучасних» творів. У даному випадку, сучасними будемо вважати праці, котрі були написані за 50 і менше років до створення каталогу. На нашу думку, цей підхід дозволяє побачити швидкість поширення друкованої продукції, особливості формування бібліотек, виявити найбільш «затребувані» книги в той чи інший момент часу представниками різних прошарків. При застосуванні цього підходу виявилось, що в бібліотеці Степана Лашкевича такі нові книги складають 76 %. До речі, у другій половині XVIII століття частка творів сучасних авторів і в бібліотеках вищого духовенства Гетьманщини та Слобожанщини перевищувала половину, досягаючи іноді 80 % [24, с. 113–114]. Такі дані демонструють зміни практик читання і процесу нагромадження особистих бібліотек, засвідчують бажання козацької старшини читати та регулярно купувати новинки літератури. Тобто особиста бібліотека представника «освіченої еліти» в цей час не була древлехранилищем, а передовсім концентрувала новітні пропозиції друкарень. Між іншим, зазначимо, що в наступні роки збирання книжок у цій родині продовжилось й на межі XVIII–XIX ст. бібліотека нараховувала близько 12 тисяч томів [9, с. 3].

Наступним кроком дослідження зібрання Степана Лашкевича було встановлення співвідношення книг релігійно-духовного змісту і

«світських». Виявилося, що у цьому зібранні було лише 14 книг релігійно-духовного змісту, це складає 6,4 % від кількості атрибутованих книг. Серед цієї категорії книг були: Біблія, Євангеліє, проповіді Іллі Мінятія, посібник Платона Левшина («Православное учение») тощо. Виявлення книг релігійно-духовного змісту вельми важливе для порівняння з вмістом бібліотек інших представників «освіченої еліти». Відомо, що особисті бібліотеки духовенства також містили доволі великий відсоток світських книг, який доходив до 90 % [24, с. 110–111].

Серед загалу світських книг у бібліотеці Степана Лашкевича переважає різного роду белетристика, котра налічує 111 найменувань російською та французькою мовами (50,9 %). Цей перелік вражає різноманіттям жанрів: сатиричні, «жіночі», авантюрні, пригодницькі романи та повісті тощо. Варто навести кілька прикладів, адже чимало з цих творів були відомими та популярними, ними зачитувалися по всій Європі. Це, зокрема: пригодницько-повчальний роман Прево д'Екзилья («Приключения маркиза Г..., или Жизнь благородного человека, оставившего свет»), шахрайський роман та повісті Алена Рене Лесажа («Histoire de Gil Blas de Santillane» та «Похождения Жилблаза де Сантилланы, описанныя г. Ле Сажем», «Повесть о хромоногом бесе»); низка пригодницьких романів: Пьера Ламбера де Сомері («Бес пустынный»), Есташа Ленобля («Зулима, или Непорочная любовь», «Епикариса, или Тайная повесть о заговоре Пизона против Нерона»), Жана Террасона («Геройская добродетель, или Жизнь Сифа, царя египетского»), Шарля Луї де Монтеск'є («Храм Книдийский»), анонімні повісті «Житие и достопамятныя приключения Зелинтовы», «Сирота аглинская, или История о Шарлотте Суммерс». Розважальним читивом подібного роду був особливо насичений «французький» відділ бібліотеки, презентуючи твори Анрі Дюлорана (Henri Joseph Dulaurens «Imirce, ou La fille de la nature»), Елізи Хейвуд (Eliza Fowler Haywood «L'étourdie, ou Histoire de Miss Betsy Tatless»), Поля Скаррона (Paul Scarron «Roman comique»), Клода Кребійона (Claude Prosper Jolyot de Crébillon «Le Sopha»), Шарля Жака Луї Огюста Рошетта де Ла Морльєра (Charles Jacques Louis Auguste Rochette de La Morlière «Angola, histoire indienne»), Жана Батиста Расіна (Jean Racine «Oeuvres de Jean Racine»), Етьєна Хуберта (Étienne Hubert

d'Orléans «Confession générale du chevalier de Wilfort»), Марі Мадлен Лафасейт (Marie Madeleine de La Fayette «La Princesse de Cleves»). Можна вказати й на деякі відомі поетичні твори, зокрема: поему видатного англійського поета Олександра Попа («Похищеної локон волосов») та збірки сонетів Франсуа де Рейрака (François Philippe de Laurens de Reyrac «Hymne au soleil»), Клода-Еманюеля Шапеля (Claude Emanuel Chapelle «Voyage de Chapelle et Bachaumont»), Єна де Сервіня (Jena Baptiste Guiard de Servigne «Les sonnettes, ou Les mémoires de monsieur le marquis D»).

У бібліотеці Лашкевича був непоганий набір трагедій Олександра Сумарокова та Михайла Хераскова, до того ж річний комплект журналу розважальної спрямованості «Свободные часы», видавцем якого був останній.

Про те, що Степан Лашкевич не залишався осторонь модних тенденцій літературного життя, свідчить явний інтерес до актуалізованих у добу Просвітництва сатиричних творів. У його бібліотеці чимало гострих сатиричних романів та байок: Людвіга Гольберга («Басни нравоучительныя с изъяснениями г. барона Голберга», «Подземное путешествие»), Жермена Франсуа Пуллена де Сен-Фуа («Государственной откупщик»), Федора Еміна («Нравоучительныя басни»), Михайла Хераскова, Антіоха Кантеміра. Непогано представлені комедії Мольєра. Був у Лашкевича і перший російський приватний журнал з вираженою сатиричною спрямованістю «Трудолюбивая пчела», який видавав Олександр Сумароков.

У розлоному списку розважальної літератури цієї бібліотеки не губиться група філософських романів та повістей, в яких були поставлені гострі проблеми тогочасного суспільства. Лашкевич мав чимало літературних творів Вольтера («La Henriade», «Принцесса Вавилонская») та Дідро («Les bijoux indiscrets»). Примітно, що в Лашкевича був «Кандід» Вольтера («Candide ou l'optimisme»), а також чотиритомна збірка романів і казок, яка містила кілька філософських повістей («Romans et contes»). Мав Лашкевич і надзвичайно популярні тоді філософські романи: «Велисарий (Велизер)» Жана Франсуа Мармонтеля, просякнутий просвітницьким пафосом та проповіддю віротерпимості, а також «Дом молчания» Пилипа Огюста де Сен-Фуа д'Арка.

Значний відсоток розважального читива в цій бібліотеці підтверджує, що читання задля втіхи та відпочинку стає характерною ознакою стилю життя козацької старшини. Палітра творів, яку можна спостерігати в бібліотеці Степана Лашкевича, надає чудовий матеріал для аналізу культурних практик, які утвердилися в маєтках козацької старшини у XVIII столітті. Адже частіше за все дослідники не мають достатніх джерел для відтворення всієї повноти книг, які читали в родинях козацької старшини. Особливо тих, хто не відігравав видатної ролі в суспільному та культурному житті. При цьому проблема вичерпності та повноти реконструкції «читабельних просторів» стоїть і за наявності реєстру бібліотеки. Наприклад, у своєму «Щоденнику» Степан Лашкевич кілька разів зазначав, що читав газети та отримував їх від різних людей (наприклад, від Іллі Журмана із Глухова) [18, с. 704]. Однак підшивки газет у каталозі не відображені. Цей приклад вказує на необхідність залучати до дослідження якомога більше джерел особового походження. Принагідно зазначимо, що Степан Лашкевич, як і чимало інших мемуаристів, на жаль, не записували своїх вражень від прочитаних книг.

Окрім різноманітного «легкого читива», в бібліотеці Лашкевича знаходимо низку сучасних творів повчально-дидактичного, моралізаторського змісту й тих, що були спеціально присвячені темі виховання дітей та підлітків (14 назв). Особливий акцент зробимо на присутності в описі бібліотеки праці Джона Лока «Про виховання дітей» («О воспитании детей»). Цей твір містить цілісну педагогічну концепцію епохи Просвітництва, не випадково він був перекладений майже всіма європейськими мовами. Не можна не відзначити й наявність славнозвісного «Еміля» Жана-Жака Руссо («Émile, ou De l'éducation»). Враховуючи процеси формування ідентичності козацької старшини, підкреслимо, що в бібліотеці Лашкевича було кілька книг, присвячених питанням гідного виховання дворянина, який має вміти поводитися відповідно до норм дворянського середовища (Петр Семенов «Товарищ разумной и замысловатой»; Жан Батист Морван де Бельгард «Совершенное воспитание детей», Лепренс де Бомон «Детское училище», Грасиан-и-Моралес Балтазар «Балтазара Грациана Придворной человек», Есташ Ленобль «Светская школа»). Кілька книг були спеціально присвячені питанням виховання дів-

чат («Должности женского полу»; Анн Терез де Ламбер «Письма госпожи де Ламберт к ея сыну о праведной чести и к дочери о добродетелях приличных женскому полу»). Привертають увагу й кілька посібників з навчання дітей малюванню та музиці (Михаил Некрасов «Краткое наставление к рисовальной науке», Христиан Людвиг Вевер «Методической опыт. Каким образом можно выучить детей, читать музыку»).

У каталозі зафіксовано чимало книг, які зазвичай читали в дитячому та юнацькому віці. Це перекладені російською арабські казки «Тисяча і одна ніч» і казки дитячої письменниці Маріанн Аньєс де Фок («Серальския сказки»), низка повчальних книг для дітей. У реєстрі зазначені, наприклад, романи Данієля Дефо («Робинзон Крузо»), Шарля де Фіє де Муї («Железная маска, или Удивительныя приключения отца и сына»), Алена Рене Лесажа («Histoire de Gil Blas de Santillane» та «Похождения Жилблаза де Сантилланы»), Антуана Франсуа Прево д'Екзіля («Философ англинской, или Житие Клевеланда», «Приключения маркиза»). У бібліотеці Степана Лашкевича було чимало тих творів, які не відносять до «дитячих», але, як свідчать спогади, їх читали в юному віці. Це, наприклад, роман Жана Франсуа Мармонтеля (Jean François Marmontel «Nouveaux contes moraux» та «Нравоучительныя сказки»), Джонатана Свіфта («Капитана Самуилы Брунта путешествие в Каклогалинию или в Землю петухов, а от туда в Месяц»), Франсуа де Салиньяк де Ла Мот Фенелона («Les aventures de Télémaque, fils d'Ulysse»), анонімний роман «Житие и достопамятныя приключения Зелинтовы». Важливою є група книг, котрі були написані з метою допомогти молодим людям засвоїти основи сучасного наукового знання. Це, наприклад, відомі книги Жана-Анрі-Самюеля Формея «Краткое понятие о всех науках. Для употребления юношества» та «Детская книга, или Общия мнения и изъяснение вещей, коим детей обучать должно». До речі, той факт, що деякі книги в бібліотеці були в оригіналі та перекладі, завжди відмічають історики читання. Це відкривало власникові можливості порівнювати оригінал та переклад, вдосконалювати мову, використовувати книги для навчання дітей тощо.

Отже, бібліотека Степана Лашкевича цікава достатньо вираженою педагогічною спрямованістю, наповненістю книгами для дітей. Окремі

з цих книг були присутні в бібліотеках й інших представників козацької старшини [11, с. 169–171]. Наявність подібних книг є показником зростаючого інтересу козацької старшини до організації цікавого і повчального дозвілля своїх дітей, а також рефлексії про обов'язки батьків щодо виховання. Безумовно, просвітницькі ідеї поширювалися Європою з різною швидкістю і в різних комбінаціях, але ставлення до освіти як магістрального шляху вдосконалення людини на основі розуму було присутнє в якості загальної риси нової європейської ментальності. Наявність у багатьох особистих бібліотеках козацької старшини найважливіших книг про виховання, написаних у дусі епохи Просвітництва, свідчить про живий інтерес до цієї теми. У зв'язку з цим примітним є те, що син Степана Лашкевича Іван, на думку Сергія Плохія, міг бути серед авторів анонімної «Історії русів», одного з найважливіших текстів сучасної української історії [25, с. 288].

Другою за кількістю групою книг у бібліотеці Степана Лашкевича є навчальна та наукова література. Вона нараховує 62 найменування, або 28,4 %. До цієї групи відносимо кілька граматик, словників, лексиконів, творів античних авторів та письменників епохи Відродження (Сенека, Монтень, Цицерон). У каталозі зазначено кілька цікавих сучасних праць, які правили за посібники з вивчення філософії. Це передовсім «Философические предложения», які належали перу просвітителя, вихованця Києво-Могилянської академії Якова Козельського. В цій праці розкривалися основні принципи раціоналістичної філософії Християна Вольфа. Варто зазначити й наявність популярного в той час посібника з логіки Фрідріха Християна Баумейстера («Логика»). Примітною є праця Жана-Жака Руссо, що містить положення теорії суспільного договору (Jean Jacques Rousseau «Discours sur l'origine et les fondemens de l'inégalité parmi les hommes»). У бібліотеці було кілька сучасних наукових праць з анатомії, механіки, економіки, медицини та кілька узагальнюючих природничо-наукових праць. Варто відзначити книги з фізики, зокрема: «Краткое понятие о физике: для употребления ... великого князя Павла Петровича», а також твір Леонарда Ейлера «Письма о разных физических и философических материях». За незвичною назвою останнього приховувався своєрідний навчальний посібник, в якому були

викладені основи всіх наук того часу. Ейлер подав їх настільки вдало, що книга публікувалася сорок разів дев'ятьма європейськими мовами. Варто відзначити й наявність у бібліотеці чотирнадцяти томів «Трудов Вольного экономического общества».

Серед наукової літератури в зібранні Степана Лашкевича привертає увагу чимала кількість історико-географічних творів. Захоплення дослідженнями з історії та географії характерне для багатьох представників еліти того часу. В бібліотеці було кілька праць античних істориків (Корнелія Непота, Квінта Курція, Ксенофонта), а також істориків XVII–XVIII століть: Гільмара Кураса («Введение в генеральную историю»), Жака Беніна Боссюе («Разговор о всеобщей истории»), Шарля Роллена («Древняя история об египтянах о карфагенянах об ассирианах о вавилонянах о мидянах, персах о македонянах и о греках»), Самуеля Пуфендорфа (Samuel von Pufendorf «Introduction a l'histoire generale et politique de l'univers»). Було й декілька географічних атласів та економіко-географічних описів.

Бібліотеці Степана Лашкевича притаманна певна енциклопедична спрямованість. Можна побачити, що власник прагнув до всебічної освіченості та обізнаності в різних галузях знання. Зацікавлення Степана Лашкевича науковими відомостями забезпечували принаймні кілька книг з кожної з наук.

Як уже зазначено, оскільки в каталозі бібліотеки відсутні вказівки на місце публікації, точне встановлення формату кожної з книг є неможливим. Втім, спираючись на бібліографічні дані, можна стверджувати, що більшість книг белетристичної спрямованості, посібників, науково-популярних видань були надруковані у форматі 8° та 12°. У бібліотеці були книги й більших форматів, втім їх було зовсім мало. Ця бібліотека демонструє процес, який спостерігаємо в усіх європейських країнах, а саме: успіх книг малого формату, зручних у користуванні. Такі зміни формату книг мали суттєвий вплив на спосіб читання, адже невеликий формат був зручнішим для індивідуального читання, сприяв усамітненому «спілкуванню» з книгою на природі, під час подорожей тощо. Як відомо з щоденника, Степан Іванович чимало часу перебував у різних поїздках. Мемуаристи Яків Маркович та інші нерідко згадували про те, що брали з собою книги навіть у військові походи.

Порівняння бібліотеки Лашкевича із зібраннями інших представників еліти (передовсім духовенства) дозволило виявити найбільш популярні нові книги того часу. Цей набір «знакових книг» є своєрідним маркером ідей, новацій, інтелектуальних викликів епохи, якими зацікавилася місцева еліта. Зрозуміло, що в різних регіонах Європи цей список буде відрізнятися. Виявити такі твори допомагають наукові праці з історії Просвітництва, освіти та читання. Для Гетьманщини цього періоду пропонуємо такий набір книжок: «Натурфілософія» Фрідріха Християна Баумейстера, «Еміль» Жана-Жака Руссо, «Робінзон Крузо» Даніеля Дефо, «Пригоди Телемака» Франсуа Фенелона, філософський роман Вольтера «Кандід». Цей прийом дозволяє окреслити чутливість тієї чи іншої соціальної групи людей до «Просвітницького міксу». Як бачимо, Степан Лашкевич володів чотирма з цих п'яти західноєвропейських творів. Важливо відзначити, що такі ж книги були і в особистих книгозбірнях вищого духовенства [24, с. 116].

Говорячи про приватні бібліотеки козацької старшини, виникає питання про шляхи їх поповнення, адже стаціонарної торгівлі книгами у цьому регіоні ще не існувало. Степан Лашкевич писав у щоденнику про певну комунікацію з книготорговцями (агентами), які купували для нього книги, згадував, що він сам відвідував у Петербурзі академічну книжкову лавку й придбав там книжки [18, с. 708]. Нам вдалось розшукати одну з частин щоденника Лашкевича. У цьому уривку (1771–1772 роки) містяться згадки про отримання та відправку книг родичам та друзям. Ба більше, бачимо, що йому надсилали досить великі партії (наприклад, 18 книг) [26, арк. 11].

Соціально-економічні умови життя козацької старшини, в яких відбувалося нагромадження бібліотек, суттєво відрізнялися від західноєвропейських. У цей час у Гетьманщині ще не сформувалися такі читацькі клуби, які в містах Західної та Центральної Європи ставали місцями зустрічей і спілкування. Разом з тим не можна не помітити загальних рис, характерних для цієї епохи, й передовсім, це аналогічне коло читання та активізація інтересу до ідейних новацій.

Наукова новизна дослідження. Аналіз усієї сукупності книг, котрі належали Степану Лашкевичу, сприяє вирішенню питання про те, чи відбувалася «революція читання» в Гетьманщині у другій половині

XVIII століття. У ході дослідження виявлені важливі зрушення в читацьких практиках, зафіксовані особливості «читацької діяльності» та індивідуального творчого споживання продуктів культури «освіченої елітою». Ці відомості можна співвіднести з традиціями та змінами у практиках читання, котрі спостерігалися в західному світі у другій половині XVIII століття. Вивчення книжкового зібрання Степана Лашкевича дозволяє зробити висновки не лише про культуру читання козацької старшини, але й про її ідентичність, ширші культурно-інтелектуальні вподобання. Новизна підходу полягає в дослідницькій оптиці, завдяки якій реконструкція «читабельного простору» виходить на вирішення більш загальних проблем «українського Просвітництва» [дискусію про це див.: 17]. Отримані результати надалі дозволять співвіднести їх з даними про наявність та розповсюдження певних книг в інших регіонах, без чого неможливо міркувати про соціальні відмінності в культурі читання. Фокусування уваги на одній бібліотеці стає варіантом «case studies», які дозволяють крізь призму одиничного побачити більш широкий культурний контекст.

Висновки. Масив сучасних книг, котрими наповнена бібліотека Степана Лашкевича, їхні видові різноманіття та широка тематична палітра, наявність наукової, навчальної, дитячої літератури вказують на очевидні зміни практик читання, що тепер характеризуються як «революція читання». Вміст цієї бібліотеки, як і деяких інших, дає змогу стверджувати, що у другій половині XVIII століття в середовищі козацької старшини (принаймні певної її частини) читання «інтенсивного» типу змінюється читанням «екстенсивним» [про такі зміни в Європі див.: 27]. Аналіз структури приватної бібліотеки Степана Лашкевича дозволяє віднести її власника до однієї з провідних груп читаючої публіки, яка активно формувалася в цей час на тлі «книжкового буму» та зростання пропозицій друкарень. Козацька старшина вочевидь вирізнялася специфікою смаків та уподобань, й бібліотека Лашкевича вказує як на особливості його «читацької діяльності», але також свідчить про творче «споживання» книг освіченої елітою Гетьманщини. Структура читання козацької старшини стає набагато складнішою та багатовимірною, ніж це описувалося раніше.

Сукупність «знакових» книг дає можливість зафіксувати кордони і виявити канали поширення нових віянь, прояви культурного трансферу, залученість цього регіону до загальноєвропейських процесів, специфіку пошуків відповідей на виклики Просвітництва. В цілому великий і різноманітний «світський» сегмент бібліотеки Лашкевича відображає помітний інтерес до ідей Просвітництва. Вочевидь, на українських землях у другій половині XVIII століття відбувався динамічний культурний процес, результатом якого стала адаптація інтелектуального продукту, що став яскравою ознакою епохи Просвітництва. Особисті бібліотеки вказують на формування певної інтелектуальної мережі, де поширювався цей культурний продукт. Склад особистих бібліотек свідчить на користь тези про існування «українського Просвітництва» як певного культурного феномена, зі своєю національно-регіональною специфікою.

Список використаних джерел

1. Дарнтон Р. Історія читання // Нові підходи до історіописання : пер. з англ. / Пітер Берк (ред.). Київ : Ніка-Центр, 2010. С. 187–220.
2. Dupront Alphonse. Livre et culture dans la société française du XVIIIe siècle (Réflexions sur une enquête) // Annales. 1965. N 5. P. 867–898. <https://doi.org/10.3406/ahess.1965.421835>
3. Brogi Bercoff G. Ruś, Ukraina, Ruthenia, Wielkie Księstwo Litewskie, Rzeczpospolita, Moskwa, Rosja, Europa Środkowo-Wschodnia: o wielowarstwowości i polifunkcjonalizmie kulturowym // Contributi italiani al XIII congresso internazionale degli slavisti / ed. Alberto Alberti et al. Pisa, 2003. P. 325–387.
4. Булатова С. О. Книжкове зібрання роду польських магнатів Яблоновських у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Київ, 2006. 332 с.
5. Дзюба О. Приватні бібліотеки України XVIII ст.: власники та репертуар зібрань // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). 2002. № 2. С. 292–302. URL: http://resource.history.org.ua/publ/Ucse_2002_2_18 (дата звернення 10.02.2021).
6. Яременко М. Київські монастирські та приватні чернечі бібліотеки XVIII століття і «літературні уподобання» монашества // Український археографічний щорічник. 2004. Вип. 8/9. С. 346–365. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/14443> (дата звернення 10.02.2021).

7. Ціборовська-Римарович І. О. Родові бібліотеки Правобережної України XVIII століття (Вишневецьких-Мнішеків, Потоцьких, Мікошевських): історична доля та сучасний стан. Київ : НБУВ, 2006. 396 с.
8. Sharipova Liudmyla. Latin books and the Eastern Orthodox clerical elite in Kiev, 1632–1780. Manchester : Manchester University Press, 2006. 259 p.
9. Соколов В. Книжкові зібрання козацької старшини наприкінці XVII–XVIII століття // Вісник Книжкової палати. 2014. № 1. С. 22–27. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vkp_2014_1_8 (дата звернення 10.02.2021).
10. Альмес І. Коло читання ченців Львівської єпархії другої половини XVIII ст.: бібліотеки василіанських ієромонахів Юстина Ілляшевича та Йосафата Лозінського // Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. 2017. Вип. 11–12. С. 14–37. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlukbit_2017_11-12_4 (дата звернення 10.02.2021).
11. Зленко П. А. Українські приватні бібліотеки. Бібліотеки козацької старшини // Українська книга. 1937. № 7/8. С. 166–197.
12. Таїрова-Яковлева Т. Г. Книги з бібліотеки Самійла Величка, канцеляриста Війська Запорозького // Український історичний журнал. 2017. № 5. С. 103–111. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2017_5_9 (дата звернення 10.02.2021).
13. Дзюба О. Дозвілля в повсякденному житті козацької старшини (на матеріалах мемуарної літератури першої половини XVIII ст.) // Соціум. Альманах соціальної історії. 2017. Вип. 13–14. С. 308–326. URL: http://resource.history.org.ua/publ/sash_2017_13-14_17 (дата звернення 10.02.2021).
14. Darnton Robert. The business of Enlightenment: Publishing history of the «Encyclopedie», 1775–1800. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1979. 624 p.
15. Febvre Lucien, Martin Henri-Jean. The coming of the book: the impact of printing, 1450–1800. London : Verso, 1997. 378 p.
16. Chartier Roger. The order of books: Readers, Authors, and Libraries in Europe Between the Fourteenth and Eighteenth Centuries. Stanford : Stanford University Press, 1994. 126 p.
17. Склокін В. Чи існувало українське Просвітництво? Кілька міркувань із приводу незавершеної історіографічної дискусії // Київська Академія. 2015. Вип. 12. С. 146–159. URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/13047> (дата звернення 10.02.2021).
18. Николайчик Ф. Род Лашкевичей и дневник одного из них // Киевская Старина. 1887. № 12. С. 696–716.

19. Kohut Zenon. Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s – 1830s. Cambridge, MA : Harvard Ukrainian. Research Institute, 1988. 363 p.
20. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної і модерної історії України. Київ : Критика, 2004. 352 с.
21. Склокін В. Російська імперія і Слобідська Україна у другій половині XVIII ст.: просвічений абсолютизм, імперська інтеграція, локальне суспільство. Львів: Вид-во УКУ, 2019. 268 с.
22. Таїрова-Яковлева Т. Повсякдення, дозвілля і традиції козацької еліти Гетьманщини. Київ : Кліо, 2017. 184 с.
23. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. II. Од. зб. 6781. 6 арк.
24. Посохова Л. Особисті бібліотеки архимандритів та архиєреїв українських єпархій як маркер змін культурно-інтелектуального життя в другій половині XVIII століття // В орбіті християнської культури : матер. наук. конф., Київ, 25–26 жовт. 2018 р. Львів, 2020. С. 107–120.
25. Плохій С. М. Козацький міф. Історія та націтворення в епоху імперій. Київ : Laurus, 2013. 440 с.
26. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. I. Од. зб. 766. 24 арк.
27. Engelsing Rolf. Die Perioden der Lesersgeschichte in der Neuzeit. Das Statistische Ausmass und die soziokulturelle Bedeutung der Lektüre // Archiv für Geschichte des Buchwesens. 1970. № 10. P. 944–1002.

Liudmyla Posokhova,

Doctor of Historical Sciences (Dr. Habil. in History),

Professor of Department of History of Ukraine,

V. N. Karazin Kharkiv National University

(Kharkiv, Ukraine),

ORCID 0000-0003-3338-1949

e-mail: lposokhova@karazin.ua

**“Readable space” of Cossack foreman of second half of 18th century:
personal library of Stepan Lashkevych**

The goal of the research. By studying the catalog of Stepan Lashkevych’s personal library (identification of books, establishment of a number of defining quantitative and qualitative thresholds, detection of the presence of the “nomenclature”

of books) to characterize the reading range of the Cossack officer of the second half of the 18th century. **Methodology.** The study was based on the methodological approaches proposed by historians of reading: Lucien Febvre, Robert Darnton, Roger Chartier, Henri-Jean Martin. **Scientific novelty.** The study allowed to establish the signs of the “reading revolution” among the Cossack officers of the Hetmanate in this period. The author revealed the shifts in reading practices, as well as recorded the peculiarities of “reading activity” and individual creative consumption of cultural products “educated by the elite”. Focusing on one library has become an option for case studies, which has allowed us to see a broader cultural context through the prism of the individual. **Conclusions.** The array of books by Stepan Lashkevych Library, their types of diversity, wide thematic palette, availability of scientific, educational, children’s literature, indicates significant changes in reading practices and testifies to the so-called “reading revolution”. The content of this library, as well as its comparison with some others, suggests that in the second half of the 18th century among the Cossack officers who were part of the “educated elite”, reading of “intensive” type is replaced by reading of “extensive” one. Fixing a set of “iconic” books provides an opportunity to define certain social boundaries and identify channels for the spread of new trends, to characterize book culture as a space of cultural transfer. Finally, it allows us to think about the involvement of this region in European processes, about the specifics of finding answers to the challenges of the Enlightenment. The composition of the personal libraries of the “educated elite” of the Hetmanate testifies in favor of the thesis of existence of the “Ukrainian Enlightenment” as a certain cultural phenomenon, with its own national and regional specifics.

Key words. History of reading, history of libraries, reading practices, Hetmanate, Cossack foreman, Stepan Lashkevych, the Enlightenment.

*Стаття підготовлена 27 лютого 2021 року;
подана до друку 15 березня 2021 року.*

*Walentyna Łoś,
doktor nauk humanistycznych,
bibliotekarz Biblioteki Wydziału Filologicznego
Uniwersytetu Jagiellońskiego,
(Kraków, Polska)
e-mail: los_v@ukr.net*

KSIEGOZBIÓR UKRAIŃSKI BIBLIOTEKI WYDZIAŁU FILOLOGICZNEGO UNIwersYTETU JAGIELLOŃSKIEGO: KRÓTKI ZARYS

Celem artykułu jest przybliżenie historii księgozbioru ukraińskiego Biblioteki Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego, prowadzenia analizy sposobów nabywania książek, ich dystrybucji, charakterystyka zawartości księgozbioru ze szczególnym uwzględnieniem książek z XIX – początku XX wieku oraz twórczości literackiej okresu międzywojennego. Praca wykorzystuje **metody** retrospektywnej, porównawczej i systematycznej analizy księgozbioru. Podjęto próbę wypełnienia luk w badaniach księgozbiorów ukraińskich za granicą, w tym Biblioteki Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego, które wciąż znajdują się na marginesach. Zbadano książki zawierające dedykacje M. Maksymowicza, P. Kulisza, B. Łepkiego, O. Makoweja i wielu innych ukraińskich pisarzy. Najważniejszym **wnioskiem** pracy jest zapoznanie czytelnika z historią oraz zawartością ukraińskiego księgozbioru

na UJ, który był ściśle związany z rozwojem slawistyki na Uniwersytecie. Prowadzona analiza dedykacji i pieczętek bibliotecznych wskazuje, że początki księgozbioru ukraińskiego sięgają XIX wieku. Budził on zainteresowanie profesorów UJ, którzy powiększali księgozbiór swoimi darami. Książki ukraińskich pisarzy dedykowane prof. UJ J. Treciakowowi wpływały również na relacje między ukraińskimi a polskimi kręgami literackimi początku XX wieku. Analiza księgozbioru lat międzywojennych wskazuje, że mimo trudnych w tym okresie stosunków ukraińsko-polskich, pracownicy Studium Słowiańskiego nadal uzupełniali księgozbiór o nowe ukraińskie wydania różnych nurtów literackich. Cechą charakterystyczną księgozbioru tego okresu, i jego zaletą jest jego kompletność i złożoność, gdyż szeroko reprezentowane były tu dzieła literackie Galicji, radzieckiej Ukrainy i emigracji ukraińskiej, znane i mało zna-

ne dzieła pisarzy ukraińskich. Wiele z tych książek przez długi czas były zakazane w radzieckiej Ukrainie.

Słowa kluczowe: księgozbiór ukraiński, Biblioteka Katedry Ukrainistyki

UJ, sławiści, literatura okresu międzywojennego, ukraińska literatura emigracja, dedykacje autorskie, pieczętki biblioteczne.

Aktualność tematu badań. Obecnie w Polsce obserwuje się wzrost zainteresowania historią i kulturą ukraińską, co jest spowodowane działaniami wojennymi na Ukrainie. Kwestia ukraińska znów staje się popularna, podobnie jak 100 lat temu. Dlatego w tym kontekście bardzo ważne jest retrospektywne spojrzenie na historię ukrainistyki i jej księgozbiory w Krakowie. Księgozbiór ukraiński Biblioteki Instytutu Filologii Wschodniosłowiańskiej Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego (UJ) na pewno do dzisiaj znajduje się na marginesie badań historycznych oraz bibliotekarskich, chociaż bez wątpienia jest wart uwagi czytelnika.

Proces tworzenia księgozbioru ukraińskiego na Uniwersytecie Jagiellońskim, który miał miejsce od końca XIX wieku ma istotne znaczenie kulturowe i społeczno-polityczne, gdyż nie tylko wzbogaca naszą wiedzę o rozwoju ukrainistyki w Krakowie, a także ilustruje nam ważność kwestii ukraińskiej w kręgach polskich slawistów końca XIX–XX wieku. Zainteresowanie księgozbiorem ukraińskim wydaje się dziś niezwykle istotne, zwłaszcza za granicą. Jego początki, historia rozwoju, analiza zawartości i, co najważniejsze, jego przyszłość niewątpliwie ma ścisły związek z czynnikiem politycznym.

Analiza badań. Do dzisiaj jeszcze nie powstał żaden artykuł poświęcony zagadnieniom związanym z historią ukraińskiego księgozbioru na Wydziale Filologicznym UJ. Jest on prawie nieznany wśród badaczy, w przeciwieństwie do Biblioteki Ukraińskiej w Pradze, również utworzonej z literatury ukraińskich pisarzy XIX–XX wieku [1], chociaż jest ona oczywiście o wiele większa od Biblioteki w Krakowie. Więcej badań jest poświęconych zbiorom ukraińskim w dużych bibliotekach mianowicie Jagiellońskiej i Bibliotece Narodowej w Warszawie oraz spuściźnie ukraińskiej w zakładach bibliotecznych i archiwalnych Polski. Wydziałowy księgozbiór nie przyciągał uwagi badaczy, chociaż niewątpliwie posiada on wiele rarytasów oczekujących na zapoznanie się z nimi. Szczególnie jest to niezmiernie aktualne na współczesnym etapie ogólnego zainteresowania wszystkim, co związane jest z Ukrainą.

170 Jedyne badanie, w którym wspomniano o Bibliotece sławistycznej, to artykuł Mirosława Skarżyńskiego poświęcony historii powstania Studium Słowiańskiego UJ [2].

Ponieważ jest to pierwsze badanie ukraińskiego księgozbioru Biblioteki Instytutu Filologii Wschodniosłowiańskiej UJ, planujemy omówić historię jego początków, gromadzenia oraz poddać charakterystyce zawartość istniejącego zbioru ze szczególnym akcentem na utworach końca XIX – początku XX wieku oraz literaturze okresu międzywojennego. Zawartość powojennych utworów oraz współczesnych zostawiamy do dalszych studiów. Aby osiągnąć cel przeprowadzimy analizę katalogów oraz księgozbioru ukraińskiego; zbadamy znaki własnościowe na poszczególnych książkach; wyodrębnimy książki na poszczególne grupy, aby ułatwić ich analizę.

Historia powstania i gromadzenia księgozbioru. Księgozbiór swoją formalną historię jako jednostka organizacyjna, zaczyna od utworzenia Katedry Ukrainistyki na Wydziale Filologicznym czyli od roku 1990, rok przed odrodzeniem niezależnego Państwa ukraińskiego [3, s. 8], a więc liczy już 32 lata. Mimo takiej krótkiej działalności, trzeba powiedzieć, że historia tego księgozbioru jest o wiele dawniejsza i sięga dziewiętnastowiecznego zainteresowania ogólnie sławistyką i w tym ukrainistyką w Krakowie, co odbywało się w nurcie panującego w tych czasach romantyzmu. Początki księgozbioru ukraińskiego, który był częścią składową zbioru sławistycznego można odnotować od końca XIX wieku. Jego losy są ściśle związane z historią takich jednostek istniejących na Uniwersytecie Jagiellońskim jak Katedra Filologii Słowiańskiej (od 1865), Seminarium Słowiańskie (1888), a później Studium Słowiańskie (1925–1951), rozwój których odbywał się w nurcie ogólnego zainteresowania ukrainistyką, panującego wśród krakowskich sławistów [4, s. 17–18]. Historia Biblioteki najbardziej jest złączona ze Studium Słowiańskim, dlatego warto tu zwrócić uwagę na aspekt historyczny jego otwarcia na Uniwersytecie.

Do końca I wojny światowej istniały dwa centra europejskiej sławistyki. Były to Rosja i Austro-Węgry, a dokładniej Petersburg i Wiedeń. Petersburg z tamtejszym uniwersytetem, II Wydziałem Rosyjskiego Języka i Piśmiennictwa Cesarskiej Akademii Nauk (*Второе Отделение Русского Языка и Словесности Императорской Академии Наук*) i Biblioteką Akademii Nauk. Sławistykę uprawiano też w Uniwersytecie Moskiewskim i w uni-

wersytetach na ziemiach ukraińskich, z których warto wymienić Kijowski i Charkowski. Szczególna pozycja filologii słowiańskiej w Rosji wynikała nie tylko z jej statusu „filologii narodowej”, ale też z przyczyn politycznych i była mianowicie jednym z narzędzi słowianofilskiej polityki Rosji, prowadzonej wobec innych narodów słowiańskich. Z kolei Austro-Węgry dbały o wiedeńską katedrę slawistyczną nie tylko z szacunku do nauki, owa troska wynikała z polityki monarchii pozyskiwania sobie Słowian mieszkających w jej granicach. Nie wchodząc w dalsze rozważania na temat przymusowego mariażu slawistyki z polityką, jak pięknie to nazwał Mirosław Skarżyński, trzeba zauważyć tylko, że te dwie stolice były miejscami, do których przybywano, by albo studiować filologię słowiańską, albo poszerzyć wiedzę u najlepszych w Europie specjalistów. Zasygnalizowany tu stabilny przez kilka dziesiątków lat stan przestał istnieć z końcem I wojny wraz z upadkiem obu imperiów, Austro-Węgier i Rosji carskiej. Pojawiło się nowe państwo, pretendujące do pozycji centrum slawistycznego. Była to Czechosłowacja z dobrze rozwiniętymi studiami słowiańskimi, w dodatku chętnie przyjmująca do siebie rosyjskich i ukraińskich emigrantów politycznych, dla których znajdowało się miejsce na uczelniach czeskich lub na emigracyjnych uczelniach, ukraińskiej i rosyjskiej, które powstały przy życzliwości rządu czechosłowackiego [2, s. 16–17]. Według badaczy ten czynnik polityczny sprawił zainteresowanie wśród polskich polityków organizacją studiów slawistycznych w Krakowie. Podane przez nich wsparcie finansowe, dało możliwość polskim slawistom organizować nowe centrum slawistyczne, więc nowopowstałe Studium Słowiańskie UJ i praski Slovanský seminář na Uniwersytecie Karola to w Europie przedwojennej dwa centra slawistyczne.

Od razu należy powiedzieć, że Czeskie Seminarium było zbudowane na mocnych podstawach, przede wszystkim finansowych, i miało wsparcie działającej jako samodzielna jednostka Biblioteki Słowiańskiej (Slovanská knihovna, czego nie było w Krakowskim Studium [2, s. 11–13, s. 14].

Oczywiście, że od samego początku zaistnienia studiów slawistycznych pojawiają się wzmianki o bibliotece. Seminarium Słowiańskie (1888 r.) już otrzymywało od rządu niewielką dotację na bibliotekę. Analiza pieczętek na książkach świadczy o tym, że część tych zbiorów przeszła do księgozbioru ukraińskiego.

Oprócz oświatowych instytucji Krakowa, wzmianki o początkach biblioteki sławistycznej, w tym i ruskiej (ukraińskiej) były odnotowane w zadaniach Klubu słowiańskiego, organizacji istniejącej w Krakowie od początków XX wieku i działającej na rzecz popularyzacji współpracy i odrodzenia narodów słowiańskich (współtwórcom Klubu Słowiańskiego byli znani krakowscy slawiści-ukraińscy Marian Zdziechowski, Iwan Ziłyński i Bohdan Łepki). Pisano o tym w Kronice „Świat Słowiański” od 1913 roku [5, s. 142]. Niestety, nie wiadomo czy doszło to do skutku.

Wiadomo, że podstawą dla biblioteki sławistycznej na UJ był księgozbiór Seminarium sławistycznego Lucjana Malinowskiego, dzięki staraniom którego na UJ powstało w r. 1888 pierwsze na ziemiach polskich seminarium filologii słowiańskiej, składające się z dwóch działów: językowego, którym sam kierował, i literackiego pod kierownictwem S. Tarnowskiego. Malinowski zainicjował też powstanie biblioteki sławistycznej [6, s. 82]. Niewątpliwie największy rozwój studiów sławistycznych na UJ, w tym Biblioteki pojawił się wraz z utworzeniem w 1925 r. Studium Słowiańskiego na UJ¹[2]. Wiadomo, że pierwszą lokalizacją Biblioteki były pomieszczenia w budynku przy ul. św. Anny 6 (Collegium Kołłątaja) [2, s. 27].

Zaistnienie odrębnej instytucji jak Studium Słowiańskie, wymagało już nie sporadycznego gromadzenia książek, co było wcześniej, a raczej systematycznego uzupełniania. Kierownikiem Studium Sławistycznego został znany polski slawista Kazimierz Nitsch, który najwięcej przysłużył się do zorganizowania Biblioteki, przewodził on wcześniej katedrą sławistyczną na Wydziale, a potem został kierownikiem Studium. Dla zorganizowania biblioteki Nitsch uruchomił znajomych uczonych w państwach słowiańskich, by w miarę możliwości, kupowali wskazane tytuły bądź też sami wybierali rzeczy wartościowe, przydatne studentom [2, s. 27–28]. Mimo tego, Biblioteka odczuwała brak książek współczesnych, naukowych i literatury pięknej w poszczególnych językach słowiańskich. Z tego powodu w roku 1925, Kuratorium Wołyńskie przysłało książki rosyjskie oraz ukraińskie pozbierane z bibliotek

¹ Utworzenia tej jednostki wyświetlono w artykule Mirosława Skarzyńskiego. Ciekawe, że autor prześledził wątek polityczny w utworzeniu Studium co miał decydujący wpływ na jego otwarcie. Kraków starał się o konkurencję z istniejącymi w tym czasie znanymi placówkami sławistycznymi w Moskwie i Pradze. Ten wątek polityczny zawsze będzie dotyczył historii ukrainistyki oraz zbiorów ukraińskich.

byłych rosyjskich gimnazjów na terenach Wołynia. Znana pierwsza bibliotekarka Studium, była nią, jak pisze Mirosław Skarżyński, asystentka Studium, uczennica Nitscha, dr A. Obrębska. Ona też zamawiała u stolarza szafy do biblioteki, katalogowała książki i oddawała je do oprawy. [2, s. 27–28].

Możemy sugerować, że księgozbiór ukraiński był gromadzony poprzez kupno i dary książek przez ukraińskich slawistów pracujących w Studium Słowiańskim, między inni chodzi tu o Jana (Iwana) Ziłyńskiego², który prowadził wykłady *Najdawniejsze zabytki języków ruskich; Fonetyka opisowa języka małoruskiego, ćwiczenia, proseminarium i seminarium z języków ruskich* oraz Bohdana Łepkiego³ prowadzącego wykład *Literatura Wielkiego Księstwa Kijowskiego; Życie i dzieła M. Wowczaka, ćwiczenia z literatury ruskiej okresu odrodzenia*.

Prawdopodobnie, że inni członki Studium mianowicie archeolog, profesor UJ Włodzimierz Demetrykiewicz, etnograf Kazimierz Moszyński, slawista Wacław Lednicki również mogli dostarczać książki ukraińskie do Biblioteki.

Kolejną drogą powiększenia zbiorów Biblioteki była spuścizna, gdyż po śmierci slawistów, Biblioteka powiększała się ich prywatnymi księgozbiorami. Dotyczyło to zarówno slawistycznego, rusycystycznego jak i ukraińskiego księgozbioru. Jako przykład dotyczący ukraińskiego księgozbioru, możemy sugerować o istnieniu książek dedykowanych prof. Józefowi Tretiakowowi, kierownikowi Zakładu Języka i Literatury Ukraińskiej UJ na Wydziale Filologicznym (1894–1923) [7].

Od tego czasu zaczął się rozwój księgozbioru slawistycznego, z którego później została wydzielona rusycystyka, biblioteka, która już w 1939 r. liczyła około 5 tys. woluminów i obecnie liczy ponad 50 tys. woluminów (taki dynamiczny rozwój był uzależniony od czynnika politycznego, mianowicie aktywnego wsparcia Związku Radzieckiego w przysyłaniu książek).

² Jan (Iwan) Ziłyński (1879–1952) – ukraiński slawista, od roku akademickiego 1926/1927 na zaproszenie J. Rozwadowskiego i K. Nitscha zastępca profesora w Katedrze Języków Ruskich, od 1934 r. Profesor.

³ Bohdan Łepki (1872–1941) – ukraiński literaturoznawca, pisarz, poeta, tłumacz, rzecznik zbliżenia polsko-ukraińskiego, od 1899 r. do I wojny światowej lektor języka ukraińskiego na UJ. Od roku akademickiego 1926/1927 zastępca profesora historii literatury ukraińskiej w Studium Słowiańskim, od 1935 r. Profesor.

Natomiast księgozbiór ukraiński, który bez wątpienia istniał i w miarę możliwości powiększał się w zbiorach slawistycznych i rusycystycznych, był przechowywany w często zmieniających się lokalizacjach Studium, a później (od 1945 r.) Instytut Wschodniosłowiańskiej Filologii doczekał się wyodrębnienia właśnie we wspomnianym już 1990 roku, co jeszcze raz podkreśla decydującą rolę wątku politycznego.

Trzeba zaznaczyć, że mimo braku osobnego ukraińskiego księgozbioru, mimo niekorzystnej politycznej sytuacji w stosunkach polsko-ukraińskich w latach 20–30-tych, ukraińskie książki były aktywnie kupowane i właśnie utwory z okresu międzywojennego są najpełniej reprezentowane w Bibliotece. Działo się to w przeciwieństwie do bibliotek w Ukrainie gdzie w owe czasy w ogóle nie można było odnaleźć książek ukraińskich autorów utworzonych i wydanych poza radziecką Ukrainą. Co ciekawe, ukraiński księgozbiór posiada najlepsze wydania z edycji ukraińskich pisarzy radzieckiej Ukrainy.

Ciekawe, że proces katalogowania książek ukraińskich zaczął się jeszcze przed oficjalnym otwarciem Katedry Ukrainistyki⁴. Pierwsze wpisy datowane w roku 1989 – 182 pozycji. W roku 1990 – 336–182 i. t.d. W ogóle w latach 1990–1994 było już skatalogowanych 1560 pozycji. Większość książek została przeniesiona ze zbiorów Instytutu Słowiańskiej Filologii (od 1 do 418 włącznie) z różnych lat wydania oraz z Katedry Rosyjskiej Filologii. Część zbiorów to dary. Pierwszy akt kupna był odnotowany w 1994 r. i dotyczył współczesnych ukraińskich książek, wydania lat 1990-tych (przede wszystkim utwory M. Gruszeńskiego, W. Stusa i B. Łepkiego).

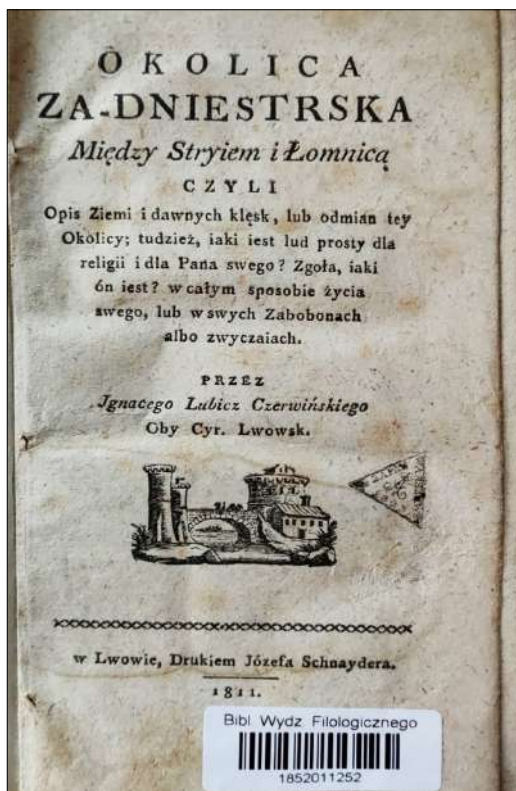
Chronologiczny zakres książek Biblioteki Katedry Ukrainistyki jest datowany od pocz. XIX wieku, mianowicie od 1811 r. i po rok 2022.

Wiele o sposobie nabycia książek do Biblioteki Katedry ukrainistyki może powiedzieć informacja zebrana z analizy bibliotecznych pieczętek. Książki ukraińskie posiadają pieczętki własności: Biblioteka Studium Słowiańskiego, Instytut Filologii Słowiańskiej, Zakład Filologii Rosyjskiej. Później już notujemy w katalogu dary i kupna książek.

⁴ Wielką rolę w tym odegrał prof. Włodzimierz Mokry (1949), polski filolog ukraińskiego pochodzenia, profesor nauk humanistycznych i wykładowca Uniwersytetu Jagiellońskiego, twórca Fundacji św. Włodzimierza Chrzcziciela Rusi Kijowskiej, autor wielu książek historycznych.

Prowadzona analiza pieczętek najstarszej części księgozbioru edycji drugiej połowy XIX – pocz. XX wieku pokazuje drogę książek po różnych instytucjach slawistycznych UJ. Większość z najstarszych książek posiada pieczętki *Seminarium Philologiczny Slavisty. Cracov*; *Seminarium języka polskiego i języków słowiańskich UJ*; *Seminarium Historyczny Literatur Słowiańskich UJ* i innych poszczególnych jednostek UJ istniejących jeszcze do powstania Seminarium Slawistycznego (1925) na przestrzeni lat. Skąd trafiły te książki do UJ ciężko powiedzieć, chociaż czasami odnotowane dedykacje rzucają na to światło, raczej związane to z дарami profesorów.

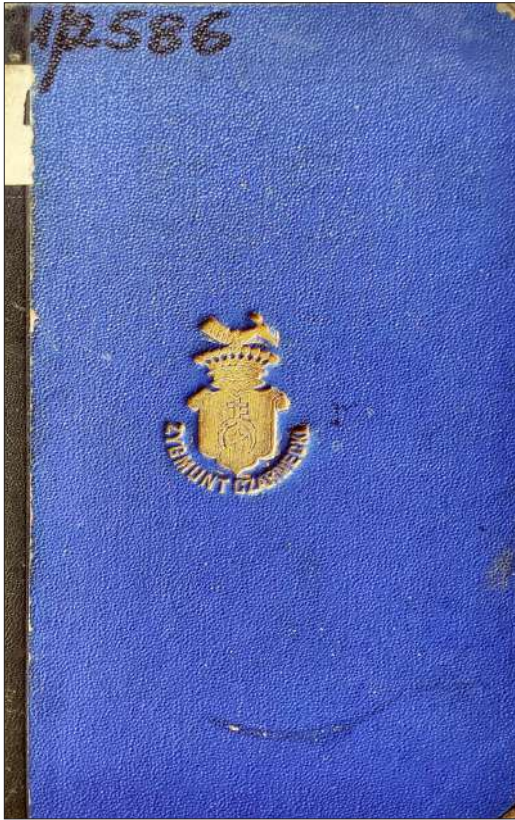
Najstarszą ze znajdujących się w księgozbiorze książek jest utwór autorstwa Ignaciego Lubicz Czerwińskiego *Okolica Za-dniestrka Między Stryem i Łomnicą czyli Opis Ziemi i dawnych klęsk, lub odmian tej Okolicy; tudzież, iaki jest lud prosty dla religii i dla Pana swego Zgoła, iaki ón jest w całym sposobie życia swego, lub w swych Zabobonach albo zwyczajach*, wydany w 1811 roku we Lwowie, w drukarni Jana Schnaydera. Książka ta uważana jest za pierwszą polską monografię etnograficzną⁵ [8] (Il. 1).

Il. 1. Ignaci Lubicz Czerwiński
Okolica Za-dniestrka.....Lwów, 1811

⁵ Patrz książkę Małgorzaty Rygielskiej *Monografia Ignacego Lubicz Czerwińskiego „Okolica Za-dniestrka*, Wrocław, 2019, s. 3-4, gdzie autorka pisze że Ignacy Lubicz Czerwiński (1769–1834) przez co najmniej kilkanaście lat prowadził obserwacje na obszarze między prawobrzeżnymi dopływami Dniestru – Stryjem, Łomnicą, a podnóżem Karpat, przede wszystkim na terenach posiadanych przez niego wsi (m.in. Dolpotowa). Efektem tych badań była doceniona przez kilku XIX-wiecznych i XX-wiecznych badaczy i która do dzisiaj nie doczekała się całościowego opracowania.

Nie znamy losów tej książki, jak dostała się do Biblioteki, prawdopodobnie z prywatnego księgozbioru profesorskiego. Wiadomo tylko, że pochodzi ona z prywatnej kolekcji Zygmunta Czarneckiego (książka ma ozdobny, wykonany w technice graficznej, z imieniem i nazwiskiem właściciela księgozbioru *Superekslibris* Zygmunta Czarneckiego na okładce). Według badań Jolan-

Il. 2. Superekslibrys książki Ignaciego Lubicz Czerwińskiego Okolica Za-dniestrską Zygmunta hr. Czarneckiego

ty Gwioździk zbiór Zygmunta hr. Czarneckiego z Ruska w Wielkopolsce jest jedną z najcenniejszych i najciekawszych kolekcji, dokumentujących polską kulturę umysłową, założoną w 1805 r. w Rusku przez Antoniego Czarneckiego, krajczego koronnego. Jego dzieło kontynuował Zygmunt hr. Czarnecki (1823–1908) [9, s.71]. Badaczka pisze, że rękopisy i druki syn kolekcjonera, Zygmunt Czarnecki, sprzedał w 1914 r. Bibliotece Fundacji Wiktora hr. Baworowskiego, z zastrzeżeniem niepodzielności zbiorów. Odtąd kolekcja Czarneckiego dzieliła losy Baworowianum, które w 1939 r. zostało przyłączone do Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich i w 1940 r. stało się częścią Lwowskiej Filii Biblioteki Aka-

demii Nauk USRR, a w 1941 r. – Oddziału II Staatsbibliothek Lemberg, a po 1945 r. w większości znalazły się w obecnej Lwowskiej Narodowej Naukowej Bibliotece Ukrainy im. W. Stefanyka [9, s. 72]. Niestety nie znamy losów naszej książki, ewentualnie trafiła tu w czasie wojny lub po niej (*Il. 2*).

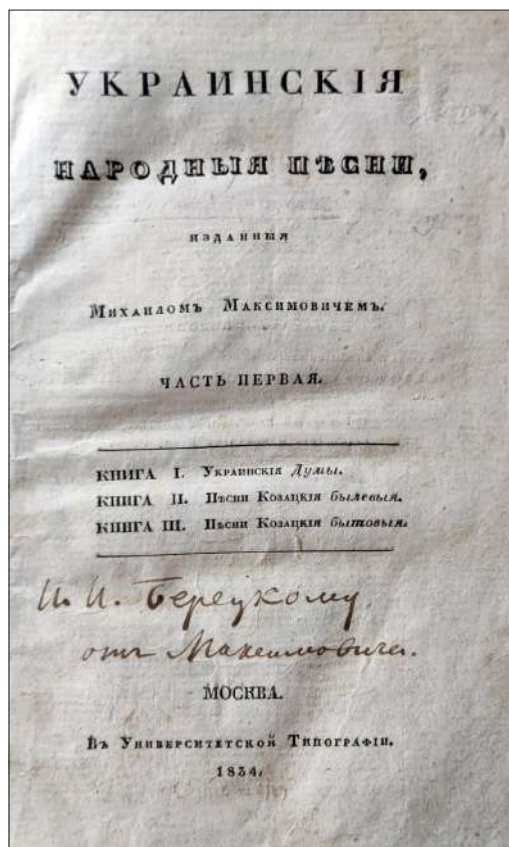
Pozostając w kręgu dedykacji warto parę słów powiedzieć o książce Michała Maksymowicza *Українские народні песни*, 1834 roku, mo-

skiewskiego wydania z dedykacją autora (dedykowana І. І. Беречкому)⁶ (ІІ. 3) oraz książki А. Косіпінського з нотами (*Пісні, думки і шумки руського народу на Поділлі, Україні і в Малоросії / Списані і переложені під музику Ант[оном] Коціпінським; [Передм. А.Г. Коціпінського в пер. з пол. Гулака-Артемівсько-го]. Київ ; Кам'янець-Подільський: 1862*) ze stroną tytułową równoległą napisaną odręcznie w języku niemieckim (prawdopodobnie autograf autora). Książka Косіпінського pierwsze wydanie 1862 należy do rarytasów, ponieważ to wydanie było wycofane ze sprzedaży i prawie zniszczone i teraz można go znaleźć tylko w niektórych bibliotekach [10, 11].

Spotykamy i taką pieczęć: *Koło towarzyskie młodzieży handlowej. Czytelnia we Lwowie*. To Towarzystwo handlowe w czasie zaborów

było jednym z najważniejszych ośrodków nauki, oświaty i kultury polskiej i prowadziło czytelnię i bibliotekę [12, s. 2] i z tej biblioteki książka jakoś dotarła do Studium. Omawiana pieczęć znajduje się na książce autorstwa Antoniego Nowosielskiego *Lud ukraiński, jego pieśni, bajki, podania, zabobony, obrzędy, zwyczaje, przysłowia, zagadki, zamawiania, sekreta lekarskie, ubiory, tańce, gry i t.d.*, t. 2, Wilno, 1857.

Przykładem hipotezy że książki XIX – pocz. XX wieczne są to przeważnie dary profesorów są dedykacje niektórych książek Profesorowi Józefowi Tretiakowi, wieloletniemu kierownikowi Zakładu Języka i Literatury

ІІ. 3. Михаил Максимович
Украинские народные песни, Москва, 1834.
Dedykacja І.І. Беречкому

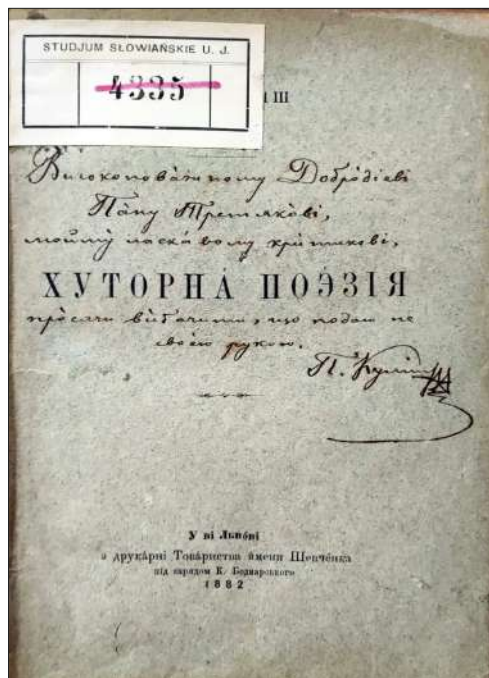
⁶ Niestety nie udało się zidentyfikować osobę, którą dedykowano książkę.

ІІ. 4. Богдан Лепкий,
Листки падуть, Львів 1902.
Дедикація проф. J. Tretiakowowi

P. Kulisz napisał tu, że prof. Tretiak jest jego krytykiem. Wygląda na to, że wielu ukraińskim autorom zależało na opinii literackiej Tretiaka, co nas nie dziwi, wychodząc z tego, że był on nie tylko wieloletnim kierownikiem zakładu Filologii Ruskiej (ukraińskiej) na UJ, a i znanym ukrainistą, absolwentem gimnazjum rosyjskiego w Równie oraz Uniwersytetu św. Włodzimierza w Kijowie (1859–1864),[7] bez wątpienia posiadającego wiele znajomości w kręgu pisarzy ukraińskich.

Ukraińskiej UJ (1882–1922), znanemu sławiście i poloniście, który pochodził z Wołynia. Wymienimy tu książki z dedykacją Tretiakowowi: Bohdan Lepak *Листки падуть*, Львів, 1902 (ІІ. 4); Osyp Makowej *Панько Омелькович Куліш*, Львів, 1900; Aleksandr Barwiński *Вибір з українсько-руської літератури*, Львів, 1910; *Думки і пісні Амвросія Метлинського*, edycji Kyryła Studyn's'kogo, Lwów 1897. Najstarszą z dedykowanych prof. Tretiakowowi książek jest zbiór utworów poetyckich P. Kulisza *Хуторна поезія* roku 1882 (ІІ. 5). Właśnie

ІІ. 5. Пантелеймон Куліш,
Хуторна поезія Львів 1882.
Дедикація проф. J. Tretiakowowi

Wychodząc z tego założenia, że wspomniane książki posiadają tylko pieczętkę *Biblioteka Studium Słowiańskiego*, która jak wiadomo powstała w 1925 roku, możemy sugerować, że trafiły one do niego prawdopodobnie po śmierci prof. Tretiaka (1923).

Znajdująca się w księgozbiorze duża ilość książek z lat 1900–1930 Bohdana Łepkiego, profesora UJ i wieloletniego wykładowcy literatury ukraińskiej, również potwierdza tę hipotezę. W Bibliotece jest 29 książek autorstwa Bohdana Łepkiego, większość z nich wydania początku XX wieku. To znane utwory *Батурын, Мотря, Не вбивай, Під тихий вечір, Полтава, Сотниківна, З над моря, Писання* i t.d.

Oprócz подарowanych książek, część dostała się jak już wspomniano z bibliotek byłych rosyjskich gimnazjów na Wołyniu, co miało miejsce w roku 1925. Część zbadanych książek księgozbioru posiada pieczętki z gimnazjów Ostroga i Równa. I tak, posiadamy książkę Marka Wowczka *Українские народные рассказы*, w tłumaczeniu Turgeniewa, Sankt-Petersburg 1859 roku z pieczętką Rówieńskiego gimnazjum (*Ровенское реальное училище*). Inna część ukraińskich książek pochodzi z Biblioteki Gimnazjum w Ostrodze, dotyczy to głównie wydań okresu Imperium Rosyjskiego. Na przykład takie rzadkie wydania książki Daniła Slipczenko-Mordowiec *За крашанку-писанку*, СПб. 1882 roku; książka *Над могилою Бориса Грінченка*, ukłął Sergij Jefremow, edycji kijowskiej z roku 1910; Poezji Oleksandra Olesja, edycji kijowskiej z roku 1917 r. Książki L. Ordy *Крестовоздвиженская братская церковь в г. Луцке*, mają pieczętkę zakładu oświatowego Łucka (słabo widoczną niestety).

Pojedyncze książki dostały się do Biblioteki z Seminarium Nauczycielskiego w Krakowie, co jest zaznaczone na książce Oleksandra Barwińskiego *Виїмки з народної літератури українсько-руської XIX віку*, Lwów, 1893.

Krótką analiza księgozbioru i jego zawartości. Analiza zawartości treściowej księgozbioru z jednej strony wskazuje na jego podporządkowanie bezpośrednio względem użytkowym slawistów-ukrainistów. Jednocześnie wyróżnia się on różnorodnością, co jest cechą charakterystyczną dla zbiorów bibliofilskich. Chodzi tu o zawartość książek nie tylko literackich, ale i historycznych, ekonomicznych, geograficznych. Wspólnym dla nich jest ten fakt, że dotyczą Ukrainy. Takie podejście do zbioru można wytłumaczyć specyfiką jego gromadzenia, o której już była mowa. Księgozbiór zebrany w

większości poprzez dary autorów i spuściznę profesorów UJ ma wyjątkowy charakter i zawiera wiele bibliograficznych ciekawostek, niejednokrotnie rzadkich i cennych dla dziejów kultury ukraińskiej. Jednocześnie odzwierciedla obraz początków ukrajinistyki w Krakowie i zaangażowanie jej profesorów w tę sprawę.

Do najważniejszych cech charakterystycznych księgozbioru należy to, że od samego początku obejmował on książki ze wszystkich części podzielonej Ukrainy oraz emigrację ukraińską; także scalono w nim utwory różnych nurtów literackich z radzieckiej Ukrainy, zachodniej Ukrainy międzywojennego okresu, emigracyjnej ukraińskiej literatury z różnych krajów (Praga, Wiedeń, Monachium, USA i Kanada). Oprócz tego zawiera on prace polskich, niemieckich i innych historyków, sławistów z XIX–XXI wieków, co niewątpliwie jest atutem Biblioteki. Analiza księgozbioru lat międzywojennych wskazuje, że mimo trudnych w tym okresie stosunków ukraińsko-polskich, pracownicy Studium Słowiańskiego nadal uzupełniali księgozbiór o nowe ukraińskie wydania różnych nurtów literackich dlatego powstały księgozbiór wyróżniał się obfitością i różnorodnością.

Cenność zbioru zaznacza obecność w Bibliotece wielu pierwszych edycji książek, które na dzień dzisiejszy należą do rarytasów: dożywotne edycje utworów Tarasa Szewczenki, Michajła Dragomanowa, Dmytra Doroszenki, Iwana Franki i wielu innych; książki z dedykacją autorów, co również podnosi ich wartość. Księgozbiór najpełniej reprezentuje przedstawicieli literatury ukraińskiej XX wieku, zarówno radzieckich pisarzy i poetów ukraińskich, jak i przedstawicieli diaspory, z naciskiem na tych ostatnich. Prezentowani są zarówno znani autorzy, jak i debiutanci, książki o dużym nakładzie, a także limitowane, często edycje autora. Na przykład mamy książkę pisarki debiutantki Oleny Rzepeckiej, recenzowaną przez M. Rudnickiego [13, s. 52] *Na brzegach Horynia*, lwowskiej edycji 1935 roku. Również posiadamy pierwsze, z 1919 roku wydanie słynnej książki Tyczyny „Słoneczne klarnety”.

Obecnie księgozbiór ukraiński Katedry Ukrainistyki Instytutu Filologii Wschodniosłowiańskiej UJ liczy ponad 5 tys. woluminów⁷, z których więk-

⁷ Chodzi tu tylko o katalog literaturoznawczym, osobno istnieje wspólny katalog językowy ukraińskiego, rosyjskiego i białoruskiego języków, który został ominięty w artykule.

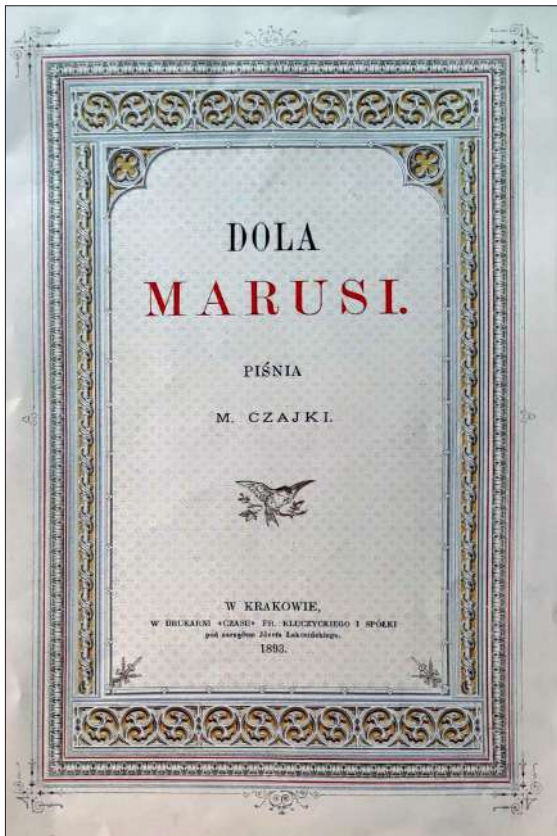
szość to książki wydane w już niepodległej Ukrainie, od 1991 r. (powyżej 2 tys.). Książek, wydanych w Związku Radzieckim jest trochę powyżej 1 tys. Wydania emigracyjne, w tym książki wydane w Polsce liczą powyżej 800 (większość to polskie wydania w liczbie około 700 – od XIX wieku do dzisiejszych wydań). Spora część woluminów była wydana we Lwowie do 1945 roku (około 400). Emigracyjna literatura oprócz utworów polskich wydań reprezentowana jest poprzez praskie, austriackie, niemieckie, kanadyjskie, amerykańskie, angielskie wydania. Oprócz książek, księgozbiór zawiera również czasopisma, wydawnictwa ciągłe, słowniki, encyklopedie. W ostatnich latach napływ książek do Biblioteki był mniejszy, zwłaszcza dotyczy to lat 2019–2022. Już w tym roku sytuacja zaczęła się polepszać, sporo nowocześniejszych książek dotarło do Biblioteki, pojawiają się nowe edycje tłumaczeń utworów współczesnych ukraińskich pisarzy (O. Zabużko, S. Żadan). Ponadto wojna w Ukrainie wzbudziła zainteresowanie polskiego społeczeństwa, po raz pierwszy od ostatnich lat krakowska ukrainistyka przyciągnęła do siebie sporo studentów, co kolejny raz o ścisłym związku między polityką a rozwojem slawistyki w Polsce.

Mimo tego, że zdecydowana większość księgozbioru to książki XX wieku, najcenniejszą częścią Biblioteki bez wątpienia są książki wydane w końcu XIX – pocz. XX wieku oraz w okresie międzywojennym. Znajdują się tu prawdziwe perełki, które wymagają odrębnego badania.

Książki XIX – wieczne przedstawiają etnografię i folklorystykę, które cieszyły się największą popularnością od 2. poł. XIX wieku. Pośród 76 ksiąg edycji różnych miast Imperium Rosyjskiego, większość jest reprezentowana przez prace etnograficzne. Tu warto wymienić kilka prac wybitnych ukraińskich i polskich naukowców, folklorystów: M. Maksymowicza (*Українские народні песни, Москва, 1834*), M. Dragomanowa, W. Antonowicza (*Исторические песни малороссийского народа*), J. Jaworskiego (*Два замечательних карпато-руських зборника 18 в., К історії галицько-руських колядок*) I. Rudczenkę (*Чумацькі народні песни, 1874*)⁸,

⁸ Ciekawie że praca I. Rudczenki trafiła do naszej biblioteki jako wymiana biblioteczna w czasach Związku Radzieckiego (istnieje pieczęć na potwierdzenia tego, niestety słaba widoczność nie pozwala powiedzieć z jakiej właśnie radzieckiej biblioteki tu była dostarczona) mieści pieczęć: *Библиотека Социалистической Академии*.

О. Markowycza (*Українські приказки, прислів'я, 1864*). Z polskich folklorystów związanych z ziemią ukraińską na przykład A. Kocipińskiego (*Пісні, думки і шумки руського народу на Поділлі, Україні і в Малоросії, 1862*), A. Nowosielskiego (*Lud ukraiński ... 1857*) i wielu innych. Zawiera księgozbiór i monumentalne zbiory XIX-stowiecznych wydań etnograficznych ekspedycji (*Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край / Чубинский, СПб., 1872, 1877*) i wielu innych.

Il. 6. M. Czajka, *Dola Marusi*, Kraków 1893

Wśród dziewiętnastowiecznych książek etnograficznych wyróżnia się książka *Dola Marusi*, autorstwa M. Czajki, wydana w 1893 roku w Krakowie (napisana w Białej Cerkwi, Ukraina, 1892). Przedstawia ona jeden z wariantów pieśni Marusi Czuraj, twórczość której przyciągała uwagę wielu ukraińskich badaczy XIX wieku. Niestety, nie udało mi się ustalić autora danej książki, gdyż potrzebuję osobnego, szczegółowego badania (II. 6).

Oprócz wymienionej grupy książek etnograficznych, księgozbiór końca XIX – pocz. XX wieku posiada utwory wybitnych klasyków ukraińskich Tarasa Szewczen-

ki, Marka Wowczka, Iwana Kotlarewskiego, Iwana Franki, Markijana Szaszkiewiczza, Gułaka Artemowskiego, Łesi Ukrainki, Leonida Glibowa, Jewgena Hrebinki, Pantelejmona Kulisza i wielu innych.

W Bibliotece znajduje się dość sporo książek ukraińskich historyków, publicystów oraz działaczy społecznych. Są to książki historyczne Mychajła Hruszewskiego z różnych lat wydania, Oleksandry Jefimenko (*История*

українського народу) oraz prace polskich historyków Kościoła między innymi Emila Bańkowskiego (*Ruś Chełmska od czasu rozbioru Polski, 1887*); rektora UJ Władysława Chotkowskiego (*Dzieje zniweczenia Św. Unii na Białorusi i Litwie w świetle pamiętników Siemaszki. Kraków, 1898*); Tadeusza Grabowicza (*Ostatnie lata Meleciusza Smotryckiego. Szkic z dziejów literatury unicko-prawosławnej wieku XVII, 1896*); Stanisława Ptaszyckiego (*Iwan Fedorowicz, drukarz ruski, 1884*); Aleksandra Jabłonowskiego (*Historia Rusi południowej do upadku RP, 1912*); Ludwika Janowskiego (*O tak zwanej Historii Rusów, 1913, Uniwersytet Charkowski 1805–1820, 1911*). Posiadamy biogramy wybitnych Ukraińców autorstwa Michajła Czałego (*Жизнь и произведения Тараса Шевченка, 1882*), Mychajła Kowalewskiego (*Житие Сковороди, описанное другом него, 1886*).

Najlepiej w Bibliotece jest przedstawiona właśnie galicyjska i emigracyjna literatura, chociaż utwory wybitnych pisarzy z radzieckiej Ukrainy również tu znajdujemy.

Odrębną grupę stanowią wydania galicyjskie od końca XIX wieku do roku 1945 (około 400). Właśnie Lwów na początku XX wieku był centrum życia kulturowego i literackiego Ukrainy, utrzymując rolę ukraińskiego Piemontu, którym stał się w drugiej połowie XIX wieku, kiedy w Naddnieprzańskej Ukrainie było zakazane ukraińskie słowo drukowane. Od 70-tych lat XIX wieku tu drukowano książki z Galicji i Ukrainy Naddnieprzańskej, wielu z nich przedstawiono w księgozbiorze. Dotyczy to prac już omówionych tu znanych ukraińskich pisarzy i mniej znanych galicyjskich pisarzy, historyków i działaczy społecznych końca XIX – pocz. XX wieku. Wymienimy kilku z nich: Hilarion Grabowicz, (*Przyroda w pieśniach ludowych polskich i ruskich, Sambor, 1890, Марта Борецька. Історичне оповідання*); Wasyl' Barwinok (*Скошений цвіт: виїмок з галицьких образків ze wprowadzeniem Bohdana Lepkiego*); Oleksandra Barwińskiego (*Вибір з українсько-руської літератури для української семінарії, Львів 1901*) oraz utwory Osypa Fed'kowycza i Osypa Makoweja. Przedstawione w księgozbiorze utwory wydane w Naddnieprzańskej Ukrainie na przykład utwór pisarza i działacza społecznego Anatola Swidnickiego (*Люборацький: сімейна хроніка, Київ-Лейпциг*).

Posiadamy książki galicyjskich pisarzy i działaczy społecznych starszej generacji, na przykład Adrija Czajkowskiego, Mykoły Derlyci oraz

przedstawicieli tak zwanej «*Покутської трійці*» Marka Czerenszyny, Lesia Martowycza, Wasyla Stefanyka.

Książki wydane w okresie międzywojennym są najpełniej reprezentowane w Bibliotece. Najpierw dotyczy to książek lwowskiej edycji, literatury emigracyjnej (najwięcej Polska i Czechy) i literatury radzieckiej. Reprezentowane tu utwory znanych pisarzy ukraińskich „Розстріляного відродження” (Mykoła Chwyłowij, Mykoła Zerow, Antin Kruszelnyč’kyj, Mykoła Draj-Chmara, Doswitnij Oles’, Bogdan-Ihor Antonycz i inni), reprezentantów różnych nurtów literackich międzywojennego Lwowa oraz różnorodna ukraińska literatura emigracyjna XX wieku.

Wśród galicyjskiej literatury pocz. XX wieku oraz okresu międzywojennego Biblioteka zawiera sporo prac przedstawicieli ruchu artystycznego Młoda Muza, którzy byli krytykowani przez kręgi nacjonalistyczne, co również spowodowało ich słabą popularność w ukraińskim modernizmie [14, s. 173]. Oprócz już omawianych prac członka Młodej Muzy Bohdana Łepkiego w bibliotece znajdują się utwory Wołodymyra Birczaka (*Чорная Індія Молодої музи; На нових землях; Золота скрипка*); Wasyla Paczowskiego (*Срібна земля. Тисячоліття Карпатської України, 1938*), Mychajła Jaskiwa (*Чорні крила; Блискавиці; Казка про перстень; Муза на чорному коні*), głównie lwowskiej edycji.

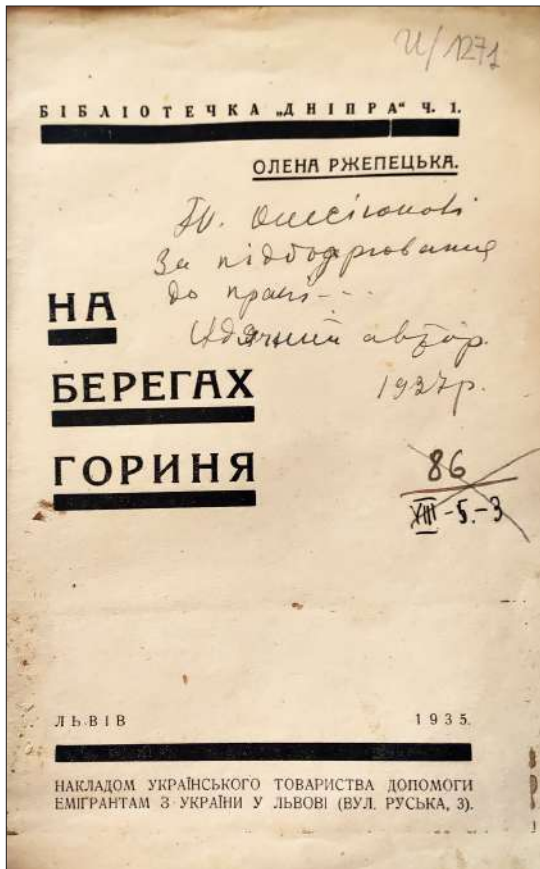
Pracę ideologów ukraińskiego nacjonalizmu Dmytra Doncowa i Jurija Łypy również są reprezentowane w księgozbiorze.

Jedną z konsekwencji porażki rewolucji ukraińskiej z lat 1917–1920 było to, że dziesiątki tysięcy aktywnych działaczy ukraińskich walczących o państwowość ukraińską zostało zmuszonych do opuszczenia swojej ojczyzny. Przywódcy Ukraińskiej Rady Centralnej, UNR i ZUNR, a także znaczna liczba osób wojskowych, społecznych i naukowych, którzy bronili idei suwerennej Ukrainy i nie widzieli swojej przyszłości w Ukrainie radzieckiej, znaleźli schronienie polityczne w wielu państwach europejskich, między innymi w Polsce, Czechach, Austrii, Niemczech, Francji. W Polsce przebywał Rząd Ukraińskiej Republiki Ludowej na czele z Petlurą oraz 30-tysięczna armia ukraińska, która stacjonowała w obozach internowania [15, s. 9]. Spowodowało to, że powstał nowy nurt ukraińskiej literatury, literatury emigracyjnej.

Jak pisze Ola Hnatiuk, w powojennym ukraińskim radzieckim kanonie literackim obowiązywała żelazna zasada wymazania z pamięci wszystkiego, co mogłoby przypominać o ukraińskiej walce niepodległościowej i odmienności mieszkańców Ukrainy zachodniej, wcielonej w 1939 roku do Związku Radzieckiego.[16, s. 23]. To spowodowało, że z wielu bibliotek usuwano przedwojenne wydania galicyjskie. A wydania emigracyjnej literatury, której wielkim atutem był równoległy rozwój w czasie z innymi literaturami europejskimi gdy procesy te zostały zatrzymane na Ukrainie radzieckiej, jeszcze przez długi czas były zakazane w Ukrainie. Na szczęście notujemy odmienną sytuację w Bibliotece Wydziałowej na Uniwersytecie Jagiellońskim, gdzie mimo wpływów polityki te książki przetrwały do dzisiaj. W księgozbiorze przedstawiono wiele utworów pisarzy emigracyjnych jak to: Jurija Łypy, Oleha Olżycza, Natali Lewyćkoi-Cholodnoi, Jurija Daragana, Oleny Telihi, Jurija Kosacza.

Pośród twórczości ukraińskiego modernizmu, co jak pisała o tym Sołomiya Pawłyczko, ma męską twarz [16, s. 11], ważne miejsce posiada także proza kobieca, dość długi czas nieznana lub zakazana w Ukrainie. Biblioteka Instytutu posiada utwory całej plejady ukraińskich modernistek, które zdołały się twórczo zrealizować w okresie międzywojennym, właśnie one reprezentują kobiecą twarz ukraińskiego modernizmu. Różne utwory bardziej znanych pisarek i poetek takich jak Liwyćka-Chołodna, Iryna Wilde, Darija Wikońska, Natalena Korolewa, Sofija Jabłonska, Katria Grynewyczowa i mniej znanych pisarek jak Olena Cygelska, Olena Rzepecka, Kateryna Czertenko-Kostecka wydanych w latach 30-ch bogacą ukraiński księgozbiór.

Mało znana dziecięca pisarka z Bukowiny Czertenko-Kostecka w latach 1933–39 w Czerniwcach wydawała ilustrowany miesięcznik dla dzieci (*Українська «Ластівка»*). Posiadamy jej książkę (*Дівчина Віра і інші качки*). Inna mało znana ukraińska pisarka pochodząca z Żytomierza Olena Rzepecka, była stałą współpracowniczką czasopisma Literaturno-naukowyj Wistnyk w jego kijowskim okresie. Pisarka mieszkała w okresie międzywojennym we Lwowie, gdzie w 1934 roku wyszła drukiem jej książka (*На берегах Гориня*), która znajduje się w ukraińskim księgozbiorze. W utworach pisarki najczęściej uwagi zwrócono na zagadnienia genderowe [17, s. 318]. A propos, ta książka posiada dedykację autorki dla

II. 7. Олена Ржепецька
На берегах Гориня, Львів, 1935.
 Dedykacja niezidentyfikowanej osobie

re pozwalają wyrobić sobie wrażenie wizji Ukrainy w austro-niemieckiej historiografii.

Wiadomo, że Wiedeń, jako stolica cesarstwa od 1772 r. był metropolią ukraińskiej Galicji, gdzie od 1848 r. ukraińska młodzież uczyła się masowo. Po upadku imperium w okresie międzywojennym, a zwłaszcza do połowy lat dwudziestych, Wiedeń był jednym z najważniejszych ośrodków emigracji ukraińskiej [18, c. 60–70]. Oprócz tego w Wiedniu od 1907 roku funkcjonował Instytut Wschodnioeuropejskiej historii, gdzie były koncentrowane badania ukrainistyczne. W naszym zbiorze posiadamy pracę niemieckich naukowców K. Notzela, [19] Otto Kesslera, [20] Paula Ostwalda, [21], Ostmana Ekkeharda [22]. Ciekawy jest tytuł książki Karla Notzela, niemieckiego historyka

niezidentyfikowanej osoby (II. 7). Posiadamy książkę Oleny Cygelskiej, pisarki dziecięcej i działaczki społecznej (*Гануська їде до міста*) oraz książkę ukraińskiej artystki i scenarzystki Natalii Gerken-Rusowej o teatrze (*Героїчний театр*, 1939).

Wartość utworów modernistek wzrasta przede wszystkim z powodu ich całkowitego zapomnienia, na które zostały skazane po II wojnie światowej, co było spowodowane sytuacją polityczną Ukrainy. Na szczęście ukraiński księgozbiór w Krakowie od lat 30-tych posiadał te książki.

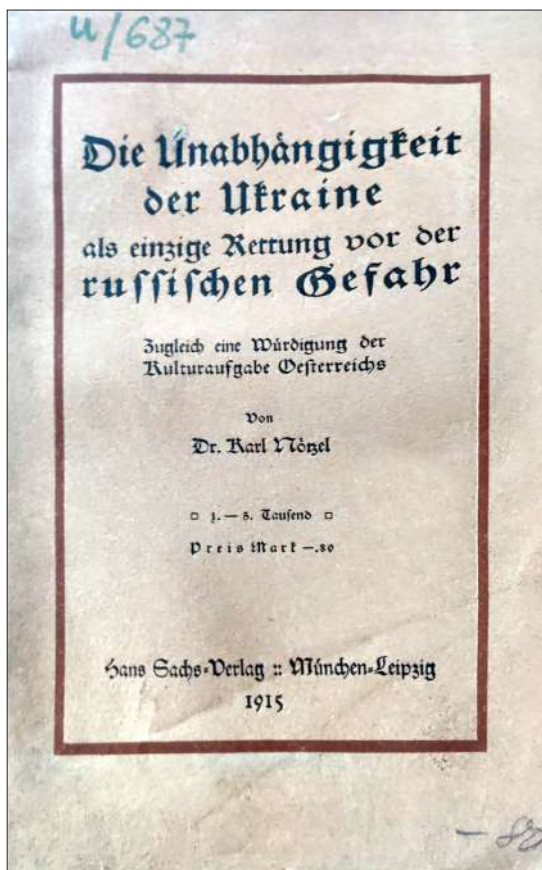
W Bibliotece Katedry Ukrainistyki dobrze reprezentowane są prace austriackich i niemieckich slawistów, które

literatury i rosjoznawcy, bardzo aktualny na dzisiejszym etapie (*Niepodległość Ukrainy jedynym ratunkiem od rosyjskiego zagrożenia: jednocześnie hold dla dziedzictwa kulturowego Austrii*) (Il. 8).

Wśród niemieckojęzycznych książek okresu I wojny światowej przyciąga uwagę utwór ukraińskiego geografa i kartografa Stepana Rudnyckiego, dzięki któremu Ukraina została niemal po raz pierwszy przedstawiona w pracach kartograficznych jako kompletna jednostka przestrzenna. Znajdująca się w księgozbiorze książki, *Ukraina und die Ukrainer*, roku 1914 posiada jedną z takich map.

Na uwagę zasługuje książka szwedzkiego historyka, slawisty, członka Towarzystwa Naukowego imienia Tarasa Szewczenki Alfreda Jensena [23] o Tarasie Szewczenience.

Problematyce ukraińskiej poświęcało uwagę w tym okresie wielu różnych autorów, nie tylko ukraińskich i niemieckich. Biblioteka posiada książki rosyjskiego publicysty, działacza społecznego Sergeja Szczegolewa, które mają wyraźny szowinistyczny charakter (*Українское движение как современный этап южнорусского сепаратизма, Киев, 1912; Современное украинство, его происхождение,*

Il. 8. Nötzel K. Die Unabhängigkeit der Ukraine als einzide rettund vor der russischen Gefahr: Zugleich eine Wurdigung der Kulturanfgabe oesterreichs. Hans Sachs Verlag: Munchen-Leipzig, 1915.

(*Thumaczenie: Niepodległość Ukrainy jedynym ratunkiem od rosyjskiego zagrożenia: jednocześnie hold dla dziedzictwa kulturowego Austrii.*

Незалежність України як єдиний порятунок від російської загрози: водночас данина культурній спадщині Австрії)

пост и задачи, Киев, 1914). Warte podkreślenia, że książka tego autora, w której on postuluje brak odrębnego narodu ukraińskiego była ponownie opublikowana w Federacji Rosyjskiej w 2004 roku⁹.

Mimo tego, że po I wojnie światowej Ukraina nie uzyskała pełnej niepodległości, a Ukraina Zachodnia została włączona do Państwa Polskiego, co z pewnością nie mogło przyczynić się do porozumienia polsko-ukraińskiego, slawiści z Uniwersytetu Jagiellońskiego kontynuowali uzupełnianie księgozbioru ukraińskiego nowymi książkami, które ukazały się zarówno w Polsce, Czechach, jak i w Galicji i radzieckiej Ukrainie. To bez wątpienia była ich wielka zasługa. Pogląd polskich slawistów na kwestię ukraińską ilustruje już sam tytuł jednej z ksiąg księgozbioru *Kilka ogólników o obiektywnej i subiektywnej odrębności „Ukrainy” pod względem językowym, plemennym, narodowym i państwowym. Leopoldi, 1925* autorstwa polskiego slawisty Jana Niecisława Ignacego Baudouina de Courtenay.

Na potwierdzenie założenia, że kompleksowość i chęć jak najpełniejszego ujęcia informacji o Ukraińcach, i to nie tylko na terenie Ukrainy, było cechą charakterystyczną księgozbioru. Należy tu wymienić prace ukraińskiego dziennikarza, historyka i działacza społeczno-polityczny na Dalekim Wschodzie Iwana Swita o Ukraińcach zamieszkających na Dalekim Wschodzie (*Український національний дім в м. Харбіні, 1943*) oraz działacza społecznego, członka zarządu Kubańskiej Rady Narodowej Pawła Sulatyckiego o Ukraińcach Kubani (*Нариси з історії революції на Кубані, 1925*).

Wynika z tego, że księgozbiór ukraiński obejmuje twórczość Ukraińców rozsianych po całym świecie. To duża przewaga nad innymi bibliotekami ukraińskimi, w których książki te przez długi czas były zakazane.

Oprócz utworów literackich w Bibliotece znajdują się dzieła historyczne z okresu międzywojennego, co skłania do ich poszczególnego wyodrębnienia. Są to przede wszystkim prace wybitnych ukraińskich historyków Dmytra Doroszenki, Wiaczesława Lypńskiego oraz mniej znanych historyków – emigrantów Mykoły Andrusiaka (*Звязки Мазени з Станіславом Лециньським і Карлом 12; Мазена і Правобережжя*); Illi Borschaka o Napoleonie (*Наполеон і Україна, 1937; Великий мазепинець Григор Орлик, 1932; Войнаровський, 1939; Іван Мазена, 1933; La légende Historique de l'Ukraine Istoria Rusov, Paris, 1949*).

⁹ <https://politkniga.ru/shegolev-sn-istorija-ukrainskogo-separatizma/>

W zbiorach Biblioteki przechowywano wiele dzieł literackich i historycznych, wspomnienia ukraińskich działaczy społecznych i kulturalnych oraz mężów stanu poświęconych rewolucji ukraińskiej. Jak wiadomo, wielu działaczy Ukraińskiej Republiki Ludowej i Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej wyemigrowało do Polski, Czech itd., gdzie publikowali swoje prace i wspomnienia, które są do dzisiaj cennym źródłem w zakresie ukraińskich walk wyzwolenczych. Są to prace publicystyczne pisarza i działacza społecznego Pawła Chrystiuka (*Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920*); pisarza i dziennikarza Fedora Dudki (*Квіти і кров: фільми української боротьби, 1928; Чорний крик, 1930; Чорторий: фільми української боротьби 1919–20, 1928*).

Dobrze reprezentowana tu twórczość literacka i naukowa mężów stanu: pierwszego premiera Ukraińskiej Republiki Ludowej Wołodymyra Wynnyczuka (*Між двох сил, Київ, 1919; На той бік, Прага 1924; Записки курпатого Мефістофеля, Київ, б.р.*); twórczość literacka ukraińskiego działacza politycznego, Ministra Spraw Ziemi Państwa Ukrainy Wołodymyra Leontowycza (*Оповідання, Львів, 1913; Пани і люди, Львів, 1893*); Ministra Spraw Zagranicznych Ukraińskiej Republiki Ludowej Oleksandra Szulgina (*Нариси з нової історії Європи, Прага, 1925*).

Biblioteka posiada wspomnienia działaczy politycznych Ukraińskiej Republiki Ludowej i Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej, między innymi kierownika Ukraińskiej Republiki Ludowej w okresie Dyktatoratu Issaka Mazepy (*Україна в огні, т. 1–3, Прага, 1942*); Premiera Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej Kostia Łewickiego (*Сильветки наших давніх послів і політичних діячів 1907–1914., Львів, 1937*); Dziennik działacza politycznego, jednego z inicjatorów zwołania Centralnej Rady Jewgena Czykalenki (*Щоденник 1907–1917, Львів, 1931; Спогади 1861–1907, Львів 1925*); Wspomnienia Stepana Szuchewycza, działacza społecznego i brata Romana Szuchewycza (*Невідомий. Повість з повоєнних часів, Львів, 1933; Спомини з українсько-галицької армії, Львів, 1929; Видиши брате мій : 8 міс. серед УСР, Львів, 1930*); Wspomnienia działacza społecznego, dyplomaty, Ministra zdrowia Ukraińskiej Republiki Ludowej na uchodźstwie Modesta Lewickiego (*Казенні діти, Із спогадів лікаря, Відень, 1920*).

Na sam koniec naszego badania warto dodać, że oprócz dzieł literackich i historycznych, księgozbiór posiada również pojedyncze dzieła z zakresu

ekonomii ukraińskiej, teatru, bibliotekarstwa i wielu innych dziedzin: prace ekonomisty Romana Dymińskiego (*Веленпростірне господарство Європи, 1942*); dramaturga Iwana Togobocznego (*Жидівка вихрестка, 1918*); bibliotekoznawcy, pracownika Narodowej Biblioteki Ukrainy im. Wołodymyra Wernadskiego Lewa Bykowskiego (*Великодержавні проблеми України, 1942*).

Wnioski. Reasumując należy zauważyć, że początki księgozbioru ukraińskiego Instytutu Filologii Wschodniosłowiańskiej UJ sięgają XIX wieku, mają bogatą historię, a jego rozwój odbywał się w kontekście ogólnego rozwoju slawistyki polskiej. Wartość zbiorów podkreśla obecność profesorskich darów z autografami i dedykacjami autorów, co czyni go podobnym do księgozbiorów prywatnych. Analiza księgozbioru lat międzywojennych wskazuje, że mimo trudnych w tym okresie stosunków polsko-ukraińskich, pracownicy Studium Słowiańskiego nadal uzupełniali księgozbiór o nowe ukraińskie wydania różnych nurtów literackich. Cechą charakterystyczną księgozbioru tego okresu, jego zaletą jest jego kompletność i złożoność, gdyż szeroko reprezentowane były tu dzieła literackie Galicji, radzieckiej Ukrainy i emigracji ukraińskiej, znane i mało znane dzieła pisarzy ukraińskich. Wiele z tych książek przez długi czas były zakazane w radzieckiej Ukrainie.

Analiza księgozbioru po II wojnie światowej (co pozostało poza naszą uwagą) oraz przechowywane w zbiorze prawdziwe perełki bibliofilskie, potrzebują kolejnych badań.

Список використаних джерел

1. Віднянський С. В. Словянська Бібліотека в Празі. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Slovianska_biblioteka (data wizyty 22.08.2022)
2. Skarżyński M. Geneza i początki Studium Słowiańskiego UJ // *LingVaria Rok XIV (2019) 1 (27)*. S. 11–33. <https://doi.org/10.12797/LV.14.2019.27.01>
3. Mokry W. Powitanie uczestników międzynarodowej konferencji naukowej pt. *Język, literatura, kultura, historia Ukrainy/ Język, literatura, kultura, historia Ukrainy* / pod red. Włodzimierza Mokrego. Kraków. 2003. S. 7–8.
4. Mokry W. Wątek ukraiński w życiu i badaniach naukowych J. Janowa, W. Jakubowskiego i R. Łuźnego oraz ich poprzedników, nauczycieli i współpracowników w Uniwersytecie Jagiellońskim // *Język, literatura, kultura, historia Ukrainy* / pod red. Włodzimierza Mokrego. Kraków. 2003, S. 15–28.

5. Kix O. Українська проблематика у діяльності Слов'янського клубу у Кракові і на сторінках щомісячника «Слов'янський світ» у роки 1901–1914 // *Język, literatura, kultura, historia Ukrainy/ pod red. Włodzimierza Mokrego*. Kraków. 2003. S. 133–145.
6. Lucjan Malinowski (1839–1898) – polski językoznawca, profesor Uj, dyrektor Seminarium Słowiańskiego. URL: https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/74423/bubak_lucjan_malinowski_1839-1898_2000.pdf?sequence=1&isAllowed=y S.82 (data wizyty: 10.06.2021)
7. Waśko A. Józef Tretiak (1841–1923) // *Złota księga - Uniwersytet Jagielloński* : URL: https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/74749/wasko_jozef_tretiak_1841-1923_2004.pdf?sequence=1&isAllowed=y (data wizyty: 9.09.2021)
8. Rygielska M. Monografia Ignacego Lubicz Czerwińskiego „Okolica Za-dniestrzka. Wrocław, 2019.
9. Gwioździk J. Druki z 1 połowy XVI w. z kolekcji Zygmunta Czarneckiego w zbiorach lwowskich // “*Bibliotheca Nostra. Śląski Kwartalnik Naukowy*” 2014, nr 4. S. 70–83.
10. Українські нотні видання у фонді Харківської Державної Наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка (1864–1923) Друкований каталог. Харків. 2012. с. 93 URL: <https://en.calameo.com/read/0006329450c1eb1e13b7c> (data wizyty: 3.09.2022)
11. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0000775> (data wizyty: 28.09.2021)
12. Frączek Z. Oświatowa, kulturalna i towarzyska działalność stowarzyszenia wzajemnej pomocy kupców i młodzieży handlowej we Lwowie w latach 1866–1912 // *Resovia sacra*, R. 28 (2021). URL: <http://docplayer.pl/227870010-Oswiatowa-kulturalna-i-towarzyska-dzialalnosc-stowarzyszenia-wzajemnej-pomocy-kupcow-i-mlodziezy-handlowej-we-lwowie-w-latach.html> (data wizyty: 16.09.2021) <https://doi.org/10.52097/rs.2021.75-87>
13. Sirota L. Михайло Рудницький і українські письменники-дебютанти // *Slavia orientalis*. Tom LX. nr 1. rok 2011. S. 49–66.
14. Hnatiuk O. Ukraińsko-polskie związki literackie w okresie międzywojennym // *Język literatura, kultura, historia Ukrainy*, pod red. Włodzimierza Mokrego. Kraków. 2003. S. 173–194.
15. Портнов А. Науково-освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939). Львів, 2005.
16. Hnatiuk O. Wstęp. Kobieta twarz ukraińskiego modernizmu // *Modernietki*. Antologia ukraińskiej prozy kobiecej okresu międzywojennego. Warszawa. 2017. S. 9–25.

17. Modernistki. Antologia ukraińskiej prozy kobiecej okresu międzywojennego. Warszawa. 2017. S. 317–318.
18. Потульніцький В. Огляд фондів україніки архівів і бібліотек Відня // Українсько-австрійські культурні взаємини другої половини XIX – початку XX століття // Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей; Посольство Австрійської Республіки в Україні; Чернівецька міська рада; Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Київ ; Чернівці 1999. С. 60–70.
19. Nötzel K. Die Unabhängigkeit der Ukraine als einzide rettund vor der russischen Gefahr: Zugleich eine Wurdigund der Kulturanfgabe oesterreichs. Hans Sachs Verlag: Munchen-Leipzig, 1915.
20. Kessler O. Die Ukraine. Beiträge zur Geschichte, Kultur und Volkswirtschaft hit einer ubersichtskarte der Ukraine, Munchen, 1916.
21. Ostwald P. Die Ukriane und die ukrainische Bewegung : Mit einer Kartenskizze, das gebiet der Ukraine darstellend. Essen : G.D. Baedeker, 1916.
22. Ekkehard O. Russlands Fremdvölker, seine Stärke und Schwäche. München, 1915.
23. Jensen A. Taras Shewczenko ein Ukrainsches dichterleben, Wien, 1916.

Valentyna Los,
PhD in Humanities,
Librarian of the Library of the Faculty of Philology,
Jagiellonian University
(Cracow, Poland)
e-mail: los_v@ukr.net

Ukrainian book collection of Library of Philology Faculty of Jagiellonian University: brief outline

The purpose of this article is to present the history of the book collection in the Ukrainian Library of the Jagiellonian University's Faculty of Philology, to analyze the methods of acquiring books, their distribution, characteristics of the book collection content with particular emphasis on the ones from the 19th and early 20th centuries and the interwar period. **The methods** of the retrospective, comparative and systematic analysis of the book collection are used. **Scientific novelty:** an attempt was made to fill the gaps in the research of Ukrainian book collections abroad, including the faculty library of the Jagiellonian University, which are still on the margins. Books containing gift inscriptions by M. Maksymowycz, P. Kulisz, B. Lepki, Ostap

Makowa, and many other Ukrainian writers were examined. **The most important conclusion of the article** is to familiarize the reader with the history and content of the Ukrainian book collection at the Jagiellonian University. Based on the analysis of the book collection, it was possible to highlight the history of the Ukrainian book collection, which was closely related to the development of Slavic studies at the University. The conducted analysis of gift inscriptions and library stamps shows that the beginnings of the Ukrainian book collection date back to the 19th century, and that it aroused the interest of the professors of the Jagiellonian University, who committed the collection with their gifts. Dedication of Ukrainian writers to Professor of the Jagiellonian University J. Treciak also points to the relationship between Ukrainian and Polish literary circles at the beginning of the 20th century. The analysis of the book collection in the interwar period shows that, despite the difficult Ukrainian-Polish relations at that time, the employees of the Slavic Studies Department continued to supplement the book collection with new Ukrainian editions of various literary trends. A characteristic feature of the book collection of that period, its advantage is its completeness and complexity, as the literature of Galicia, Soviet Ukraine, and Ukrainian emigrants, as well as well-known and little-known books of Ukrainian writers were widely represented here. Many of these books were banned in Soviet Ukraine for a long time.

Key words: Ukrainian book collection, Library of the Department of Ukrainian Studies at the Jagiellonian University, Slavists, Literature of the interwar period, Ukrainian emigration literature, Author dedications, Library fragments.

Валентина Едуардівна Лось,

кандидат історичних наук,

бібліотекар Бібліотеки факультету філології,

Ягеллонський університет

(Краків, Польща)

e-mail: los_v@ukr.net

Українська книгозбірня Бібліотеки Філологічного відділу Ягеллонського університету: коротка характеристика

Мета статті: представити історію української книгозбірні Бібліотеки Філологічного відділу Ягеллонського університету, способи надходження книг, їхнє опрацювання, а також охарактеризувати склад книгозбірні, акцентуючи увагу на книгах XIX – початку XX ст. та літературних творах міжвоєнного періоду. У роботі використано **методи** ретроспективного, порівняльного та системного аналізу книгозбірні. **Новизна.** Здійснено спробу заповнити прогалини в

дослідженні українських книгозбірень за кордоном, зокрема Бібліотеки Філологічного відділу Ягеллонського університету, яка досі залишається на маргінесі. Представлено книги з автографами і дарчими написами М. Максимовича, П. Куліша, Б. Лепкого, О. Макова та інших українських письменників. Найважливішим **висновком** роботи є ознайомлення читача з історією та складом української книгозбірні Ягеллонського університету, яка була тісно пов'язана з розвитком славістики в університеті. Проведений аналіз дарчих написів і бібліотечних печаток свідчить про те, що зародки української книгозбірні сягають XIX ст. Книгозбірня була у сфері зацікавлень професорів Ягеллонського університету, які поповнювали її своїми дарами. Книги українських письменників, присвячені проф. Ягеллонського університету Юзефу Третьяку, є ілюстрацією співпраці українських і польських літературних кіл початку XX ст. Аналіз книгозбірні міжвоєнного періоду показує, що, незважаючи на складні українсько-польські відносини того часу, співробітники Слов'янського Студіуму продовжували поповнювати книгозбірню новими українськими виданнями різних літературних напрямів. Характерною рисою книгозбірні цього періоду є повнота і комплексність, оскільки тут широко представлена літературна творчість Галичини, радянської України та української еміграції – як відомих, так і маловідомих її представників. Багато з цих книг тривалий час були заборонені в радянській Україні.

Ключові слова: українська книгозбірня, Бібліотека кафедри Україністики Ягеллонського університету, славісти, література міжвоєнного періоду, українська еміграційна література, дарчі написи, бібліотечні печатки.

*Стаття підготовлена 20 травня 2022 року;
подана до друку 9 червня 2022 року.*

КОДИКОЛОГІЯ ТА КОДИКОГРАФІЯ

УДК 655.534:09(477)''13/17''

<https://doi.org/10.15407/rksu.29.195>

Олена Михайлівна Гальченко,

*кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник
відділу кодикології та кодикографії Інституту рукопису,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)*

ORCID 0000-0003-1020-4675

e-mail: irnbuv@gmail.com; Galchenko@nbuv.gov.ua

Світлана Володимирівна Зінченко,

*кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник відділу рукописів і стародруків,
Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького
(Львів, Україна)*

ORCID 0000-0003-1014-0309

e-mail: zincenosvitlana684@gmail.com

ТИПОЛОГІЯ КНИЖКОВИХ ЗАСТІБОК НА УКРАЇНСЬКИХ КИРИЛИЧНИХ ПАМ'ЯТКАХ XIV–XVIII СТОЛІТЬ

Мета роботи. Дослідити види застібок на українських оправах XIV–XVIII ст. та визначити найбільш типові для зазначеного періоду. **Методологія дослідження** передбачає використання статистичного, порівняльного та емпіричного методів, комплексне використання котрих дозволяє встановити час та місце поширення різних типів застібок як для окремої пам'ятки,

так і для цілісного зібрання. **Наукова новизна.** Проведено аналіз існуючих публікацій, присвячених вивченню середньовічних книжкових застібок. Здійснено спробу уніфікації термінології, що застосовується при їх описуванні. Вперше виконано детальне візуальне, техніко-конструктивне та іконографічне вивчення застібок XIV–XVIII ст., визначено найбільш

розповсюджені типи та хронологічні межі їх уживання. **Висновки.** Дослідження дозволило визначити основні конструктивні типи застібок, притаманні українським оправам періоду Середньовіччя та Ранньомодерної доби. Межі їх уживання чітко пов'язуються з конструктивними типами оправи, що поширювалися українськими землями в різні історичні періоди. Зокрема, вдалося виокремити типи застібок, характерні для українських оправ київського та галицького регіонів. Від середини XVI ст. поява книгодрукування на теренах України сприяла запровадженню готичного типу оправи. Разом з нею отримують поширення застібки на пробій, що стають домінуючими, але остаточно не витісняють шпенькові. Найдовше традиція використання оправ та застібок візантійського типу затрималася в Галичині – до кінця XVII ст. Це пов'язано як з домінуючими позиціями Православної Церкви в цьому ре-

гіоні, так і з відсутністю друкарень на території Перемишльської єпархії і відносно невеликою їх кількістю у Львівській. Пошук оптимальних засобів удосконалення застібок сприяв появі нових підтипів у межах уже існуючих. Їх виявлення потребує подальшого поглиблення досліджень. Це дозволить визначити типові ознаки, притаманні застібкам інших регіонів України, й уточнити хронологічні та регіональні межі їх появи та поширення. Дослідження висвітлює низку додаткових питань, пов'язаних з виробництвом та розповсюдженням певних типів і підтипів застібок, що відкриває нові напрями їх подальшого вивчення.

Ключові слова: типологія книжкових застібок, застібка на шпеньок, застібка на пробій, суцільнометалева застібка, шпеньок, пробій, пробій на шпильці, тричастинний плетений ремінь, прикріпа, корінь ремня.

Актуальність теми дослідження. Книжкові застібки – це невід'ємний елемент будь-якої давньої книги у формі кодексу. Їхня поява обумовлена запровадженням нового матеріалу для письма – пергамену. Застосування застібок запобігало деформації аркушів пергаменних кодексів при зміні температури та вологості навколишнього середовища, а також довільному розкриттю книг у процесі користування.

Застібки стали настільки невід'ємною частиною середньовічних оправ, що їх продовжували використовувати навіть у XV та XVI ст., коли папір остаточно витіснив пергамен з ужитку та зробив застібки практично не потрібними. Проте в деяких країнах Східної Європи застібки

при оправленні книг релігійного змісту застосовували й пізніше – як да-
нину старим традиціям, зокрема для підкреслення сакрального значен-
ня книги та для потреб обрядовості. Якщо на початкових етапах станов-
лення інтролігаторства необхідність застібок на оправах обумовлювала-
ся функціональною потребою, то у XVIII–XIX ст. вони стають вже суто
декоративним, оздоблювальним елементом розкішних оправ, перетво-
рюючись на витвір ужиткового мистецтва. Саме в такій якості ставлять-
ся застібки на сучасні оправи подарункових видань.

Конструкція європейських середньовічних оправ не лишалася не-
змінною з плином часу, що також відбивалося на конструкції та фор-
мі застібок, притаманних кожному з конструктивних типів цих оправ, які
побутували за часів Середньовіччя та Ранньомодерної доби. Кожному з
історичних типів оправ властивий певний набір конструктивних ознак,
що різнить їх між собою. Для кожного типу середньовічної оправи ха-
рактерні свої тип та конструкція застібок. У той же час застібки одного
типу, створені одночасно в різних країнах, можуть мати деякі відмінно-
сті у формі, розмірі, оздобленні та розташуванні їхніх складових частин,
що вирізняють оправи певних країн та регіонів.

Саме вивчення цих спільних ознак та відмінностей не тільки дозво-
ляє співвіднести окремі середньовічні оправи на кириличних пам'ятках
з певним типом застібок, характерним для конкретних хронологічних пе-
ріодів, але й визначити їхню географічну приналежність (регіон, краї-
ну, місто, інтролігаторську майстерню), а в деяких випадках навіть вста-
новити майстра. Застібки можуть розповісти багато цікавого про істо-
рію побутування книги, а подеколи стати в нагоді при визначенні часу та
місця створення не тільки книжкових оправ, а й власне рукописних книг
та стародруків, які в них оправлені.

Аналіз досліджень і публікацій. Витоки вивчення застібок як
складників середньовічної книжкової фурнітури припадають на остан-
ню третину XIX ст. Ці дослідження першими розпочали історики мис-
тецтва з німецькомовних країн, а на початку XX ст. до них долучили-
ся бібліотекарі та палітурники. Від 1980-х років студіювання книжкових
оправ та їхньої фурнітури все більше стає прерогативою реставраторів
книг та фахівців з історії інтролігаторства й палітурництва – переваж-
но англійців та голландців. Як і їхні попередники, у своїх роботах вони

орієнтувалися на типологію книжкових застібок та фурнітури, що дозволяло використовувати їх для датування і локалізації книжкових оправ, які надходили на реставрацію [1]. І до сьогодення більшість видань, присвячених книжковим застібкам, виходять англійською, голландською та німецькою мовами. Переважна більшість із них репрезентована у зведеній бібліографії, представленій на сайті Американського Інституту Консервації [2]. Вона систематизована за окремими тематичними рубриками (загальні роботи, бази даних та цифрові колекції, питання класифікації та термінологія, за територією та часом побутування, за особливостями чи типом тощо). Окремі із зазначених джерел анотовані (наводяться коротка характеристика вказаної інформації та сторінки її розміщення). Серед них найбільш цікавими для вітчизняних дослідників будуть праці, присвячені термінології [3]¹, типології, видам та конструктивним особливостям середньовічних книжкових застібок [4–7]. Саме ці питання й досі є актуальними як для західноєвропейських, так і для українських дослідників книжкових оправ. У згаданій бібліографії зовсім не представлені праці російською та українською мовами. Їх небагато, всі вони стосуються реставрації середньовічних оправ і з різним ступенем деталізації торкаються питань конструкції та реставрації книжкових застібок на них [8–10].

У зведеній бібліографії не зазначені роботи, присвячені застібкам оправ кириличних рукописних книг та стародруків, створених на теренах Східної Європи. Їхнє вивчення почалося відносно недавно, чим і пояснюється незначна кількість публікацій з цієї тематики. Основними дослідниками застібок як у Західній, так і у Східній Європі є реставратори [8, с. 68–69; 9–12], кодикологи [13, с. 180–183; 14], мистецтвознавці та етнологи [15–17]. Основну увагу при вивченні застібок російські дослідни-

¹ Праця Адлера [3] на сьогодні є найбільш повною та цікавою в термінологічному аспекті. Автором здійснено спробу стандартизувати термінологію з описування книжкових застібок і фурнітури. Наводяться всі види застібок, що зустрічаються на книжкових оправах німецького, італійського та голландського походження від VIII до XX ст. **Всі наведені терміни супроводжуються ілюстраціями**, які фахово та вичерпно пояснюють, про що саме йдеться. Щоб уникнути плутанини, авторські терміни протиставляються та порівнюються з тими, що використовуються у традиційній літературі, а також з їхніми еквівалентами голландською, англійською, французькою та італійською мовами.

ки звертали на їхні форму та характер оздоблення, що притаманні оправам книжок, які побутували на півночі Росії [14–16] та в середовищі старообрядців [15, 16]. Суто технічним питанням технології виробництва та оздоблення книжкових застібок присвячені дослідження С. А. Кудрявцева, результати яких були виголошені на наукових конференціях у 2017–2019 рр.²

Студії українських фахівців обмежуються лише статтею Ю. С. Стемпицької, що є публікацією виступу дослідниці на Міжнародній науково-практичній конференції «Ерделівські читання» (Ужгород, 13–14 травня 2014 р.). В ній авторка оприлюднила результати своїх досліджень книжкової збірки Львівської національної наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника та запропонувала таблицю для детального описування застібок, яка дозволила оптимізувати роботу з їх вивченням та виявити нові види застібок, нетипових для українських кириличних пам'яток [17].

Мета дослідження. Встановити, які типи застібок були характерними для книжкових оправ XIV–XVIII ст., створених на теренах України, та були найбільш уживаними на оправах кириличних пам'яток. Дослідити їхні конструкцію, складові частини, характер кріплення й оздоблення та виявити спільне і відмінне із західноєвропейськими зразками зазначеного періоду. Провести аналіз застібок, виявлених на українських оправах, та визначити, які типи західноєвропейських застібок стали найбільш уживаними на теренах України, виявити ступінь їх розповсюдження та окреслити ознаки, що відрізняють їх від застібок на оправах білоруського та російського походження.

Джерелом дослідження стали середньовічні оправи кириличних манускриптів та стародруків зазначеного періоду з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ), Львівської національної наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника (далі – ЛННБ), Національного музею у м. Львові ім. митрополита Андрея Шептицького (далі – НМЛ), а також фото окремих книжкових оправ, що зустрічаються в каталогах та монографіях, присвячених вивченню кириличних писемних пам'яток.

² Тези тільки одного із трьох виступів доступні для ознайомлення в Інтернеті [12].

Виклад основного матеріалу. Книжкова застібка – це пристосування для скріплення країв кришок книжкової оправи, яке складається з двох частин, розташованих на верхній та нижній кришках. У закритому стані застібки щільно стискають аркуші книжкового блока між собою, фіксуючи їх у незмінному положенні, що запобігає деформації аркушів блока при перепадах температур та коливаннях вологості середовища [13, 180]. Застібки на кириличних оправах були невід’ємним атрибутом до середини XVIII ст., коли картон остаточно витіснив дерево при виготовленні кришок оправ. Застосування картону призвело до відмови від вживання застібок при оправленні книг³, але не припинило їх використання остаточно. Навіть у XIX ст. застібки, як данину давній традиції, продовжували ставити на оправи з дерев’яними кришками (переважно на Євангеліях). Старообрядці і в XX ст. оправляли свої церковні книги за традиціями XVII ст. і ставили на них застібки [15, 16].

Більшість середньовічних кириличних книг, що мають оправи із застібками, дійшли до сьогодення або зовсім без них (від них лишилися тільки сліди), або вони збереглися фрагментарно (зазвичай від них лишаються шпеньки, пробої, прикріпи та фрагменти ремінів). Більшість застібок, збережених на книгах XIV–XVII ст., поновлювались у XVIII – на початку XX ст. при реставрації книжкових пам’яток. Маючи певні спільні риси із західноєвропейськими аналогами, застібки на оправах кириличних пам’яток мають певні відмінності у формі та часі вживання, що вирізняє їх з-поміж інших середньовічних оправ і дозволяє виділити в окрему групу.

Як уже зазначалося, застібки від самого початку були невід’ємною частиною середньовічних оправ, але перші згадки про них на теренах Східної Європи зустрічаються в писемних джерелах тільки від XVI–XVII ст. Це переважно описи церковного майна, на деякі з них посилаються у своїх працях П. К. Симоні [18], П. П. Курінний [19], В. В. Калугін [20–23]. Вони засвідчують, що крім терміна «застібка» у вжитку були й інші назви, близькі за значенням.

³ Так, в українських книгосховищах наявні поодинокі випадки, які не отримали значного поширення, коли складові частини застібок (пробої та ремінні накидні частини) кріпилися до картонних кришок за допомогою заклепок.

Зокрема, в українських джерелах зустрічається щонайменше ще п'ять назв: клязурки (від лат. *clausēre* – замикати або італ. *klouso* – замок), клябзурки (від лат. *clabsura* – обмежувати, огороджувати), запо-на, фермуар (від. фр. *fermoir* – застібка), аграф (від. старофр. *agrafe* – зажим, скріпка, гачок, застібка), на що звернув увагу П. П. Курінний, досліджуючи книжкові оправы Києво-Печерської Лаври (далі – КПЛ) [19, с. 36]. З огляду на відсутність на сьогодні уніфікованої термінології з історії інтролігаторства, при вивченні книжкових застібок використовувалися терміни, наведені в монографії О. М. Гальченко [13, с. 180–184].

Традиційно застібки на оправах східнослов'янських кириличних книг розміщувалися вздовж бічного обрізу (найчастіше їх було дві). Залежно від розміру книги їхня кількість коливалася від однієї (маленький формат) до п'яти (на книгах великих розмірів). При великих розмірах книги застібки могли розташовуватися й на коротких обрізах, а по бічному обрізу їхня кількість могла сягати трьох [див.: ІР НБУВ, ф. 306, № 307].

Незалежно від типу застібки, вона складається з двох частин – фіксуючого елемента (шпеньок або пробій), що розміщувався на верхній кришці, та накидної частини, яка складалася з ремня, один кінець котрого (корінь застібки)⁴ кріпився до нижньої кришки, а інший закінчувався кільцем або металевим наконечником у вигляді пластини з гачком чи кільцем (очком), що накидається на фіксуючий елемент (Рис. 1). Іноді реміні замінювалися суцільнометалевими пластинами на вертлюзі (Рис. 2 в). Подібна практика є характерною для оправ, виготовлених на замовлення, і зазвичай подібні застібки зустрічаються тільки на окладних оправах.

Матеріалом для виготовлення металевих складових застібок, незалежно від їх типу, слугували мідь та її сплави⁵. Упродовж Середньовіччя

⁴ Корінь ремня – кінець ремня застібки, завдяки якому він кріпився (приби- вався) до нижньої кришки оправы. Його довжина зазвичай не перевищува- ла 25–30 мм.

⁵ З огляду на те, що об'єктом нашого дослідження не є дорогі окладні оправы, ми не будемо зупинятися на матеріалах, що правили за основу для них. Застібки цих оправ можуть стати темою окремого дослідження, адже їхні форма, спосіб виготовлення та оздоблення могли кардинально

та епохи Відродження латунь (мосяж) була найпоширенішим металом для виготовлення застібок. Зрідка, але зустрічаються, за спостереженням С. О. Кудрявцева [12, с. 22], також бронза, мідь, томпак і напівтомпак⁶. При кустарному виготовленні або при поновленні втрачених частин застібок могли застосовувати залізо, бляху, цинк тощо. Зазвичай застібки із цих матеріалів містяться на оправах, що поновлювалися у XVIII–XIX ст.

Різними були й техніки виготовлення застібок: кування, лиття, випилювання (вирізання) з плоскої пластини, штампування. При цьому їх поверхня могла лишатися гладкою, без прикрас, або додатково оздоблюватися в різних техніках – тиснення, гравірування (гравіювання), карбування, прорізування, продряпування (ритування) тощо. Застібки могли виготовлятися як кустарним способом (у монастирях), так і на замовлення в ремісників, що займалися обробкою металів. На сьогодні важко сказати, які ремісничі професії були дотичними до виробництва застібок та металевої фурнітури для книжкових оправ, на яких умовах вироблялася та де продавалася ця продукція. Це питання майбутніх досліджень.

Також слід зазначити, що металеві складові застібок виконувалися тільки в одній техніці, наприклад, лиття або вирізування. Одночасне застосування на оправі застібок, виконаних з різних матеріалів (наприклад, мосяж – залізо) або в різних техніках (лиття – вирізування), є безпосередньою вказівкою на їхнє пізніше поновлення. Виняток із цього правила становить лише кріпильна пластина, за допомогою якої металевий наконечник ремня (пластина з гачком або кільцем) кріпився до ремня застібки і яка зазвичай у вжиткових оправах робилася із заліза (Рис. 3, № 4).

відрізнятися від основної маси застібок, що використовувалися для повсякденного вжитку.

⁶ Томпак (фр. *tombac*, від малайск. *tambaga* – мідь), або бакунт (народна назва), – різновид латуні зі вмістом міді 88–97 % і цинку – до 10 %. Має високу пластичність, антикорозійні й антифрикційні властивості, легко обробляється тиском у гарячому та холодному стані. Добре покривається емаллю чи позолотою. Зовні має золотистий колір, і візуально його не завжди можна відрізнити від золота. Був відомий ще південноамериканським доколумбовим цивілізаціям, зокрема перуанській цивілізації Моче. До європейського вжитку введений лондонським годинникарем Крістофером Пінчбеккером на початку XVIII ст. Напівтомпак – так називають сплави міді зі вмістом цинку 10–20 %.

Шкіряні ремені, якими накидні частини застібок кріпилися до нижньої кришки, були двох видів: тричастинні плетені та пласкі. Перші характерні тільки для одного типу – класичних візантійських застібок. На їхній конструкції ми зупинимося нижче, при аналізі цього типу застібок. Для всіх інших виявлених типів застібок притаманні пласкі ремені, які зазвичай вироблялися із шкіри того ж виду, ґатунку та кольору, що й покриття оправи. Вживання шкіри іншого кольору та виду є прямою вказівкою на поновлення або повну заміну застібок. Їхня ширина залежала від розміру книги, на яку вони ставилися, і могла коливатися від 15 до 30 мм, а товщина – незалежно від конструкції ременя – не перевищувала 2–2,5 мм. Довжина відповідала товщині оправи (товщина поволочених кришок + товщина книжкового блока) + 25–30 мм (корінь ременя). Для з'єднання між собою країв та шарів ременя на українських оправах застосовували тільки клей і ніколи – з'єднання нитками, що доволі часто зустрічається на західноєвропейських оправах каролінгської [5, Fig. 7.30, g, h, l, Fig. 7.31, a, c] та романської [5, p. 167, Fig. 8.23] конструкцій. Власне конструкції (способи складання заготовки) ременя застібки на оправах кириличних книг розрізняються між собою товщиною застосованої шкіри, послідовністю формування (складання) заготовки майбутнього ременя та наявністю зміцнюючої прокладки у ньому [13, с. 182, рис. 80]. На рис. 4 наведені схеми та описання конструкцій чотирьох типів ременів та їхніх варіантів, які найчастіше зустрічаються на українських середньовічних оправах.

За способом кріплення ременів до кришок розрізняють: накладний ремінь – накладався зовні на покриття кришки та прибивався до неї (Рис. 5 а), та врізний ремінь – для нього в дошці обов'язково робилося спеціальне гніздо прямокутної форми, в якому розміщувався корінь ременя (Рис. 5 б). Гніздо було на кілька міліметрів більшим від ширини ременя, глибина відповідала його товщині, а довжина дорівнювала кореню ременя. Щоб ремінь не виступав за кришку в закритому стані, на торці кришки робилося заглиблення, глибина якого відповідала його товщині, а ширина на кілька міліметрів перевищувала його ширину [13, рис. 77]. Після поволочування кришки шкірою в місці розташування гнізда робився повздовжній щілинний розріз (дещо більший за ширину

ременя). Через нього корінь ремня заводився під покриття та розміщувався у гнізді, а потім зверху прибивався до нижньої кришки маленькими цвяхами з округлими чи плоскими голівками або фіксувався заклепками. Їх кількість могла коливатися від одного до чотирьох (*Рис. 5, № 2, 5, 6*). Для більш міцного кріплення до кришки корінь ремня міг додатково фіксуватися зверху прикріпою – пластиною прямокутної, ромбічної або фігурної форми. Її підкладали під цвяхи для запобігання проривання ними покриття у процесі користування книгою (*Рис. 5, № 1, 3, 4*). Найчастіше застосовувалися прикріпи видовженої прямокутної форми з прямими або зрізаними кутами [див.: ІР НБУВ, ф. І, № 5407], що прибивалися двома цвяхами. Прикріпи квадратної або ромбічної форми з одним цвяхом найчастіше застосовувалися для ременів, ширина яких не перевищувала 20 мм [див.: ВСРВ НБУВ, Кир. 19 п, Кир. 30, Кир. 667 п, Кир. 1117 п, Кир. 118 п]. Фігурні прикріпи трапляються на оправах, застібки яких поновлювались у XVIII та XIX ст.

Досить часто на шкіряних оправах XVII–XVIII ст., виготовлених у палітурній майстерні КПЛ, для закріплення ременів вживалися декоративні цвяхи, литі голівки яких виконані у формі розкритої квітки з вузькими листочками між пелюстками [див.: ВСРВ НБУВ, Кир. 239 п, 623 п, 508 п]. Кількість пелюсток у квітці могла коливатися від чотирьох до семи (*Рис. 5, № 8*). Подібний цвях міг бути як самостійним засобом кріплення ремня, так і таким, що додатково вбивається по центру між залізними цвяхами з плоскими голівками, якими кріпилися реміні. Якщо кришки оправи оздоблювалися тисненням, то зазвичай реміні застібки також оздоблювалися вздовж його країв з лицьового (зовнішнього) боку. Оздоблення виконувалося сліпим тисненням, тисненням золотом або одночасним поєднанням обох цих видів. Для тиснення застосовували дорожки різної товщини, вузькі накатки з геометричним та дрібним квітчастим орнаментом, поверхнички. На оправах, виготовлених на замовлення, що мали рясне тиснення на кришках оправи, додаткові орнаментальні лінії могли йти посередині ремня або повністю покривати його поверхню.

У словнику Адлера наведені всі типи застібок за способом змикання фіксуючих частин, які зустрічаються на книжкових оправах різного при-

значання [3]. Для оправ кириличних книг характерними є два основних типи – застібка на шпеньок та застібка на пробій. Основою для такої систематизації став спосіб змикання (скріплення, з'єднання) між собою складових частин застібки – фіксуючого елемента (шпеньок або пробій) та накидної частини. Те, що застібки обох типів співіснували на одних і тих само теренах України, засвідчують й археологічні розкопки⁷. Зупинимось дещо детальніше на кожному із зазначених типів.

Застібка на шпеньок

(шпенькова застібка, накидна застібка, застібка «в петлю»)

(Рис. 2)

На українських землях зустрічалися три основних підтипи застібок на шпеньок: класична візантійська, застібка на накладний шпеньок та застібка на вертлюзі. Саме однотипний спосіб змикання між собою складових частин застібки став основою для об'єднання їх в одну групу, хоча зовні вони мають відмінності як за формою, так і за способом кріплення до кришок.

Візантійська застібка (Рис. 2 а) є характерною для оправ рукописних кириличних кодексів на пергамені або папері періоду пізнього Середньовіччя (X–XV ст.)⁸ [9, с. 49] і початку Ранньомодерної доби (XVI–XVII ст.), створених на теренах Київської митрополії [11], основою для яких слугувала візантійська техніка оправлення, що прийшла на східнослов'янські землі разом з кириличною писемністю.

⁷ Окремі елементи застібок різної конфігурації (шпеньки, пробої, кільця, гачки) часто знаходять під час археологічних розкопок як у Західній Європі, так і в Україні. Останні з подібних знахідок були зроблені у 2018–2019 рр. на території церкви Спаса на Берестові в Києві; зараз вони зберігаються в колекції археологічних знахідок Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника [24]. Наведені фото засвідчують, що за формою вони не відрізняються від застібок, поширених у Західній Європі за часів Середньовіччя.

⁸ Найдавніші українські первинні оправы, що дійшли до сьогодення, датуються XIV ст. і походять із Західної України. Про те, що книжкова справа мала значне поширення на українських землях ще за часів Київської Русі, свідчать елементи книжкових застібок XI–XIII ст. (шпеньки, петлі), виготовлені зі срібла та бронзи, які регулярно знаходять під час археологічних розкопок на території Києво-Софійського собору. Останні з подібних знахідок були виявлені у 2021 р. [27].

Традиційна система цієї застібки – кільце на тричастинному плетеному реміні, що накидалося на шпеньок, вмонтований (вбитий) у торець верхньої кришки. Металевий литий або кований шпеньок за формою нагадує кинджал або двосічний ніж. З металу відливалось й кільце, що накидалося на шпеньок. Фактично це було не зовсім кільце, а кільце з полицею-кріпленням внизу для протягування ремня, тобто так зване «кільце-стремено» (англ. Stirrup ring) (Рис. 6). Подібні кільця від застібок досить часто зустрічаються під час археологічних розкопок [9, рис. 22; 27] і широко представлені в експозиціях музеїв України, Литви та Росії. Ремінь застібки протягувався через кільце, розрізався з обох країв на три вузькі смужки однакової ширини. На кожній смужці робили перфорацію – повздовжні надрізи в кілька міліметрів через певні інтервали. Потім кожна пара смужок з'єднувалася між собою шляхом протягування кінця верхньої смужки через надріз нижньої (парної до неї). Після протягування відбувалася зміна розташування смужок – нижня опинялася зверху, а верхня під нею. Процес протягування повторювався. Внаслідок такого послідовного протягування смужок вони з'єднувалися між собою та утворювалася плетінка, що зовні нагадує «косичку». Після з'єднання між собою всіх смужок ремня утворювався тричастинний ремінь, що складався з трьох плетених «косичок», кінці яких через наскрізні отвори протягувалися на зворот нижньої кришки, де й закріплювалися. Отвори для тричастинного ремня могли розташовуватися на одній відстані вздовж бічного обрізу або мали вид рівнобедреного трикутника. В останньому випадку довжина центральної «косички» була на 10 мм більшою за бічні (Рис. 1, № 7).

Застібки на первинних оправах кодексів XIV–XVII ст. зі Львівської та Перемишльської єпархій завжди розміщувалися по бічному обрізу, зазвичай їх є дві, зрідка – одна [див.: НМЛ, Ркк-190, Ркк-327, Ркк-469, Ркк-773]. Хоча на давніх оправах X–XIII ст., що не дійшли до сьогодення, їх могло бути й чотири: дві по бічному обрізу і по одній на верхньому та нижньому, про що свідчать зображення кодексів у руках святих на давніх іконах українського походження.

Головним недоліком конструкції візантійської застібки було те, що тричастинні плетені реміні не могли запобігти «розбухання» пергамен-

ного блока. Ремені розтягувалися, перетиралися, обривалися та зникали разом з накидними кільцями, а на зворотах нижніх кришок лишалися кінці «косичок»-ременів, які доволі міцно закріплювались у відповідних отворах. При цьому досить часто на торці верхньої кришки зберігалися по два металевих шпеньки або отвори від них.

При поновленні застібок тричастинний ремінь замінювали на одночастинний – смужку шкіри, яку протягували через металеве кільце, складали вдвоє, склеювали та прибивали безпосередньо поверх покриття. При повній втраті накидної частини (петлі з ременем) могли прибити шкіряний ремінь (тип 1) із прорізом на кінці, що накидався на шпеньок від первинної застібки, або застібки замінювалися на застібки на пласкому ремені західноєвропейської конструкції.

У процесі вивчення оправ львівсько-перемишльського регіону виявилось, що 11 з них мають первинні оправы від XVI ст., де для застібок замість тричастинного плетеного ремня використано одночастинний. Він буває двох різновидів: перший, плаский, ремінь закінчувався прорізом у шкірі, що безпосередньо накидається на шпеньок [див.: НМЛ, Ркк-268], а другий закінчується металевим кільцем чи наконечником у вигляді металевої пластини з отвором посередині [див.: ЛНБ, ф. 2, оп. 1, НД-21; ф. 3, МВ-15, МВ-778; ф. 77, оп. 1, АСП-20; НМЛ, Ркк-454, Ркк-511, Ркк-512, Ркк-527, Ркк-588]. Автори не мали змоги їх детально дослідити, але вже зараз можна стверджувати, що вони, очевидно, мають європейське походження. Ремені подібної конструкції вперше зустрічаються на оправах каролінгсько-оттонівської доби (VIII–XII ст.). Подальше їх вивчення дозволить встановити географічну приналежність застібок з ремнями подібного типу.

Застібка на накладний шпеньок (Рис. 3 б). Шпеньок даного підтипу являє собою фігурну накладну пластину з литим геометрично-квітчастим орнаментом або зображенням, що закінчується невеликим виступом. На нього накидається плаский ремінь, що закінчується наконечником у вигляді литої фігурної пластини з кільцем. Її зовнішній вигляд може багато в чому співпадати з оздобленням накладного шпенька (Рис. 7). Найбільш ранні зразки даного підтипу датуються XVII ст.

Металеві складові застібок на накладний шпеньок виконувалися переважно в техніці лиття. Вони завжди мають різнорівневий високий рельєф, що досить часто поєднувався з наскрізними отворами (*Рис. 7 а, б*). Шпеньки застібки закріплювалися на лицьовому боці верхньої кришки двома маленькими цвяхами, які губляться на тлі поверхні рельєфу. Якщо довжина цвяхів виходила за межі товщини кришки, на звороті їх зрізали врівень з її поверхнею. Досить часто при поновленні втрачених цвяхів застосовували залізні, які неохайно кріпилися до поверхні шпенька, спотворюючи його композицію. Фіксація наконечників до ремня відбувалася за допомогою кріпильної пластини (*Рис. 3, № 4*). Якщо на оправах готичної конструкції наконечники ремнів застібок кріпилися заклепками, то в нашому випадку застосовувалися литники⁹ та цвяхи, а заклепування могло поєднуватися з паянням. Приєднання наконечника застібки до ремня методами паяння та заклепування відбувалося за допомогою кріпильної пластини завтовшки 1 мм та завширшки 8–10 мм. З одного краю вона закінчувалася кільцем, розмір якого співпадав з розміром кільця наконечника, а з іншого робився отвір для литника. За допомогою паяння кільця пластин з'єднувалися між собою. В утворений між ними проміжок вставлявся ремінь, що закріплювався за допомогою литника, кінець якого пропускався через ремінь та отвір на кріпильній пластині й розклепувався (*Рис. 3 а*). Подібна практика є характерною для оправ КПЛ. Саме на оправах цієї майстерні виявлено подібний спосіб кріплення [див.: ВСРВ НБУВ, Кир. 239 п, Кир. 508 п, Кир. 586 п, КПЛ 1.5/54].

В інших випадках, коли розмір наконечника з кільцем був невеликим, для його фіксації на ремені застосовували спосіб кріплення, ідентичний кріпленню наконечників з гачками (*Рис. 3 б*). У цьому випадку фіксуюча пластина у вигляді довгастого прямокутника одним кінцем кріпилася до наконечника за допомогою заклепаного литника, а інший кінець фіксувався цвяхом. Через наскрізний отвір цвях проходив через наконечник, ремінь та фіксуючу пластину, де й загинався (*Рис. 3 в*).

Оздоблення литих шпеньків та наконечників найчастіше мали три основні сюжети, ідентичні на обох частинах застібки: голівка янго-

⁹ Литник (літник, ливник) – частина металу (з'єднувальні штирі), що залишається на відлитій речі в місці вливання металу у форму [25].

ла зі складеними крилами (Рис. 7 а), чотирипелюсткова квітка з геометричними відростками (Рис. 7 б) та гілка з квітами (стилізоване «дерево життя») (Рис. 7 в). Іноді трапляються литі постаті святих [див.: НМЛ, Ст. VI.637], що характерні для застібок окладних оправ.

Сюжет «погруддя янгола з крилами» є найбільш поширеним серед накладних литих шпенькових застібок на українських оправах XVII–XIX ст. та на російських оправах XVIII–XIX ст. П. П. Курінний пов'язує його появу з палітурною майстернею КПЛ [19, с. 36]. Саме з українських земель цей сюжет та тип застібки розповсюджуються Російською імперією, де отримує значне поширення у XVIII–XIX ст. при оправленні саме богослужбових видань¹⁰. Окремі частини цих застібок часто зустрічаються на форумах та сайтах, що торгують археологічними знахідками, де їх найчастіше називають «голова горгони», «медуза горгона»¹¹ або маскаронами. Ці назви є не зовсім правильними, бо подібні застібки зустрічаються на церковних літургічних книгах, а сюжети на них завжди чітко регламентовані. Поява таких невідповідностей у назвах пов'язана з тим, що при відливанні згадані елементи застібок мали високий рельєф у центральній частині (в місці розташування обличчя), який у процесі використання міг стиратися або збиватися, що приводило до деформації зображення. Ймовірно, що деформовані таким чином частини застібки служили зразками для створення нових виливків, завдяки чому на деяких застібках цього типу замість лику в центрі можна бачити ущільнення із шістьма стилізованими крилами. На рис. 7 а наводяться найбільш уживані варіанти сюжету «голівка янгола», що зустрічаються на оправах XVII–XVIII ст. як рукописів, так і стародруків київського та чернігівського походження.

Застібка на вертлюзі (Рис. 2 в; Рис. 8). Так в українських джерелах називають суцільнометалеві застібки, накидна частина яких з'єднувалася з прикріпою вертлюгом¹². Ми виділяємо її в підвид накидних

¹⁰ 9 зразків подібних литих шпенькових застібок, що датуються XIX–XX ст., є в колекції І. А. Гальбека (Державний Ермітаж, Росія).

¹¹ Наприклад, див.: Центральний форум нумизматів СССР (<https://coins.su/forum/topic/30737-meduza-gorgona/>)

¹² Вертлюг – це деталь, що з'єднує дві частини механізму і дає можливість одній з них обертатися навколо своєї осі [26, с. 333]. Як синоніми терміна вживаються «шарнірне з'єднання» та «рояльна петля».

застібки через особливості кріплення фіксуючої та накидної частин застібки, що кріпилися до краю кришки за допомогою скоби (Рис. 8). Вона являла собою металеву смужку прямокутної або фігурної форми, якій надавалася конфігурація краю кришки. До частини скоби, що прилягає до торця кришки, припаювалися шпеньок (верхня кришка) або вушка для кріплення накидної пластини за допомогою шарнірного кріплення (нижня кришка). Для кріплення скоб до кришок застосовувалися цвяхи або гвинти. Така конструкція дозволяла жорстко фіксувати складові частини застібки, запобігаючи їх пошкодженню та відриванню у процесі використання книг. Застібки подібного типу характерні для окладних оправ, зрідка – для вжиткових з набірним металевим окуттям. Техніка їх виконання могла бути різною.

Застібка на пробій (застібка на гачок)

(Рис. 2; Рис. 9)

Вони з'являються в Західній Європі близько 1400 р. [5, с. 264] і в подальшому стають домінуючим типом застібок. Зокрема, застібки на пробій є невід'ємною частиною оправ готичного типу, що побутували упродовж XIV–XVII ст. Їх вживання нерозривно пов'язане з винаходом книгодрукування і значним збільшенням обсягів книг, які потребували опрацювання, що сприяло запровадженню нового, більш економічного, типу готичних оправ. У Східній Європі оправи цього типу на пам'ятках кириличного письма починають використовувати дещо пізніше, приблизно в середині – другій половині XVI ст. У російськомовних джерелах цей тип застібок ще називають «застібка в замок», а в україномовних – запончасті клябзурки [19, с. 36].

За формою фіксації пробією до верхньої кришки можна виділити два підтипи: застібка на накладний пробій (Рис. 10 а, б) та застібка на врізний пробій (Рис. 10 в). У першому випадку пробій накладається безпосередньо на покриття верхньої кришки і закріплюється двома (зрідка трьома або чотирма) маленькими цвяшками, у другому – поверхня покриття надрізається в місці кріплення, під неї заводиться пробій майже до самого кінця (вільним лишається тільки робоча частина – отвір для фіксації гачка), а потім зовні закріплюється найчастіше одним, зрідка

двома цвяхами (Рис. 10). Цвяхи найчастіше мали пласку або округлу голівку, діаметр якої рідко коли перевищував 2 мм. Кінець цвяха після вбивання в дошку верхньої кришки зазвичай обрізався врівень з її поверхнею. У XIX ст. відомо кілька випадків, коли замість цвяхів застосовували гвинти. При цьому пробой можуть відрізнятися між собою не тільки конструкцією робочої частини, а й розмірами, формою та закінченням протилежного краю.

За робочою частиною Шірмаї визначає п'ять варіантів пробойів [5, Fig. 9.47 a–e], деякі з яких мали певні пріоритети стосовно застосування в конкретних країнах. З них тільки перші два є найбільш поширеними на кириличних книгах: пробій із зігнутим прорізом – пластина з повздовжнім отвором для гачка, зігнутого під кутом 90° до поверхні кришки [5, Fig. 9.47 a], та складений пробій – пластина з двома виступаючими вушками, які утримують вісь або шпильку [5, Fig. 9.47 b] (Рис. 10 а, б). Зараз важко сказати, який з варіантів мав поширення в конкретних регіонах українських земель, бо така статистика ніколи не велася. Але у процесі дослідження стало очевидним, що різні пробойи були більш поширеними за накладні і застосовувалися як для релігійних книг, так і для світських.

Гачки до ременів накидних частин застібок кріпилися також за допомогою кріпильних пластин, які фіксувалися заклепками або цвяхами. Найчастіше вони мали вигляд видовженого прямокутника або ромба (Рис. 3 б, в). Накладні пробойи та гачки могли лишатися гладкими (без будь-якого оздоблення) або оздоблювалися. Найчастіше застосовували гравіювання або риткування (продряпування). Орнамент у вигляді очка (одного або двох кіл із крапкою посередині) був найбільш уживаним при оздобленні цього типу застібок. Він міг також поєднуватися лінійним та зигзагоподібним орнаментами.

Аналіз застібок на середньовічних українських оправах XIV–XVIII ст. дозволяє виділити два основних типи – застібку на шпеньок та застібку на пробій, що є характерними для оправ певного конструктивного типу, які побутували в різні хронологічні періоди на українських землях (див. Табл.).

Підтип застібки	Період використання	Вид оправи	Примітки
<i>Застібка на шпеньок</i>			
Класична візантійська застібка на тричастинному плетеному реміні	X–XIII ст.	Давньоруські оправи	Збереглися лише на оправах новгородського походження
	XIV–XVII ст.	Українські оправи	Характерні для територій Львівської та Перемишльської єпархій Київської митрополії (з XVI ст. поряд із тричастинним ремінем на застібках починає вживатися також плаский ремінь)
Застібка на накладний шпеньок на пласкому реміні	XVII–XIX ст.	Українські оправи	Характерні для оправ палітурної майстерні КПЛ. Зустрічаються переважно на Київщині та Чернігівщині. Вживання в інших регіонах України потребує додаткового уточнення
	XVIII–XX ст.	Російські оправи	Зустрічаються переважно на літургійних книгах
Застібка на вертлюзі	XIV–XVIII ст.	Окладні оправи	Характерні для ошатних оправ на престольних Євангелій (Україна, Росія)
<i>Застібка на пробій</i>			
Застібка на врізний пробій	Середині XVI – XIX ст.	Українські оправи	Зустрічаються в усіх регіонах України. Потребує подальшого уточнення, пробою якого типу, конструкції та форми мали поширення в конкретних регіонах України
Застібка на накладний пробій			

Наукова новизна. Проведено аналіз існуючих на сьогодні іноземних та вітчизняних публікацій, присвячених як вивченню європейських застібок взагалі, так і на українських оправах кириличних пам'яток XIV–XVIII ст. зокрема. Здійснено спробу уніфікації термінів, що використовуються при їх описуванні. Уперше виконано детальне візуальне, техніко-конструктивне та іконографічне вивчення конструкції та форм

складових частин застібок на українських оправах. Визначено зовнішні ознаки, притаманні застібкам національних оправ, та проведено їх порівняльний аналіз з подібними типами, що побутували за часів Середньовіччя та Ранньомодерного часу. Основну увагу акцентовано на конструкції, формі та способах кріплення застібок до кришок. Здійснено спробу визначити основні типи застібок, характерних для українських середньовічних оправ, та хронологічні межі їх уживання.

Висновки. Представлене дослідження дозволило визначити основні конструктивні типи застібок, притаманних українським оправам періоду Середньовіччя та Ранньомодерної доби. Межі їх уживання чітко пов'язуються з конструктивним типом оправи, що поширювався українськими землями в різні історичні періоди. Поруч із цим вдалося виокремити типи застібок, характерні для українських оправ київського та галицького регіонів.

Від середини XVI ст., з появою друкарства на теренах України, значно зросли обсяги книг, що потребували оправлення. Це, у свою чергу, сприяло запровадженню нового, більш економічного, типу оправ – готичного, разом з ним на етнічних українських землях поширюються застібки на пробій, що стають домінуючими, але остаточно не витісняють шпенькові. Найдовше традиція використання оправ і застібок візантійського типу та їхніх модифікацій затрималася в Галичині – до кінця XVII ст. Це пов'язано як з домінуючими позиціями Православної Церкви у цьому регіоні, так і з відсутністю друкарень на території Перемишльської єпархії і відносно невеликою їх кількістю у Львівській.

Пошук оптимальних способів кріплення та удосконалення складових частин застібок сприяв появі нових підтипів у межах існуючих типів. Їх виявлення потребує подальшого вивчення. Поглиблення наукових студій дозволить визначити ознаки, що є типовими та характерними для застібок інших регіонів України, і в подальшому надасть змогу уточнити хронологічні та регіональні межі появи й поширення певних типів і різновидів застібок. Наше дослідження актуалізувало низку додаткових питань, пов'язаних з виробництвом та поширенням певних типів і підтипів застібок, і визначило нові напрями їх подальшого вивчення, до яких можуть бути долучені фахівці з інших галузей історичної науки.

Список використаних джерел

1. Durrfeld E. B. Terra Incognita: Toward a Historiography of Book Fastenings and Furniture // *Book History*. 2000. № 3. P. 305–313. <https://doi.org/10.1353/bh.2000.0006>
2. BPG Fastenings and Furniture. 2022 // Book and Paper Group Wiki [Electronic resource] / American Institute for Conservation. URL: https://www.conservation-wiki.com/wiki/BPG_Fastenings_and_Furniture. (accessed 04.04.2020).
3. Adler G. *Handbuch Buchverschluss und Buchbeschlag: Terminologie und Geschichte im deutschsprachigen Raum, in den Niederlanden und Italien vom frühen Mittelalter bis in die Gegenwart*. Wiesbaden : Reichert, 2010. XI, 241 s. : ill.
4. Mowery J. F. Clasps, Schliessen, Clausuren: A Guide to the Manufacture and the Literature of Clasps // *Guild of Book Workers Journal*. Vol. 29, No 2. Fall 1991 (published 1993). P. 1–58. **Російський переклад статті під назвою «Книжные застёжки, накладки и жуковины» у 2018–2019 pp. був опублікований М. Кушніром на сайті «Ручной переплет, ремонт и реставрация книг».** URL: <https://propereplet.ru/knizhnye-zastezhki-nakladki-i-zhukoviny/> (початок статті); <https://propereplet.ru/knizhnye-zastezhki-prodolzhenie/> (закінчення).
5. Szirmai J. A. *The Archaeology of Medieval Bookbinding*. Aldershot ; Hants ; Brookfield : Ashgate, 1999. XVI, 352 p.
6. Howsam C. L. **Book fastenings and furnishings. An archaeology of late medieval books**. PhD thesis, University of Sheffield. Faculty of Arts and Humanities Department of Archaeology 2016. URL: <https://etheses.whiterose.ac.uk/13105/1/C%20Howsam%20eThesis.pdf/> (accessed 04.04.2020).
7. Wijk van B. **Book fittings: the archaeological reconstruction of (post-) medieval books** : Thesis for Master of Arts December / Institute of Archaeology University of Groningen. The Netherlands. 2019. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.15065.47206/1>
8. Мокрецова И. П., Наумова М. М., Киреева В. Н., Добрынина Э. Н., Фонкич Б. Л. *Материалы и техника византийской рукописной книги (по реставрационной документации Государственного научно-исследовательского института реставрации)*. Москва : Индикт, 2003. 320 с. : ил. (на рус. и англ. яз.).
9. *Средневековый книжный переплет: история, материалы и техника, принципы реставрации : уч. пособие / авт.-сост. И. П. Мокрецова*. Москва : Рос. гос. гуманитар. ун-т, 2005. 141 с. : ил.

10. Зінченко С. В., Дзендзелюк Л. С., Макаровський А. Б., Стемпіцька Ю. С. Вивчення та реконструкція каролінгської оправи VIII–XII століть // Проблеми збереження, консервації, реставрації та експертизи музейних пам'яток : матер. V Міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 23–27 травня 2005 р. Київ, 2005. С. 108–110.
11. Зінченко С. В. Оправи візантійської конструкції, що виготовлялись в інтролігаторських майстернях при монастирях Львівської та Перемишльської єпархій XV–XVII століть // **Рукописна і стародрукована книга : матер. Міжнар. наук. конф. (Федоровський семінар), Львів, 23–25 квітня 2004 р. Львів, 2004. С. 113–141.**
12. Кудрявцев С. А. О технологии изготовления застёжек для переплетов кириллических книг в XVII – начале XX в. // Manuscripta Medievalia : От истории бытования к современной реставрации. К 90-летию Г. З. Быковой (1928–2017) : матер. конф. с междунар. участием, Москва, 9–10 июля 2018 г. Москва, 2018. С. 22–25.
13. Гальченко О. М. **Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків України: історія, структура, опис.** Київ, 2005. 375 с.
14. Крушельницкая Е. В. Переплеты соловецких рукописных книг XVI века // Книжные центры Древней Руси. Книжное наследие Соловецкого монастыря. Санкт-Петербург : Наука, 2010. С. 170–223: ил. URL: <http://lib2.pushkinskijdom.ru/переплеты-соловецких-рукописных-кни-xvi-века> (дата звернення: 24.04.2019).
15. Фурсова Е. Ф. Символика застёжек духовных книг старообрядцев-федосеевцев Западной Сибири // Гуманитарные науки в Сибири: электрон. журнал. 1999. № 3. С. 91–93. URL: http://www.philosophy.nsc.ru/journals/humscience/3_99/18_FURS.htm. (дата звернення: 24.04.2019).
16. Фурсова Е. Ф. **Металлические застёжки богослужебных книг новосибирских старообрядцев** // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий : ежегодник. Новосибирск, 2021. Т. 27. С. 856–860. <https://doi.org/10.17746/2658-6193.2021.27.0856-0860>
17. Стемпіцька Ю. С. Особливості конструкції застібок оправ зі збірки ЛННБ імені Василя Стефаника та їх значення при кодикологічному описі рукописів // Вісник Закарпатського художнього інституту. Ужгород, 2015. Вип. 6. С. 101–104. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/newtracaar_2015_6_27. (дата звернення: 24.04.2019).

18. Опыт сборника сведений по истории и технике книгопереплетного искусства на Руси, преимущественно в допетровское время, с XI по XVIII столетие включительно : тексты–материалы–снимки / собр. и прим. снабдил П. Симони. Санкт-Петербург, 1903. XIV, [2], 307, [7] е., 73 л. ил.; (Сер.: ПДПИ, 122).
19. Курінний П. Лаврські інтролігатори XVII–XVIII ст. Київ, 1926. С. 5–39. (Окремий відбиток з 1-го тому «Труди УНІК»).
20. Калугин В. В. «Оуказ како книги переплетати» как источник по специальной лексике книжного дела XVII–XVIII вв. // **История русского языка и лингвистическое источниковедение** : сб. ст. Москва : Наука, 1987. С. 109–116.
21. Калугин В. В. «Указ о художестве книжного переплета» по спискам из собрания Е. Е. Егорова и Ф. А. Каликина // **Записки Отдела рукописей ГБЛ. Москва, 1987. Вып. 46. С. 82–94.**
22. Калугин В. В. «Указ о художестве книжного переплета» как источник по технике и специальной лексике книжного дела в Древней Руси // **Литература Древней Руси : источниковедение** : сб. науч. тр. Москва, 1988. С. 164–176.
23. Калугин В. В. Вопросы описания древнерусских обиходных переплетов: Словарь специальной переплетной техники // **Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей, хранящихся в СССР. Москва, 1990. Вып. 3, ч. 2. С. 201–245.**
24. Книжкова застібка литовської доби з території церкви Спаса на Берестові // **Національний заповідник Києво-Печерська Лавра** : сайт. URL: <https://kplavra.kyiv.ua/ua/20-July-quarantine-archeology-book-clasp-Litovska-era-Brestvi-uk> (дата звернення: 01.02.2022).
25. Ефремова Т. Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. Москва : Русский язык, 2000. Он-лайн версия. 2022. URL: <https://lexicography.online/explanatory/efremova/search?s=литник> (дата звернення: 20.02.2022).
26. **Словник української мови**: в 11 томах. Т. 1: А-В. Київ : Наук. думка, 1970. XXVII, 799 с.
27. Бобровський Т. Результати археологічних досліджень, здійснених довкола Софійського собору в 2021 році // **Національний заповідник «Софія Київська»**. Київ, 2022. URL: <https://st-sophia.org.ua/uk/novini/rezultati-arheologichnih-doslidzhen-zdijsnenih-dovkola-sofijskogo-soboru-v-2021-rotsi/> (дата звернення: 10.02.2022).

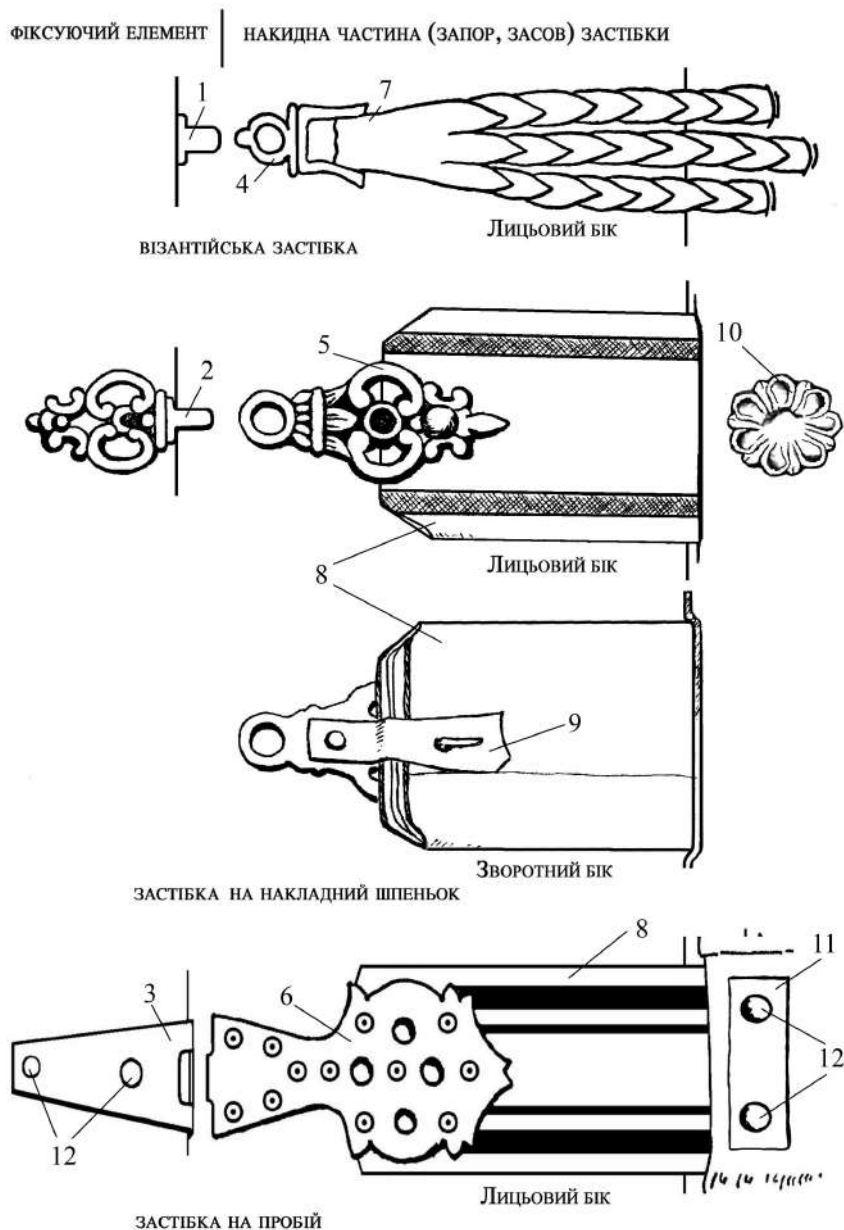

Рис. 1. Складові елементи застібок різних типів.

Фіксуєчі (нерухомі) елементи застібки: 1 – шпеньок, вбитий у торець кришки;

2 – пластинчастий шпеньок або шпеньок на пластині; 3 – пробій.

Накидна (рухома) частина застібки: 4 – кільце-стремено, 5 – наконечник з кільцем (очком),

6 – наконечник з гачком, 7 – тричастинний ремінь; 8 – плаский ремінь.

Елементи кріплення складових елементів застібки:

9 – кріпильна пластина, 10 – декоративний (фігурний) цвях; 11 – прикріпа; 12 – цвяхи

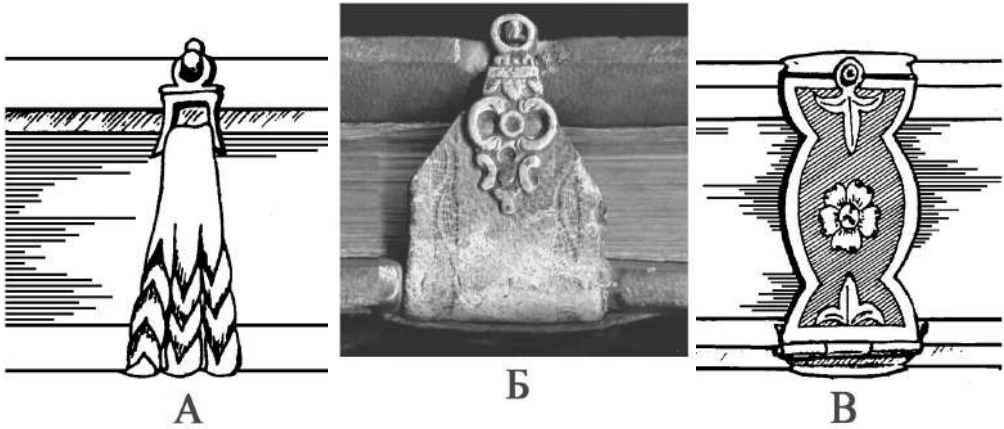
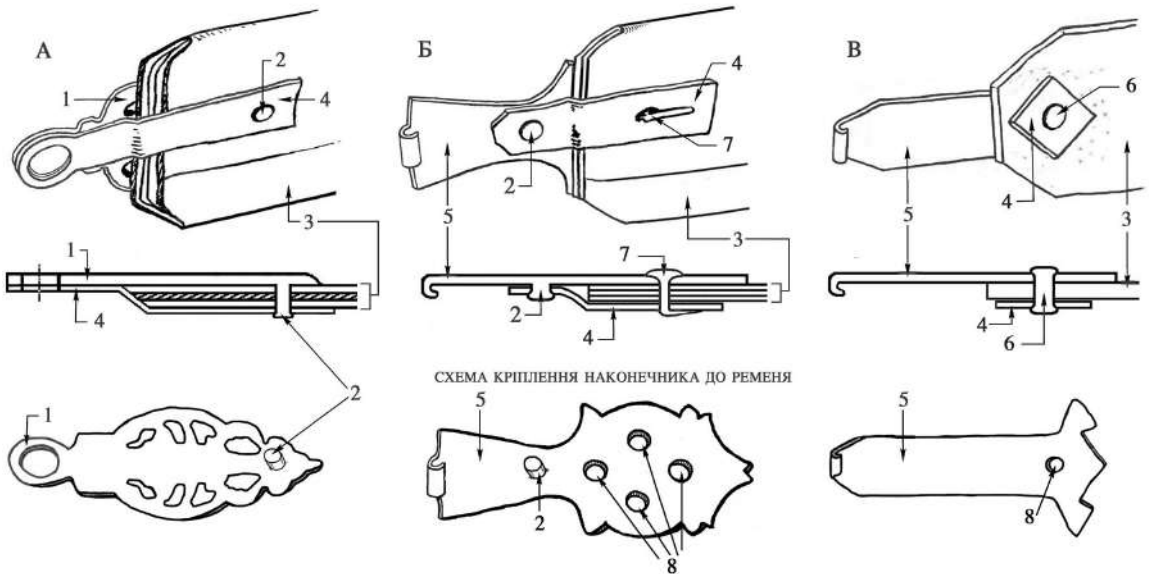

Рис. 2. Типи шпенькових застібок: а – класична візантійська застібка на тричастинному ремні; б – застібка на накладний шпеньок; в – застібка на вертлюзі

ЗОВНІШНІЙ ВИГЛЯД МЕТАЛЕВОГО НАКОНЕЧНИКА РЕМНЯ ЗАСТІБКИ ЗІ ЗВОРОТНОГО БОКУ

ЗОВНІШНІЙ ВИГЛЯД ЗВОРОТНОГО БОКУ МЕТАЛЕВИХ НАКОНЕЧНИКІВ

Рис. 3. Способи фіксації металевих наконечників до плоских ремнів накидної частини застібки: а – з'єднання паянням та клепаанням литників; б – з'єднання клепаанням литників та цвяхами; в – з'єднання на клепки. 1 – петля на пластині, 2 – літник, 3 – плоский ремінь, 4 – фіксуюча пластина, 5 – гачок, 6 – заклепка, 7 – зігнутий цвях, 8 – наскрізні отвори для цвяхів, заклепок та елементи оздоблення

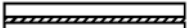
Схема ремня на розріз	Описання конструкції ремня
	<u>Тип 1.</u> Ремінь являє собою смужку (заготовку) обрізаної з країв товстої шкіри товщиною до 2 мм [ІР НБУВ, ф. І, № 4052; ф. VIII, № 72м].
	<u>Тип 2.</u> Від попереднього типу ремінь відрізняється лише тим, що складається з двох смужок (окремих заготовок) товстої шкіри, склеєних між собою, товщина яких у сумі також не перевищує 2 мм [ІР НБУВ, ф. І, № 5386, 5404, 5552, 5508].
	<u>Тип 3.</u> Шматок шкіри (заготовка), що застосовується для виготовлення майбутнього ремня, втричі більший за його ширину. Після нанесення клею на внутрішню поверхню шкіри спочатку загинають один край шкіри на ширину майбутнього ремня, а зверху на нього накладають інший край, тобто краї шкіри знаходять один на інший на ширину ремня [ІР НБУВ, ф. 309, № 563п; ф. 312 (Соф.), № 36/5п].
	<u>Підтип 3.1.</u> Від базового типу відрізняється тільки тим, що заготовка ремня добре шерфується і всередину додатково вкладається прокладка. Краї заготовки ремня накладаються зверху на прокладку таким чином, що вони співпадають по довжині та ширині з краями прокладки. Після склеювання місця з'єднання практично не видно.
	<u>Тип 4.</u> Ремінь являє собою шкіряну заготовку (шматок добре відшерфованої шкіри), ширина якої на кілька міліметрів більша за подвійну ширину ремня. В середину заготовки для жорсткості вставлена прокладка з більш товстої шкіри або цупкого полотна, розмір якої відповідає довжині та ширині ремня. Краї заготовки наклеюються на прокладку методом накладання (зрізи знаходять один на інший на кілька міліметрів). Щоб при склеюванні в місці з'єднання не утворювалося потовщення, по вертикалі краї заготовки додатково шерфувалися навскіс. На звороті місце склеювання ремня має вигляд вертикальної лінії. На оправках КПЛ зі звороту (внутрішній бік) ремня місце склеювання шкіри маскувалося сліпим тисненням подвійних чи потрійних ліній (дорожник), що розміщувалося вздовж країв ремня так, щоб одна з них проходила безпосередньо вздовж лінії склеювання [ІР НБУВ, ф. І, № 5110, 5609].
	<u>Підтип 4.1.</u> На київських оправках XVIII ст. фіксуються поодинокі випадки, коли в якості прокладок для ремнів було застосовано два шари тонкого картону або дуже цупкого паперу [ІР НБУВ, ф. І, № 5565; ф. 306, № 48 п]. Подібний підтип конструкції ремня зустрічається також при склеюванні ремнів застібок, що зовні поволочуються замість шкіри оксамитом, і є характерним для більшості окладних оправ, за основу для яких правив оксамит (див. напр., Євангеліє Семена Палія [ІР НБУВ, ф. 312 (Соф.), № 35]).

Рис. 4. Найуживаніші типи плоских ремнів на оправках кириличних рукописних книг та стародруків (конструкція та характеристика)

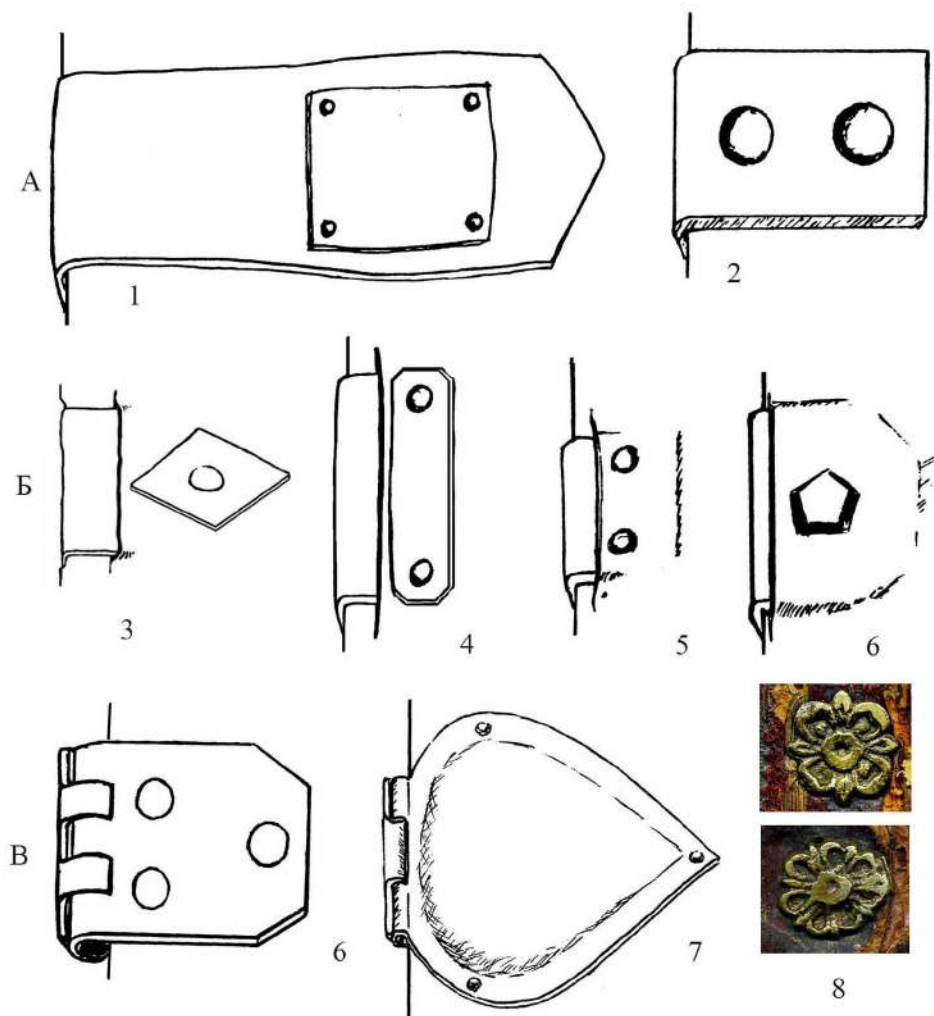

Рис. 5. Кріплення накладної частини застібки до нижньої кришки
 Види кріплення: а – накладний ремінь; б – врізний ремінь;
 в – накладна частина з прикріпою на вертлюзі (на шарнірі).
 Способи кріплення ремінців до кришок: цвяхами різної кількості та форми (2, 5, 6, 8)
 та прикріпами різної форми – 1 (квадратна), 3 (ромбічна),
 4 (прямокутна зі зрізаними кутами)

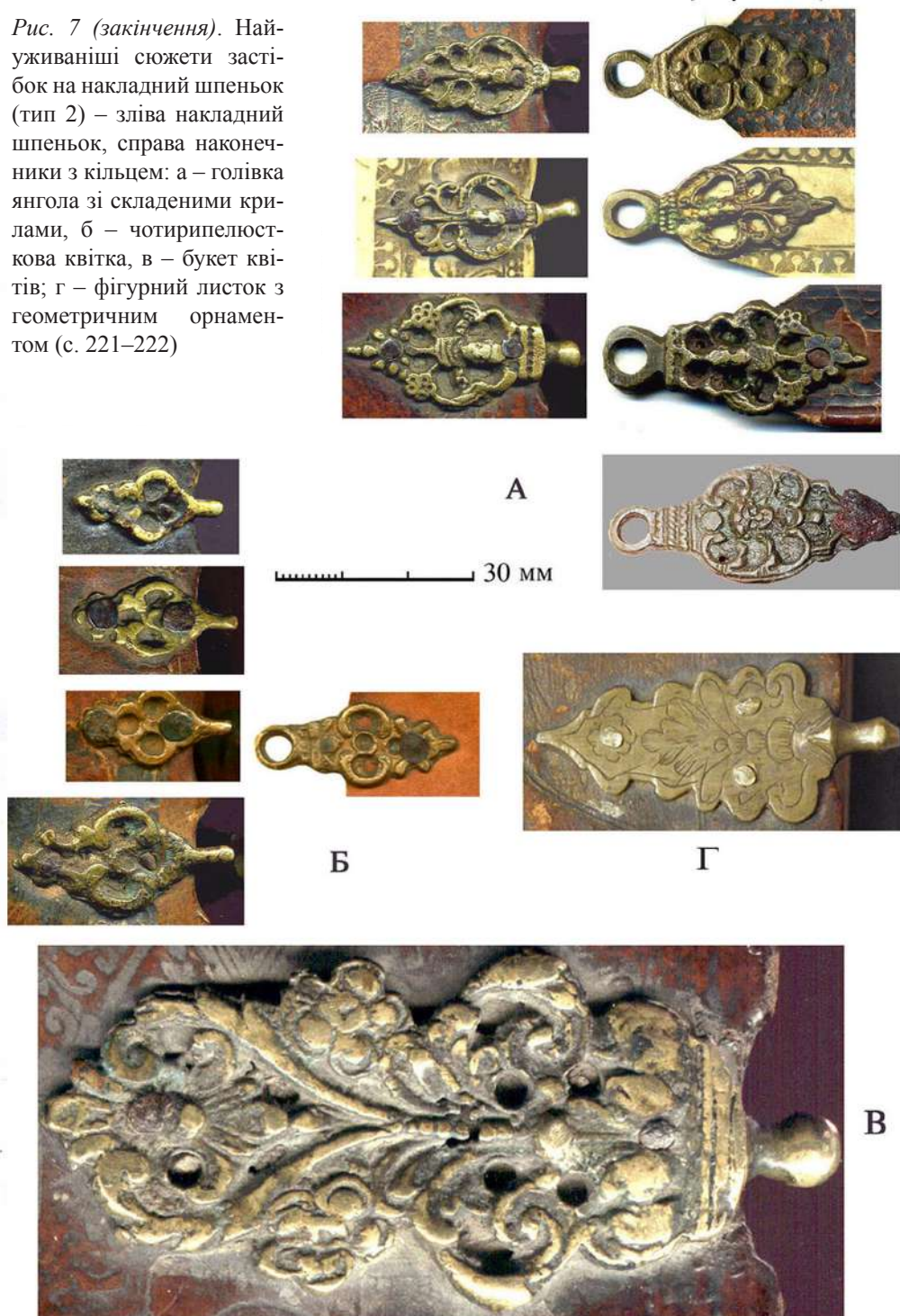
Рис. 6. Різні варіанти петлі-стремена, що астосовуються на візантійських застібках кириличних оправ

А

Рис. 7 (початок).

Рис. 7 (закінчення). Найуживаніші сюжети застібок на накладний шпеньок (тип 2) – зліва накладний шпеньок, справа наконечники з кільцем: а – голівка янгола зі складеними крилами, б – чотирипелюсткова квітка, в – букет квітів; г – фігурний листок з геометричним орнаментом (с. 221–222)

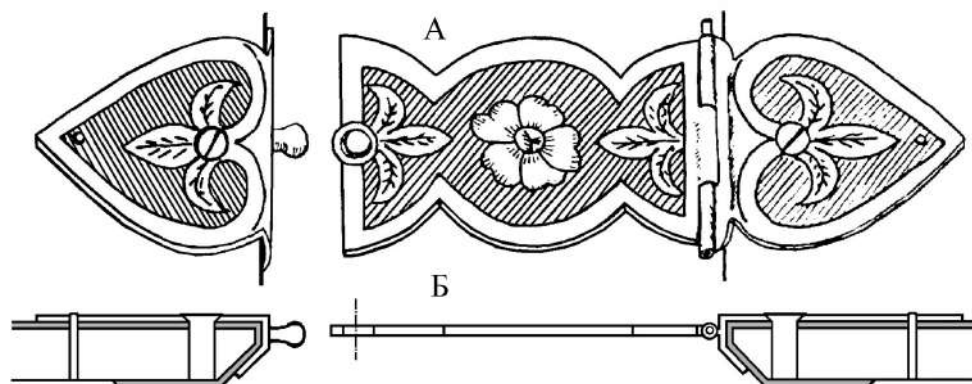

Рис. 8. Застібка на вертлюзі: а – загальний вигляд зверху; б – поперечний переріз кріплення до кришок

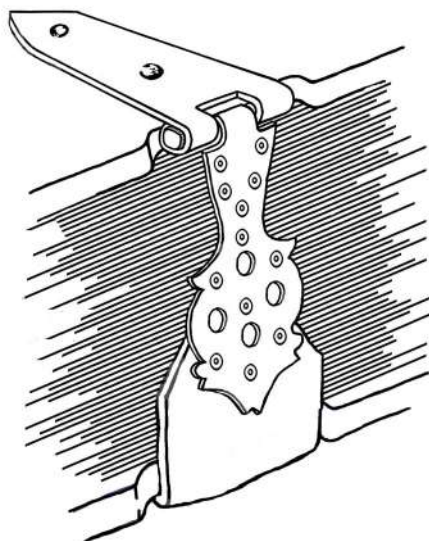

Рис. 9. Застібка на пробій. Загальний вигляд

А

Б

В

Г

Рис. 10. Типи пробіїв за способом кріплення: а – накладні пробії із зігнутим прорізом; б – накладний пробій зі шпилькою; в – візний пробій; г – типові пошкодження пробіїв із зігнутим прорізом

Olena Halchenko,

*Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Researcher,
Senior Researcher of Department of Codicology and Codicography
of Institute of Manuscript,
Vernadsky National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID 0000-0003-1020-4675

e-mail: irnbuv@gmail.com; Galchenko@nbuv.gov.ua

Svitlana Zinchenko,

*Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Senior Researcher of Department of Manuscripts and Old Printed Books,
Andrey Sheptytsky National Museum in Lviv
(Lviv, Ukraine)*

ORCID 0000-0003-1014-0309

e-mail: zincenkosvitlana684@gmail.com

Typology of book fasteners on Ukrainian Cyrillic monuments of 14th – 18th centuries

The aim of the work. To study the types of fasteners on Ukrainian frames of the 14th – 18th centuries and determine the most typical for the specified period. **The research methodology** involves the use of statistical, comparative and empirical methods. Their complex use makes it possible to establish the time and place of distribution of various types of fasteners both for an individual monument and for the entire assembly. **Scientific novelty.** An analysis of existing publications devoted to the study of medieval book fasteners was carried out. An attempt was made to unify the terminology used in their description. For the first time, a detailed visual, technical-constructive and iconographic study of fasteners of 14th – 18th centuries was carried out, the most distributed types and chronological limits of their use were determined. **Conclusions.** The study made it possible to determine the main constructive types of book fasteners characteristic of Ukrainian Bookbinding of the Middle Ages and Early Modern period. The limits of their use are clearly related to the constructive types of bookbinding that were widespread in Ukrainian lands in different historical periods. In particular, it was possible to single out the types of clasps characteristic of Ukrainian bookbinding of the Kyiv and Galicia regions. From the middle of the 16th century the dissemination of book printing on the territory of Ukraine contributed to the introduction of the Gothic type of bookbinding. Along with it, there is a spread of fastenings on the catch plate, which become dominant,

but do not completely supplant fastenings on the pegs. The longest tradition of using Byzantine-type bookbinding and clasps lasted in Galicia until the end of the 17th century. This is due both to the dominant positions of the Orthodox Church in this region, and to the absence of printing houses on the territory of the Przemyśl Diocese and their relatively small number in the Lviv Diocese. The search for optimal means of improving fastenings contributed to the emergence of new subtypes within the existing ones. Their detection requires further expansion of research boundaries. This will make it possible to determine the typical features characteristic of fastenings in other regions of Ukraine and clarify the chronological and regional boundaries of their appearance and distribution. The study highlighted a number of additional issues related to the production and distribution of certain types and subtypes of fastenings, which opens new directions for their further study.

Key words: typology of book fasteners, eye-and-pin-clasp, hook-clasp, solid metal claps, peg, catch plate, catch plate with pin, tri-plaited strap, anchor plate, strap-end.

*Стаття підготовлена 20 лютого 2022 року;
подана до друку 28 березня 2022 року.*

ДОСЛІДЖЕННЯ В ГАЛУЗІ СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

УДК 930(477) «1991/2021»
<https://doi.org/10.15407/rksu.29.226>

Олена Аркадіївна Політова,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри інформаційних комунікацій,
Київський університет
імені Бориса Грінченка
(Київ, Україна)
ORCID 0000-0002-6516-0828
e-mail: politov2@ukr.net

ВИДАННЯ І ПУБЛІКАЦІЇ ПРО ЛІТОПИС САМІЙЛА ВЕЛИЧКА ПЕРІОДУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ ЯК ОСНОВА ДЛЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Мета статті – висвітлити тематику сучасних наукових праць про найвідоміший серед козацьких літописів – Літопис Самійла Величка, показати перспективи досліджень цього унікального джерела. **Методологія дослідження.** Для розкриття особливостей тематичного змісту наукових видань і публікацій про Літопис застосовано бібліографічний та інші загальнонаукові методи: аналітико-тематичний метод, системний та історичний підходи. **Наукова новизна** полягає у вивченні тематичного спектру видань і публікацій про Літопис періоду неза-

лежності України, що дозволить уперше розкрити діапазон сучасних досліджень про цей твір у різних наукових напрямках – історичному, джерелознавчому, літературознавчому, мовознавчому тощо. **Висновки.** Упродовж останніх тридцяти років у результаті посилення уваги до джерельної основи історичної науки активізувалися дослідження літописних пам'яток та їх перевидання друком, зокрема Літопису Самійла Величка. Відтворення значного масиву важливих документальних та наративних джерел спонукало сучасних дослідників у різних

галузях гуманітарних наук до нових наукових розвідок, результати яких потребують логічного узагальнення в тематичному аспекті. Випуск у 2020 р. першого в історії повного видання Літопису став поштовхом для нових наукових досліджень, і це актуалізувало проблему аналізу тематичної структури даного інформаційного потоку та його бібліографічного узагальнення. Зважаючи на те, що вивчення опублікованих праць із тематики до-

слідження є необхідним підґрунтям для успішної наукової роботи, даний огляд видань і публікацій з означеної теми, не претендуючи на вичерпність, засвідчує актуальність створення ґрунтовної бібліографії про Літопис та його автора.

Ключові слова: Самійло Величко, джерелознавство, історична бібліографія, історіографічні дослідження, козацький літопис, українське козацтво.

Актуальність теми дослідження. У 2020-му році сталася довгоочікувана подія в царині історичної науки та книговидання в Україні – на Покрову, в День українського козацтва, в Національному заповіднику «Гетьманська столиця» в Батурині відбулася презентація першого в історії повного видання «Літопису» Самійла Величка [1] (далі – Літопис), приурочена до 300-річчя від часу написання його основної частини. Фахівці Інституту історії України НАН України спільно із Центром вивчення історії України Санкт-Петербурзького державного університету та Інститутом рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського здійснили масштабну роботу з підготовки цього видання до публікації.

Директор Інституту історії України НАН України академік Валерій Смолій та керівниця згаданого Центру, дослідниця історії козащини, доктор історичних наук, професор Тетяна Таїрова-Яковлева на перших сторінках цієї унікальної книги у зверненні до читача висловили сподівання, що перше повне видання тексту праці С. Величка покладе початок новим дослідженням та науковим дискусіям [2].

Дійсно, проект привернув увагу не лише наукової спільноти, а й меценатів, широкого кола громадськості та став поштовхом до нових наукових розвідок про унікальну працю та життя її автора. Описуючи історію перевидання Літопису, один з авторів археографічного опрацювання даного твору А. Бовгиря зазначив, що при підготовці останнього

видання враховано всі недоліки попередніх спроб його публікації і його поява є лише початком нових студій над «Літописом» Самійла Величка [3, с. 216].

На нашу думку, нині актуалізувалася необхідність узагальнення інформації про сучасні видання й публікації з цієї тематики, адже сплеск інтересу до даного історичного джерела спричинює потребу у відповідному бібліографічному підґрунті.

Аналіз досліджень і публікацій. Для пошуку видань і публікацій з досліджуваної теми використано бібліографічні посібники історичної тематики та електронні ресурси, розміщені на веб-сайтах провідних наукових установ країни – Інституту історії України НАН України, Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ), Національної історичної бібліотеки України (НІБУ), Національної бібліотеки України імені Ярослава Мудрого, а також інші доступні інформаційні джерела.

Передусім проаналізовано бібліографічне джерело, в якому вміщено список видань і публікацій, присвячених Самійлу Величку та його Літопису [4, с. 9–18]. Це підготовлені фахівцями НІБУ у 2020 р. матеріали до біобібліографії, що містять понад півсотні бібліографічних позицій, у тому числі описи виданих раніше томів Літопису та двотомник С. Величка, опублікований у 1991 р. [5]. У покажчику зареєстровані наукові праці про самого літописця і його творчість відомих дослідників – Н. Герасименко [6], І. Дзири [7], В. Соболя [8], Т. Таїрової-Яковлевої [9], І. Тітової [10], В. Шевчука [11] та ін.

Однак даний список далеко не вичерпний, безумовно, його варто доповнити джерелами, які були пропущені або з'явилися після випуску цього видання, а відсутність у ньому анотацій до описів спонукає до глибшої репрезентації розмаїття проблематики сучасних досліджень Літопису Самійла Величка.

Вітчизняними та зарубіжними науковцями й літераторами минулого століття оприлюднено чимало праць, головним підґрунтям для яких став Літопис Самійла Величка, що зафіксовано в ретроспективних бібліографічних виданнях та зазначено в сучасних наукових дослідженнях. Над-

звичайно цінним джерелом для даного огляду стала вступна стаття до нового видання Літопису членів його редколегії – С. Багро, А. Бовгирі, Г. Боряка та Т. Таїрової-Яковлевої «“Літопис” Самійла Величка (“Історія”)» – визначна історіографічна пам’ятка: до історії тексту та його вивчення», яка містить 136 посилань на джерела [2]. Той етап у дослідженнях історичної пам’ятки, який розглядається в нашому огляді, автори цієї статті згадали як «період переосмислення».

Мета даного бібліографічного огляду – стисло висвітлити тематику наукових праць про найвідоміший серед козацьких літописів – Літопис Самійла Величка, які опубліковані упродовж 1991–2021 рр., показати перспективи досліджень цього унікального історичного джерела.

Виклад основного матеріалу. Аналіз видань і публікацій про Літопис та його автора свідчить про зростання їх кількості в роки незалежності України: початок 1990-х запам’ятався бурхливим розвитком історичних досліджень, адже створилися нові умови для поступу вітчизняної історичної науки. Вивчення динаміки відображення документального потоку з питань вітчизняної історії в бібліографічному покажчику «Історія України», який щорічно видає НІБУ впродовж останніх 50 років, засвідчило якісні зміни у структурі галузевого комплексу видань і публікацій років незалежності України, зокрема про розширення джерельної бази історичної науки [13, с. 22]. Бібліографія зазвичай дзеркально відбиває тематичну спрямованість галузевого потоку видань і публікацій, тож у контексті тематики даного огляду слід зазначити, що проведене нами раніше вивчення сучасних тенденцій у бібліографічному забезпеченні історичної науки засвідчило феномен українського козацтва як одну з пріоритетних тем, що активно розроблялися в період незалежної України [14, с. 51].

Примітно, що саме в 1991 р. вийшли два томи Літопису в перекладі українською мовою з коментарями історика, літературознавця і письменника В. Шевчука [5]. У вступній статті В. Шевчук зазначив: «Літопис Самійла Величка є не тільки результатом діяльності однієї людини. Це й Літопис, й історичний, і художній, і публіцистичний твір, збірка документів автентичних і художніх стилізацій під документ, антологія художніх творів різних авторів» [14, с. 20]. Безперечно, вихід цього

двотомника спонукав вітчизняних учених до нових студіювань, він став широко використовуватись у процесі історичних, літературознавчих, мовознавчих, релігієзнавчих та інших досліджень.

Самійло Величко і його Літопис у період незалежності згадуються в численних дослідженнях науковців Інституту історії України та інших наукових установ, вищих навчальних закладів. Відомості про ці наукові розвідки можна знайти в бібліографічних посібниках з історичної тематики та покажчиках змісту фахових періодичних видань за відповідний хронологічний період. Насамперед слід згадати про ґрунтовні монографічні праці, що мають відповідний довідковий апарат та значний обсяг посилань на джерела.

У середині 90-х років ХХ ст. Н. О. Герасименко в рубриці «Сучасні дослідження» наукового збірника Інституту історії України опублікувала наукову розвідку «Історичні події 1648–1657 рр. у висвітленні С. Величка» [6]. Лишень у «Вступі» до цієї праці вчена навела 44 посилання на джерела періоду ХVІІІ–ХХ ст. [6, с. 15–17]. На основі порівняльного аналізу фактів, зафіксованих в архівних документах та наукових трактатах, з викладеними С. Величком у його працях, зокрема в «Літописі», Н. О. Герасименко детально розглянула важливий етап в історії України – події періоду 1657–1659 рр. У висновках дослідниця обґрунтувала причини міжусобної війни, на які вказував С. Величко, і зазначила, що, незважаючи на певні неточності й хронологічні помилки, його ставлення до тогочасних подій та їх оцінки актуальні й сьогодні [6, с. 86]. Через кілька років у серії «Історичні зошити» вчена оприлюднила ще одну працю – своє дослідження описаних Самійлом Величком подій доби гетьмана І. Виговського та аналіз поглядів самого літописця на них [15].

Тему духовності керівника держави в Літописі Самійла Величка вивчав Ю. М. Сафонов [16]. Нині знаний учений, доктор економічних наук, у кінці 90-х років він як здобувач ученого ступеня в галузі філології не лише здійснив спробу подальшої теоретичної розробки категорії «духовність», але й застосував оригінальну методику аналізу літературного твору, яка була використана у процесі дослідження діяльності державотворців і дала змогу виявити, обґрунтувати та узагальнити судження, що Літопис – це один з тих творів, котрий надзвичайно чітко харак-

теризує людину як творця історії і має розмаїття духовних та антидуховних образів. Ю. М. Сафонов у своїй роботі підкреслив, що духовність героїв літопису залежить від ступеня усвідомлення себе людиною, свого соціального стану, належності до певної сім'ї, роду, нації; від ставлення до інтересів тих груп, до яких вони входять самі. Значення цього дослідження й нині полягає в тому, що воно може бути основою для аналізу літературного твору з точки зору його духовної значимості.

Літопис Самійла Величка як самобутнє явище українського літературного бароко досліджувала В. О. Соболю [8]. Учена висвітлює давньоруські літописні та фольклорні витоки барокової образності твору, жанрову специфіку кожної з його частин («Сказаніє о войнъ козацкой зъ поляками...» та «Повѣствованія літописная о малоросшжихъ и инихъ отчасти поведешяхъ собранная и зде описанная»), розкрила Величкову концепцію «первісної шляхетності» та чинники творення барокових образів української шляхти. Книга розрахована на широке коло літературознавців, студентів, аспірантів, учителів шкіл, гімназій, ліцеїв, викладачів вишів, на всіх, хто цікавиться давньою україністикою та історіографією. Цій тематиці В. О. Соболю у 1990-х роках присвятила також чимало статей у наукових збірниках та журналах, найповніший перелік яких наведено в біобібліографічному посібнику про неї [17].

У 2000-х роках інтерес до вивчення літописних джерел не стихає. Виходить друком збірник козацьких літописів, який містить документальні першоджерела [18]. С. Федака, розглядаючи у своїй праці розвиток літописання на українських землях від XI до зламів XVIII–XIX ст., стисло виклав історію створення Літопису Самійла Величка, охарактеризував особливості цього твору, навів відповідну бібліографію [19, с. 120–124].

Розгорнуті результати аналізу джерелознавчого та історіографічного аспектів козацького літописання 30–80-х років XVIII ст. містить монографія І. Я. Дзири [7]. Автор на основі архівних джерел та фахової наукової літератури висвітлює особливості тематики, хронології, українських історико-літературних творів зазначеного періоду, показав їх жанрову й методологічну еволюцію. І. Я. Дзира дослідив козацькі літописи як пам'ятки історичної думки, розглянув специфіку світобачення

літописців, їхні політичні позиції та літературні вподобання, методика відтворення ними важливих історичних проблем. Учений охарактеризував вплив козацького літописання на розвиток національної історіографії кінця XVIII – першої половини XIX ст. Цінним для дослідників є наявність у виданні іменного покажчика: зокрема, щодо С. Величка у ньому зафіксовано близько півсотні посилань.

Літопис Самійла Величка багато років знаходиться у сфері наукових інтересів А. М. Бовгирі, який послідовно досліджує різні аспекти козацького історіописання. Про це свідчать його дисертація [20] та монографія [21], багато статей у фахових збірниках, а також активна участь у підготовці нового видання Літопису.

Важко переоцінити значення наукового внеску в розвиток досліджень вітчизняної історії періоду XVII–XVIII ст. Т. Таїрової-Яковлевої. У 2012 р. в «Українському історичному журналі» вчена у статті про підготовку академічного видання пам'ятки зазначила, що звернення до оригіналу Літопису, який зберігається в Російській національній бібліотеці в Санкт-Петербурзі, змусило переглянути усталені уявлення і шаблони щодо його структури, вміщених ілюстрацій і т. ін. [22, с. 190]. Через кілька років у цьому ж часопису Т. Таїрова-Яковлева розкрила історію виявлення бібліотеки С. Величка, описала видання з Російського архіву давніх актів, дослідила інскрипти С. Величка, найраніший з яких датовано 1690 р. [9, с. 106]. Учена підкреслила: «Окрім уточнення біографічних деталей, інскрипти дають унікальний зразок почерку літописця, відкриваючи можливість проведення аналізу оригіналу його літопису на предмет власноручних позначок, а можливо – і написаних ним самим частин тексту» [9, с. 107]. Стаття має численні бібліографічні посилання на джерела, що ілюструють хід дослідницької роботи з теми.

На початку XXI ст. у різних сферах суспільних та гуманітарних наук з'явилося чимало наукових публікацій, тематично пов'язаних з Літописом. Наприклад, В. Денисюк на матеріалі Літопису Самійла Величка вивчав варіювання антропонімів на фонетичному рівні в українській мові початку XVIII ст. [23]. Справедливо зазначивши, що будь-яка писемна пам'ятка відбиває стан мови певного періоду, дослідник у своїй статті детально висвітлив процес основних адаптаційних змін церковно-християнських імен та їх похідних.

Літопис як джерело до вивчення історії козацтва аналізувала фахівець Музею історії запорозького козацтва Національного заповідника «Хортиця» І. Тітова [10]. На її думку, Літопис Величка «треба розглядати як пам'ятку української політичної думки, а вже потім – як історичне джерело» [10, с. 383]. У даному аспекті слід зазначити, що політичну концепцію Самійла Величка досліджував М. М. Газізов [24, 25].

Публікаційною активністю науковців щодо особистості Самійла Величка та його Літопису особливо характеризується останнє десятиріччя – 2011–2021 рр. П. Кралюк, досліджуючи еволюцію українського козацтва в ранньомодерний період, приділив у своїй монографії особливу увагу аналізу козацьких літописів [26]. У розділі монографії «Козацький апологет Самійло Величко» автор розкрив історіософію С. Величка, джерела його основного твору, навів порівняння та приклади співпадінь з міркуваннями Грабянки [26, с. 241–248].

Дискусійні питання щодо використаних С. Величком у Літописі джерел досить детально проаналізували у своїй статті Т. М. Нікольченко та Ю. М. Нікольченко [27]. Дослідники навели оцінки та судження відомих істориків минулого та сучасності – Д. Багалія, М. Грушевського, Д. Лихачова, Я. Дзири, М. Марченка, В. Шевчука та інших, висвітлили суперечності, про які йшлося у працях, присвячених джерелам Літопису.

Ю. О. Шпак опублікувала результати дослідження інтертекстуальності твору С. Величка, а саме – міжтекстових зв'язків з текстами релігійного дискурсу періоду бароко в Україні [28]. Зокрема, дослідниця акцентує, що серед значущих прототекстів у Літописі є Біблія, та стверджує, що С. Величко найбільше з козацьких літописців апелює саме до Біблії.

В останні роки науковці Полтавщини провели наукові конференції, присвячені історії батьківщини Самійла Величка – села Жуки [29–32]. На першій такій конференції М. Кононенко висвітлив тему «Самійло Величко і село Жуки в історії Української Держави» [33, с. 3–5]. В. Яремченко у своїй доповіді про видатного земляка акцентував на спірних деталях біографії літописця, стверджуючи, що «більшість відомостей про С. Величка існують на рівні припущень» [34, с. 6]. П. Баранець, розглядаючи особливості відображення історичних подій у творах

234 українського літописання, звернув увагу на комплексність викладу історії козацької доби в «Літописі» Самійла Величка [35, с. 41–43].

У збірнику матеріалів Другої конференції в контексті досліджуваної нами теми привертає увагу публікація В. Сальнікова, який охарактеризував погляди Самійла Величка на військову діяльність Богдана Хмельницького, показав обізнаність літописця з військовою справою [36, с. 20–27].

На Третій науковій конференції завідувачка кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка, професор, доктор історичних наук В. Бабенко виклала власну концепцію увічнення Літопису як визначної літературної пам'ятки [37, с. 5–8]. У збірнику матеріалів цієї конференції вміщено також тематично пов'язані з Літописом Самійла Величка наукові розвідки історикокраєзнавчого спрямування: Н. Сушко – про Батурин [38] та А. Щербань – про Диканьку [39].

На Четвертій, присвяченій 300-річчю «Літопису», конференції, М. Кононенко акцентував, що написання видатної історичної пам'ятки було завершено автором у селі Жуки під Полтавою між 1715 і 1720 рр., і висловив сподівання, що «конференція першою в Україні проголосить світові про відзначення ювілею славетного “Літопису” та сповістить про 350-річчя від дня народження видатного літописця – нашого земляка» [40, с. 4].

На цій конференції майже кожен виступ був присвячений дослідженням, основою яких став Літопис Самійла Величка. Є. Калініна здійснила спробу аналізу Літопису через призму наукових поглядів академіка Д. І. Багалія. Дослідниця підкреслила важливість думок та висновків Д. І. Багалія, інколи й критичних, щодо Літопису та його автора [41, с. 55].

Про археологічні об'єкти і пам'ятки, опис яких потрапив до тексту Літопису, зацікавленість козацького історіографа проблемами стародавньої історії, старожитностями на Полтавщині йшлося в повідомленні І. Кулатової та О. Супруненка [42]. Спираючися на значну джерельну базу, автори довели, що Самійло Величко був добре обізнаний з пам'ятками старовини в Україні, іноді фіксував їх у контексті висвітлення історичних подій XVIII ст. і залишив у своєму Літописі місце для

згадок мікротопонімів Полтавщини, пов'язаних з місцевими пам'ятками археології [42, с. 71].

Фахівці Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського В. Яремченко та А. Лавріненко досліджували місце локалізації татарських союзників гетьмана І. Виговського до початку битви в околицях с. Жуків за Літописом і документами XVII–XVIII ст. [43].

З містечком Переволочна на Полтавщині, яке було затоплене водами Кам'янського водосховища в 1962 р., пов'язано чимало важливих подій історії козацької доби. Їх відображення в Літописі С. Величка висвітлює Л. Шендрик [44].

А. Щербань та Н. Бабкова опублікували у співавторстві наукову розвідку про особливості зображення булав на гетьманських портретах з Літопису Самійла Величка: наведено згадки про конкретні булави в писемних джерелах та проведено аналогії з представленими в музейних колекціях раритетами [45].

Після святкування 300-ліття з часу написання Літопису колектив Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського у 2021 р. продовжив традицію організації наукових конференцій, присвячених видатному земляку, змінивши їх назву – «Величківські читання». Наукові доповіді та повідомлення з козацької історії України і Полтавщини, краєзнавчі дослідження з історії села Жуки нині опубліковані в однойменному збірнику [46]. Зокрема, В. Сальников на прикладі Літопису розглянув тему формування української самосвідомості в ранньомодерний час [47, с. 7–10]. У своєму повідомленні «Коломацькі статті у “Літописі” Самійла Величка» Л. Шендрик наголосила, що Московські статті, тобто угоду І. Мазепи з Петром І, укладену восени 1689 р., до наукового обігу ввела Т. Таїрова-Яковлева [48, с. 29].

Окремо слід згадати про відгуки, опубліковані після презентації нового видання Літопису.

Доктор історичних наук, професор В. Щербак у «Київських історичних студіях» у своєму відгуку на оновлене видання Літопису [49] відмітив скрупульозну роботу авторського колективу з підготовки видання, адже книга містить ґрунтовну передмову про історію написання та вивчення тексту Літопису, кодикологічний аналіз пам'ятки і київського

списку, пояснення археографічних засад видання, іменний та географічний покажчик.

Новизна нашої роботи полягає у вивченні тематичного спектру видань і публікацій про Літопис Самійла Величка періоду незалежності України, що дозволяє вперше розкрити діапазон сучасних наукових досліджень про цей твір у різних наукових напрямках – історичному, джерелознавчому, літературознавчому, мовознавчому тощо.

Висновки. Даний огляд засвідчує сплеск інтересу наукової спільноти з різних галузей гуманітарних знань до Літопису Самійла Величка в роки незалежності Української Держави. Після виходу в 2020 р. його нового видання спостерігається зацікавленість фахівців у подальших дослідженнях, пов'язаних із цією пам'яткою історичної думки. Аналіз посібників з історичної бібліографії та інформаційних ресурсів, представлених на веб-сайтах галузевих наукових установ та вищих навчальних закладів і провідних бібліотек України, показав, що в 1990–2021 рр. висвітлювалися результати досліджень різної тематики, проведених на основі Літопису Самійла Величка, – історіографічних, джерелознавчих, літературознавчих, мовознавчих тощо. У період святкування 300-річчя написання зазначеної праці та після цього – у 2020–2021 рр. – помітно зросла кількість публікацій стосовно результатів таких наукових досліджень.

Про подальші завдання щодо вивчення Літопису йшлося на зустрічі науковців в Інституті історії України НАН України, де відбулося фахове обговорення оновленого видання цього твору. Т. Таїрова-Яковлева підкреслила: «Перед нами <...> постають нові нагальні завдання: видати томи текстологічних, історичних та географічних коментарів до пам'ятки Величка, з'ясувати зміст усіх “записів на полях” – а вони містять цінну інформацію, дізнатись, звідки автор здобував використаним унікальні документи. Роботи дуже багато» [50].

Отож нині відкриваються нові перспективи наукових студіювань козацького літописання, і незмінним підґрунтям для успішної роботи в цьому напрямі завжди залишається підготовка бібліографії з відповідної тематики.

Список використаних джерел та літератури 237

1. Величко С. Літопис / упоряд.: Г. Боряк, Т. Таїрова-Яковлева; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Кліо, 2020. 931 с.
2. Смолій В., Таїрова-Яковлева Т. До читача // Величко С. Літопис. Київ: Кліо, 2020. С. IX–X.
3. Бовгиря А. Від ідеї до результату: з історії перевидання «Літопису» Самійла Величка // Історіографічні дослідження в Україні. 2020. Вип. 31. С. 210–217.
4. Особистість в історії: матеріали до біобібліографії / Нац. іст. б-ка України; упоряд. К. Таранюк-Русановський. Київ, 2020. 48 с.
5. Величко Самійло Васильович. Літопис: в 2 т. / пер., авт. комент. В. О. Шевчук, відп. ред. О. В. Мишанич. Київ ; Дніпро, 1991. Т. 1. 371 с. ; Т. 2. 642 с.
6. Герасименко Н. О. Історичні події 1648–1657 рр. у висвітленні С. Величка // Історична спадщина у світлі сучасних досліджень : Величко, Маркович, Маркевич, Костомаров, Яворський. Київ, 1995. С. 5–59.
7. Дзира І. Я. Козацьке літописання 30-х–80-х рр. XVIII ст. : джерелознавчий та історіографічний аспекти : монографія. Київ, 2006. 567 с.
8. Соболев В. О. Літопис Самійла Величка як явище українського літературного бароко. Донецьк, 1996. 334 с.
9. Таїрова-Яковлева Т. Г. Книги з бібліотеки Самійла Величка, канцеляриста Війська Запорозького // Український історичний журнал. 2017. № 5. С. 103–111.
10. Тітова І. Літопис Величка як джерело до вивчення історії козацтва XVII ст. : (до 340-річчя від дня народження Самійла Величка) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. 2010. Вип. 19. С. 379–384.
11. Шевчук В. Самійло Величко та його Літопис // С. Величко. Літопис. Київ, 1991. Т. 1. С. 5–21.
12. Багров С., Бовгиря А., Боряк Г., Таїрова-Яковлева Т. «Літопис» Самійла Величка («Історія») – визначна історіографічна пам'ятка: до історії тексту та його вивчення // Величко С. Літопис. Київ, 2020. С. XI–XXXIV.
13. Політова О. Динаміка відображення документального потоку з вітчизняної історії у бібліографічному покажчику «Історія України» // Вісник Книжкової палати. 2009. № 4. С. 19–22.
14. Політова О. А. Сучасні тенденції у бібліографічному забезпеченні вітчизняної історичної науки // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. 2010. № 4. С. 44–51.

15. Герасименко Н. О. Історичні події 1657–1659 рр. (гетьманство І. Виговського) у висвітленні С. Величка. Київ, 1999. 98 с.
16. Сафонов Ю. М. Концепція духовності керівника держави в літописі Самійла Величка: дис. ... канд. філол. наук. Кривий Ріг, 1998. 170 с.
17. Соболев Валентина Олександрівна: біобібліографічний покажчик. Донецьк, 2005. 20 с.
18. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. Київ : Дніпро, 2006. 976 с.
19. Федака С. Літописні джерела з історії княжої і козацької України-Русі : монографія. Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2003. 140 с.
20. Бовгиря А. М. Пам'ятки історичної думки Гетьманщини у складі рукописних збірників XVIII – початку XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2004. 287 арк.
21. Бовгиря А. Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст.: списки та редакції творів. Київ, 2010. 304 с.
22. Таїрова-Яковлева Т. Г. Літопис Самійла Величка: до питання про нове академічне видання // Український історичний журнал. 2012. № 2. С. 190–198.
23. Денисюк В. Варіювання антропонімів на фонетичному рівні в українській мові початку XVIII ст. (на матеріалі літопису Самійла Величка) // Українське мовознавство. 2003. Вип. 25. С. 71–77.
24. Газізов М. М. Політична концепція Самійла Величка // Держава і право : зб. наук. пр. : Юридичні і політичні науки. 2007. Вип. 36. С. 647–653.
25. Газізов М. М. Політичні ідеї у літописах доби Гетьманщини: дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2009. 181 арк.
26. Крालюк П. М. Козацтво в контексті українсько-польських стосунків: літературні інтерпретації ранньомодерного періоду : монографія. Київ, 2018. 280 с.
27. Нікольченко Т. М., Нікольченко Ю. М. Джерелознавчий аспект дослідження літопису Самійла Величка // Вісник Маріупольського державного університету. Сер.: Філософія, культурологія, соціологія. 2012. Вип. 4. С. 59–66.
28. Шпак Ю. О. Релігійний інтертекст літопису Самійла Величка // Лінгвістичні дослідження. 2014. Вип. 38. С. 121–125.
29. Село Жуки – батьківщина літописця Самійла Величка : зб. матер. наук. конф., м. Полтава, 11 лют. 2017 р. Київ ; Полтава, 2017. 79 с.

30. Село Жуки – Батьківщина літописця Самійла Величка : зб. матер. Другої наук. конф., м. Полтава, 2 берез. 2018 р. Київ ; Полтава, 2018. 158 с.
31. Село Жуки – Батьківщина літописця Самійла Величка : зб. матер. Третьої наук. конф., м. Полтава, 1 берез. 2019 р. Київ ; Полтава, 2019. 183 с.
32. Село Жуки – батьківщина літописця Самійла Величка : зб. ст. та матер. до Четвертої наук. конф., м. Полтава, 1 берез. 2020 р. Київ ; Полтава, 2020. 231 с.
33. Кононенко М. Самійло Величко і село Жуки в історії Української Держави // Село Жуки – батьківщина літописця Самійла Величка : зб. матер. наук. конф., м. Полтава, 11 лют. 2017 р. Київ ; Полтава, 2017. С. 3–5
34. Яремченко В. Наш земляк Самійло Величко та його «Літопис» // Там само. С. 6–13.
35. Баранець П. Особливості відображення подій історії козацької доби у творах українського літописання // Там само. С. 41–43.
36. Сальніков В. Самійло Величко про військо мистецтво Богдана Хмельницького // Село Жуки – батьківщина літописця Самійла Величка : зб. матер. Другої наук. конф. Київ ; Полтава, 2018. С. 20–27
37. Бабенко В. Самійло Величко та його «Літопис»: перспективи меморіалізації // Село Жуки – батьківщина літописця Самійла Величка : зб. матер. Третьої наук. конф. Київ ; Полтава, 2019. С. 5–8.
38. Сушко Н. Самійло Величко і Батурин // Там само. С. 22–27.
39. Щербань А. «Літопис» Самійла Величка як «перша згадка» про Диканьку в писемних джерелах // Там само. С. 28–31.
40. Кононенко М. Село Жуки та наш земляк літописець Самійло Величко // Село Жуки – батьківщина літописця Самійла Величка : зб. ст. та матер. до Четвертої наук. конф., м. Полтава, 1 берез. 2020 р. Київ ; Полтава, 2020. С. 3–6.
41. Калініна Є. Літопис Самійла Величка в історіографічному доробку Дмитра Багалія // Там само. С. 51–56.
42. Кулатова І., Супруненко О. Пам'ятка археології Полтавщини в «Літописі» Самійла Величка // Там само. С. 66–73.
43. Яремченко В., Лавріненко А. До питання про місцезнаходження татарських загонів Карачбея у битві військ І. Виговського та М. Пушкаря 1658 р. // Там само. С. 74–82.
44. Шендрик Л. Козацька Переволочна на сторінках Літопису Самійла Величка та в подіях Великої Північної війни // Там само. С. 83–93.

45. Щербань А., Бабков Н. Булави з гетьманських портретів літопису Самійла Величка: компаративістський аналіз // Там само. С. 94–103
46. Величківські читання 2021: зб. ст. та матер. Полтава ; Харків, 2021. 156 с.
47. Сальников В. До питання про формування української самосвідомості (на прикладі «Літопису» Самійла Величка) // Величківські читання 2021: зб. ст. та матер. Полтава ; Харків, 2021. С. 7–10
48. Шендрик Л. «Коломацькі статті» у «Літописі» Самійла Величка // Там само. С. 26–30.
49. Щербак В. До витоків українського історіописання // Київські історичні студії. 2021. № 1. С. 181–182. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2021.121>
50. Сюдюков І. За критеріями суворой науковості // День. 2020. 20 жовт. (№ 198).

Olena Politova,

*Candidate of Historical Sciences (Ph. D in History),
Associate Professor of Information Communications Department,
Borys Grinchenko Kyiv University
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID 0000-0002-6516-0828

e-mail: politov2@ukr.net

Editions and publications about Chronicle of Samiilo Velychko of Ukraine's independence period as basis for scientific research

The purpose of the article is to elucidate the subject of the modern studies regarding the most famous among the Cossack chronicles – The Chronicle of Samiilo Velychko, to present the research prospects of this unique source. **Research methodology.** Bibliographic and other general scientific methods – analytical-thematic method, systematic and historical approaches – were used to reveal the peculiarities of the thematic content of scientific editions and publications about the Chronicle. **Scientific novelty** lies in the study of the thematic range of editions and publications on the Chronicle throughout the period of Ukrainian independence, which would for the first time disclose the range of modern research on this work in various scientific fields - historical, source, literary, linguistic, and more. **Conclusions.** Over the past 30 years, due to increased attention towards the source base of historical science, research of chronicles and their reprints – The Chronicle of Samiilo Velychko in particular – has been reinforced. Reconstruction of significant body of important documentary and narrative sources has prompted modern researchers in various fields of

humanities to new scientific researches, the results of which require logical generalization in thematic aspect. The publication of the first in history complete edition of the Chronicle in 2020 encouraged new studies and it highlighted the problem of thematic structure analysis of this information flow and its bibliographic generalization. Given that the study of published works on research topics is a necessary basis for successful research, this review of publications on the subject, without claiming to be exhaustive, shows the relevance of creating a thorough bibliography of the Chronicle and its author.

Key words: Samiilo Velychko, source studies, historical bibliography, historiographical research, Cossack chronicle, Ukrainian Cossacks.

*Стаття підготовлена 23 березня 2022 року;
подана до друку 14 квітня 2022 року.*

Надія Миколаївна Кушлакова,
доктор історичних наук, доцент,
завідувач кафедри соціально-гуманітарної підготовки та права,
Західнодонецький інститут
«ПрАТ “ВНЗ Міжрегіональна Академія управління персоналом”»,
(Павлоград, Україна)
ORCID 0000-0001-8493-1846
e-mail: kushlakova@ukr.net

Варфоломій Степанович Савчук,
доктор історичних наук, професор,
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
(Дніпро, Україна)
ORCID 0000-0002-6324-7567
e-mail: varfolomey44@gmail.com

Ольга Леонідівна Рябченко,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри всесвітньої історії,
Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди
(Харків, Україна)
ORCID 0000-0002-1249-2482
e-mail: lerche555@ukr.net

ЧАСОПИС «ТЯЖЕЛЕЕ ВОЗДУХА» ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОГО ПОВІТРОПЛАВАННЯ

Мета роботи. Спираючись на віднайдені архівні матеріали та історіографічні джерела, дослідити передумови заснування журналу «Тяжелее воздуха», проаналізувати зміст і особливості, структуру періодичного видання, встановити коло пріоритетних тем публікацій, з'ясувати його значення в популяризації знань про повітроплавання та внесок у справу станов-

лення вітчизняної авіації. **Методологія.** Відповідно до поставленої мети та віднайдених інформативних джерел було визначено принципи і методи дослідження, теоретико-методологічну основу якого сформували загальнонаукові принципи: об'єктивності, історизму, достовірності, репрезентативності й т. ін. Відтворення об'єкта дослідження на тлі закономірних

історичних процесів здійснювалося з використанням загальнонаукових логічних методів, зокрема аналізу та синтезу. Застосовано проблемно-хронологічний метод, який дозволив виокремити певні проблеми і розглянути їх у хронологічній послідовності історичних подій. **Наукова новизна** полягає вже в тому, що періодичне видання «Тяжелее воздуха» вперше в історіографічній літературі визначено об'єктом дослідження, у процесі якого з'ясовано його непересічне значення у справі популяризації знань про повітроплавання. Встановлено, що на теренах сучасної України часопис був одним з перших спеціалізованих науково-популярних видань із питань повітроплавання. **Висновки.** Проведене дослідження дозволило з'ясувати маловідомі факти щодо заснування періодичного видання Повітроплавного відділу Харківського відділення Імператорського Російського технічного товариства. Часопис «Тя-

желее воздуха» видавався власним коштом товариства, на його сторінках розміщувалася різнопланова інформація про новітні досягнення вітчизняного і світового повітроплавання. Він є цінним джерелом щодо діяльності в Україні відомих учених і авіаконструкторів І. І. Сікорського, С. В. Гризодубова, А. К. Лельє, Г. Ф. Проскури та ін. На сьогодні дане видання становить бібліографічну рідкість, оскільки на теренах України у фондах бібліотек (Харківська наукова державна бібліотека ім. В. Г. Короленка) зберігаються лише вісім чисел часопису за перший рік видання (1911 р.), а їхній стан залишає бажати кращого. Крім того, незаперечним є значення журналу як цінного джерела з історії повітроплавання.

Ключові слова: джерелознавство, журнал «Тяжелее воздуха», часопис, періодичне видання, авіація, повітроплавання, 1911–1913 роки, авіатор.

Актуальність дослідження. Історія нашої держави протягом багатьох століть була тісно пов'язаною з розвитком інших держав, до складу яких входили її території. Тому в сучасних умовах інтегрування України у світовий науковий простір неупереджене різнобічне висвітлення історичного шляху, пройденого нею в цілому і наукою зокрема, набуває надзвичайної актуальності. Такі дослідження надають можливість критично оцінити вітчизняні здобутки в різних галузях науково-господарської діяльності, усвідомити власну національну ідентичність. Актуальності студіям додає й сам предмет – історія вітчизняного повітроплавання, яка в умовах незалежної України потребує окремої уваги.

Аналіз досліджень і публікацій. Історія зародження і розвитку повітроплавання на теренах сучасної України привертає увагу багатьох дослідників, та попри наявність значної кількості наукових публікацій залишається ще багато явних і неявних лакун з означеного питання, тому виявлення будь-яких нових першоджерел має надзвичайно важливе значення. Одним із них виявився об'єкт нашого дослідження – журнал «Тяжелее воздуха» (1911–1913 рр.), який був друкованим органом Повітроплавного відділу Харківського відділення Імператорського Російського технічного товариства (ХВ ІРТТ). Аналіз широкого загалу літератури показав, що в сучасній вітчизняній історіографії відсутнє дослідження, присвячене цьому періодичному виданню, хоча згадки про нього й побіжні посилання присутні в низці публікацій. Вихідні дані журналу знаходимо в «Библиографии периодических изданий России. 1901–1916»: «8833. “Тяжелее воздуха”. Орган Воздухоплавательного отдела Харьковского отделения Русского технического общества. [Научно-популярный журнал]. Харьков. 1911–1913. 2 раза в нед. Ред. Г. Л. Окулич-Козаринов; 1913 В. Е. Мороховец. Изд. Харьковское отделение Русского технического о-ва. 26 см., 16–32 с. Илл. ...Журнал прекратился в 1913 г., последний № не установлен» [1, с. 495]. Дана інформація, зазвичай в різних варіаціях, повторюється у віднайдених роботах. Так, у «Нарисі історії журналістики Харківської губернії (1812–1917)» автор описав широкий загал періодичної преси Харківщини у зазначений період, тому в полі його зору опинився й журнал «Тяжелее воздуха» [2]. Інформація власне про видання повторюється. Проте принагідно зазначимо, що зауваження автора щодо діяльності В. Є. Мороховця не зовсім відповідає реальності: «У технічному товаристві за підтримки М. Ф. фон Дітмара В. Є. Мороховець створив повітроплавальний відділ і розпочав видання журналу...» [2, с. 246]. Насправді В. Є. Мороховець був одним з ініціаторів створення відділу і його друкованого органу, а не єдиною особою, яка доклала зусиль до започаткування цих двох напрямів діяльності ХВ ІРТТ. Відомості, наведені в «Нарисі» І. Л. Михайлина, повторюються з посиланням у роботі Ю. Сазонової [3, с. 507]. І. Шестакова в газетній публікації «Харьковчанин», присвяченій В. Є. Мороховцю, з-поміж різних аспектів громадсько-політичної

діяльності звертає увагу на його участь у виданні журналу: «В 1911–1913 гг. в Харькове издавался журнал под названием “Тяжелее воздуха”, одним из редакторов которого являлся В. Мороховец»... Харьковский журнал просуществовал три года...» [4, с. 6]. Стаття С. А. Назаренко і Г. В. Павлової містить посилання на журнал [5, с. 47], проте згаданий факт не є коректним, оскільки авіаконструктор І. І. Сікорський дійсно був членом Повітроплавного відділу ХВ ІРТТ (від 8.10.1911 р.), тому не міг виступити засновником журналу, який вийшов друком 1.09.1911 р. Звернімо увагу на те, що з приводу описаних фактів автори посилаються на книгу А. К. Решетова [6]. Більш розлогу інформацію про досліджуване періодичне видання зустрічаємо в публікації щодо життєдіяльності М. Ф. фон Дітмара [7], який був головою ХВ ІРТТ саме в період видання журналу, проте В. С. Бежанова посилається на статтю одного з авторів даної наукової розвідки [8].

Мета статті – спираючись на віднайдені архівні матеріали та історіографічні джерела, дослідити передумови заснування журналу «Тяжелее воздуха», уточнити період його виходу у світ, проаналізувати зміст і структуру періодичного видання, вивчити пріоритетні теми публікацій, з'ясувати його значення в популяризації знань про повітроплавання та внесок у справу становлення вітчизняної авіації.

Виклад основного матеріалу. Кінець XIX – початок XX ст. у всьому світі ознаменувався зростанням інтересу до повітроплавання як нового незвичайного виду спорту. Будь-яка нова справа потребує вузькопрофільних фахівців (механіків, конструкторів, авіаторів і т. ін.), але, поряд із цим, і спеціалізованої літератури взагалі та періодичної зокрема. Так, у Російській імперії з'явився перший аеронавтичний щотижневий журнал «Воздухоплаватель» (1880–1883), який видавався в Санкт-Петербурзі за редакцією полковника П. О. Кліндера. Журнал виходив друком упродовж трьох років. За цей період побачили світ лише 20 чисел означеного часопису [9]. У 1903 р. вихід у світ журналу «Воздухоплаватель» було поновлено, він з вузькопрофільного перетворився на науково-популярний і військовий щомісячний часопис. Після створення Імператорського Всеросійського аероклубу (ІВАК, 1908 р.) журнал «Воздухоплаватель» з 1909 р. став його друкованим органом. Видання планувалося готувати до друку щомісячно, проте з різних

причин часопис виходив нерегулярно [10]. Однак, незважаючи на короткочасність і нерегулярність означених періодичних видань, усе ж часопис «Воздухоплаватель» виконував своє першочергове завдання – сприяв популяризації повітроплавання і зростанню числа його прибічників, передусім у студентському середовищі. Зокрема, лише в 1908 р. у Санкт-Петербурзі розпочали свою діяльність повітроплавні гуртки в технологічному інституті (голова проф. П. С. Селезньов), в інституті інженерів шляхів сполучення (ІШС, один із засновників – інженер М. О. Ринін), у Санкт-Петербурзькому університеті (організатор В. В. Татарінов).

Поряд зі столичними містами (Санкт-Петербург, Москва) центрами розвитку повітроплавання на теренах сучасної України стають міста Київ, Одеса і Харків, де започатковуються спеціалізовані періодичні видання: у Києві «Вестник воздухоплавания и спорта» (1910 р.), в Одесі «Вестник Южного съезда деятелей по воздухоплавательному делу» (1910 р.) і «Заря авиации» (1916 р.). У технічних вищих навчальних закладах відкриваються авіаційні студентські секції та гуртки: Повітроплавну секцію Київського політехнічного інституту в 1908 р. реорганізовано в Повітроплавний гурток (керівник проф. М. Б. Делоне); у 1909 р. розпочав діяльність гурток «Аеросекція» при Харківському технологічному інституті (керівник проф. Г. Ф. Проскура). З метою поширення знань про авіацію та ознайомлення широкого загалу читачів з новітніми досягненнями в галузі повітроплавання студентські гуртки започатковували свої періодичні видання. Зокрема, Повітроплавний гурток при Інституті інженерів шляхів сполучення розпочав видання журналу «Аеромобіль» (1908 р., з 1911 р. – «Журнал техники и теории воздухоплавания») і т. ін.

Крім технічних вишів питаннями популяризації і поширення авіаційних досягнень опікувались і громадські науково-технічні об'єднання, зокрема Харківське відділення Імператорського Російського технічного товариства, при якому було створено спеціальний Повітроплавний відділ (1911 р.).

Саме активізація діяльності зазначеного відділу ХВ ІРТТ на другому році його існування поряд з іншими справами дала вагомий результат – відділ почав видавати власний друкований орган – часопис «Тяжелее воздуха».

Рішення про видання журналу було прийнято засіданням Ради ХВ ІРТТ 27.07.1911 р., наразі затверджено і його програму. На той час існувала певна процедура щодо проведення будь-яких масових заходів, реєстрації громадських організацій чи друкованих органів. Усі ці дії підпадали під особливий нагляд і контроль поліції. Тому голова Ради Харківського відділення М. Ф. фон Дітмар звернувся до Харківського губернатора з клопотанням за № 418 від 3.10.1911 р. про видачу свідоцтва на право видання часопису «Тяжелее воздуха». Цей документ містив усі необхідні дані: назву журналу, його структуру, терміни виходу у світ, інформацію про друкарню (адреса, назва, власник), адресу редакції, інформацію про відповідального редактора та секретаря [11, арк. 1–1 зв.]. На посаду відповідального редактора рішенням ради Повітроплавного відділу було призначено Григорія Людвиговича Окулича-Козаріна, який, відповідно до процедури 3.10.1911 р., направив листа встановленого зразка Харківському губернатору щодо своєї компетентності: «...имею честь доложить, что я удовлетворяю всем требованиям п. 4 приложения к ст. 114 Устава о цензуре и печати. Имею место жительства в Харькове, по Петинской улице, д. № 9» [11, арк. 2].

Процес отримання свідоцтва потребував виконання низки визначених вимог: 1) отримання від Головного управління у справах друку дозволу на видання журналу; 2) затвердження губернатором Програми журналу; 3) підтвердження Харківського поліцеймейстера щодо благонадійності посадових осіб: відповідального редактора Г. Л. Окулича-Козаріна та секретаря В. Є. Мороховця.

Усі зазначені пункти вимог були виконані в семиденний термін, як того вимагало губернаторство, і Повітроплавний відділ ХВ ІРТТ 10.10.1911 р. отримав свідоцтво про дозвіл «...издавать в г. Харькове журнал под названием «Тяжелее воздуха»...» [11, арк. 18]. Зважаючи на бюрократичні перепони при затвердженні нормативно-правових чи дозвільних документів на визначений напрям або вид діяльності громадсько-наукових об'єднань, дозвіл на видавничу діяльність було отримано досить швидко – практично протягом тижня(!). Скоріше за все вирішальну роль у цій справі відіграла ціла низка факторів:

– Харківське відділення ІРТТ успішно функціонувало в Харкові вже понад 30 років;

– авіація набувала важливого значення і широкої популярності в державі, тому новаторські починання, пов'язані з повітроплаванням, мали підтримку з боку Харківського губернатора М. К. Катеринича (1908–1915 рр.), прогресивно мислячої, добропорядної людини;

– Повітроплавний відділ ХВ ІРТТ у недалекому минулому (23.08.1911 р. – 14.09.1911 р.) успішно провів у Харкові Першу повітроплавну виставку, яка мала широкий резонанс не лише на півдні Російської імперії, а й в усій державі (вважається першою в Україні);

– члени Повітроплавного відділу не викликали сумнівів у поліції щодо політичної благонадійності (особисто відповідальний редактор журналу Г. Л. Окулич-Козарін¹) [11, арк. 16–18].

Часопис «Тяжелее воздуха» планувалося видавати в міру накопичення матеріалів, але не рідше, ніж двічі на місяць. Редакція журналу розміщувалась у приміщенні бюро Харківського відділення ІРТТ (вул. Сумська, 18), а друк здійснювався у друкарні «Утро» А. А. Жмудського. За своєю структурою часопис подавав широкий спектр інформації. Так, програма журналу включала: «1. Распоряжения правительства. 2. Передовые статьи по вопросам авиации. 3. Научно-популярные статьи. 4. Обзор деятельности и хроника Воздухоплавательного отдела. 5. Хроника воздухоплавания в России и за границей. 6. Письма в редакцию. 7. Спорт. 8. Библиография. 9. Иллюстрации и политипажи к тексту. 10. Объявления» [11, арк. 1].

Перше число часопису побачило світ 1 вересня 1911 р. (Іл. 1). У вітальному слові до читачів редакційна колегія так визначила мету свого видання: «...служение новому культурному делу – сознательному завоеванию воздушной стихии на благо культурного развития государства, на благо народа» [12, с. 4]. Поставленим завданням відповідали як зміст, так і ціна журналу, доступна для всіх бажаючих: передплата

¹ Григорій Людвигович Окулич-Козарін (1881–1942) був секретарем студентської аеросекції при Харківському технологічному інституті (1912 р.). Член Повітроплавного відділу ХВ ІРТТ, секретар Харківського відділення ІРТТ. Редактор журналу «Тяжелее воздуха» (1911–1913). Цікаво, що у протоколах Харківського відділення прізвище пишеться як Окулич-Казарін, а на сторінках журналу Окулич-Козарін, хоча до підготовки обох матеріалів Григорій Людвигович мав безпосереднє відношення.

Іл. 1

ла «Тяжелее воздуха» – Вице-Председателя Воздухоплавательнаго отдела общества Валерія Евгениевича Мороховца, который будет редактировать журнал в полном объеме» [11, арк. 22–22 зв.], про що було повідомлено Харківського губернатора листом від 5.10.1912 р.

У процесі проведеного дослідження встановлено, що на сьогодні відомо про 23 числа журналу «Тяжелее воздуха», який видавався протягом трьох років: 1911. № 1 (1 вересня) – № 8 (15 грудня); 1912. № 1 (15 січня) – № 14 (25 жовтня); 1913. № 1 (січень) [1, с. 495]. У цьому ж виданні зазначається, що «журнал прекратился в 1913 г., последний № не установлен» [там само]. Однак у результаті вивчення протоколів засідань і касових звітів Повітроплавного відділу ХВ ІРТТ виявлено факти, які певною мірою спростовують відому інформацію, викликають сумніви, спонукають до пошуку. Дійсно, останнє число журналу не з'ясоване,

на рік – 5 крб, на півроку – 3 крб, 1 примірник – 10 коп. (для членів товариства всі ціни були практично удвічі нижчими). Завдяки цікавій тематиці та актуальності публікацій у поєднанні з доступністю журнал набув популярності вже протягом першого року. З метою активізації більш продуктивної діяльності друкованого органу Повітроплавного відділу вже наступного року, а саме на засіданні Ради ХВ ІРТТ 20.09.1912 р., було вирішено «назначить второго редактора журнала».

а останній рік видання залишається незрозумілим. Так, у касовому звіті Повітроплавного відділу за 1913 р. зазначено окремим рядком: *«Расхода в 1913-м году не было»* [13, с. 19], з чого логічно зробити висновок, що протягом поточного року журнал не видавався. А от у звіті про діяльність Повітроплавного відділу за 1914 р., на противагу минулому року, знаходимо запис: *«Что касается органа отдела – журнала “Тяжелее воздуха”, то в отчетном году таковой вышел один раз»* [14, с. 21]. Враховуючи те, що звіт за 1914 р. було опубліковано через два роки – у 1916 р., то можлива помилка у звітній документації. Або при виданні першого числа часопису в 1914 р. продовжено нумерацію із зазначенням 1913 р. На сьогодні це питання поки що залишається без відповіді. З'ясування спірних чи проблемних питань із досліджуваної проблеми ускладнюється власне браком першоджерел, зокрема всі випуски часопису «Тяжелее воздуха» знаходяться лише у фондах Російської національної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна в Санкт-Петербурзі (шифр зберігання 3/2873), і, відповідно, доступ до них з відомих причин на сьогодні відсутній.

Аналіз доступних чисел журналу дав змогу вивчити зміст і програми кожного числа видання, виокремити особливості та закономірності підбору матеріалів для публікацій. Зазвичай кожне число часопису містило передову статтю з актуальних питань повітроплавання або/і науково-популярну розлогу статтю з авіаційної тематики, авторами яких виступали члени Повітроплавного відділу ХВ ІРТТ, здебільшого голова відділу В. В. Рюмін, секретар В. Є. Мороховець, дійсні члени відділу О. М. Ільєв (з 1912 р. голова Повітроплавного відділу), Д. К. Педаєв та ін. Початок видавничої діяльності Повітроплавного відділу припадає на перший рік його існування, який ознаменувався виходом із друку першого числа журналу «Тяжелее воздуха». Це визначне починання не було поодиноким, оскільки співпало ще з однією надважливою справою відділу – організацією і проведенням Повітроплавної виставки в Харкові, яка вважається першою на теренах сучасної України [8]. Не дивно, що передові статті трьох перших чисел журналу були присвячені висвітленню низки питань щодо організації, відкриття, підготовки й огляду експозицій, зустрічей у межах виставки й т. ін. Успіх виставки значною мі-

рою завдячував діяльності Розпорядчого комітету, до складу якого увійшли відомі громадські діячі, авіатори, механіки-конструктори, зокрема А. К. Лельє, Д. В. Парманін, В. П. В'юшков, В. Є. Мороховець (голова комітету), Г. Л. Окулич-Козарін, В. В. Рюмін, П. Р. Родіонов та інші (Іл. 2). 9 вересня 1911 р. на Першій авіаційній виставці завідуючий універсальною метеорологічною станцією, член Повітроплавного відділу

Іл. 2

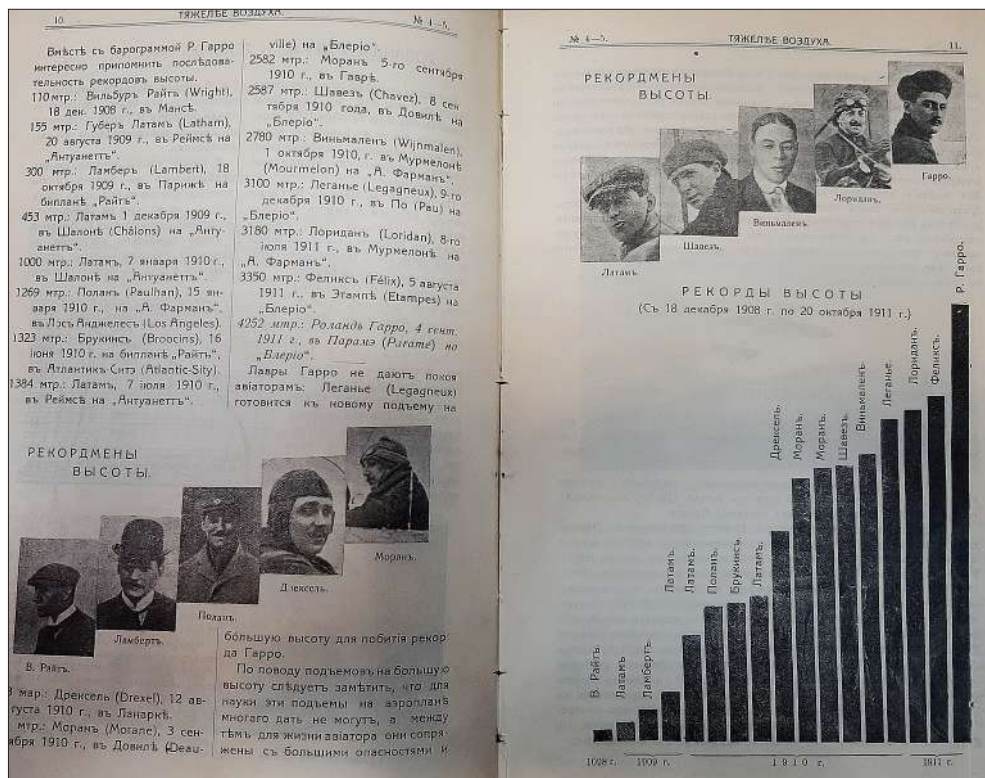
Д. К. Педасєв оприлюднив свою доповідь «Авіатор і погода», яка пізніше була надрукована у трьох числах журналу (№ 3–5). У статті подано узагальнені результати спостережень і практичних вимірювань зміни швидкості вітру біля земної поверхні й на різних висотах. Ця публікація вдало ілюстрована таблицями, кресленнями і фотографіями, а зроблені висновки мали важливе практичне значення для авіаторів, «...так как дают возможность на основании наблюдений, производимых внизу, – у земной поверхности, судить о скоростях ветра на тех высотах, до которых может подняться воздухоплаватель. Так как летательные аппараты

Іл. 3

поднимаются не выше двух километров, ...то и наибольшее практическое значение имеет изучение ветров именно в нижнем слое атмосферы до 2 километров» [15, с. 2]. На важливість і виняткове значення роботи Д. К. Педасева вказує і той факт, що результати його дослідження були видані окремою книгою під егідою журналу «Тяжелее воздуха» (Іл. 3). Цінними з точки зору підбіраної й узагальненої інформації та зображувальних джерел є статті В. Є. Мороховця «Ролланд Гарро і рекорди висоти» (Іл. 4) і «Ньєспор і його моноплан», надруковані в 4–5 числах журналу [там само, с. 9–16].

Часопис «Тяжелее воздуха» тісно співпрацював із Севастопольською школою авіації Відділу повітряного флоту, а особисто начальник школи С. І. Одинцов брав безпосередню активну участь практично в усіх новаціях Повітроплавного відділу: був членом Розпорядчого комітету Повітроплавної виставки в Харкові, брав участь у роботі засідань відділу, ввійшов до складу редакційної колегії журналу, сприяв втіленню в життя ідеї відкриття авіаційної школи в Харкові й т. ін. Тому не дивно, що більшість публікацій сьомого числа журналу «Тяжелее воздуха» присвячена визначній події в історії вітчизняного повітроплавання загалом і в життєдіяльності Севастопольської школи авіації, зокрема, – першій річниці від дня її заснування. Передову статтю «11 ноября 1910 г. – 11 ноября 1911 г. Первая годовщина Севастопольской школы авиации» підготував В. Є. Мороховець, де, аналізуючи досягнення школи за перший рік діяльності, вдало підібрав ілюстративний матеріал, який на сьогодні становить історіографічну рідкість. Це, зокрема, фотографії першого

Іл. 4

начальника школи капітана 2-го рангу В. Н. Кедріна² (Іл. 5), начальника школи (1911–1912 рр.) С. І. Одинцова (Іл. 6), начальників загонів монопланів і біпланів, майстерень авіаційної школи й т. ін.

З-поміж хронікальної інформації на сторінках часопису «Тяжелее воздуха» окремим розділом подано відомості про поточну діяльність Повітроплавного відділу, яка стала найбільш інформативно насиченим джерелом вивчення історії цього структурного підрозділу ХВ ІРТТ. Так, шосте число журналу містить короткий протокол засідання відділу від 22.10.1911 р., на якому відбулися перевибори посадових осіб (членом Ради замість А. К. Лельє обрано В. В. Рюміна), оприлюднено доповідь В. Є. Мороховця «О новых опытах братьев Райт», обговорено звіт про

² В'ячеслав Никанорович Кедрін – флотський офіцер, капітан 2-го рангу; один з ініціаторів використання літаків для потреб флоту і створення, по суті, морської авіації; голова Севастопольського аероклубу. Попри визначні заслуги інформації про нього обмаль.

Іл. 5

діяльність відділу за 1911 р. і визначено програму дій на 1912 р. Поруч подано інформацію про запланований на 28.11.1911 р. Аеро-бал, який Повітроплавний відділ організував і успішно провів з метою збору коштів на заснування в Харкові авіаційної школи [19, с. 11]. Заходи щодо формування матеріально-технічної бази майбутньої школи авіації члени Повітроплавного відділу почали впроваджувати задовго до її відкриття, про що свідчить повідомлення: *«Комиссией по организации Школы Авиации Воздухоплавательного отдела Харьковского отделения И. Р. Технического О-ва приобретен и получен авиационный мотор «Нааке», мощностью в 35 HP, с магнето»* [17, с. 14]. Зарубіжні відрядження підтверджують серйозність і далекоглядність планів членів Повітроплавного відділу: дійсні члени відділу К. Е. Акстман і М. Н. Єфімов³ виїха-

³ Михайло Никифорович Єфімов – перший російський авіатор, механік і спортсмен. У жодній з його біографій немає відомостей про членство і діяльність у Повітроплавному відділі ХВ ІРТТ.

ли до Парижа для участі у 3-й авіаційній виставці; товариша голови відділу В. Є. Мороховця відряджено до Франції з метою вивчення досвіду діяльності французьких шкіл авіації [18, с. 10]. Діяльність Повітроплавного відділу Харківського відділення ІРТТ уже протягом першого року була визнана не лише широким загалом пересічних громадян і можливо-владними структурами міста, а й фахівцями авіаційної справи – пілотами, які вважали за честь стати членами шанованого повітроплавно-

Іл. 6

го об'єднання. Так, 8.10.1911 р. на засіданні загальних зборів Харківського відділення ІРТТ до складу Повітроплавного відділу були обрані авіатори В. Ф. Адаменко, В. А. Пшановський, І. І. Сікорський і С. І. Сікорський⁴. З-поміж обраних осіб найвідомішим був авіаконструктор

⁴ Василь Федорович Адаменко – авіатор, засновник власного заводу поблизу Сімферополя з виробництва запасних частин для літаків, а пізніше літаків типу «Фарман-IV». Василь Авксентійович Пшановський – харків'янин, один з перших вітчизняних дипломованих авіаторів (диплом отримав у березні

І. І. Сікорський, який виступав в якості конструктора, льотчика-випробувача й авіатора. Він тісно співпрацював з Повітроплавним відділом, тому його діяльність часто потрапляла в поле зору дописувачів часопису «Тяжелее воздуха». Зокрема, за активну участь у роботі Повітроплавної виставки в Харкові рішенням Повітроплавного відділу Харківського відділення ІРТТ І. І. Сікорського було представлено до нагороди медаллю Російського технічного товариства, про що було повідомлено в журналі «Тяжелее воздуха»: *«23.01.1912 г. секретарь Императорского Русского технического общества Н. Н. Георгиевский сообщил ХО ИРТО следующее: “Имею честь сообщить Совету Харьковского отделения ИРТО, что в виду присутствия на общем собрании общества 21 января 1912 г. И. И. Сикорского и в виду объявления на этом собрании о присуждении И. И. Сикорскому почетной медали общества, по представлению Харьковского отделения, Медаль и диплом на нее были лично переданы председателем на собрания И. И. Сикорскому”»* [21, с. 3].

20 березня 1912 р. на 2-й Міжнародній авіаційній виставці в Москві І. І. Сікорський як член Повітроплавного відділу ХВ ІРТТ експонував свій біплан С-6А, за який йому було присуджено велику золоту медаль Міністерства торгівлі та промисловості. Повідомлення про цю подію й детальний опис стенду Сікорського на виставці вміщено в журналі «Тяжелее воздуха»: *«Выгодно во всех отношениях выделялся на выставке стенд члена Воздухоплавательного отдела ХО РТО И. И. Сикорского. Биплан – «Сикорский – 6А» был центром внимания всех посетителей выставки и вполне справедливо считался звездой выставки. Об этом аппарате дали блестящие отзывы проф. Жуковский, Боклевский и др. ...»* [21, с. 4–5].

Розлого й різнопланово на сторінках часопису представлена хроніка вітчизняного й закордонного повітроплавання – це повідомлення влас-

1911 р. у Парижі). Випробовував літальний апарат «Ласточка» конструктор А. К. Лельє. Ігор Іванович Сікорський – всесвітньо відомий авіаконструктор, славу якому принесли славетні моделі літаків біплан «Сікорський-6А», «Ілля Муромець» та ін. Сергій Іванович Сікорський – старший брат Ігоря Івановича, авіатор-початківець, морський офіцер, про якого знайдено лише обмаль інформації [20]. У всіх існуючих біографіях відсутні хоча б якісь відомості про їхню співпрацю з Повітроплавним відділом ІРТТ.

них кореспондентів-фотографів з великих авіаційних центрів (Альбатрос з Відня, Ф. Герасимов і В. Переверзев з Парижа); повідомлення і замітки про досягнення перших авіаторів О. О. Васильєва (переліт Петербург – Москва), Бомона (переможець англійського кругового польоту), Ю. Ведріна (переліт через Ла-Манш) і т. ін.; короткі огляди авіаційних подій і новин (про випробування гармат для винищування літаків, про досліди фотографування з аеропланів, про конкурс російських аеропланів у Петербурзі тощо).

Упродовж усього часу існування періодичного видання «Тяжелее воздуха» душею редакційного комітету був В. Є. Мороховець (Іл. 7) – товариш голови Повітроплавного відділу, секретар і другий редактор,

Іл. 7

а з 1913 р. голова редакції часопису, очільник Розпорядчого комітету Повітроплавної виставки в Харкові. Завдяки саме його наполегливій самовідданій праці значною мірою журнал набув широкої популярності і став авторитетним науково-популярним спеціалізованим авіаційним виданням.

Часопис «Тяжелее воздуха» за змістом, структурою, періодичністю і тривалістю виходу у світ був подібний до аналогічних журнальних видань кінця XIX – початку XX ст., які з'являлись і зникали так само швидкоплинно, як і досягнення авіаторів того часу. Але, навіть закінчивши свою діяльність, ці журнали залишали по собі слід, зробивши

певний внесок у справу популяризації ідей повітроплавання та розвитку вітчизняної авіації. Що ж до припинення діяльності, то першочергова причина завжди була однією – брак коштів, а не інформації та матеріалів. Проте слід зауважити, що в кожному окремому випадку фактори, які призводили до фінансового дефіциту, були різними. Зокрема, Харківське відділення ІРТТ крім журналу «Тяжелее воздуха» видавало власним коштом «Записки Харьковского отделения ИРТО», журнал

«Счетоводство и хозяйство» й іншу друковану продукцію. Основним джерелом надходження коштів до бюджету були членські внески, яких не вистачало для забезпечення різнопланової діяльності товариства. Тому засновники періодичних видань, і ХВ ІРТТ не було винятком, намагалися заробляти гроші, розміщуючи на сторінках своїх видань різні оголошення та рекламу. Повітроплавний відділ поповнював бюджет ще й за рахунок організації демонстраційних і платних польотів авіаторів. Але коштів повсякчас бракувало. І. Л. Михайлин стверджує, що *«як і все нове, справа повітроплавання зустрілася з опором старого мислення, а то й просто споживацькими прагненнями. Дирекція харківського іподрому, який міг використовуватися для зльотів і посадок літаків, зажадала величезної плати за оренду; не знаходила нова справа підтримки з боку громадськості міста. Так через неповних півтора року видання журналу було припинене»* [2, с. 246]. Складно погодитися з автором з приводу його думки про відсутність підтримки з боку громадськості, бо не зрозуміло, якої саме. По-перше, віднайдені факти щодо проходження процедури отримання свідоцтва і дозволу на видання журналу, організації і проведення широкомасштабних заходів (Повітроплавна виставка, Аеро-бал) засвідчують протилежне: прихильне ставлення губернатора до нової справи Повітроплавного відділу. А стосовно широкого загалу громадськості аналогічні факти щодо прихильності й підтримки викладені у статті [8]. Вважаємо, що найвагомішою причиною припинення видання часопису все ж стало скрутне матеріальне становище ХВ ІРТТ, пов'язане з початком Першої світової війни, а пізніше – з революційними подіями 1917 р., коли переважна більшість громадських і громадсько-наукових об'єднань цілком припинили свою діяльність.

Наукова новизна. Віднайдені архівні джерела дозволили провести історичну реконструкцію подій, пов'язаних із заснуванням часопису Харківського відділення ІРТТ «Тяжелее воздуха», висвітливши маловідомі факти цього процесу. Авторами зроблено спробу уточнити період його існування та виходу у світ останнього числа журналу. Значна частина фотографій, уміщених на сторінках часопису, як правило, є чи не єдиними зображеннями, що збереглися до сьогодні, вітчизняних авіаторів-конструкторів (А. К. Лельє), громадських діячів (Г. Л. Окулич-Козарін, В. В. Рюмін, В. Є. Мороховець), військових офіцерів Севастопольської

школи авіації (В. Н. Кедрін, В. Ф. Гельгар, Г. О. Буксгевден) та ін. Усе це разом із виявленими новими фрагментами і фактами щодо життєдіяльності окремих осіб дозволить внести уточнення до їхніх біографій.

Висновки. У процесі проведеного дослідження встановлено, що журнал «Тяжелее воздуха» видавався упродовж 1911–1914 рр. Проте навіть за короткий період свого існування він відіграв важливу роль у справі поширення та популяризації авіаційних знань: у ньому друкували передові статті з питань авіації, науково-популярні статті, малюнки і креслення літаків, огляди діяльності й хроніки Повітроплавного відділу товариства, хроніки повітроплавання в Російській імперії та за кордоном. Підкреслюючи непересічне значення часопису в історії повітроплавання, журналістка І. Шестакова зауважує: *«Харьковский журнал, просуществовав три года, одним из первых призвал покончить с рекламной шумихой, похвалой и циркачеством в авиаторском деле, требовал серьезного и конструктивного научного подхода к разработке технических проблем воздухоплавания»* [4]. Важко не погодитися з даною думкою. Як друкований орган Повітроплавного відділу Харківського відділення ІРТТ журнал «Тяжелее воздуха» містить важливі маловідомі факти до історії власне самого відділу, всього Харківського відділення й історії створення та діяльності технічних громадсько-наукових об'єднань.

Часопис становить бібліографічну рідкість, оскільки на теренах України віднайдено лише вісім чисел журналу за перший рік видання (1911 р.) у фондах Харківської наукової державної бібліотеки ім. В. Г. Короленка, але їхній стан залишає бажати кращого: в № 1 відсутні сторінки 7–14; у № 2 і № 6 – стор. 7–10. Значення журналу як цінного джерела з історії повітроплавання на сьогодні не викликає сумнівів. Зважаючи на ці факти, слід докласти зусиль щодо збереження часопису «Тяжелее воздуха» для наших нащадків, тим більше, що сучасні технології дозволяють здійснювати оцифровування будь-яких паперових матеріалів. Таким чином можна було б поповнити електронні фонди українських наукових бібліотек. Електронні копії не лише забезпечать збереження даного періодичного видання, а й уможливлять його доступність і зручність користування як для дослідників, так і широкого кола читачів, які цікавляться історією журналістики, історією громадсько-наукових об'єднань та вітчизняного повітроплавання.

Список використаних джерел

1. Библиография периодических изданий России. 1901–1916 / сост.: Л. Н. Беляева, М. К. Зиновьева, М. М. Никифоров; под общей ред. В. М. Барашенкова, О. Д. Голубевой, Н. Я. Морачевского. Ленинград: Государственная Публичная библиотека имени М. Е. Салтыкова-Щедрина, 1958–1961. В 4-х т. Том 3. Р-Я. Ленинград: ГПБ, 1960. 668 с.
2. Михайлин І. Л. Нарис історії журналістики Харківської губернії (1812–1917). Харків: Колорит, 2007. 357 с.
3. Сазонова Ю. Зародження спортивної преси в Україні та її розвиток в дорадянську добу (1881–1916 рр.) // Вісник Львівського університету. Серія журналістика. 2013. Вип. 37. С. 502–512.
4. Шестакова І. Харьковчанин // Харьковский пожарный вестник. № 22 (90), 2 июня 2000. С. 6.
5. Назаренко С. А., Павлова Г. В. Пионерские работы харьковских технологий в области авиационной техники // «UNIVERSITATES. Наука та просвіта». Харків, 2014. № 3. С. 42–55.
6. Решетов А. К., Авксентьев Л. Г., Власко В. Е. Степан Васильевич Гризодубов. Харьков, 1999. 424 с.
7. Бежанова В. С. Микола Федорович фон Дітмар (1865–1919) // Біографічні нариси «Особистості Новобаварського району». Вип. № 9 (2017 р.). URL: http://www.biblioteka-franka.edu.kh.ua/podii/biografichni_narisi/year/2020/month/10 (дата звернення 13.12.2020).
8. Кушлакова Н. М. Повітроплавний відділ Харківського відділення Імператорського Російського технічного товариства: організація та проведення Першої авіаційної виставки в Україні // Питання історії науки і техніки. 2011. № 1. С. 30–37.
9. Воздухоплаватель, журнал (1880–1883) // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). Санкт-Петербург, 1890–1907.
10. Журнал «Воздухоплаватель». URL: <http://ftp.aviastory.com.ua/ru/spravochnaya-informacya/54/1527-zhurnal-qvozduhoplattelq> (дата звернення 27.02.2021).
11. Державний архів Харківської області. Ф. 3. Оп. 285. Спр. 74. Арк. 30.
12. Тяжелее воздуха. 1911. № 1.
13. Отчет о деятельности Харьковского отделения Императорского Русского технического общества за 1913 г. Харьков, 1914. 49 с.
14. Отчет о деятельности Харьковского отделения Императорского Русского технического общества за 1914 г. Харьков, 1916. 53 с.

15. Тяжелее воздуха. 1911. № 4–5.
16. Тяжелее воздуха. 1911. № 2.
17. Тяжелее воздуха. 1911. № 7.
18. Тяжелее воздуха. 1911. № 8.
19. Тяжелее воздуха. 1911. № 6.
20. Погибшие на крейсере «Паллада». URL: <http://wap.kortec.borda.ru/?1-15-0-00000037-000-0-0> (дата звернення 20.02.2021).
21. Выставка воздухоплавания в Москве // Тяжелее воздуха. Харьков, 1912. № 6.
22. Тяжелее воздуха. 1911. № 3.

Nadiya Kushlakova,

*Doctor of Historical Sciences (Dr. habil. in History), Associate Professor,
Head of the Department of Social and Humanitarian Training and Law,
West-Donbas Institute of the Private Joint Stock Company “Higher education
institution “The Interregional Academy of Personnel Management”
(Pavlohrad, Ukraine)*

ORCID 0000-0001-8493-1846

e-mail: kushlakova@ukr.net

Varfolomii Savchuk,

*Doctor of Historical Sciences (Dr. habil. in History), Professor,
Oles Honchar Dnipro National University
(Dnipro, Ukraine)*

ORCID 0000-0002-6324-7567

e-mail: varfolomey44@gmail.com

Olha Riabchenko,

*Doctor of Historical Sciences (Dr. habil. in History), Professor,
Head of World History Department,
H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University
(Kharkiv, Ukraine)*

ORCID 0000-0002-1249-2482

e-mail: lerche555@ukr.net

“Heavier than air” journal

as source of studying history of domestic aeronautics

The purpose of the work. Basing on found archival materials and historiographical sources there were investigated the preconditions of the “Heavier than

air” journal origin, the content and peculiarities, the structure of periodic edition were analyzed, there was established a range of priority topics of publications, found out its significance to popularize the knowledge of aeronautics and contribution to the formation of domestic aviation. **Methodology.** In accordance with the goal and found informative sources, the principles and methods of research were identified, the theoretical and methodological basis of which formed general scientific principles: objectivity, historicism, reliability, representativeness, etc. It was carried out using general scientific logical methods, in particular analysis and synthesis. A problem-chronological method was applied. It allowed to distinguish certain problems and consider them in a chronological sequence of historical events. **The scientific novelty** consists in the fact that the periodical publication “Heavier than air” for the first time in the historiographic literature is determined by the object of research, in the process of which it is intensified in the field of popularization of aeronautics knowledge. It was established that in the territory of modern Ukraine, the magazine was one of the first specialized population issues for aeronautics. **Conclusions.** The conducted research allowed to figure out the little-known facts on the establishment of a periodic edition of the aeronautical department of Kharkiv Department of the Imperial Russian Technical Society. The magazine “Heavier than air” was issued by own expense of Society. Diverse information on the latest achievements of domestic and world aerostats was placed on its pages. The magazine is a valuable source on the activities such well-known scientists and avia engineers as I. I. Sikorsky, S. V. Gryzodubov, A. K. Lelievre, G. F. Proskura, etc. Nowadays this publication is a real bibliographic rarity as in the territory of Ukraine in libraries (Kharkiv Korolenko State Scientific Library) only 8 copies for the first year of publication (1911) have been preserved, and their condition leaves much to be desired. Besides the significance of the journal is a valuable source on the history of aeronautics.

Key words: source studies, journal “Heavier than air”, a magazine, periodicals, aviation, aeronautics, 1911–1913, aviator.

*Стаття підготовлена 18 лютого 2022 року;
подана до друку 7 березня 2022 року.*

*Олексій Олександрович Хамрай,
доктор філологічних наук, старший науковий співробітник,
завідувач відділу Близького та Середнього Сходу,
Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського
Національної академії наук України
(Київ, Україна)
ORCID 0000-0003-1343-5460
e-mail: akhamray@yahoo.com*

БІБЛОТЕЧНО-БІБЛОГРАФІЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ ЛІТЕРАТУРИ ФОНДУ ЮДАЇКИ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Мета роботи – дослідити особливості бібліотечно-бібліографічної класифікації літератури з юдаїки Фонду юдаїки Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Використовуючи досвід класифікації масивів літератури з юдаїки у світі, також здійснено спробу визначити оптимальну структуру цієї класифікації з перспективою використання УДК в Україні. **Методологія.** У процесі проведення дослідження було використано зіставний метод, який дозволив виокремити спільні та відмінні властивості різних систем класифікації, що використовуються у класифікації юдаїки. Також застосовано метод індукції як шлях узагальнення зв'язків праць, не поєднаних між собою тематичними й галузевими

відношеннями. **Наукова новизна.** Виявлено сильні та слабкі сторони таких універсальних систем класифікації в контексті їхнього використання при класифікації фондів юдаїки, а також розглянуто окремі особливості класифікації Д. Елазара. Головним параметром тут є здатність класифікувати відповідну літературу, зберігаючи специфіку тематики і не втрачаючи при цьому налаштованості юдаїки на міждисциплінарність. **Висновок.** Універсальною системою, найпридатнішою для класифікації юдаїки, є ДКД, а також системи, створені на її основі. Утім, враховуючи практику використання україномовної версії УДК та відсутність спеціальної системи класифікації юдаїки в сучасній Україні, застосування УДК для

класифікації літератури Фонду юдаїки Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського виглядає цілком логічно. Для цього необхідно узгодити відповідні підрозділи та адаптувати індекси, наявні в УДК, до структури класифікації, запропонованої у статті. Такими індексами насамперед є: 22 – «Біблія, святе письмо» та 296 – «юдаїзм» у межах релігієзнавства, 32 – «політика» в межах політичних наук, 726 – «культові споруди» в межах мистецтвознавства, «єврейські мови та лі-

тератури» в межах філологічних наук та 94 – «всесвітня історія» в межах географічних та історичних наук. За необхідності уточнення, що конкретний запис стосується саме юдаїки, доцільно використовувати загальні визначники, наприклад (=411.16), або, як альтернативу, зовнішній щодо УДК, але наявний у деяких системах класифікації, відповідний літерний символ.

Ключові слова: бібліотечно-бібліографічна класифікація, юдаїка, єврейські мови, біблеїстика, історія євреїв.

Завдання класифікації та каталогізації Фонду юдаїки НБУВ постало з перших років відновлення його функціонування після здобуття Україною незалежності в 1991 році. Україна успадкувала від СРСР значну кількість літератури у сфері юдаїки та дотичних напрямів знання. Через чималу низку причин, насамперед відповідне ставлення радянського керівництва до релігії взагалі й до юдаїзму та юдаїки зокрема, питання класифікації, систематизації та каталогізації відповідної літератури залишається не до кінця вирішеним.

Актуальність дослідження можливостей адекватної класифікації праць з юдаїки в цілому в максимально широкому контексті цілком очевидно представлена, наприклад, у класифікації єврейських мов.

Зазначене стосується, зокрема, такої відомої єврейської мови, як їдиш, що належить до германської групи індоєвропейської сім'ї й склалася на основі єврейських говірок середньовісньонімецьких діалектів німецької мови, для якої відповідні таблиці Універсальної десятикової класифікації (УДК) містять можливості класифікації поряд з іншими індоєвропейськими єврейськими мовами, такими, як, наприклад, єврейсько-італійська або єврейсько-перська:

811.112.2 Німецька мова

811.112.2'04 Середньовісньонімецька мова (X–XIV ст.) [9, с. 915; 19, с. 887]

811.112.28 Їдиш (єврейсько-німецька)

811.113.8 Єврейсько-італійська

811.222.18 Єврейсько-перська [5, с. 18].

Разом з тим, мова їдиш відмінна від середньовісньонімецької та інших германських та індоєвропейських мов і діалектів через наявність потужного семітського компонента. Тому, вочевидь, шляхом поєднання з відповідним індексом або кодом (наприклад, 811.411 – семітські мови) мову їдиш та інші єврейські мови можна класифікувати цілком однозначно. Утім, цей підхід вимагав би поєднання індексів, тому для класифікації літератури, пов'язаної з юдаїкою, дуже логічно виглядає використання відповідних загальних визначників¹.

Природно, що вигляд конкретної системи класифікації багато в чому визначається характеристиками фондів, на матеріалах яких були створені ці системи. Тому узгодження класифікації літератури Фонду юдаїки з універсальними системами класифікації, насамперед з УДК, яку можна вважати стандартом в Україні, відповідає вимогам часу.

Аналіз досліджень і публікацій свідчить, що в межах УДК, яка фактично є українським перекладом англomовної UDC (Universal Decimal Classification) і використовується зараз в Україні, для мови іврит вказуються такі можливості класифікації (в дужках наведені варіанти назв гебрайської мови, що зустрічаються в україномовних таблицях УДК):

811.41 Афразійські мови

811.411 Семітські мови

811.411.16 Гебрайська (єврейська) мова

811.411.16'02 Біблійна (давньоєврейська) мова

811.411.16'03 Мішнаїтська мова

811.411.16'04 Рабиністична мова (середньовісна давньоєврейська мова, середньовісний варіант давньоєврейської мови)

811.411.16'08 Сучасний іврит (сучасна єврейська мова, іврит) [9, с. 915; 19, с. 887]².

¹ У статті наводяться приклади використання визначника УДК (=411.16) як універсального маркера належності класифікованого твору до юдаїки.

² Подібно виглядають і відповідні визначники:

=411.16 Єврейська

=411.16'02 Біблійна єврейська (давньоєврейська)

Навіть побіжного погляду достатньо, аби побачити обмеженість можливостей такої класифікації, не кажучи вже про не зовсім коректне визначення всіх варіантів мови іврит як єврейської, особливо з огляду на те, що цей термін правомірно цілком однозначно вживати щодо сучасного івриту [17, с. 50], але навряд чи було б коректно аналогічним чином класифікувати, наприклад, біблійний іврит. З іншого боку, численні єврейські мови належать до мов, що не є семітськими й мають класифікуватися саме в межах відповідних сімей, причому самі мови, на основі яких виникли відповідні єврейські мови, в переважній більшості випадків не мають жодного стосунку до юдаїки.

Доцільність використання УДК обумовлена й тим, що станом на сьогодні вона є однією з найпоширеніших систем класифікації літератури у світі. Її було розроблено в 1895–1905 рр. на основі таблиць десятикової класифікації Дьюї – ДКД (Dewey Decimal Classification – DDC), що були створені в межах класифікації, призначеної для розстановки книг на полицях публічної бібліотеки. У 1894 р. було оприлюднене 5-те видання ДКД, «Брюссельський варіант» якої був доповнений системою визначників, а УДК отримала свою сучасну назву в середині 1920-х років [7, с. 69]. Вона й донині залишається однією з найбільш поширених класифікаційних систем у світі [7, с. 71]. Природно, що кожна велика бібліотека, особливо наукова, може створювати власні системи класифікації залежно від складу відповідних фондів, але, на нашу думку, у випадку НБУВ такий підхід не на часі. Оптимальним у цьому випадку є використання наявної класифікації УДК і, можливо, структури, пов'язаної з нею, ДКД, із урахуванням класифікації юдаїки, створеної Г. Шолемом на основі останньої.

Методичний посібник «Классификация иудаики и смежных областей», розроблений Джойнтом з використанням «Класифікації юдаїки», укладеної у Відділі юдаїки Єрусалимської Національної і Університетської бібліотеки для ізраїльських бібліотек, містить скорочені таблиці,

=411.16'03 Мішнаїтська

=411.16'04 Середньовічна давньоєврейська

=411.16'08 Сучасна єврейська (іврит) [9, с. 31; 19, с. 8]

=112.28 Їдиш (єврейсько-німецька) [9, с. 28; 19, с. 5]

=222.18 Єврейсько-перська мова [9, с. 30; 19, с. 7] і т. д.

що є близькими до класифікації Г. Шолема. Враховуючи час створення останньої та час формування більшої частини Фонду юдаїки НБУВ, використання головних класів саме ДКД є найбільш природним, хоча тут мають місце певні відмінності. Наприклад, в УДК література філологічного спрямування збирається у класі 8 і включає праці як лінгвістичного, так і літературознавчого спрямування, а клас 4, на відміну від ДКД, було звільнено й з 1963 р. зарезервовано для подальшого використання в перспективі [19, с. xvi]. У той же час у ДКД і, відповідно, у «Класифікації юдаїки» мовознавчі праці збираються саме у класі 4, що дозволяє зробити відповідні записи менш громіздкими. Також вважаємо за доцільне враховувати й деякі інші системи, наприклад, класифікацію Д. Елазара, таблиці якої містять конструктивні варіанти класифікації, зокрема щодо літератури релігійного та філософського спрямування.

Мета пропонованого дослідження полягає в тому, аби дослідити особливості бібліотечно-бібліографічної класифікації літератури з юдаїки Фонду юдаїки Інституту рукопису НБУВ; використовуючи досвід класифікації масивів літератури з юдаїки у світі, визначити оптимальну структуру даної класифікації з перспективою використання з цією метою УДК в Україні, а також виробити підходи, які б дозволили поєднати в межах спільних підрозділів явища, не пов'язані одне з одним нічим, окрім налаштованості на дослідження юдаїки.

Варто зазначити, що каталогізатори й бібліографи у сфері юдаїки переважно опікуються такими питаннями, як-от: 1) співвідношення юдаїки з дотичними галузями знань; 2) послідовність досліджень у царині юдаїки; 3) юдаїзм як релігія vs євреї як етнічна група; 4) кого вважати євреєм [20, с. 156]. Така різноманітна проблематика передбачає залучення до бібліографічного опису відомостей з дуже широкого кола знань, що свідчить про виняткову міждисциплінарність юдаїки.

Як уже зазначалося, одна з можливостей класифікації юдаїки полягає у створенні загальних визначників, які з певними застереженнями можна було б використовувати для класифікації не тільки єврейських мов або специфічних явищ, але й усієї літератури, так чи інакше пов'язаної з євреями, як це було зроблено у «Класифікації юдаїки» (див. нижче) та в Бібліотечно-бібліографічній класифікації (ББК) у межах відповідних розділів. Цей підхід може знайти застосування при

класифікації літератури, пов'язаної з «єврейською специфікою» в кількох галузях одночасно, наприклад, у культурології, мистецтвознавстві, етнології тощо. Автор має на увазі загальний визначник «=611.215 – євреї», який дістав застосування у ББК, створеній у СРСР у шістдесятих роках минулого століття. Система включає окремі підрозділи, які можна застосувати до класифікації юдаїки в межах універсальних класифікаційних систем, – наприклад: Ш161.121.5 – Еврейский (иврит) язык та Э36 – Иудаизм [1; 2, с. 139–142]. Попри те, що в таблицях ББК соціалістичною ідеологією та комуністичною партійністю були просякнуті не тільки зміст, але й структура (адже до структури ця ідеологія закладалася системно [7, с. 69], а сама система класифікації склалася за радянських часів, і проблематика, пов'язана, зокрема, з релігійними текстами, розглядалася через призму атеїстичної радянської ідеології), версія таблиць ББК для наукових бібліотек має достатній класифікаційний потенціал, який, після відповідного редагування й доповнення можливостями, наявними в інших системах класифікації, може бути використаний для обробки Фонду. Особливо це стосується видань радянського періоду, а саме вони становлять більшу частину літератури мовою їдиш, що входить до Фонду. Утім, на нашу думку, очевидна вада «радянського» підходу до класифікації юдаїки полягає в його налаштованості на суто галузеве бачення класифікації напрямів знань, яким (до речі, як і сходознавству взагалі) притаманна міждисциплінарність за визначенням. При цьому адекватна система класифікації не повинна обмежувати галузевих здобутків відповідних наук.

Наприклад, у ДКД підрозділу 933 відповідає «історія Палестини до 70 р. н. е.» [13, с. 894], а дослідження фольклору або релігійного культу євреїв доцільно класифікувати в межах окремого підрозділу й поза межами історичної науки і без прив'язки до певної території. При цьому навряд чи доцільно говорити про «єврейські» фізику чи математику або класифікувати «єврейську географію» окремо від загальної. Окрім того, якщо зрозуміло, що класифікується література з юдаїки, запис УДК 911.374.6 – «поселення міського типу в сільській місцевості» [9, с. 923] за потреби можна використовувати для класифікації літератури, присвяченої єврейським містечкам і без використання визначників та поєднання індексів.

Разом з тим у соціологічних або біографічних дослідженнях цілком виправданим є виокремлення деяких специфічних індексів, наприклад, 933.832 (євреї в технічних професіях) у межах підрозділу 933, якому у створеній на основі ДКД «Класифікації юдаїки» відповідає підрозділ «історія євреїв» [4, с. 30]. Щоправда, ДКД пропонує й більш деталізовані варіанти, які можна використати для класифікації праць з історії єврейського народу (у разі відсутності такої позиції в самій системі класифікації), наприклад, розділ 933 може класифікувати літературу, присвячену історії Ізраїлю та/або євреїв до 70 р. н. е. Тут, як у наступному випадку, ми бачимо можливість ширшого використання унікального коду ДКД, наприклад: Палестина та Ізраїль – 956.9401 (опціонально – 933.4) [13, с. 1025], західний берег р. Йордан до 70 р. н. е. – 956.9501 (опціонально – 933.5) [там само, с. 1026] і т. п.

Як можна побачити, стандартні ДКД, УДК і ББК мають досить обмежені можливості класифікації літератури з використанням міждисциплінарного підходу, адже як поєднання кодів, так і використання визначників більшою чи меншою мірою пов'язані з конкретними напрямками знань (мовознавство, історія, географія тощо). Отже, вибір підходів до класифікації визначається особливостями фонду й залежить від рішення фондоутримувачів.

Основним матеріалом дослідження є структура різних класифікацій юдаїки та їхніх окремих елементів.

Наприклад, однією з особливостей ББК, щоправда, суто технічною, є широке вживання літерних символів, що ускладнює використання індексів ББК у суто цифрових системах десяткової класифікації.

З іншого боку, до переваг ББК варто віднести доволі велику увагу, що приділяється в межах цієї системи класифікації релігійним, зокрема юдейським, текстам (вищезгадані Ш161.121.5 та Э36, а також частково Э37-2 – історія вивчення Біблії, Э37-20 – Біблія в цілому, Э37-21 – Старий Завіт і т. д.) [1; 2, с. 139, 143–145].

Попри те, що рівень деталізації ББК для деяких тем є явно недостатнім (наприклад, Э36-34.024.7 – Середньовічна містика. Виникнення й розвиток каббалістичного вчення. Теоретична Каббала. Практична Каббала. Каббала і суфізм. Каббала і християнство [2, с. 140]), її середні

таблиці, які й досі використовуються в РФ у дещо видозміненому вигляді³, а до 22 березня 2017 р. використовувались і в Україні⁴, містять низку цікавих рішень, хоча там і переважає абсолютно неконструктивний, з нашої точки зору, галузевий підхід до класифікації літератури з юдаїки, що майже унеможливорює вищезгадану міждисциплінарність. Зокрема, з одного боку, таблиці типових ділень ББК мають універсальний характер. Так, ЭЗстд1-16 – «релігія і культура» може використовуватись як частина складного індексу, але класифікація літератури, пов'язаної з певними епохами та територіями, потребує залучення відповідних визначників, що й можна побачити в наявних кодах ББК, а це, своєю чергою, разом з використанням літерних символів значно ускладнює автоматизовану обробку бібліографічної інформації.

Утім, наприклад, у вищезгаданій «Класифікації юдаїки» пропонується використовувати загальний визначник «Е» у складі стандартних кодів⁵, наприклад: 783 – Музика для голосу а капелла (єврейська літургійна музика – Е 783), 784 – Інструменти та інструментальні ансамблі (клеїзмська музика – Е 784), 792 – Сценічні вистави (єврейський театр – Е 792), 726.3 – Будівлі, призначені для релігійних цілей (архітектура синагог – Е 726.3), 755 – релігійний живопис (картини на біблійні теми – Е 755.1) тощо [4, с. 26].

Варто зазначити, що ДКД сама по собі містить деталізовану систему специфічних стандартних кодів, переважно в таких галузях, як релігієзнавство, що дозволяє задовільно класифікувати літературу, присвячену переважно релігійним, політичним, культурним або історичним аспектам життя євреїв як окремої етноконфесійної спільноти, наприклад:

³ Наприклад, каббалістичній літературі (без подальшої деталізації, принаймні на момент написання статті) призначено індекс Э36-27, а праці з історії юдаїзму у III – сер. XVII ст. (згідно із сучаснішою версією це III–XV ст.) збираються під індексом Э36-34 [1; 2, с. 139–140].

⁴ Офіційно використання ББК в Україні припинене згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 22 березня 2017 р. № 177. «Про припинення використання в Україні Бібліотечно-бібліографічної класифікації та впровадження Універсальної десятикової класифікації».

⁵ Зрозуміло, тут може бути використано будь-яку іншу літеру, символ або унікальне сполучення цифр, але використання саме цього символу із зазначеною метою нам видається найдоречнішим.

296 – юдаїзм, 320. 540 956 94 – сіонізм, або більша частина підрозділу 933, тощо. Але, враховуючи міждисциплінарність юдаїки як напряму знань, індекси, подібні до вищенаведених, дозволяють використовувати стандартні коди інших універсальних класифікацій для обробки відповідної літератури.

Зокрема, використання індексів, подібних до вищенаведених, можна віднести до числа переваг такої класифікації, як ББК, наприклад: 28.71(=E) – антропологія євреїв, 60.581(=E) – соціальна історія євреїв, 63.3(=E) – історія єврейського народу та ін. Так, у межах ББК створюється теоретична можливість використовувати будь-які стандартні коди для класифікації літератури, пов'язаної з юдаїкою. Щоправда, за необхідності подальшої деталізації доводиться стежити, аби утворені таким чином записи не конфліктували з уже існуючими стандартними кодами.

Головна вада ББК щодо міждисциплінарності полягає в необхідності чіткого визначення галузевої приналежності конкретних досліджень у кожному конкретному випадку. Цей підхід є цілком природним у межах «радянської» парадигми знань, де релігію та атеїзм (клас Э) можна легко протиставити, приміром, підрозділові Ю215 – філософія релігії [3, с. 45], а праці з етики збираються в розділі Ю7 – етика [3, с. 103].

Натомість у класифікаціях на основі ДКД праці, присвячені етичним питанням, незалежно від їхнього зв'язку з релігійними доктринами, збираються під індексом 296.4 – єврейська етика (див., напр., 296.402 – загальноючі роботи з етики), а проповіді мовою іврит (включно з молитвами, що виголошуються на похоронах) – 296.45 [4, с. 19], тобто не виходять за межі підрозділу 296.4. Цілком очевидно, що в системі ББК у першому випадку треба класифікувати літературу в межах класу Ю – філософія, а у другому Э – релігія. Звісно, можна утворювати складні індекси, але це також ускладнює класифікацію й робить записи складнішими.

Разом із тим Фонд містить велику кількість праць, які, з одного боку, можуть бути ефективно класифіковані з використанням таблиць на основі ББК або інших універсальних систем, а з іншого – систем класифікації, спеціально створених для роботи з фондами юдаїки.

Отож за потреби й після узгодження з кодами інших галузей індекси, що містять літерні символи, можна трансформувати в цифрові індекси УДК або інших універсальних систем класифікації. Утім у межах

останніх часто вже існують відповідні визначники, відтак доречніше скористатися вже існуючими цифровими визначниками, навіть якщо вони й ускладнюють саму класифікацію. Дещо полегшують таке узгодження так звані таблиці зіставлення індексів (наприклад, «Таблиця зіставлення індексів УДК і ББК»). Так, згідно з цими таблицями література з юдаїзму в УДК збирається під індексом 26, а в середніх таблицях ББК юдаїзм класифікується як 86.33 разом з окремими іншими релігіями Сходу [8, с. 12]. Відтак, навіть якщо послуговуватися таблицями ББК для наукових бібліотек, де юдаїзм отримав окремий індекс Э36 з відповідною доволі потужною деталізацією [2, с. 139], таблиця зіставлення індексів охоплює лише початковий рівень деталізації й більшість підрозділів потребують подальшого узгодження при деталізації бібліографічного опису.

У такій ситуації цілком природно застосувати підхід, притаманний системам класифікації, створеним спеціально для бібліографічної класифікації фондів, що містять велику кількість літератури з юдаїки. Зокрема, для класифікації літератури колекції Фонду юдаїки НБУВ ми вважаємо за доцільне використовувати принципи класифікації, авторство якої належить відомому ізраїльському досліднику Гершому Шолему, який у двадцятих роках минулого століття застосував принципи ДКД для класифікації фонду Відділу юдаїки Єврейської Національної та Університетської бібліотеки [15, с. 253].

Варто зазначити, що в ті часи в англomовному світі ДКД, створена у США Мелвілом Дьюї, була найпоширенішою. Про це свідчить хоча б те, що до 1924 р., коли Г. Шолем створив свою систему класифікації, вишло одинадцять видань ДКД [15, с. 254], тому не викликає подиву те, що саме ця система стала основою для згаданої вище сучасної універсальної системи бібліографічної класифікації УДК.

Сам Г. Шолем уперше опублікував свою класифікацію 1927 р., після чого вона витримала три видання, які разом з англійським перекладом обумовили той факт, що вона, поряд із системами класифікації А. Фрейдуса та Д. Елазара, стала однією з трьох головних систем класифікації юдаїки, створених у XX ст. [15, с. 254].

Зрозуміло, що з 1927 р. система зазнала вдосконалення і неминучих змін, переважно в напрямі більшої деталізації. Після тривалого пері-

оду використання у класифікації різнопланової літератури в галузі юдаїки, що є, на наш погляд, не стільки галуззю або напрямом знань, скільки комплексним інтегративним підходом у дослідженні відомостей, пов'язаних з євреями, їхньою історією, мовами, культурою і т. д., міждисциплінарність стала питомою властивістю юдаїки, що має бути відображено в системах бібліографічної класифікації відповідної літератури.

Щодо священних текстів юдаїзму, а саме вони становлять переважну більшість івритомовної частини Фонду, УДК, принаймні її вітчизняна версія, значно поступається ДКД, не кажучи вже про системи, спеціально створені для класифікації літератури з юдаїки. Утім УДК як система, що передбачає динамічний розвиток, дозволяє створювати нові класифікаційні коди з урахуванням уже існуючих.

Так, наприклад, вичерпну (у випадку Фонду юдаїки НБУВ, можливо, навіть дещо занадто деталізовану) класифікацію можна побачити на прикладі класифікації досліджень у галузі єврейської містики, створеної Г. Шолемом на основі ДКД й у подальшому пристосованої для класифікації відповідної літератури, наявної у світі [16].

Разом з тим у випадку Фонду юдаїки НБУВ найдоцільніше використовувати стандартні розділи й загальні визначники, що дозволяє без комбінування й утворення складних індексів адекватно класифікувати відповідну літературу. Однак за відсутності необхідних позицій у загальних визначниках або в окремих випадках з метою спрощення записів (наприклад, коли доцільними є лише два варіанти класифікації) до речко створювати спеціальні визначники та/або окремі індекси. Наприклад, у ДКД підрозділ 296.3 (молитва й ритуал) класифікується за допомогою загального визначника, але, коли йдеться лише про ашкеназькі або сефардські юдейські громади, зручніше використовувати спеціальні визначники, наприклад: 296.3-01 (молитва й ритуал за ашкеназькою традицією) та 296.3-02 (молитва й ритуал за звичаєм сефардів й інших єврейських громад східного походження). Зрозуміло, що з урахуванням специфіки кожного конкретного фонду, використовуючи такий підхід, можна змінювати глибину деталізації в межах стандартних індексів.

Беручи до уваги той факт, що УДК є адаптованим україномовним варіантом міжнародної системи UDC, яка сама багато в чому є результатом розвитку концепції ДКД, подальша деталізація повинна узгоджуватися

з основними положеннями останньої, насамперед з десятковим принципом класифікації, хоча розділи цих двох систем часто суттєво відрізняються одні від інших. Тим не менш, в межах концепції ДКД і створюваних на її основі класифікацій простежуються певні риси універсального підходу до класифікації юдаїки, наприклад:

200 – Релігія

290 – Інші релігії

296 – Юдаїзм [12, с. 281–299]

400 – Мови

490 – Інші мови

492 – Афразійські мови

492.2–492.9 – Західносемітські мови

492.4 Іврит [12, с. 969].

Цей підхід, принаймні у ДКД, узгоджується з класифікацією єврейських мов згідно з мовними сім'ями та групами, до яких вони належать, наприклад: 492.112.28 (їдиш), 491.55 (єврейсько-перська), 492.5 (самаритянська)⁶.

Зазначене стосується також і мов єврейської літератури, тобто мов, якими автори створили свої твори. Наприклад, 491.790 (українська мова), хоча для окремих мов існує практика використання спеціальних визначників, зокрема: 296.784 (фольклорні пісні), 296.784.1 (фольклорні пісні мовою іврит), 296.784.2 (фольклорні пісні мовою їдиш).

Окрім того, для позначення мови конкретного видання або документа доречно використовувати коди й визначники мов, стандартні для конкретної системи класифікації, як це зроблено у «Класифікації юдаїки», наприклад: -391 (їдиш), -67 (ладно), -924 (іврит), -917.91 (українська мова). Варто зазначити, що як окремий індекс визначники не використовуються [4, с. 34]. Разом з тим таблиці визначників ДКД є досить розгалуженими й придатними для класифікації праць з юдаїки, а самі визначники можуть використовуватись як універсальні, тобто поза межами галузевого контексту. Наприклад, визначник -924 у табл. 5 (Етнічні та національні групи) має значення «євреї, давні євреї, ізраїльтяни»

⁶ Мається на увазі самаритянський іврит як традиція читання біблійних текстів.

[11, с. 704], а в табл. 6 (мови) – «мова іврит» [11, с. 737], відтак може використовуватися для позначення приналежності до юдаїки (як, наприклад, (=411.16) в УДК).

Попри те, що у ДКД і УДК література географічного та історичного змісту належить до одного типового ділення, конкретні коди можуть мати різне значення. Зазначене стосується, наприклад, біографічних досліджень: у ДКД підрозділ 922.96 використано для класифікації біографій юдейських духовних лідерів, мислителів і т. д. [13, с. 884], а у «Класифікації юдаїки» під цим кодом збирається вся література біографічного характеру [4, с. 28], окрім літератури, пов'язаної з окремими пам'ятками, що цілком природно й не створює плутанини, адже у цьому випадку зрозуміло, що йдеться про юдаїку.

Як можна побачити, під індексом 922.96 збирається література, присвячена біографіям єврейських філософів, релігійних та культурних діячів тощо, отже, відповідні визначники тут були б явно надлишковими.

На додачу до того, про що йшлося вище, варто зазначити, що базові розділи ДКД для класифікації праць з окремих напрямів досліджень, що беззаперечно стосуються юдаїки, традиційно визначаються за галузевим та ареальним принципами, наприклад: 940–949 (Історія Європи) [13, с. 914–1002], а 940.531.8 – Голокост [13, с. 926]. Для низки досліджень домінуючим є галузевий принцип: наприклад, література, присвячена сіонізму, класифікується в розділі 320 – політичні науки (320.540 956 94) [12, с. 372] або 320.540 956 540 01 у попередніх версіях ДКД [10, с. 273], хоча не виключається й класифікація цієї літератури в межах історичних наук (див. 933.61–67). Низка тем за визначенням прив'язана до відповідних регіонів (наприклад, 956.9 – Сирія, Ліван, Кіпр, Ізраїль, Йорданія), хоч і в межах історичних наук, наприклад, 956.01–05 – Історія Близького Сходу з відповідними історичними періодами [13, с. 1018]. Таким чином, ізраїльсько-арабські війни класифікуються в межах цих періодів:

956.042 Ізраїльсько-арабська війна 1948–1949 рр.

956.044 Синайська кампанія 1956 р.

956.046 Шестиденна війна 1967 р.

956.048 Війна Судного дня 1973 р.

[13, с. 1019].

Отож індекси «Класифікації юдаїки» майже повністю узгоджуються з ДКД, чого не можна сказати про більшість спеціалізованих систем класифікації юдаїки, таких, як класифікація Д. Елазара, що містить низку структурних особливостей і рішень, які можуть бути використані для класифікації Фонду. Зокрема, йдеться про підрозділи класифікації юдаїки, розробленої Давидом Елазаром і Даніелем Елазаром, присвячені структурі самої класифікації, а також окремим релігійним, філософським і мовознавчим питанням [14, с. vii, 59–65, 95–100].

Наукова новизна дослідження полягає у виробленні інтегративного підходу до класифікації юдаїки, що дозволяє класифікувати якомога ширше коло текстових документів, якими є друковані та рукописні твори, а також фото- й аудіоматеріали, також наявні у Фонді, на підставі їхнього зв'язку з дослідженнями історії та культури єврейського народу з урахуванням його етноконфесійних особливостей.

У ході дослідження виявлено сильні та слабкі сторони універсальних систем класифікації в контексті їхнього використання при класифікації фондів юдаїки, а також розглянуто окремі особливості спеціальних систем на прикладі класифікації Д. Елазара. Головним параметром тут є придатність конкретної системи для класифікації відповідної літератури, поряд зі збереженням специфіки останньої, не втрачаючи при цьому налаштованості юдаїки на міждисциплінарність.

Для цього необхідно узгодити відповідні підрозділи та адаптувати індекси, наявні в УДК, до структури класифікації, максимально налаштованої на міждисциплінарність. У разі відсутності таких підрозділів та індексів їх необхідно створити з урахуванням існуючих систем класифікації юдаїки.

За необхідності уточнення, що конкретний запис стосується саме юдаїки, доцільно використовувати загальні визначники, наприклад (=411.16). При цьому, як бачимо, такі визначники можуть використовуватися незалежно від галузі знань, хоча цей конкретний визначник походить з галузі «мовознавство». Як альтернативу можна використати будь-який інший визначник, наприклад, зовнішні щодо УДК, але наявні в деяких системах класифікації відповідні літерні символи.

Загальний **висновок** полягає в тому, що універсальною системою, найбільш придатною для класифікації юдаїки, є ДКД, а також системи,

створені на її основі, але, враховуючи факт використання україномовної версії УДК та відсутність спеціальної системи класифікації юдаїки в сучасній Україні, застосування УДК для класифікації літератури Фонду юдаїки Інституту рукопису НБУВ виглядає цілком логічно в сучасному контексті.

УДК, як і ДКД, містить можливості щодо класифікації літератури з юдаїки з використанням наявних у ній підрозділів, таких, як, насамперед: 22 – «Біблія, святе письмо» та 296 – «юдаїзм» у межах релігійознавства, 32 – «політика» (наприклад, 323.12(=411.16) – «антисемітизм» та 323.13(=411.16) – «сіонізм» у межах політичних наук, 726.3 – «синагоги» в межах підрозділу 726 – «культові споруди», згадувані на початку статті єврейські мови (залежно від мовної сім'ї та групи), а також підрозділ 821 – «художня література різними мовами» в межах філологічних наук. У межах історичних та географічних наук на увагу заслуговують індекси 94(569.4) – «історія Палестини й Ізраїлю» та 94(=411.16) – «історія євреїв» (з відповідними спеціальними визначниками) в межах географічних та історичних наук.

Отже, пріоритетним напрямом досліджень є подальша розробка методології класифікації відповідної літератури та її узгодження з наявними кодами УДК, які є стандартними й використовуються в Україні. Це, своєю чергою, передбачає дослідження практики роботи Книжкової палати України та UDC Consortium, у тому числі й з урахуванням довгострокової перспективи. Варто зазначити, що в цій публікації ми не переслідували завдання створення окремої системи класифікації юдаїки, а описали лише найважливіші питання використання УДК при опрацюванні Фонду юдаїки НБУВ. Тому глибина деталізації бібліографічних описів і номенклатура творів тут здебільшого є мінімально необхідними (зокрема, це стосується єврейських мов), а приклади класифікації, що наводяться у статті, містять лише опис структурних елементів, які необхідно в подальшому узгодити з використовуваною в Україні універсальною класифікацією, якою, безперечно, є УДК.

Приведення конкретних кодів у відповідність до стандартів УДК залишається, таким чином, одним з найголовніших завдань подальшої роботи в напрямі класифікації досліджень юдаїки в Україні.

Список використаної літератури

1. Библиотечно-библиографическая классификация. URL: <http://bbk.rsl.ru/external/bbk> (дата звернення 14.08.2022).
2. Библиотечно-библиографическая классификация. Таблицы для научных библиотек. Вып. 22. Москва : Книга, 1967. 300 с.
3. Библиотечно-библиографическая классификация. Таблицы для научных библиотек. Вып. 23. Москва : Книга, 1967. 293 с.
4. Классификация иудаики (краткая редакция). Методические рекомендации и классификационные таблицы в помощь библиотекарям еврейских библиотек. Иерусалим, 2000. 34 с.
5. Справочник по УДК. URL: <https://teacode.com/online/udc/> (дата звернення 14.08.2022).
6. Сукиасян Э. Р. Новый российский Государственный стандарт на Универсальную десятичную классификацию // Научные и технические библиотеки. 2016. № 12. С. 67–80. <https://doi.org/10.33186/1027-3689-2016-12-67-80>
7. Сукиасян Э. Р. Библиотечно-библиографическая классификация (ББК): современное состояние и перспективы // Научные и технические библиотеки. 2020. № 1. С. 60–75. <https://doi.org/10.33186/1027-3689-2020-1-60-75>
8. Таблиця зіставлення індексів УДК і ББК : УДК станом на 2011 р., ББК – на 1997 р. / Книжкова палата України; уклад. М. Й. Ахвердова [та ін.]. Київ : Кн. палата України, 2017. 72 с.
9. Універсальна десяткова класифікація: у 2 кн. Кн. 1. Таблиці: пер. з англ. / голов. ред. М. І. Сенченко; UDC Consortium, Кн. палата України. Київ : Кн. палата України, 2000. 932 с.
10. Dewey Decimal Classification and Relative Index. Devised by Melvil Dewey. Ed. 20. Vol. 3 Schedules 600–999 /edited by John P. Comaromi, Editor; Julianne Beall, Assistant Editor; Winton E. Matthews, Jr., Assistant Editor; Gregory R. New, Assistant Editor. New York: Forest press. 1989. viii, 864 p.
11. Dewey Decimal Classification and Relative Index devised by Melvil Dewey. – Ed. 23 / edited by Joan S. Mitchell, EIC; Julianne Beall, Assistant Editor; Rebecca Green, Assistant Editor; Giles Martin, Assistant Editor; Michael Panzer, Assistant Editor. Vol. 1. Manual. Tables. OCLC Online Computer Library Center, Inc. Dublin, Ohio 2011. lxxxv, 779 p.
12. Dewey Decimal Classification and Relative Index Devised by Melvil Dewey. Ed. 23. /edited by Joan S. Mitchell, EIC; Julianne Beall, Assistant Editor; Rebecca Green, Assistant Editor; Giles Martin, Assistant Editor; Michael Panzer, Assistant Editor. Vol. 2. Schedules 000–599. OCLC Online Computer Library Center, Inc. Dublin, Ohio 2011. xvi, 1291 p.

13. Dewey Decimal Classification and Relative Index Devised by Melvil Dewey Ed. 23 / edited by Joan S. Mitchell, EIC; Julianne Beall, Assistant Editor; Rebecca Green, Assistant Editor; Giles Martin, Assistant Editor; Michael Panzer, Assistant Editor. Vol. 3. Schedules 600–999. OCLC Online Computer Library Center, Inc. Dublin, Ohio 2011. 1140 p.
14. Elazar David H., Elazar Daniel J. A Classification System for Libraries of Judaica. Third Edition With the assistance of Rachel K. Glasser and Rita C. Frischer 1997, xii, 250 p.
15. Freedman Vanessa. Making the Dewey Jewey: Gershom Scholem as a Librarian Scholar and Kabbalist // The Life and Work of Gershom Scholem Series: IJS Studies in Judaica, Vol. 19 Brill 2018. Pp. 253–271. https://doi.org/10.1163/9789004387409_013
16. Goodman Hananya. Dewey Decimal System Revised for Judaica by Gershom Scholem Classification for Judaica. Jewish National and University Library. Jerusalem. (Selected Classes relevant to Jewish Mysticism and Kabbalah). URL: <http://jec2.chez.com/librarie.htm#DDC>. Page created by Hananya Goodman (accessed 12.07.22).
17. Maman Aaron. What is a Jewish language? Jewish Languages. Text specimens, grammatical, lexical, and cultural sketches. Harrassowitz Verlag edited by Lutz Edzard and Ofra Tirosh-Becker. Wiesbaden; 2021. Pp. 11–57.
18. UDC Online. URL: <https://udc-hub.com/> (accessed 14.08.2022).
19. UDC: Universal Decimal Classification. Standard edition. Vol. 1 Systematic tables UK.: British Standards Institution, 2005. 932 p.
20. Weinberg Bella Hass. Defining the scope of Judaica: Complementary problems in bibliographic control and bibliographic organization // Library Acquisitions: Practice & Theory. Vol. 15, Iss. 2. 1991. Pp. 155–163. [https://doi.org/10.1016/0364-6408\(91\)90051-F](https://doi.org/10.1016/0364-6408(91)90051-F)

Oleksii Khamray,

*Doctor of Philological Sciences (Dr. habil. in Philology), Senior Researcher,
Head of the Near and the Middle East Department,
A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies,
National Academy of Sciences of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID 0000-0003-1343-5460

e-mail: akhamray@yahoo.com

Library and bibliographical classification of literature from Judaica Collection in Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

The aim of the research. To examine specifics of library-bibliographical classification of the literature in the Judaica studies of the Judaica Collection of the Institute of Manuscript of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. Using the international experience in classification of the literature in the Judaica Studies, to identify a prime structure for such classification with a potential of employing UDC classification system for this purpose in Ukraine. **Methodology.** We have employed the comparative method for our research that enabled us to identify common and different features of various classification systems used in the Judaica classification. The method of induction is also applied as a way of generalizing the connections of works that are not interconnected by thematic and branch relations. **Scientific novelty.** We have identified strengths and weaknesses of the mentioned classification systems in their application for the Judaic studies fonds. We have also look at some specifics of Eliazar classification. The key parameter here is ability to classify the respective literature preserving its particular themes whilst maintaining orientation of the Judaica studies towards its interdisciplinary character. **Conclusion.** DDC and its derivatives are seen as the most applicable for classification of the Judaica studies. Taking into account the current practice of applying the Ukrainian version of UDC and lack of the specialist classification system for the Judaica studies in modern Ukraine, use of UDC to classify the Judaica studies collection of the Institute of Manuscript of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine looks quite logical. It is therefore required to coordinate the respective schedules and adapt the indexes available in UDC to the classification structure offered in this article. These indexes are primarily 22: The Bible, the holy scripture, and 296: The Judaism within the religious studies; 32: Politics within the political studies, 726: Religious buildings within the fine art studies, Jewish languages and literatures within the linguistic studies, and 94: World History within geographic and historic studies. With the proviso referring a particular entry to the Judaic studies, it is worth using the generic identifiers, e.g. (=411.16), or a respective alphabetic character applicable in some classification systems outside UDC as an alternative.

Key words: library and bibliographical classification, Judaica studies, Jewish languages, Biblical studies, Jewish history.

*Стаття підготовлена 23 листопада 2021 року;
подана до друку 10 січня 2022 року.*

Nataliya Kashevarova,
Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Doctoral Candidate in History,
Institute of History of Ukraine
of National Academy of Sciences of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)
ORCID 0000-0003-2426-0440
e-mail: nataliya.kashevarova@gmail.com

DOCUMENTS OF THE COMMISSIONER OF THE FUEHRER FOR THE SUPERVISION OF THE ENTIRE INTELLECTUAL AND IDEOLOGICAL SCHOOLING AND TRAINING OF THE NSDAP (1934–1945) OF ALFRED ROSENBERG IN THE FEDERAL ARCHIVES OF GERMANY: A SOURCE STUDY ASPECT

The purpose of the research is to characterize the composition and content of the documents of the Commissioner of the Fuehrer for the Supervision of the Entire Intellectual and Ideological Schooling and Training of the NSDAP (hereinafter – the Rosenberg Office) to determine the place of these documents in the source base of the study of the history of the Third Reich, to analyze their information potential as sources on the history of national socialist ideology and occupation policy. **The research methodology** is based on scientific principles of historicism, objectivity, and systematicity, represented by historical-comparative and historical-archival methods, as well as methods of source analysis. **The scientific novelty.** The documents of the Rosenberg Office as a complete

documentary complex have not yet been the subject of scientific research, although some historians have used these documents as sources for the history of National Socialism, A. Rosenberg's biographical portrait, but they were not considered as sources for the ideological component of the Nazi occupation policy. **Conclusions.** A brief analysis of the documents of the Rosenberg Office allows us to conclude that these documents are valuable sources for studying the history of the development of the National Socialism ideology and its influence through the NSDAP system. Among them, there are plans, orders, instructions, reflecting objectives and structure of the Rosenberg Office, functions of its departments, ideological materials on anti-Semitism, Bolshevism,

religion, as well as reference materials on National Socialist figures in the field of culture. A special place among the documents of the Service is held by materials covering its participation in the ideological training of Wehrmacht officers, as well as biographical sources documents on the activities of the staff of the Rosenberg Office. These documents also reveal its ties with a wide range of

other Nazi agencies that participated in the process of creating Nazi propaganda.

Key words: World War II, National Socialism, ideology, the Commissioner of the Fuehrer for the Supervision of the Entire Intellectual and Ideological Schooling and Training of the NSDAP, archival documents, the Federal Archives of Germany.

Relevance of the research topic. For many years, the researchers of the history of World War II and the ideology of Nazism focused on the problems of studying the activities of its authorities and representatives of the elite, who determined the foundations of the ideology and destructive policy of Nazism, the functioning of various administrative and military structures, the system of governance of the occupied territories. But there were other German institutions, less known to researchers outside Germany, whose documents are also sources on the concept of the influence of National Socialist ideology on the policy in the Nazi-occupied territories and its methods. Even the activities of the National Socialist Workers' Party of Germany (German: Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, hereinafter NSDAP) and its subordinate organizations are rarely included by Ukrainian historians in their research, not only within the framework of the occupation policy of the Third Reich but also in studies on various aspects of Nazi ideology and propaganda.

One of such structures of the NSDAP, which participated in the development and dissemination of Nazi ideology, and its inclusion in the occupation policy, was the service of the Commissioner of the Fuehrer for the Supervision of the Entire Intellectual and Ideological Schooling and Training of the NSDAP (German: Der Beauftragte des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP, hereinafter the Rosenberg Office¹) headed by Alfred Rosenberg, one of the highest statesmen of the Third Reich.

¹ There are different variants of the abbreviated name in German: Amt Rosenberg and Dienststelle Rosenberg. In German documents of the 1930s and 1940s, both of them were used along with the abbreviation of its full name – DBFU. R. Boll-

Although researchers are more familiar with the activities of two other structures of A. Rosenberg – the Reichsleiter Rosenberg Taskforce (German: Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, hereinafter the ERR)² (1940–1945), which dealt with the confiscation of cultural property in some Nazi-occupied European countries and materials for the study of the so-called “enemies of National Socialism” (Bolshevism, Jewry, and Freemasonry), and The Reich Ministry for the Occupied Eastern Territories (German: Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete)³ (1941–1945), created to administer the Nazi-occupied territories of the USSR, which he headed.

But in the Third Reich, Rosenberg was not only considered one of the ideologues of National Socialism and an expert on the Soviet Union, but was also one of the well-known NSDAP functionaries of the highest rank, therefore he was authorized by A. Hitler to carry out political training and ideological education among members of the NSDAP, which was reflected in the name of the Rosenberg Office.

The existence of this Office in the NSDAP was also the result of the political ambitions of A. Rosenberg himself, who at that time was a well-known ideologist of National Socialism. He was responsible for generalizing the ideological experience of the NSDAP, of which he was a member from the beginning of its foundation, as well as the historical substantiation of the worldview concept of the advantages of the “Nordic” blood, soul, and strength, and the historical rights of the “Nordic” race to dominate the world, with a focus on the future war, which should be waged under the auspices of the struggle against world Jewry, Freemasonry, and Bolshevism. Its

mus used the name “Amt Rosenberg”, but in NSDAP documents “Dienststelle Rosenberg” is more common. We use here the term “Rosenberg Office”. But it should not be confused with the office of Rosenberg or his secretariat as Reichsleiter (or Chancellery, German: Kanzlei Rosenberg).

² Formally, “Reichsleiter Rosenberg Taskforce” was an independent structure in the system of A. Rosenberg’s services, but in fact it was created under the Commissioner of the Fuehrer for the Supervision of the Entire Intellectual and Ideological Schooling and Training of the NSDAP, not under Rosenberg’s NSDAP Office of Foreign Affairs or The Reich Ministry for the Occupied Eastern Territories.

³ Literally, “Imperial Ministry...”, but the part “Imperial” (German: Reich) is omitted by default, because in this case, as well as when mentioning other ministries of the Third Reich, it is clear that it is the highest state authorities of the Reich.

postulates were summarized in 1930 in the publication of the book “The Myth of the Twentieth Century: An Evaluation of the Spiritual-Intellectual Confrontations of Our Age”⁴, which has withstood dozens of reprints and was on the desk of all members of the NSDAP together with the book “My Struggle” by Adolf Hitler⁵.

In this way, A. Rosenberg sought not only to control the sphere of ideology and propaganda in the NSDAP but to extend his influence and control to the sphere of culture (art, publishing, etc.) and humanitarian knowledge (universities and societies), and to some extent – to public administration through political training of administrative personnel through NSDAP’s branched system. With the outbreak of World War II, A. Rosenberg tried to influence the ideological component of the occupation policy, not only as the head of The Reich Ministry for the Occupied Eastern Territories but also as the Commissioner of the Fuehrer for the Supervision of the Entire Intellectual and Ideological Schooling and Training of the NSDAP.

Analysis of research and publications. Most of the documents of the Rosenberg Office are preserved in NS 15 fond (“Der Beauftragte des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP”) in the German Federal Archives (German: Bundesarchiv) in Berlin⁶. For decades, various Western European historians partially used the German Federal Archives documents as historical sources, but specialists from the post-Soviet space rarely used these documents in their research. This situation has remained unchanged even after the current composition of the fond was finally formed. In addition, this documentary complex, most of which is concentrated in the fond NS 15, has not yet been the subject of a documentary and archival reconstruction.

⁴ See: Alfred Rosenberg. Der Mythos des 20. Jahrhunderts: Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit. München: Hoheneichen-Verlag, 1930, 670 S. The last edition of this book (as a historical source) took place in 2018: Alfred Rosenberg. Der Mythos des 20. Jahrhunderts: Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit / Adrian Preißinger, Leipzig: Verlag Der Schelm, 2018. 711 S. In Russian: Миф XX века: Оценка духовно-интеллектуальной борьбы нашего времени. Таллинн, 1998. 512 (527) с.

⁵ See: Hitler A. Mein Kampf. München: F. Eher Nachf., 1930. 782 S.

⁶ The contents of the collection can be viewed on the website of the Federal Archive, in the search database section Invenio: <https://invenio.bundesarchiv.de/>

At the moment there is only one monograph specific to the documents of the Rosenberg Office, “Rosenberg’s Office and its Opponents” with the subtitle “A Study of the Struggle for Power in the National Socialist System of Dominance” by Reinhard Bollmus [1]⁷. It is devoted to the place of the Rosenberg Office in the NSDAP system and its role in the internal politics of the Third Reich. The monograph was published in 1970 and has already had several reprints since then. Besides R. Bollmus, German researcher Ernst Piper actively used these materials in his publication on the life and work of A. Rosenberg – “Alfred Rosenberg. Hitler’s Chief Ideologue”, which, in our opinion, is the most thorough study of the life of A. Rosenberg that exists today [2].

But even here his activity as the Commissioner is presented mainly in view of its role in domestic policy. Among the latest popular science publications devoted to the figure of A. Rosenberg, we should also mention the book “Alfred Rosenberg: Pioneer of the Holocaust. Biography” by the German journalist and publicist Volker Koop [3]⁸. The book also briefly discusses the activities of the Rosenberg Office, the ERR, and other state agencies, but the author also focused on the person of A. Rosenberg as one of the perpetrators of the Holocaust and his anti-Semitic views.

The documents of the Rosenberg Office were also used as sources by scholars who studied the ideology of National Socialism in general and the services created by A. Rosenberg but to a limited extent. One of the first in the post-Soviet space to use them as a source was the researcher V.A. Bukhanov [4]⁹. He used documents from that part of the archive fond of the

⁷ But it should be emphasized that at the time of writing this work, the author did not have the opportunity to use a number of documents of the Rosenberg Office, since the NS 15 fond known to us in its current form had not yet been formed, and a large part of its documents was kept in the German Democratic Republic

⁸ Among the publications of recent years dedicated to A. Rosenberg, the following can be mentioned: Барінов І. Альфред Розенберг: життя як міф. [Москва]: Indie Science Press, 2017. 375 с. (Barinov I. Alfred Rosenberg: life as a myth. [Moscow]: Indie Science Press, 2017. 375 p.). But in our opinion, this publication and V. Koop’s book are inferior to E. Piper’s book.

⁹ The book is a posthumous reprint of the author’s two significant publications during his lifetime, based on the materials of his dissertations. But, for example, the author does not make an in-depth distinction between the Rosenberg Office and the ERR, but probably because he worked with the Rosenberg Office fond at the

Rosenberg Office, which at the time of the author's work with them was still kept in the Central State Archives in Potsdam (this part was transferred to the Federal Archives only in the 2000s). But the subject of his research was the philosophical and ideological basis of war, among other things, exactly how A. Rosenberg involved the works of other like-minded people in the concepts of war planning and ideologues. At the same time, V. Bukhanov considered the activities of the services created by Rosenberg only as an element of the general ideological policy of Nazism, fragmentarily and without source-based analysis.

The functioning of the Rosenberg Office and its role have also been briefly mentioned by various scholars dealing with the problem of displaced cultural property, namely, the activities of the ERR, which was closely connected with the Rosenberg Office. In particular, the problems associated with the functioning of individual units of the Rosenberg Office or related structures of the ERR, such as the so-called Rosenberg Eastern Library (German: Ostbücherei Rosenberg) – a collection of the history of Bolshevism and the people inhabiting the USSR. It was formed of library collections taken by the ERR from the territory of the Soviet Union [5].

The activities of the so-called “special staffs” (from the German “Sonderstab”/ “Sonderstäbe”) – special services that were formed from the employees of individual thematic departments¹⁰ of the Rosenberg Office, such as history, ethnography, and music departments and their actions in the occupied territories at the local stationary units of the ERR – were partially studied. The main objectives of said activities were to review and select cultural and scientific properties for future confiscation in particular areas, including historical and archaeological objects, musical instruments, and printed materials in the field of music, scientific collections, etc.¹¹.

turn of the 1980s – 1990s, which at that time was called “Dienststelle Rosenberg” (that is “Rosenberg Office”, this is exactly the Office of the Commissioner of the Fuehrer for the Supervision of the Entire Intellectual and Ideological Schooling and Training of the NSDAP), and as a source he used exactly the documents of the ERR, which were part of this fond.

¹⁰ Or “offices / main offices”.

¹¹ See: Vries, W. de. *Kunstraub im Westen 1940–1945: Alfred Rosenberg und der “Sonderstab Musik”*. Frankfurt am Main: Fischer-Taschenbuch-Verlag, 2000. 380 S.; Haken, B. *Der Einsatzstab Rosenberg und die Erfassung musikalischer*

There are few studies of the Higher School of the NSDAP (or Advanced School of the NSDAP) (German: die Hohe Schule der NSDAP) – the future elite Nazi university, the creation of which was also initiated by A. Rosenberg in the second half of the 1930s [6, 7]. It was supposed to be “*the central place of National Socialist research, education, and training*” [8, Bl. 1]¹². Its system was to include several scientific institutes, for example, the Institute for the Research on the Jewish Question (German: Institut zur Erforschung der Judenfrage), the Institute for Biology and Racial Theory (German: Institut für Biologie und Rassenlehre), etc., and the Central Library (German: Zentralbibliothek der Hohen Schule), which was also replenished with materials confiscated in the territory of European countries occupied by the Nazis.

The main purpose of the study is to characterize the composition and content of the archival documents of the Commissioner of the Fuehrer for the Supervision of the Entire Intellectual and Ideological Schooling and Training of the NSDAP, stored in the Federal Archives of Germany, to determine the peculiarities of the place of these documents and their place in the source base of the study of the history of the Third Reich, to analyze their information potential as sources on the history of national socialist ideology and its influence on the occupation policy, to highlight the links of these documents with the documents of the other Nazi agencies and services.

The scientific novelty of the study is that the documents of the Rosenberg Office as a documentary complex have not yet been the subject of research, although some historians have used them as sources on the history of National Socialism, and propaganda among members of the NSDAP. However, they did not consider them as sources on the ideological component of the Nazi occupation policy, for example, the ideological struggle against Bolshevism.

Kulturgüter in Westeuropa während des Zweiten Weltkrieges. In *Acta Musicologica*. 2019, 91(2), 101–125. About special staffs see: Кашеварова Н. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами “східного простору” (1940–1945). Ч. 1. К.: Інститут історії України, 2014. 552 с. In general, of all A. Rosenberg’s services in recent decades, the activity of the ERR has been most actively studied, see the publications of P.K. Grimsted, T. Sebta, L. Dubrovina, N. Maloletova, N. Kashevarova, Iu. Genina and others.

¹² Hereinafter, when referring to German archival documents, the sheets are not indicated, if the documents in the archival folder do not have a continuous serial numbering. In this case, only the folder number is given.

Little attention was paid to their place among the documents of other Nazi services working in the field of propaganda. Instead, the involvement of the documents of the Rosenberg Office in their entirety in the study allows us to present various aspects of the ideology of National Socialism more deeply.

Presentation of the main material. The creation of the Rosenberg Office was preceded by the activities of services and organizations founded or supervised by A. Rosenberg. Among them the NSDAP Office of Foreign Affairs (German: das Außenpolitische Amt der NSDAP) and the Union for the Struggle for German Culture (or «Militant League for German Culture») (German: der Kampfbund für deutsche Kultur), which united several German National Socialist figures related to the sphere of culture and others. On January 24, 1934, A. Hitler entrusted A. Rosenberg with the supervision of “*all spiritual and ideological training and education*” in the NSDAP, and for this purpose, a new service with the same name was founded in the NSDAP.

The plans for the scope of activities of the newly created Rosenberg Office are evidenced, for example, by A. Rosenberg’s appeal to the head of the Imperial Treasury, Franz Schwarz, dated April 14, 1934. In this letter, A. Rosenberg outlined the scope of work to be carried out by this structure to obtain as much funding as possible. Rosenberg emphasized this service is founded on the instructions of Hitler: “... *you can already see how extensive and diverse this work will be, and its result must be decisive for the ideological stability of the entire nation.*” Rosenberg also notes that he has been asked by the Minister of Defense to oversee training in the Wehrmacht and that many other organizations can be invited to cooperate. He asked for his support in traveling around Germany, as he would have to speak at party meetings in all party constituencies and participate in the activities of various organizations supervised by the NSDAP. He also planned that his Office would monitor schools, and check reports and printed materials [9, Bl. 200].

The Rosenberg Office initially started its work with the help of the Union for the Struggle for German Culture in Berlin (1928–1934). Its employees were to be transferred to the Rosenberg Office, and this working circle was to be strengthened by personnel from all over Germany. The location of this Office was chosen in the complex of buildings at Margaretenstraße 17 in Berlin, where there was enough space to accommodate the NSDAP Foreign Office and the Rosenberg Office, while other Rosenberg services were already

located elsewhere in Berlin, such as the Office for the Support of German Literature (German: Reichsstelle zur Förderung des Deutschen Schrifttums), responsible for the verification of German literature and was engaged in over-viewing works of German literature for their compliance with the National Socialist ideology, and cooperating with various party services.

Rosenberg emphasized involving about 200 people in the creation of the Office – teachers, scientists, and journalists, who had to work voluntarily. He planned for direct financing by the Imperial Treasury but was financed by the Treasury of the NSDAP. At the same time, Rosenberg outlined the task of the future Cultural and Political Archive in the structure of the Rosenberg Office: to collect information about all German cultural organizations and their activities, party publications, events in the field of science and culture, foreign press, and also attacks against Germany and its National Socialist worldview [9, Bl. 200–201].

The structure of the Rosenberg Office was reorganized several times during the 1930s, and with the outbreak of World War II, its tasks were also expanded. On October 29, 1937, the project on its development and its cooperation with German educational institutions, prepared jointly with R. Ley¹³, with whom Rosenberg initially cooperated, was submitted to SS Reichsführer H. Himmler. The fulfillment of the tasks was noted; on one hand, cooperation of the Rosenberg Office with all educational institutions of the NSDAP was required, on the other hand, there was a clear separation of tasks between the Rosenberg Office and other party structures. The task of ideological supervision envisaged that the Rosenberg Office was to prepare educational materials of ideological content and relevant curricula for training personnel in the NSDAP. The head of the NSDAP Main School Office (German: Hauptschulungsamt der NSDAP), as well as persons responsible for training in other party structures, were to be appointed subject to the approval of the Rosenberg Office [10, Bl. 154–155].

¹³ Robert Ley (1890–1945) – one of the highest state leaders of the Third Reich, the head of the organizational department of the NSDAP, the head of the German Labor Front (Deutsche Arbeitsfront). In the 1930s he developed the idea of organizing NSDAP schools, including the so-called “order castles” for training the young elite of the NSDAP and Adolf Hitler’s schools for the education of the younger generation.

The structure and functions of the Rosenberg Office corresponded with the conceptual views of A. Rosenberg before 1934 is covered in his publications, including some in "The Myth of the Twentieth Century". They were enshrined in the program provisions of the NSDAP regularly published in the official party collection "Organization of the NSDAP" (German: Organisationsbuch der NSDAP). They corresponded to the directions of training in the sphere of dissemination of worldview information and control over cultural, educational, and scientific organizations, formation of the mentality of the German people in the spirit of the National Socialist ideology. Therefore, it was planned to create about 15 units within the Office, although that number changed due to reorganizations. Among them were units responsible for history, Nazi worldview, literature and publishing, art, party education, its organization and provision, control of educational materials, etc., and the already mentioned Cultural and Political Archive. The materials collected by the Rosenberg Office were also to be transferred to the NSDAP archive [11, p. 391–392].

The main task of the Rosenberg Office, according to Hitler's order, was to determine a single goal for the ideological position of the party, all its services and organizations, and its implementation. Therefore, education and upbringing in the circle of tasks of the Rosenberg Office also included culture and humanities. Therefore, Rosenberg was also subordinated, in particular to The Reich Working Group for the Education of the Entire Movement (German: Die Reichsarbeitsgemeinschaft für die Schulung der gesamten Bewegung), The Working Group for German Folklore (Arbeitsgemeinschaft der deutschen Volkskunde), the Imperial Union for German Prehistory (Der Reichsbund für deutsche Vorgeschichte), and several other societies. It also had to ensure the work of the Imperial Service for The Support of German Literature. The Rosenberg Office was also responsible for several serial party publications, for example, "Die nationalsozialistischen Monatshefte", "Die Kunst im Dritten Reich", "Die Bücherei", "Die Musik", "Germanenerbe", which were to be prepared by the units of the Rosenberg Office [12, Bl. 2–3]. A. Rosenberg was also in charge of the newspaper "Völkischer Beobachter" – the official organ of the NSDAP.

Since the late 1930s, A. Rosenberg tried to extend the control function of his Office to control scientific publications that were being prepared for

publication in various services of the NSDAP. He also retained control over the publication of dictionaries and reference books on ideological, historical, cultural, political topics [8].

In February 1940, an order by Hitler was prepared to appoint A. Rosenberg as the “Commissioner for the National Socialist Worldview”. This appointment reflected Rosenberg’s desire to exert ideological influence on the Wehrmacht in connection with the deployment of German military operations in Europe. His powers also included the right to issue directives to the highest party and state bodies. At the same time, it was stipulated that Rosenberg retained the position of the head of the Rosenberg Office, which at the same time had to ensure his work as the Commissioner for the National Socialist worldview. Drafts of the order, containing comments from various government services and Rosenberg himself, and relevant correspondence, can be found in the NS 8 (Rosenberg Chancellery) fonds in the Federal Archives of Germany [13, 14, 15], but no information has been found yet on whether this order was approved.

In November 1940, A. Rosenberg, as the Commissioner, reached an agreement with the Supreme Command of the Wehrmacht, the text of which was sent to all Reichsleiters, NSDAP Gauleiters, and heads of departments, as *“the current friendly relations between the Wehrmacht and the Party must be ideologically strengthened for the sake of the future”* [9, Bl. 5]. Rosenberg was concerned about the possibility of weakening the ideological beliefs of Wehrmacht soldiers in connection with their stay in the German-occupied territories and, given the plans for further war in Eastern Europe, sought to strengthen ideological training. He explained the need to conclude such an agreement: *“the task of the movement’s educational work is to explain to the German people the deep historical meaning of their fateful struggle, to strengthen and support it. At the same time, it is necessary to demonstrate and constantly justify the need to defend the National Socialist movement as a carrier of a new social and political order of life”* [8].

The Rosenberg Office, and especially the unit for Wehrmacht training, undertook the task to provide the Wehrmacht with instructions for ideological training and the necessary materials, to check and approve training materials on National Socialist ideology, manuals, plans, to organize special courses, to

292 provide speakers and training materials for this purpose. Also, the Office had to form bibliographic lists of literature for military libraries and provide the military with such materials.

With the beginning of the military campaign in the USSR, the tasks of the Rosenberg Office were expanded, now also to the sphere of the ideological battle against Bolshevism. Besides heading the administrative affairs of the Office, as of 1943, the main subdivisions included departments for education planning, prehistory, science, literature, art, and press [16, S. 312–312b]. Employees of these departments became part of the above-mentioned special staff at the ERR to represent the interests of the Rosenberg Office in the occupied territories.

Information on the staff and budget of the Rosenberg Office varies due to gaps in the source base. R. Bollmus provides data that as of 1938 the number of its employees reached 150, and in 1943 there were already more than 300 of them. The funding of all Rosenberg's services ranged from one to two million Reichsmarks, but this was not truly compared to the tens of millions per year received by J. Goebbels and R. Ley [1, S. 330–331]. More often we can find summary data on all the services created by A. Rosenberg, and related to each other organizationally or financially¹⁴.

Most of the documents of the Rosenberg Office are kept in the Federal Archives of Germany, as part of the NS 15 fond. According to the Federal Archive, its current composition was formed as a result of combining several groups of documents transferred from different archives. In particular, the collection was based on the documents of the Office, which were exported to the USA and returned to the Federal Republic of Germany in 1959, 1962–1963, mainly by the Federal Records Center in Alexandria (Virginia, USA). In 1998, the collection was replenished with documents that were taken to the USSR at the end of the war and transferred by it to the Central State Archives of the German Democratic Republic in Potsdam in the late 1950s. In 2004, another portion of the documents of the Rosenberg Office was trans-

¹⁴ The exceptions are the Reich Ministry for the Occupied Eastern Territories, which was the administrative occupation authority, and the ERR, which worked in the occupied territories and had clear tasks outlined by the period of the war and its ideological tasks.

ferred from the so-called “National Socialist Archive” of the Ministry of State Security of the former German Democratic Republic.

The NS 15 fond consist of 790 files from 1920–1945. The documents before 1934 belong mainly to the archives of the Rosenberg Office and were included in the collection before 1945. The fonds is also diverse in its composition, as the Rosenberg Office, although a structure of the NSDAP, extended its influence through the sphere of ideological education to the state structures responsible for writing and printing, culture, history, art, and teaching in schools and universities. Almost the entire fond has been digitized¹⁵. We can view its description and contents on the website of the Federal Archive, through the search engine Invenio. According to the description, the documents in the search engine are not presented in sequential order but are systematized by origin for easy search and use¹⁶. They are structured according to the organizational structure of the Rosenberg Office into several large groups.

The first group is represented by the documents of Rosenberg as Reichsleiter. These are mainly documents representing correspondence on behalf of the Commissioner with state and party services (15 files), speeches, and publications by A. Rosenberg himself, as well as press materials related to A. Rosenberg as a Reichsleiter and the Rosenberg Office (11 files).

The second group of materials consists of the documentation of the administrative office (or the administrative unit, German: Zentralamt), which performed organizational and coordinating functions, and at the same time – the functions of the Chancellery. Among them are official documents, mainly correspondence with various departments and services for 1941, formed in the clerical order (files No. 261–287, 27 in total), for January–April 1941, June–October 1941. Eight files are regarding personnel and administrative issues, for example, the division of responsibilities of units, with the

¹⁵ As of mid-2022, 701 files out of 790 have been digitized. However, several files from a small group of unidentified documents were not found at the time of digitization, which was noted in the description as “Der Band ... ist zum Zeitpunkt der Verfilmung nicht vorhanden” (“The volume (or the file) ... is not available at the time of filming”).

¹⁶ The description of the NS 15 fonds was prepared by Kristin Hartisch in 2009, so she described and systematized the documents of the collection in their present state.

294 distribution of information materials, for 1943–1945. But there are practically no documents for 1942 in this group.

Another ten files of the second group contain documents on the structure of the Rosenberg Office for different years. Among them, there are organizational plans with the structure of departments and agencies of the Rosenberg Office with tasks prescribed, staff lists, documents on the subordination of the Rosenberg Office, priority areas of its work, internal circulars, orders, etc. They are valuable sources on the history of the creation of the Office and its reorganization, reflecting A. Rosenberg's plans to expand the sphere of his influence in the field of training and education in the NSDAP and the Wehrmacht. Another documentary complex in this group is represented by personal documents of the Rosenberg Office staff (files No. 1–18) and files of mixed content, which also contain personal documents (five files). These documents are interesting biographical sources because sometimes the same person held several positions in the different services of A. Rosenberg, for example, is not only in the Office's staff but also in the ERR.

These two groups of documents are interesting not only because they contain speeches and articles by A. Rosenberg, which highlight his views as an ideologist of the NSDAP. They allow us to reconstruct the connections of both A. Rosenberg himself as Reichsleiter and his Office, inside the Third Reich and outside it. Among them are the Office (or Chancellery) of the NSDAP and the branches of the NSDAP in various party districts (Gau), party structures such as the Hitler Youth (German: Hitlerjugend) and the National Socialist Women's League (German: Nationalsozialistische Frauenschaft), the office of Reichsführer SS H. Himmler, the SA (German: Sturmabteilungen, English: Storm Detachment) and SD (German: Sicherheitsdienst, English: Security Service), the Reich Labour Service (German: Reichsarbeitsdienst), the National Socialist German Students' Union (German: Nationalsozialistischer Deutscher Studentenbund), the editorial offices of various German periodicals and serials, and publishing houses. They also allow us not only to characterize their place in the NSDAP system but also to determine what practical impact they had on the field of education, for example, in terms of printing and dissemination of educational materials with ideological content, organization of exhibitions, lectures and seminars, other propaganda work, etc.

The third group of documents in the NS 15 fond is represented by the materials of the “Art” department (German: Amt Kunstpflege¹⁷) of the Rosenberg Office, which are divided into two groups. The first one is the records of the Cultural and Political Archive (137 files), and the second one is the records of the “Music” department (28 files) (German: Amt Musik). The materials of the Cultural and Political Archive contain a large number of reference materials on various persons from the sphere of culture, education, and science. Among them were not only those who promoted National Socialism, but also, for example, musicians, writers, and artists who, from the point of view of Nazi Germany, were of “non-Aryan” origin or held communist views. The documents of the “Music” department contain correspondence of its head Herbert Gerigk, materials on composers and musical societies, organization of musical events, etc. Among them are also materials on the confiscation of literature on the history of music, musical works, and instruments in the Nazi-occupied territories.

The fourth group of documents, the largest, is composed of materials from the department “Worldview Information” (299 files) of the Rosenberg Office. Besides the official documents on the organization of the department and its employees (27 files), this group contains materials on history, philosophy, the history of religion and the church, the international situation in Europe, the ideological battle against Bolshevism, as well as documents with anti-Semitic content (272 files in total). Among them, there are the works of the librarian and theologian Johannes Pohl, a member of the Institute for the Research on the Jewish Question of the Higher School of the NSDAP.

The fifth group is represented by the documents of the department “Science”¹⁸ (108 files) of the Rosenberg Office. They cover the vision of the role of humanities in the spread of National Socialism, the links between German science and Nazi propaganda, the scientific tasks of the Higher School of the NSDAP, the preparation publications of the NSDAP on the importance of science, reference materials on German scientists and research institutions of various profiles, the study of the so-called “German heritage” (German: Germanenerbe) in Europe, etc.

¹⁷ Literally: “Caring for art”, or “Caring for art, objects of art”.

¹⁸ Basically, it’s about the humanities, not about exact and natural sciences.

The sixth and seventh groups of documents are the smallest, each of them is represented by only one file. This is one file from the “Writing” department and one file from the “Training Planning” department. But it should be noted that the documents of these two departments within the Rosenberg Office can be found in the documents of other departments, as well as among the materials of Rosenberg’s chancellery.

The eighth group contains documents covering the preparations for the establishment of the Higher School of the NSDAP and its institutes. For example, documents on the foundation, financing, tasks, and future structure of the Higher School, including its Central Library. Various information materials of propaganda content can also be found here. Besides these eight groups of documents, the NS 15 fonds should contain 23 more files, but they are missing¹⁹.

Since the Rosenberg Office was one of the services of the NSDAP related to ideology and propaganda, its contacts extended not only to the NSDAP but also to public authorities, universities, scientific societies. Therefore, its documents can be found not only among the materials of other services of A. Rosenberg, but also in the fonds of other institutions and structures in the Federal Archives of Germany.

Among the main fonds that contain documents of the Rosenberg Office are fonds NS 8 (Kanzlei Rosenberg), NS 30 (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg), and NS 43 (Außenpolitisches Amt). Some documents of the Rosenberg Office can be found among the materials of other fonds of the Federal Archives. Among them are fonds NS 1 (Reichsschatzmeister der NSDAP, English: Reich Treasurer of the NSDAP), NS 11 (Parteiamtliche Prüfungskommission zum Schutze des NS-Schrifttums, English: Official party examination commission for the protection of Nazi literature), NS 18 (Reichspropagandaleiter der NSDAP, English: Reich propaganda leader of the NSDAP), NS 19 (Persönlicher Stab Reichsführer-SS, English: The Personal Staff Reichsführer-SS), NS 38 (Nationalsozialistischer Deutscher Studentenbund, English: The National Socialist German Students’ Union), R 43 (Reichskanzlei, English: The Reich Chancellery), R 55 (Reichsministerium

¹⁹ The description says “Aktenverbleib ungeklärt” (English: “The location of the documents is unknown”).

für Volksaufklärung und Propaganda, English: the Reich Ministry for Public Enlightenment and Propaganda), R 58 (Reichssicherheitshauptamt, English: the Reich Security Main Office) and others.

Conclusion. A brief analysis of the complex documents of the Commissioner of the Fuehrer for the Supervision of the Entire Intellectual and Ideological Schooling and Training of the NSDAP allows us to conclude that these documents are valuable sources for studying the history and specifics of the development of the ideology of National Socialism and the mechanism of its influence through the NSDAP system. This process covered all spheres of society, where there were members of the NSDAP and related organizations, educational, cultural, and scientific institutions, publishing houses, etc. The current NS 15 fonds of the Rosenberg Office in the Federal Archives of Germany have only recently been actively involved in scientific use. Among them, there are organizational documents – plans, orders, and instructions reflecting the process of creation of the Rosenberg Office, its principles and objectives, structure, functions of its departments, ideological materials on anti-Semitism, the fight against Bolshevism, religion, as well as reference materials on National Socialist figures in the field of culture and humanities. A special place among the documents of the Rosenberg Office is occupied by materials covering its participation in the ideological training of Wehrmacht officers, as well as several documents that are biographical sources on the activities of the staff of the Rosenberg Office and related services that worked in the Nazi-occupied territories of Europe. The documents of the Rosenberg Office also reveal its ties with a wide range of other Nazi agencies that participated in the process of creating Nazi propaganda, ensuring the ideological component of the war and occupation policy.

Список використаних джерел

1. Bollmus R. Das Amt Rosenberg und seine Gegner: Studien zum Machtkampf im nationalsozialistischen Herrschaftssystem. München: R. Oldenburg Verlag, 2006. 373 S. <https://doi.org/10.1524/9783486595543>
2. Piper E. Alfred Rosenberg: Hitlers Chefideologe. München: Karl Blessing Verlag, 2005. 831 S.
3. Koop V. Alfred Rosenberg: Der Wegbereiter des Holocaust – Eine Biographie. Köln/Wien: Böhlau Verlag, 2016. 346 S. <https://doi.org/10.7788/9783412506469>

4. Буханов В. А. Гитлеровский «новый порядок» в Европе и его крах (1933–1945). Екатеринбург : Изд-во Уральского ун-та, 2013. 466 с.
5. Себта Т. Українська частка Східної бібліотеки Розенберга (1941–1945) // Український археографічний щорічник. Вип. 12. С. 299–318.
6. Bollmus, R. Zum Projekt einer nationalsozialistischen Alternativ-Universität. Alfred Rosenbergs “Hohe Schule». In: Heinemann, M. (Hrsg.): Erziehung und Schulung im Dritten Reich, Teil 2. Klett-Cotta, Stuttgart, 1980. S. 125–152.
7. Stieber G. (2015). Die Bibliothek der “Hohe Schule des Nationalsozialismus in Tanzenberg” in Carinthia. In: Carinthia I, Zeitschrift für geschichtliche Landeskunde von Kärnten. 2015. 185. Jg, S. 343–363.
8. Bundesarchiv Berlin, NS 15/314.
9. Ibid., NS 8/203.
10. Ibid., R 58/3556.
11. Организация Национал-социалистической немецкой рабочей партии. 1938. Рига, 2002.
12. Bundesarchiv Berlin, NS 15/188.
13. Ibid., NS 8/165.
14. Ibid., NS 8/167.
15. Ibid., NS 8/182.
16. Organisationsbuch der NSDAP. München: Zentralverlag der NSDAP, 1943. 750 S.

Наталія Григорівна Кашеварова,

кандидат історичних наук, докторант,

Інститут історії України

Національної академії наук України

(Київ, Україна)

ORCID 0000-0003-2426-0440

e-mail: nataliya.kashevarova@gmail.com

**Документи Служби Уповноваженого фюрера у справі нагляду
за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням
у НСДАП А. Розенберга (1934–1945) у Федеральному архіві Німеччини:
джерелознавчий аспект**

Мета публікації: охарактеризувати в цілому склад і зміст документів Служби Уповноваженого фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП (далі – Служба Уповноваженого), що зберігаються у Федеральному архіві Німеччини, визначити місце цих доку-

ментів у джерельній базі дослідження історії Третього райху, проаналізувати їх інформаційний потенціал як джерел з історії націонал-соціалістичної ідеології й окупаційної політики. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, об'єктивності, системності, представлена історико-порівняльним та історико-архівознавчим методами, а також методами джерелознавчого аналізу. **Наукова новизна.** Документи Служби Уповноваженого як цілісний документальний комплекс ще не були предметом наукового дослідження, хоча деякі дослідники використовували документи Служби як джерела щодо історії націонал-соціалізму та політичної боротьби А. Розенберга з іншими лідерами НСДАП, але вони не розглядалися як джерела щодо ідеологічної складової нацистської окупаційної політики. **Висновки.** Здійснений стислий аналіз комплексу документів Служби Уповноваженого свідчить, що вони є цінними джерелами для вивчення історії та специфіки розвитку ідеології націонал-соціалізму та її впливу через систему НСДАП. Серед них плани, накази, розпорядження, інструкції, які відображають процес створення Служби Уповноваженого, її завдання, структуру, функції її підрозділів, матеріали ідеологічного змісту з питань антисемітизму, більшовизму, релігії, довідкові матеріали щодо націонал-соціалістичних діячів у сфері культури. Окреме місце серед документів Служби посідають матеріали, які висвітлюють її участь в ідеологічній підготовці службовців Вермахту, а також низка документів, що є біографічними джерелами стосовно діяльності співробітників Служби та пов'язаних з нею структур, що працювали на окупованих нацистами територіях. Документи Служби також розкривають її зв'язки з широким колом інших нацистських відомств, які брали участь у забезпеченні ідеологічної складової війни та окупаційної політики.

Ключові слова: Друга світова війна, націонал-соціалізм, ідеологія, Уповноважений фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП, архівні документи, Федеральний архів Німеччини.

*Стаття підготовлена 24 січня 2022 року;
подана до друку 10 лютого 2022 року.*

Ростислав Петрович Радишевський,
доктор філологічних наук, професор,
академік НАН України,
завідувач кафедри полоністики Інституту філології,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
(Київ, Україна)
ORCID 0000-0002-5279-8232
e-mail: rostyslav.r58@gmail.com

Світлана Романівна Кагамлик,
доктор історичних наук,
старший науковий співробітник Центру українознавства
філософського факультету,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
(Київ, Україна)
ORCID 0000-0003-4732-1410
e-mail: kagam@i.ua

З АРХІВІВ УКРАЇНСЬКОЇ МІЖВОЄННОЇ ЕМІГРАЦІЇ: ЕПІСТОЛЯРНИЙ ДІАЛОГ МИХАЙЛА ОБІДНОГО З АРКАДІЄМ ЖИВОТКОМ

Мета статті – розкрити крізь призму листування М. Обідного з А. Животком сферу їхніх професійних та приватних взаємовідносин, а також внесок у розвиток української культури в умовах еміграції. **Новизна дослідження:** вперше введено до наукового обігу та проаналізовано листи М. Обідного до А. Животка, які є важливим джерелом до історії діяльності української міжвоєнної еміграції на теренах Польщі та Чехословаччини. Реконструйовано сферу їхніх особистих стосунків та спільну роль у збереженні української архівної

спадщини в умовах еміграції. **Методологія** базується на поєднанні методів історичного дослідження – хронологічного, порівняльного, архівознавчого та біографічного – з принципами історизму та системності. За допомогою історично-антропологічного методу з’ясовано ієрархію духовних цінностей М. Обідного й А. Животка. **Висновки.** Не опубліковане досі листування М. Обідного з А. Животком охоплює широке коло проблем, які стосуються їхньої спільної діяльності у сфері збереження українських національних пам’яток, специфіки

архівно-музейної та літературно-просвітницької роботи в еміграції. Обоє діячів поєднували тривалі дружні взаємовідносини, обумовлені спільністю інтересів, професійної, громадської і політичної діяльності. Взаємообмін інформацією, пресою, літературними творами та іншими матеріалами сприяв їхній професійній і творчій активності. Спільними зусиллями М. Обідного й А. Животка було налагоджено роботу Українського історичного кабінету у Празі – головної установи, яка у 30-х роках ХХ ст. займалася комплектуванням української архівної спадщини в еміграції. Через А. Животка М. Обідний підтримував тісні

контакти з Українським історичним кабінетом та його очільником Я. Славіком після свого від'їзду з Праги. Листи до А. Животка – головне джерело, яке ілюструє діяльність М. Обідного останніх років життя: збирання етнографічного матеріалу з хатнього будівництва та народного одягу, а також організацію в Мукачеві Етнографічного товариства й Етнографічного музею Підкарпатської Русі.

Ключові слова: Михайло Обідний, Аркадій Животко, українська міжвоєнна еміграція, епістолярна спадщина, Український історичний кабінет у Празі, архівно-музейна діяльність, Закарпаття.

Актуальність теми дослідження. Повноцінне дослідження історії української еміграції передбачає як реконструкцію її окремих осередків, так і активне вивчення постатей видатних та менш відомих політичних, громадських і культурних діячів, завдяки зусиллям яких вдалося зберегти для нащадків історичну пам'ять, безцінні національні скарби як символ невичерпного державотворчого потенціалу української нації. Це стало можливим лише в умовах незалежної України, коли відбулося розсекречення архівних фондів, доступ до яких було заборонено за радянських часів, та вільне надходження закордонної архівної україніки.

Незаперечною цінністю для реконструкції історії української міжвоєнної еміграції має її епістолярна спадщина як унікальне джерело для вивчення історії українського державотворення, культурного і духовного життя діячів української еміграції, їхніх наукових, літературних і громадських зацікавлень. Попри важливі напрацювання в цьому контексті, результатом яких стало, зокрема, корпусне листування В'ячеслава Липинського [1], Андрія Лівницького [2], митрополита Іларіона (Огієнка) [3], Олександра Олеса [4], Симона Петлюри [5] та інших, існує потреба оприлюднення епістолярію менш відомих українських громадсько-

політичних діячів, який віддзеркалює грані їхньої професійної діяльності та приватного спілкування.

До українських емігрантів, які відстоювали незалежність України зі зброєю в руках і силою слова, належали Аркадій Животко та Михайло Обідний.

Животко Аркадій Петрович (1890–1948) – громадсько-просвітницький діяч, журналіст, дослідник історії української преси, один із фундаторів національного дошкільного виховання. У 1917–1918 рр. – член Української Центральної Ради. З 1923 р. – в Чехії, де викладав у Високому педагогічному інституті ім. Драгоманова у Празі. Автор праць з історії української преси, про національно-культурні відносини на українсько-російському пограниччі, з питань освіти, а також віршів і п'єс для дітей.

Обідний Михайло Юрійович (1889–1938) – сотник Армії УНР, архівіст-музезнавець, етнограф, поет, перекладач і громадський діяч. Його діяльність тривалий час залишалася невідомою, і лише в часи української незалежності про нього дізнались як про енергійного збирача і хранителя українських музейних та архівних пам'яток, який стояв біля витоків створення українських музейних і архівних центрів в Україні та в еміграції, автора численних історичних, етнографічних та народознавчих праць.

Аналіз досліджень і публікацій. Постаті Аркадія Животка і Михайла Обідного, як і їхня творча спадщина, тривалий час не були предметом наукових студій і фігурували головно на рівні невеликих енциклопедичних заміток та побіжно в доробку української діаспори, зокрема у працях діяча і дослідника української еміграції С. Наріжного [6]. Окремо просвітницька діяльність А. Животка в контексті історії української преси привернула увагу М. Тимошика [7]; життя і творчість М. Обідного як полтавчанина цікавили Л. Розсоху [8] та П. Ротача [9, с. 107]; архівно-музейну діяльність обох діячів ґрунтовно дослідила М. Палієнко [10; 11]. Водночас їхня епістолярна спадщина, яка додає особливих штрихів для розуміння характеру і мотивів творчості митців буремної епохи, досі не стала предметом наукових зацікавлень дослідників¹.

¹ Першу спробу назагал охарактеризувати епістолярну спадщину М. Обідного див.: Радишевський Р., Кагамлик С. Епістолярна спадщина М. Обідного часів еміграції // Український історичний журнал. 2021. № 1. С. 136–152 [12].

Мета статті – розкрити крізь призму листування Михайла Обідного з Аркадієм Животком сферу їхніх професійних та приватних взаємовідносин, а також внесок у розвиток української культури в умовах еміграції.

Виклад основного матеріалу. М. Обідного й А. Животка поєднували тривалі дружні взаємовідносини, обумовлені спільністю інтересів, професійної, громадської та політичної діяльності. Обидва в минулому діячі Центральної Ради, пізніше працювали в Кам'янці-Подільському, згодом займалися пам'яткоохоронною і культурно-просвітницькою діяльністю в еміграції. А. Животко з 1923 р. викладав у Високому педагогічному інституті імені М. Драгоманова у Празі, де розпочав свої студії й М. Обідний. Разом працювали у складі Українського національного музею-архіву (УНМА) у Празі, а з утворенням Українського історичного кабінету вони разом з Л. Кобилянським стали головними провідниками діяльності установи. Після виїзду М. Обідного з Праги А. Животко змінив його на посаді референта кабінету і популяризував справу охорони пам'яток у тогочасних часописах. Збираючи матеріали для пресового відділу Українського історичного кабінету, обидва зацікавились історією української преси. М. Обідний із цього питання виголосив доповідь чеською мовою 27 квітня 1933 р. перед відвідувачами виставки слов'янських ілюстрованих часописів (Прага, 22 квітня – 7 травня 1933 р.) [13, арк. 91–97]. А. Животко підготував окрему книгу з історії української преси [14].

В особовому фонді А. Животка (ф. 3560), який входить до т. зв. «Празької колекції» ЦДАВО України, відклатося листування М. Обідного, яке є цінним джерелом їхніх взаємовідносин та діяльності української еміграції міжвоєнного періоду [15]. Водночас листів А. Животка в особовому фонді М. Обідного (ф. 3504) не віднайдено, хоча про їх наявність свідчать постійні згадки в його листах. Тісні контакти між обома діячами засвідчують також спогади А. Животка про їхню співпрацю у празьких архівних установах [16] та його некрологи про друга і соратника.

Кореспонденція М. Обідного (44 листи) охоплює період з листопада 1922 р. по грудень 1937 р. і стосується його перебування в Польщі

304 (Тарнів), Чехословаччині (Прага), а також у місцевостях Закарпаття, яке на той час територіально входило до складу Чехословаччини. Отже, в листах до А. Животка віддзеркалена вся багатогранна діяльність М. Обідного фактично до останніх днів життя (7 січня 1938 р.).

Найперші листи М. Обідного до А. Животка, які відклалися в його згадуваному фондї, пов'язані з польським містом Тарновом, куди він, як й інші українські патріоти-державники, змушений був емігрувати після падіння УНР. З метою збереження цінних архівних документів М. Обідний звернувся до урядових кіл УНР із пропозицією створення спеціального архівного органу, розробив проект його тимчасового штату. У липні 1921 р. завдяки його зусиллям було створено Головний військово-історичний музей-архів при Військово-історичній управі [11, с. 97]. Пізніше А. Животко згадував про жертовну працю М. Обідного зі збирання та збереження архівних документів у перший рік перебування в еміграції: «На дворі страшенний мороз. Забігаю до невеличкої кімнатки, набитої архівним і музейним матеріалом, а серед нього в незносному холоді, з опухшими від холоду руками бачу М[ихайла] Юрк[овича] Обідного за їх розробкою і порядкуванням, також привітного, бадьорого, усміхненого, як колись було в Україні. Ледве міг витримати кілька хвилин, залишаючи його при праці далі, що провадив він її при цих умовах неухильно кожного дня, байдужий до зимна, до холоду і ін., чого не бракувало» [17, арк. 24].

У листах з Тарнова М. Обідний ділився з А. Животком своїми творчими планами («Завтра посилаю до “Свободи” статейку про Ваш твір “Бетховена VII соната”») [15, арк. 1] та вітав свого друга з його черговими здобутками: «Дуже радий, що Ви заснували Літер[атурно]-Мист[ецький] гурток. Годі сидіти по кутках, як шури по норах. На світло, до широкої інтенсивної творчої праці. Ах, як мало, мало ми ще зробили. Заборгувалися життю: більше прожили, ніж відробили. Тішуся заснованню Вашого гуртка, тому що праця Ваша там в сто раз корисніша, ніж наша тут, бо Ви ж, як би не було, цвітеєте на рідному ґрунті, а ми на чужині» [15, арк. 1–1 зв.]. Схвально сприйняту М. Обідним інформацію про створення літературно-мистецького гуртка можна пов'язувати з тісними зв'язками А. Животка, який на той час перебував у Кременці, з місцевою

«Просвітою». У травні 1921 р. А. Животко отримав посвідчення члена Товариства і став ініціатором створення та головою секції дошкільного й позашкільного виховання дітей, водночас створив дитячий клуб «Дитяче коло». При клубі діяла бібліотека, і працював театр [18, с. 452].

Бажаючи успіху ініційованим А. Животком волинським осередкам, М. Обідний, зі свого боку, зазначав: «“Сонцесвітівці” радо підтримуватимуть з Вами зв’язок» [15, арк. 1 зв.]. Ішлося про організоване в Тарнові літературно-мистецьке товариство «Сонцесвіт», яке в 1922 р. видавало альманах під однойменною назвою. Найактивнішими діячами товариства й авторами альманаху були П. Тенянка, Н. Лівичька-Холодна, М. Ковальський, Є. Іваненко, П. Холодний, Б. Лисянський, яких М. Обідний любовно називав «сонцесвітниками» [19, с. 22]. Отже, обидва діячі – А. Животко у Кременці й М. Обідний в еміграції в Тарнові – були промоторами культурно-просвітницьких осередків, які розвивали українську справу в Україні і в еміграції.

У листі від 3 травня 1923 р. М. Обідний писав: «Дуже дякую за приємне повідомлення – про прийняття мене до Педагог[ічного] Інстит[уту] та призначення стипендії. Постарайтесь, щоб скорше мені вислали візу» [15, арк. 5 зв.]. Це пов’язано з тим, що в 1923 р. А. Животко переїхав до Праги і, маючи досвід педагогічної роботи на українських землях, почав викладати у Високому педагогічному інституті імені М. Драгоманова. Водночас домігся прийняття туди і свого друга. Зі свого боку і М. Обідний намагався бути корисним – клопотався відносно документів про освіту для пані Карпек, про що повідомив у цьому ж листі.

М. Обідний з нетерпінням чекав можливості переїхати в Прагу: «Чекаю на той світлий час, коли виберуся до Вас до Праги, думаю, що там зуміємо зорганізуватися й літературно» [15, арк. 5]. Водночас він планував перевезти туди архівні документи, для зберігання яких у Тарнові склалися несприятливі умови. «В Тарнові я дуже засидівся, – пише він до А. Животка, – бо не міг залишити на знищення зібраних національних скарбів в Музею-Архіві. Клопочемо і вживаємо заходів, щоб перевезти пам’ятки до Праги і там утворити Укр[аїнський] Національний Музей-Архів на еміграції» [15, арк. 6].

Для започаткування нової архівної інституції не випадково було обрано столицю Чехословаччини: її тогочасний президент Томаш Масарик

створив необхідні умови для розвитку політичного і культурного життя українських емігрантів. Під егідою Т. Масарика уряд Е. Бенеша сприяв утворенню 1921 р. у Празі Українського громадського комітету, який очолив Микита Шаповал. Того ж року тут розпочав діяльність Український вільний університет, а в 1922–1923 рр. були організовані Українська господарська академія в Подебрадах, Високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, Українська мистецька студія, Союз українського студентства, Українське історико-філологічне товариство та інші культурні й освітні організації. «Прага! Символічне поняття в житті української еміграції по першій світовій війні і блискучий період в культурних досягненнях еміграції», – писав один із дослідників української еміграції [6, с. 4].

Водночас ідея М. Обідного стосовно перенесення діяльності архівної інституції з Тарнова до Праги в урядових колах не дістала підтримки. Зокрема, проти неї рішуче виступив керуючий Міністерством освіти С. Сірополко, який, посиляючись на думку Головного Отамана С. Петлюри, наголошував на тому, що у Празі українські архівні збірки можуть потрапити до «ворожих сил» або взагалі будуть передані до російських архівних центрів [11, с. 104]. «Проти мене тут цілий похід», – писав М. Обідний до А. Животка у цьому зв'язку 11 серпня 1923 р. і зауважував: «Думаю виїхати звідси тихо» [15, арк. 13].

Турбуючись про стан охорони пам'яток, 1923 р. М. Обідний власними зусиллями вивіз з м. Тарнова значну частину документів Головного військово-історичного музею-архіву. За його безпосередньої участі 1924 р. у Празі було створено Український національний архів-музей, підпорядкований Українському інституту громадознавства у Празі.

Празький період діяльності М. Обідного відображає лише один його лист до А. Животка – від 18 травня 1923 р., в якому він описує свою неприємну зустріч із С. Сірополком [15, арк. 20–20 зв.]. Надалі листування між друзями переривається більш ніж на 10 років. Проте це не свідчить про охолодження їхніх стосунків – навпаки, вони переходять у фазу безпосереднього спілкування в одній архівній інституції: М. Обідний працював кустосом (хранителем) фондів музею, А. Животко завідував бібліотекою та відділом преси, укладав картотеку матеріалів з історії

визвольних змагань та бібліографічний покажчик визначних діячів українського руху [10, с. 191]. Цей період діяльності та взаємовідносин обох діячів описаний в одній із праць А. Животка [16].

1930 р. у Празі було створено Український історичний кабінет, який перебрав на себе функцію охорони пам'яток на еміграції. А. Животко у своїй праці з нагоди 10-річчя Кабінету докладно описав роль М. Обідного в його започаткуванні: «Одним з активніших ініціаторів цього проекту був д-р Михайло Обідний, який з властивою йому енергією і почав ширити цю думку серед ближчого оточення. Ініціативу було зустрінuto зі співчуттям і розумінням, і вже під час різдвяних свят 1929–1930 року було детально обговорено плян організації. Тоді ж було обмірковано і саму назву такого осередку, причому було висунуто два проекти: 1) назвати його Українським Історичним Бюром, що мало б бути самостійною установою із затвердженням спеціального статуту владою, 2) проект – д-ра М. Обідного, що зводився до створення осередку при Українському Національному Архіві-Музею з назвою – Український Істор[ично]-Інформаційний Кабінет, який провадив би свою працю на підставі статуту Архіву і мав би свій внутрішній регулямін. Цей, другий, внесок д-ра М. Обідного і було прийнято з дорученням йому практично перевести справу в життя та розпочати після того підготовчу працю» [16, с. 3].

Нову установу було створено при Міністерстві закордонних справ Чехословаччини. Її очолив д-р Я. Славік як уповноважений Міністерства, а «керівником цілої справи», як зазначав А. Животко, став М. Обідний. Референт за посадою, він фактично здійснював керівництво всією поточною роботою Кабінету: збирав відповідні матеріали, займався укладанням історичної бібліографії, готував періодичні звіти, вів листування з редакціями, видавництвами, організаціями і т. ін. Сам А. Животко як завідувач відділу преси складав картотеку української періодики, реєстрував українські журнали і газети у празьких бібліотеках, виявляв публікації про український громадсько-політичний рух тощо [10, с. 192].

Письмове спілкування обох діячів продовжилося 1934 р., після виїзду М. Обідного з Праги через погіршення стану здоров'я. Його посаду

референта Українського історичного кабінету обіймав А. Животко, причому через скорочення штатів він мав одноосібно спрямовувати роботу всіх відділів.

За порадою лікарів М. Обідний виїхав на Закарпаття (тоді у складі Чехословаччини), спочатку до м. Свалява, а згодом до с. Кваси і м. Мукачів. Як засвідчують листи М. Обідного до А. Животка, більшість яких припадає саме на цей період, вони постійно обмінювалися політичними і культурними новинами, пресою, власними літературними творами та іншими матеріалами, матеріально і морально підтримували один одного.

Уже найперші листи М. Обідного із Закарпаття вказують на те, що він вирішив зосередитися на дослідженнях в етнографічній сфері. «В околицях Сваляви я побував у деяких селах, – писав він до А. Животка 28 травня 1934 р., – для своєї роботи знайшов дуже цікаві старі хати. Для етнографічної роботи тут широке поле. Але мені потрібен дозвіл від М[іністерст]ва Освіти з Праги, щоби я міг тут провадити роботу. Будьте так ласкаві, допильнуйте, щоби Соціологічний Інститут виклопотав якнайскоріше для мене такий дозвіл, як для свого дійсного члена» [15, арк. 27 зв.].

Не дивно, що передусім М. Обідний зацікавився саме хатнім будівництвом. Саме з цієї теми він у 1931 р. захистив у Високому педагогічному інституті імені М. Драгоманова докторську дисертацію з народознавства («Українська хата в порівнянні з хатами західних слов'ян. (Про генезу хати від однодільного до тридільного заложення»)), яка була високо оцінена професором В. Січинським [19, с. 13].

Свій досвід музейної роботи М. Обідний вклав в організацію, разом з А. Волошином та І. Панькевичем, українофільського Етнографічного товариства Підкарпатської Русі. «Проходить рік, і М[ихайло] Юрк[ович] серед рідного собі люду Підкарпаття приступає до організації Етнографічного Товариства та Етнограф[ічного] Музею і семінару. Цілою душею, щирим серцем заглиблюється він в цю працю, віддаючи їй рештки своїх сил, здоров'я», – згадував Аркадій Животко вже по смерті свого енергійного соратника [17, арк. 25].

З ініціативи М. Обідного та за його редакцією в 1935–1937 рр. виходили часописи товариства «Етнографічні вісті» («Вісті Етнографічного

Товариства Підкарпатської Русі»). 3 січня 1936 р. М. Обідний повідомляв А. Животка з Мукачева про вихід другої частини часопису та розсилання 1500 примірників учителям Закарпаття [15, арк. 80–81 зв.].

М. Обідний розробив програму збору етнографічного матеріалу, написав декілька наукових праць з етнографії, присвячених народній скульптурі, а також народному одягу й орнаменту Підкарпатської Русі [20, с. 280, 419, 420]. Щодо цієї сфери своєї діяльності він пізніше зазначав: «В Етнографічному Т[оваристві] мені довелося перебрати на себе значну частину науково-дослідної роботи, конкретно взяти на себе дослідження окремих галузей народної культури, напр[иклад]: хатне будівництво, нар[одний] одяг, писанки, нар[одні] музичні інструменти, народ[на] їжа і інш.» [21, арк. 24 зв.].

Через А. Животка М. Обідний підтримував тісні контакти з Українським історичним кабінетом та його очільником Я. Славіком. «Дякую Вам за надіслані інформації про життя еміграції та взагалі про пражське культурне життя. – писав М. Обідний 3 січня 1936 р. – Якби проф. С[лавік] цікавився, що я тут роблю, то скажіть, що заснував тут Етнографічне Т[овариство], яке розвинуло широку діяльність, а в Мукачеві утворюємо краєвий Етнографічний Музей» [15, арк. 81]. Безпосередньо для пражської українофільської інституції М. Обідний передавав через А. Животка «Етнографічні вісті» та інші матеріали.

В одному зі своїх подальших листів (10–12 червня 1936 р.) М. Обідний висловив пропозицію щодо збереження у Празі зібраних ним матеріалів про діяльність на Закарпатті: «На П[ідкарпатській] Р[усі] немає Центрального Краєвого Архіву, де можна було б зосередити різні друки і рукописи, і тому хоча би в Празі схоронилося. Центральні Уряди в Празі звертають тепер особливо пильну увагу на життя П[ідкарпатської] Р[усі], тому добре було б], якби в Празі був зосереджений різноманітний матеріал включно до програм, афіш і плакатів різних свят, засідань й т. п., коротко кажучи, можна було б збирати все, що освітлює сучасне життя П[ідкарпатської] Р[усі]» [15, арк. 94–94 зв.].

В епістолярному діалозі М. Обідного з А. Животком часто йшлося і про їхню публіцистичну та літературну творчість. У грудні 1936 р. М. Обідний у відповідь на запит товариша щодо творчості поета

310 Ю. Дарагана ділився своїми думками та інформацією: «Про смерть, похорон і творчість Дарагана є моя стаття в “Ділі” за 1926 р., чч. 82 і 83. <...>. Якщо Олександра Дем’янівна буде про Дарагана писати, то я раджу їй ту мою статтю прочитати <...> Далі гарну статтю про творчість Дарагана (мабуть, рецензія на його книжку “Сагайдак”) написав М. Шаповал в “Новій Україні” під назвою “Під білим парусом”. В якому ч[ислі] Н[ової] У[країни], не пригадую, але то Ви можете легко знайти, переглянувши Н[ову] У[країну] за рр. 1925, 1926. Вірш, присвяч[ений] Маланюкові, я тут посилаю. Переписав я його з рукопису Дарагана, на якому вміщено ще два вірші, а саме “Непереможність” і “Кавказька”. Що ж до вірша першого – Маланюкові присв[яченого], то мені здається, що сей останній не був ще ніде надрукований. Не знаю, що зайшло між ними, що Дараган написав Маланюкові такого уїдливого вірша» [15, арк. 100–101].

У недатованому листі з Мукачеве М. Обідний згадував про чеського поета й публіциста Адольфа Черни: «Дякую Вам, Аркадію Петровичу, красно за надіслану відбитку нової своєї праці про Адольфа Черного. Колись я збирав матеріали про Черного, щоби написати про нього працю, але хоча матеріали і проштудіював, а праці й не написав, отже, добре, що Ви оце зробили» [15, арк. 103–104]. Матеріали особового фонду М. Обідного дають у цьому зв’язку певну інформацію: М. Обідний готував для публікації матеріал «Адольф Черни. З нагоди відходу від редакції “Слов’янського Огляду” (“Slovanský Přehled”)» [22, арк. 5–8]. А. Животко із цієї тематики зробив окрему доповідь на одному із засідань Товариства українських письменників і журналістів у Празі – «Адольф Черни і українці» [19, с. 38].

У листах до А. Животка М. Обідний згадував і про свою перекладацьку діяльність: «Проф. д-р. Пата з Карлов[вого] Університету з Праги весною цього року затребував від мене відомости про мої переклади Безруча для його більшої студії, що має вийти в 1937 р. з нагоди 70-літнього ювілею Безруча». В іншому листі М. Обідний подає у цьому зв’язку додаткову інформацію: «Я перекладав з чеської мови не лише Безруча, але і Врхліцького балади: “Балада про смерть Козини Сладкого” (Нова Укр[аїна], ч. 7–8, 1925 р.), “Балада Різдва” (Нова Укр[аїна] ч. 1–2, 1926 р.), ну і ще декого менше відомих чеських поетів» [15, арк. 107–

108 зв.]. Отже, листування з А. Животком розкриває М. Обідного як енергійну й багатогранну особистість.

17-річна праця на терені української музейної справи на чужині, в умовах матеріальних нестатків і холоду, підірвала і без того слабке здоров'я М. Обідного. У своєму останньому листі до А. Животка від 4 грудня 1937 р. він підсумував свою діяльність на Закарпатті: «Я, незважаючи на те, що є тяжко хворий, все ж за чотири роки мого перебування на П[ідкарпатській] Р[усі] зробив тут велике культурне діло, що стверджують місцеві чеські часописи (витинки з них я приложу до свого прохання). Як Вам відомо, я заснував тут Наукове Етнографічне Т[овариство]во П[ідкарпатської] Р[усі], утворив Етнографічний краєвий музей, до якого зібрав тисячі пам'яток народної культури, які загинули б марно, зібрав також великий архів – описи матеріальної народної культури та записи усної народної словесности, утворив Етнографічний семінар і випустив коло сотні молодих працівників на полі етнографії» [15, арк. 115 зв.].

В останню дорогу М. Обідного (помер на Різдво, 7 січня 1938 р.) проводжали українська громада в Мукачеві, колеги й учні з Етнографічного товариства, а від поетів-«сонцесвітівців» – викладач Мукачівської гімназії Євген Іваненко.

Саме А. Животко став автором некролога про М. Обідного, в якому висвітлив його роль у формуванні та діяльності Українського історичного кабінету. На вшануванні пам'яті М. Обідного у Празі А. Животко, тоді вже голова Українського історичного кабінету, висвітлив для присутніх життєвий шлях і невтомну працю свого друга й соратника, його цінний доробок для наукового, літературного і громадсько-політичного життя української еміграції [19, с. 16].

Новизна дослідження – уперше введено до наукового обігу та проаналізовано листи М. Обідного до А. Животка, які є важливим джерелом до історії діяльності української міжвоєнної еміграції на теренах Польщі та Чехословаччини. Реконструйовано сферу їхніх особистих стосунків та спільну роль у збереженні української архівної спадщини в умовах еміграції.

Висновки. Таким чином, не опубліковане досі листування М. Обідного з А. Животком охоплює широке коло проблем, які стосуються їхньої спільної діяльності у сфері збереження українських національних

312

пам'яток, специфіки архівно-музейної та літературно-просвітницької роботи в еміграції. Обоє діячів поєднували тривалі дружні взаємовідносини, обумовлені спільністю інтересів, професійної, громадської і політичної діяльності. Взаємообмін інформацією, пресою, літературними творами та іншими матеріалами сприяв їхній професійній і творчій активності.

Спільними зусиллями М. Обідного й А. Животка було налагоджено роботу Українського історичного кабінету у Празі – головної установи, яка у 30-х роках ХХ ст. займалася комплектуванням української архівної спадщини в еміграції. Через А. Животка М. Обідний підтримував тісні контакти з Українським історичним кабінетом та його очільником Я. Славіком після свого від'їзду з Праги. Листи до А. Животка – головне джерело, яке ілюструє діяльність М. Обідного останніх років життя: збирання етнографічного матеріалу з хатнього будівництва і народного одягу, а також організацію в Мукачеві Етнографічного товариства й Етнографічного музею Підкарпатської Русі.

ДОДАТКИ

№ 1

*Лист М. Обідного до А. Животка
від 27 листопада 1922 р. з м. Тарнів (Польща)*

27/XI.1922

Тарнів

Любий друже Аркадію!

Втішного для мене Вашого листа одержав. Дуже прошу вибачення за затримання з відповіддю. Був я декілька день в подорожі і лише вчора приїхав.

Завтра посилаю до «Свободи» статейку про Ваш твір «Бетховена VII соната». Цю річ я читав тут деяким панам і паннам, і їм дуже подобалось. Чекаю на вихід збірки Ваших поезій. Глядіть, не шкварніть знову під псевдонімом.

Дуже радий, що Ви заснували Літер[атурно]-Мист[ецький] гурток. Годі сидіти по кутках, як шури по норах. На світло, до широкої інтенсивної творчої праці. Ах, як мало, мало ми ще зробили. Заборгувалися життю: більше прожили, ніж відроби-

ли. Тішуся заснованню Вашого гуртка тому, що праця Ваша там в сто раз корисніша, ніж наша тут, бо Ви ж, як би не було, цвіте-те на рідному ґрунті, а ми на чужині.

Не будьте в своїй творчості чужими до Великого Нового нашої нації, будьте предтечами Завтрашнього. Постійно студіюйте сучасну світову літературу, щоби в своїй літературі прийти свіжими і оригінальними.

Тим часом щиро бажаю Вашому гурткові успіху.

«Сонцєвітці» радо підтримуватимуть з Вами зв'язок.

Дякую сердечно за прохання приїхати до Вас і щось прочитати. Наколи до Різдва не виїду до Праги (поїду по справах тижнів на 2–3), то на свята постараюся приїхати до Рівного, одвідати родичів, а звідти заїду неодмінно до Вас. Зараз ніяк вирватися не можу.

До Вашого Альманаху я був виготовив одну статейку, одначе у мене її забрали до одного календаря-альманаха, куди я давно пообіцяв дати щось і до цих днів не написав, тому мене накрили, як кажуть, мокрим рядном і забрали, що було під рукою готове. Зараз пишу для Вашого альманаху другу коротеньку річ, хоча, напевно, Ваш альманах уже складений і мій матеріял спізниться, та шкоди в тім не буде, бо не в одній, то в другій книжці піде, було б написано. Щодо віршів, то не знаю, що міг би Вам вислати, – старих річей не хочеться друкувати, а чи напишу щось нове, – не знаю. В кожному разі, коли що виготовлю, то пришлю не пізніше 5/XII.

За запрохання мене до співробітництва у Ваших виданнях щиро дякую.

Наколи Вам удасться дізнатися, чи є зараз у Сарнах Петро Колесник (завід[уючий] українськ[ою] книгарнею), то прошу мені написати. Маю до нього пильну справу, послав декілька листів, а відповіді не маю.

Дякую за надіслані марки Кремінецької Просвіти.

Сердечно здоровлю –

Ваш М. Обідний.

ЦДАВО України, ф. 3560, оп. 1, спр. 68, арк. 1–2 зв. Автограф.

*Лист М. Обідного до А. Животка
від 3 травня 1923 р. з м. Тарнів (Польща)*

3/V.1923

Тарнів

Дорогий товаришу і друже Аркадію!

Всі три листи Ваші я одержав, одначе не міг Вам одразу написати, бо лише вчора вечером приїхав із Львова, де був майже тиждень.

Безмежно радий, що Ви мене не забули. В тяжких обставинах життя якось легше, коли почуєш хоч щире слово.

Питаєте, як живу, – зле і навіть дуже зле. Чекаю на той світлий час, коли виберуся до Вас до Праги, думаю, що там зуміємо зорганізуватися й літературно. Потроху пишу, та прокляті злидні забрали останні сили. Дуже дякую за приємне повідомлення – про прийняття мене до Педагог[ічного] Інстит[уту] та призначення стипендії. Постарайтесь, щоб скорше мені вислали візу. Чи розпочалися вже виклади в Інституті, який склад професорів і які дисципліни будуть викладатись? Чи не змогли б Ви вислати мені сюди стипендію за якийсь місяць, наколи таку вже студентам видають, чим би мене дуже підтримали? Ще прошу Вас вислати мені офіційне повідомлення від Інституту, що я зарахований студентом і на стипендію.

Тепер відносно документів про освіту для п-ні Карпек. Для Вас, любий пане Аркадію, я радий все зробити. Отже, пришліть негайно мені слідує: 1) Заяву чи прохання п-ні Карпек на ім'я Міністра Освіти про видачу їй документів про освіту. 2) Дві, або принайм[н]і одну, фотографію п. Карпек. 3) Посвідки осіб (чи інституцій), які знають, що вона скінчила. Бажано, щоб крім Вас підписала ще одна особа, відома собою, чи займала якусь урядову посаду в Укр[аїнському] Уряді. Без згаданих матеріалів я безсилий буду щось зробити, бо це не від мене залежить. Коли надішлете, то постараюся вислати посвідку якнайскоріше.

Ех, пане Аркадію, гинуть марно наші сили молодецькі, так мало зробили ми на ниві літературній, може в Празі загомони-

мо, наколи Ви звідси мене вирвете. Якось дуже підупали мої сили, а ще так хочеться «прийти собою», принести пісню, що буяє в грудях.

В Тарнові я дуже засидівся, бо не міг залишити на знищення зібраних національних скарбів в Музею-Архіві. Клопочемо і вживаємо заходів, щоб перевезти пам'ятки до Праги і там утворити Укр[аїнський] Національний Музей-Архів на еміграції.

Був оце я у Львові на 2-й виставці картин українських малярів, спасибі львівські колеги прислали мені на подорож, а то б не вибрався. Бачив у Львові видання з Вел[икої] України – поезію і прозу, які не зробили на мене вражіння. Слово належить нам, пане Аркадію, і ми його скажемо, наколи зберемося до купи і наколи не будемо пухнути з голоду.

Ще потрудіться взнати і написати мені, чи є в Празі Археологічний Інститут, бо я думаю одночасно поповнити й свої знання по археології.

Прошу вітати моїх знайомих, наколи кого зустрінете і які Вам певно відомі.

Сердечно вітаю Вас –
Ваш Михайло.

ЦДАВО України, ф. 3560, оп. 1, спр. 68, арк. 5–6 зв. Автограф.

№ 3

*Лист М. Обідного до А. Животка
від 16 липня 1934 р. із с. Кваси
(Закарпаття у складі Чехословаччини)*

16/VII.1934

Кваси

Дорогий Аркадію Петровичу!

Якщо матимете змогу побачити проф. Білецького, Никанора Яковича і Павла Олександровича, то прошу передати від мене щирий привіт і наступні мої думки.

Я оглянув тут кілька сіл і пересвідчився, яка велика праця чекає на етнографа. Дуже багато цінного матеріалу, що цілком ще недосліджений. Багато матеріалів можна зібрати або даром, або

купити за дуже малу ціну для етнографічного музею Підкарпаття, а цим, мабуть, ніхто не займається. В селі Росого, недалеко від Сваляви, є старий іконостас ніби з XVII в., який можна купити за 200 чи 300 кор[он], а як його звідти не забрати, то пропаде, бо зараз роблять новий іконостас, а старий викинуть. Якби приїхав сюди проф. В. Січинський або проф. Р. Лісовський, то нехай той іконостас оглянуть, зрештою, якби іконостас не мав великої мистецької вартости, то його варто врятувати як пам'ятку старого народного малярства і різьбярства.

Велика робота чекає тут на дослідника пам'яток як матеріальної культури (церкви, хати та різні предмети), так і духової (пісні, перекази, різні звичаї тощо). Правда, до цього часу вже дещо зроблено і Гнатюком і інш., але лише дещо, а необхідно провести систематичну роботу дослідження цілого краю, використовуючи сучасні нові методи для дослідів. Та й те, що зроблено, необхідно зревівувати.

Маючи на увазі, що першою передумовою для роботи етнографа необхідно досконале знання місцевої мови, добре було би, якби цією роботою зайнялися місцеві люди, в першу чергу учителі, але для цього потрібно фахового апарату, щоби розробив план такої роботи і під своєю кермою її провадив.

Це міг би провести Народознавчий відділ Укр[аїнського] Соціологічного Інституту, і підкреслюю, що єдине, на мою думку, лише він.

Поодинокі члени того відділу частково ту роботу фактично вже від кількох років переводять, наприклад, щодо матеріальної культури: проф. В. Січинський давно досліджує Підкарпаття, також і я працюю над хатами, а щодо духової культури, то Ви самі добре знаєте, хто з членів працює.

Тому конче бажано і необхідно, щоби Укр[аїнський] Соц[іологічний] Інст[итут], заручившись протекторатом Чеської Академії Наук, а також і Слов'янського інституту, вислав на Підк[арпатську] Русь спеціальну етнографічну комісію, що мала б ту роботу проводити. Само [собою] зрозуміло, що праця комісії (і грошові видатки) може проводитись під контролем

протектора, що може для цієї цілі призначити свого члена. Також і зібрані матеріали та виготовлені наукові труди Комісії поступлять лише в розпорядження протектора з однією умовою, щоби були колись видані.

Можливо, що Ви на це подивитись песимістично, – скажете, що з цього нічого не вийде, бо в першу чергу стануть на перешкоді гроші, яких ні Академія, ні Сл[ов'янський] інст[итут] може не мають.

А на мою думку, поспробувати можна, може вдасться зацікавити ті установи проєктованою роботою, може гроші вони роздобудуть. Багато залежить від того, з якою енергією візьметься за це діло Соц[іологічний] інститут. Найгірше було б, якби Соц[іологічний] інст[итут] цієї справи недооцінив і за неї взагалі не взявся б, полишаючи в роботі поодиноким своїм членам вільну руку.

До речі, декому з членів Соц[іологічного] ін[ституту] входить до Чеськ[ої] Акад[емії] Наук і С[лов'янського] інст[итуту] дуже добре відомі.

Попробуйте.

Ще прошу Вас, Аркадію Петровичу, передайте від мене найщиріший привіт В[исоко]ш[ановному] Гр[игорію] Вас[ильовичу] Омельченкові з нагоди його ювілею, який застав мене в дорозі, також щире привітання і В[исоко]ш[ановній] Марії Василівні та всім членам Соц[іологічного] інст[иту]ту і Т[овариств]а письменників [...].

А все ж, незважаючи на дощ, Народо́вецький з'їзд I/XII в Мукачеві відбувся з великим тріумфом – було учасників 10.000. На «Днях русской культуры» 10/VI в Мукачеві було 3000 учасників.

Що ж Вам ще сказати. Послав я до «Діла» статейку – рецензію на Вашу книжку.

Два рази був у мене поет Боршош-Кум'ятський, приїздив із Рахова. На його останню збірку соціалістичних поезій «Країна Див» Бірчак написав гостру «рецензію» (я не читав тієї рецензії), що дуже вплинуло на настрій поета. Правда, вже в

«Укр[аїнському] Голосі» в останній книжці є й похвальна на ту ж книжку рецензія, написана Яцьком Остапчуком.

Здоровлю щиро Олександру Дем[’янівну], п. Віктора і всіх знайомих.

З щирим привітом

Ваш М. Обідний

ЦДАВО України, ф. 3560, оп. 1, спр. 68, арк. 43–48. Автограф.

Список використаних джерел

1. Листування В. Липинського / ред.: Я. Пеленський, Р. Залуцький [та ін.]. Т. 1. Київ : Смолоскип, 2003. 960 с.
2. Лівичкий Андрій. Листування (1919–1953 роки) / упоряд., вступ. ст., заг. ред. Я. Файзуліна. Київ : Фенікс, 2019. 688 с.
3. Листування Митрополита Іларіона (Огієнка) / упоряд. Ю. Мицик. Київ, 2006. 566 с.
4. Лисенко Н. Творчі матеріали та листування О. Олеса в його еміграційному архіві // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. Київ, 2007. Т. 3. С. 95–159.
5. Петлюра Симон. Статті. Листи. Документи. У 4 т. Т. 3 / упоряд. В. Сергійчук. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. 614 с.
6. Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції 1919–1939: матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. 272 с.
7. Тимошик М. Аркадій Животко як громадський діяч, журналіст і учений // Животко А. Історія української преси. Київ : Наша культура і наука, 1999. С. 11–34.
8. Розсоха Л. До життєпису українського патріота миргородця Михайла Обідного // Полтавська петлюріана. Матеріали сьомих петлюрівських читань. Полтава, 2005. С. 251–256.
9. Ротач П. Розвіяні по чужині. Полтавці на еміграції: короткий біобібліографічний довідник. Полтава : Верстка, 1998. 164 с.
10. Палієнко М. Архівна діяльність Аркадія Животка у Чехословаччині // Студії з архівної справи та документознавства. 2010. Т. 18. С. 190–197.
11. Палієнко М. Пам’яткоохоронна діяльність Михайла Обідного в Україні, Польщі, Чехословаччині // Пам’ятки України: історія та культура. 2005. № 2. С. 92–127.

12. Радишевський Р., Кагамлик С. Епістолярна спадщина М. Обідного часів еміграції // Український історичний журнал. 2021. № 1. С. 136–152. <https://doi.org/10.15407/uhj2021.01.13>
13. Центральний державний архів державної влади та управління України (далі ЦДАВО України). Ф. 4018. Оп. 1. Спр. 38.
14. Животко А. Нарис історії української преси. Подебради : [б. в.], 1937. 111 с.
15. ЦДАВО України. Ф. 3560. Оп. 1. Спр. 68.
16. Животко А. Десять років Українського Історичного Кабінету (1930–1940). Прага : [б. в.], 1940. 70 с.
17. ЦДАВО України. Ф. 3866. Оп. 1. Спр. 48.
18. Скакальська І. Українська еліта міжвоєнного періоду ХХ ст. у фондах Кременецького краєзнавчого музею // Збірник праць Тернопільського осередку Наукового товариства імені Шевченка. 2013. Т. 8. С. 447–458.
19. Обідний М. Твори в двох томах. Т. 1. Поезії. Переклади. Публіцистика / упоряд.: Р. Радишевський, С. Кагамлик. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2013. 527 с.
20. Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси. Ужгород : Изд-во В. Падяка, 2001. 430 с.
21. ЦДАВО України. Ф. 3504. Оп. 1. Спр. 1.
22. ЦДАВО України. Ф. 3504. Оп. 1. Спр. 5а.

Rostyslav Radyshevskyi,

Doctor of Philological Sciences (Dr. habil. in Philology), Professor,

Academician of the National Academy of Sciences,

Head of Department of the Polish Studies

of the Institute of Philology,

Taras Shevchenko National University of Kyiv

(Kyiv, Ukraine)

ORCID 0000-0002-5279-8232

e-mail: rostyslav.r58@gmail.com

Svitlana Kahamlyk,

Doctor of Historical Sciences (Dr. habil. in History),

Senior Researcher of the Center of Ukrainian Studies of the Faculty of Philosophy,

Taras Shevchenko National University of Kyiv

(Kyiv, Ukraine)

ORCID 0000-0003-4732-1410

e-mail: kagam@i.ua

From archives of Ukrainian interwar emigration: epistolary dialogue of Mykhailo Obidnyi with Arkadii Zhyvotko

The purpose of the article is to reveal through the prism of Mykhailo Obidnyi's correspondence with Arkadii Zhyvotko the sphere of their professional and private relations, as well as the contribution to the development of Ukrainian culture in the conditions of emigration. **The novelty of the research.** M. Obidnyi's letters to A. Zhyvotko, which are an important source for the history of Ukrainian interwar emigration in Poland and Czechoslovakia, were introduced into scientific circulation and analyzed for the first time. The sphere of their personal relations and common role in preserving the Ukrainian archival heritage in the conditions of emigration is reconstructed. **The methodology** is based on a combination of methods of historical research – chronological, comparative, archival and biographic study, and principles of historicism and systematization. The hierarchy of spiritual values of M. Obidnyi and A. Zhyvotko was clarified with the help of the historical-anthropological method. **Conclusions.** Unpublished correspondence between M. Obidnyi and A. Zhyvotko covers a wide range of issues related to their joint activities in the field of preservation of Ukrainian national monuments, the specifics of archival-museum and literary-educational work in exile. Both figures were united by long-term friendly relations due to common interests, professional, social and political activities. The exchange of information, the press, literary works and other materials contributed to their professional and creative activity. The joint efforts of M. Obidnyi and A. Zhyvotko established the work of the Ukrainian Historical Cabinet in Prague – the main institution, which in the 30s of the 20th century engaged in the acquisition of Ukrainian archival heritage in exile. Through A. Zhyvotko, M. Obidnyi maintained close contacts with the Ukrainian Historical Cabinet and its head J. Slavik after his departure from Prague. Letters to A. Zhyvotko are the main source that illustrates M. Obidnyi's activity in the last years of his life: collecting ethnographic material on house building and folk clothing, as well as organizing the Ethnographic Society and the Ethnographic Museum of Subcarpathian Russia in Mukachevo.

Key words: Mykhailo Obidnyi, Arkadii Zhyvotko, Ukrainian interwar emigration, Epistolary heritage, Ukrainian Historical Cabinet in Prague, Archival-museum activity, Transcarpathia.

*Стаття підготовлена 15 лютого 2022 року;
подана до друку 13 квітня 2022 року.*

Ганна Володимирівна Індиченко,
кандидат історичних наук,
завідувач відділу історії академічної науки
Інституту архівознавства,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
ORCID 0000-0003-2225-0214
e-mail: indychenko@ukr.net

МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНСЬКИХ, ЧЕСЬКИХ І СЛОВАЦЬКИХ УЧЕНИХ (1961–1970): ІСТОРИКО-ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА РЕКОНСТРУКЦІЯ

Мета дослідження. На підставі аналізу широкого кола архівних джерел та публікацій розкрити основні риси міжнародного наукового співробітництва Національної академії наук України з науково-дослідними установами Чехословаччини у 60-х роках XX століття і таким чином реконструювати історію двосторонніх між-академічних зв'язків академії наук цього часу. **Методологія дослідження** полягає в застосуванні історико-типологічного, історико-системного та хронологічного методів, які дозволяють визначити видовий склад документів, їхнє інформаційне наповнення, відтворити пріоритетні форми, напрями та тенденції міжакадемічного наукового обміну, а також у межах досліджуваного хронологічного періоду висвітлити історію співробітництва українських, чеських та словаць-

ких учених. **Наукова новизна дослідження** полягає у введенні до широкого обігу малодосліджених і почасті зовсім не вивчених архівних документів як окремого джерельного комплексу з міжнародної діяльності Національної академії наук України 60-х років XX століття, зокрема за напрямом співробітництва українських, чеських і словацьких учених, та проведенні на їх основі історичної реконструкції цих зв'язків. **Висновки.** Форми наукового співробітництва українських, чеських і словацьких учених упродовж 1961–1970 років полягали у спільній розробці наукових проєктів, консультуванні, обміні досвідом через наукові відрядження, участі в наукових заходах, інформаційному обміні тощо. Проведений аналіз двостороннього співробітництва цього періоду дозволяє

стверджувати, що воно розглядалось як пріоритетне не лише для України, а й для Чехословаччини.

Ключові слова: Академія наук Української Радянської Соціалістич-

ної Республіки, Академія наук Чехословацької Соціалістичної Республіки, Словацька академія наук, наукові зв'язки, співробітництво, архівний документ.

Актуальність теми дослідження. На сучасному етапі співробітництво України з науковими установами Чехії та Словаччини є важливим з позицій інтеграції вітчизняної науки в Європейський науковий простір, з яким зазначені країни більшою мірою об'єднані. Наукове співробітництво українських, чеських та словацьких науковців має давні традиції та успішно розвивається в рамках фундаментальної та прикладної науки. Дослідження ретроспективи співробітництва на часі з позицій історичної реконструкції наукових взаємин України, Чехії та Словаччини.

Вивчення історії української академічної науки актуальне з точки зору відтворення основних віх діяльності НАН України як найвищої наукової установи країни. Пріоритетом діяльності української Академії наук завжди були міжнародні наукові зв'язки. Наукові історико-джерелознавчі студії з історичної реконструкції цих зв'язків безсумнівно потрібні, оскільки інформація документів відтворює історію української науки, зокрема її міжнародної наукової складової. Аспект міжнародної наукової діяльності Академії наук різних хронологічних періодів, зокрема й з окремими країнами, ще не повною мірою розкрито в наукових дослідженнях. Наукові розвідки за цим напрямом сприятимуть цілісному відтворенню історії НАН України як складової історії та культури України.

Джерельна база за темою дослідження представлена різноплановими документами, які відклалися в Архіві Президії НАН України, архівах академічних установ, Інституті архівознавства НБУВ, а також у ЦДАВО України та ЦДАГО України. Під час роботи проаналізовано узагальнені звіти АН УРСР, щорічні звіти Академії про міжнародну діяльність, звіти, інформації та повідомлення академічних інститутів про виконання спільних наукових розробок з чеськими та словацькими вченими, відвідування наукових установ, наукові відрядження до Чехословаччини, прийом в установах учених цієї країни, участь у наукових заходах та ін.

Аналіз останніх публікацій. Безпосередньо за темою дослідження можна виокремити праці Г. В. Індиченко, присвячені, зокрема, відтворенню українсько-чехословацьких відносин у гуманітарній сфері в 1955–1960 рр. [1], висвітленню співробітництва в галузі зоології [2], аналізу джерел з міжнародних відносин [3]. Загальні тенденції міжнародних відносин охарактеризовано у працях А. Г. Загороднього [4], Г. Л. Звонкової [5], Г. В. Індиченко [6] та ін. Напрями славістичних досліджень в Інституті історії України НАН України розкрив С. В. Віднянський [7]. Документне вивчення історії НАН України проводиться Інститутом архівознавства НБУВ. Документи з міжнародної діяльності НАН України різних хронологічних періодів посідають чільне місце у виданнях, підготовлених колективом [8].

Метою дослідження є історико-джерелознавча реконструкція міжнародного наукового співробітництва вчених України із чеськими та словацькими науково-дослідними установами хронологічного періоду 1961–1970 рр. На підставі аналізу широкого кола архівних джерел та публікацій автор прагне розкрити основні риси, форми та напрями співробітництва.

Виклад основного матеріалу. Період 60-х років ХХ ст. позначений інтенсифікацією наукових зв'язків НАН України із зарубіжними науковими установами. Чималих зусиль до зміцнення та розвитку співробітництва доклали президенти Академії наук академіки О. В. Палладін та Б. Є. Патон, які ініціювали низку заходів з інтенсифікації міжнародної співпраці АН УРСР із зарубіжними науково-дослідними та виробничими організаціями. Традиційно міцними були зв'язки з академічними установами соціалістичних країн Європи, зокрема з академіями наук Чехословаччини, Угорщини, Болгарії, Польщі, Румунії та Німецької Демократичної Республіки. Покращенню комунікації українських учених з іноземними колегами мала сприяти постанова Президії АН УРСР від 6 липня 1962 р. «Про вивчення іноземних мов в АН УРСР». Вона визначила ряд революційних заходів з вивчення іноземних мов та застосування їх на практиці. Зокрема, директорів науково-дослідних установ зобов'язали: провести перевірку використання науковими співробітниками матеріалів з іноземних джерел; організувати гуртки для вивчення

іноземних мов; науковим співробітникам, які не володіють іноземними мовами, протягом 1–2 років досконало вивчити одну з іноземних мов; враховувати знання іноземних мов при зарахуванні на роботу або при атестації наукових співробітників. Постановою також збільшувалася кількість годин на вивчення іноземних мов аспірантами та підвищувалися вимоги до кандидатських іспитів з іноземних мов [9, арк. 159]. Позитивне значення мала діяльність Комісії з міжнародних зв'язків при Президії АН УРСР, яку в 1964 р. очолив академік Г. С. Писаренко. Основне завдання Комісії полягало в розгляді питань планування і здійснення міжнародних наукових зв'язків АН УРСР, визначенні напрямів наукового співробітництва із зарубіжними організаціями, контролі ефективності та реалізації пропозицій щодо впровадження зарубіжного досвіду, поданні пропозицій стосовно більш активної популяризації досягнень АН УРСР [10, арк. 22–23].

Упродовж 1961–1970 рр. особливо інтенсивно розвивалася співпраця із чеськими і словацькими вченими. Якщо в 1961 р. 90 вчених та спеціалістів Чехословацької Соціалістичної Республіки (далі – ЧССР) відвідали науково-дослідні установи АН УРСР, то в 1965 р. ця цифра зросла до 150. Натомість у 1961 р. 14 українських науковців побували в наукових установах ЧССР, у 1965 р. – уже 35 [11, арк. 1]. Таке співвідношення відображало неабиякий інтерес учених ЧССР до розробок українських фахівців, проте засвідчувало обмеженість фінансових можливостей АН УРСР, спричинених адміністративним домінуванням АН СРСР, яка, будучи наділеною розпорядчими державними функціями щодо республіканських академій, створювала чимало бюрократичних перепон для розвитку дієвого співробітництва із закордонними науковими організаціями. Однак зусиллями Президії АН УРСР співробітництво із зарубіжними академіями наук, зокрема Східної Європи, було пріоритетом діяльності української Академії наук та повсякчас набувало нових форм. Співпраця із чехословацькими науково-дослідними установами здійснювалася на основі угод і планів, що передбачали проведення спільних досліджень, координацію наукової роботи, участь у наукових заходах, взаємне довготривале стажування, читання лекцій, книгообмін тощо.

Одним з напрямів співробітництва було відвідування науково-дослідних установ, що давало змогу ознайомитися з науковими досяг-

неннями, обмінятися досвідом, визначити шляхи спільної наукової роботи. У 1961 р. вчені-хіміки з Чехословацької академії наук (далі – ЧСАН), очолювані академіком О. Віхтерле, взяли участь у науковій нараді зі швидкісної полімеризації капролактаму, що відбулася в Інституті полімерів та мономерів АН УРСР. Того ж року чехословацькі вчені – академік О. Іронець та професор І. Іра – ознайомилися в Інституті зоології АН УРСР з дослідженнями в галузі токсоплазмозу, пневмоцистозу та інших захворювань, викликаних різними представниками типу найпростіших. Академік О. Іронець та професор І. Іра виступили з доповідями про дослідження чехословацьких учених щодо зазначених небезпечних захворювань людей та тварин. Наукові співробітники Інституту теорії інформації та автоматизації ЧСАН С. Блага та Я. Крижек тривалий час працювали в галузі застосування обчислювальної техніки, зокрема в Обчислювальному центрі АН УРСР. Словацький науковець Ернест Месіар протягом чотирьох тижнів ознайомлювався в Інституті гідрології і гідротехніки АН УРСР із дослідженнями з гідродинаміки руслових процесів турбулентності водяного потоку. Науковий співробітник ЧСАН Мілош Матиш ознайомився в Інституті напівпровідників АН УРСР зі станом розробки проблеми електрохімії поверхні напівпровідників та впливом переносу в напівпровідниках. Група чехословацьких спеціалістів на чолі з інженером Богумілом Кубаком разом з науковими працівниками Інституту металокераміки і спецсплавів АН УРСР провела в Інституті випробування зразків залізного порошку на чехословацькій сировині. Інститут металокераміки і спецсплавів спільно з Інститутом порошкової металургії ЧСАН розробляв технології відновлення оксиду заліза, який отримували із сульфатів травильних розчинів [12, арк. 47–49]. Наукові розвідки члена-кореспондента Г. В. Самсонова неодноразово публікували в наукових журналах ЧССР.

Науково-дослідні інститути Академії наук УРСР виконували значний обсяг робіт з виготовлення та передання до ЧССР науково-технічної документації, а також зразків різної апаратури. У 1961 р. Інститут електротехніки АН УРСР передав для ЧССР необхідні матеріали на апаратуру, розроблену Інститутом для холодного і конденсаторного зварювання, а Лабораторія гідравлічних машин АН УРСР – звіти по темах

«Розрахунки критичних частот багатоопорних валопроводів на ЕЦМ «Стріла»» та «Розрахунок особистих частот і форм коливання валопроводів на жорстких опорах на машині «Урал-1»». У 1962 р. Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона передав до ЧССР креслення та інструкції з налагодження й експлуатації різних видів апаратури. Продовжилася ця робота і в наступні роки. Із 1965 р. почали активно створюватися дослідно-конструкторські бюро та майстерні при провідних академічних науково-дослідних установах АН УРСР, які експортували свою продукцію до багатьох країн світу, зокрема й до Чехословаччини.

Прикладом плідних зв'язків є наукове відрядження до ЧССР старшого наукового співробітника Інституту органічної хімії В. П. Чернецького. Він протягом шести місяців працював там в Інституті хімії і біохімії. За цей час український науковець разом із чехословацькими колегами здійснив синтез нового антиметаболіту – 6-азацитидину аналога 6-азауридину, що застосовується в ЧССР при лікуванні деяких видів ракових пухлин. Було також здійснено синтез інших біологічних активних сполук. У результаті були підготовлені до видання вагомні наукові статті, а 6-азацитидин запатентовано в багатьох країнах [13, арк. 1–14].

Важливі дослідження здійснювалися Інститутом металоцераміки і спецсплавів АН УРСР спільно із Чехословацьким інститутом порошкової металургії в рамках розроблення технології вимірювання властивостей та застосування тугоплавких металів і напівпровідникових тугоплавких сполук. Інститут використання газу в комунальному господарстві та промисловості АН УРСР співпрацював із Чехословацьким інститутом механізації в галузі теплотехніки скляного виробництва [14, с. 133]. Показовим моментом співробітництва в 1970 р. стало відвідання Інституту газу 15-ма студентами Вищої технічної школи м. Брно, яких ознайомили зі стендовими установками відділу розділення й очищення газових сумішей та відділу піролізних процесів [15, арк. 79]. Інститут металофізики співпрацював з Інститутом фізики металів ЧСАН. Сприяв цьому візит до української наукової установи в 1970 р. доктора М. Пахутової, яка виявила зацікавлення дослідженнями відділів електронної структури та властивостей металів, фізики міцності, повзучості металів [16, арк. 82]. За результатами цього візиту були вироблені напрями співпраці двох установ.

Працюючи над спільною темою «Розроблення методів оптимізації конструкцій машин з урахуванням реального динамічного навантаження їх деталей», Інститут проблем міцності АН УРСР та Інститут механіки машин Словацької академії наук розробили метод з визначення характеристик непружності металів з автоматичною обробкою результатів експериментів з використанням ЕОМ.

Прикладом дієвого співробітництва стало впровадження в Україні досвіду чехословацьких учених з розробки комплексних добрив, який вивчали українські дослідники під керівництвом академіка Ф. Д. Овчаренка. Впровадження в сільське господарство біомінеральних добрив (уперше розробки в цій галузі запропонував член-кореспондент ЧСАН професор Я. Кашпар, який поділився технологіями з українськими вченими) знайшло широку підтримку в українському уряді. У листі президента АН УРСР академіка Б. Є. Патона до президента ЧСАН академіка Фр. Шорма вказано, що в Україні побудовано та введено в дію три заводи потужністю 400 тис. т біомінеральних добрив на рік та багато пересувних установок. Президент української Академії зазначав, що сподівається «на дальше зміцнення цих наукових зв'язків, таких необхідних для інтенсифікації сільського господарства наших країн» [17, арк. 37–38]. Натомість і українські вчені активно ділилися досвідом із чехословацькими колегами. Так, академік Ф. Д. Овчаренко на прохання Словацької академії наук виїздив до Братислави для надання консультацій з питань фізико-хімічної механіки дисперсних систем і використання бентонітів у народному господарстві ЧССР, а Інститут загальної та неорганічної хімії провів вивчення мінералу галуазиту, значні поклади якого мала ЧССР. Дослідження українських учених показали, що цей мінерал придатний для використання його як сировини для тонкої кераміки, засіб для очищення газів та рідин, а також у фармакології.

Щодо співпраці за напрямом виробництва біомінеральних добрив, то вона активно здійснювалася між чехословацьким Інститутом біохімії та мінеральної сировини, українськими інститутами загальної та неорганічної хімії, мікробіології ім. Д. К. Заболотного, фізіології рослин. Слід відзначити, що окремі звіти про відрядження українських учених за кордон друкувалися та відправлялися підприємствам і організаціям

для ознайомлення з результатами відряджень та подальшого впровадження їх у практику. Зокрема, був надрукований звіт за результатами відрядження академіка Ф. Д. Овчаренка до Чехословаччини. За даними та технологіями, запропонованими Інститутом загальної та неорганічної хімії, а також Інститутом мікробіології та вірусології ім. Д. К. Заболотного, Київським раднаргоспом побудовано три дослідні установки з виробництва біомінеральних добрив. У 1964 р. на цих установках було виготовлено 29 тис. т добрив. АН УРСР спільно з Міністерством сільськогосподарства та Міністерством виробництва і заготівлі сільськогосподарської продукції УРСР навесні 1964 р. було організовано проведення польових дослідів з вивчення ефективності біомінеральних добрив у 12 науково-дослідних сільськогосподарських інститутах, а також у 50 колгоспах Полісся і Лісостепу України. Використання біомінеральних добрив під картоплю в дозуванні 15 т/га на Поліссі дало чистий прибуток з кожного гектара посіву у 300 крб. Собівартість центнера продукції при використанні біомінеральних добрив знизилася на 14 %. При цьому збільшилася продуктивність праці (економія праці на 1 ц становила 28 хв.). З урахуванням чехословацького досвіду в 1964 р. в Україні було виготовлено 150 тис. т біомінеральних добрив [18, арк. 80–81, 135].

Чехословацькі вчені часто ініціювали співробітництво з українськими науково-дослідними установами. У 1961 р. з такою ініціативою виступив директор Науково-дослідного інституту фармації та біохімії в м. Прага О. Немечек, який звернувся листовно з пропозицією щодо співробітництва до директора Інституту мікробіології ім. Д. К. Заболотного академіка В. Г. Дроботька. Пропонувалося розпочати співробітництво з вирішення проблем мікробіального перетворення стероїдів з тим, що український Інститут надасть колегам із Чехословаччини морфологічні описи та встановлені штами даного виду, а Науково-дослідний інститут фармації та біохімії у м. Прага визначатиме їхню здатність стосовно перетворення стероїдів [19, арк. 7].

У зазначений період зберігалася така форма двостороннього співробітництва, як стажування та спеціалізація в науково-дослідних установах. Досить часто така спеціалізація давала поштовх до співробітництва в конкретних наукових напрямках. У галузі кібернетики провідні по-

зиції не лише в Україні, але й у СРСР утримував Інститут кібернетики, де здійснювалися теоретичні дослідження, а також розробки з автоматизації керування виробничими процесами, оптимального проєктування, оперативного планування й автоматизації обліку. У 1963 р. науковий співробітник Інституту машинознавства та автоматики ЧСАН у Братиславі Йозеф Груска впродовж двох місяців проходив спеціалізацію у відділі автоматичного програмування Інституту кібернетики АН УРСР, де вивчав нові методики автоматичного програмування, розроблені Інститутом, виступив з низкою доповідей, в яких виклав досвід країни з програмування. Чехословацькі вчені Сколка, Мандл, Пландер, Тузар, Янач, Франкович, Жачек, Буреш в Інституті кібернетики ознайомилися з актуальними проблемами розвитку кібернетики і новітнім обладнанням. Спеціалізація співробітників Астрономічної обсерваторії Геофізичного інституту ЧСАН Рамбовсеак і Піха в Полтавській гравіметричній та Головній астрономічній обсерваторіях дозволила виробити принципи співробітництва з вивчення руху полюсів Землі, розроблення та випробування конкретних обчислювальних схем. З питань гірничої техніки вичерпні консультації отримав Ф. Шишка в Інституті теплоенергетики АН УРСР. Плідні контакти встановилися з Інститутом електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР, який у цей час розробляв нові технологічні процеси зварювання, створював зварювальну апаратуру, що широко впроваджувалася у практику. Досвід Інституту з питань електрошлакового, контактного та електронно-променевого зварювання цікавив під час візиту в 1963 р. чехословацьких фахівців на чолі з директором Інституту електрозварювання в Братиславі М. Грушковичем. Натомість група вчених Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона, очолювана академіком К. К. Хреновим, із 22 травня по 7 червня 1963 р. вивчала в Чехословаччині досвід зі створення електронного обладнання для зварювальних машин із програмним керуванням, швидкісного контактного зварювання у вакуумі та плазмової різки металів великої товщини [20, арк. 1–12]. Під час відрядження українські вчені відвідали 5 науково-дослідних інститутів та 7 заводів, а також отримали креслення обладнання, яке їх зацікавило.

Результати наукових відряджень активно застосовувалися українськими фахівцями в їх наукових дослідженнях. Так, за результатами

відрядження члена-кореспондента О. О. Галкіна до Чехословаччини у Фізико-технічному інституті низьких температур АН УРСР застосовано та впроваджено досвід чехословацьких лабораторій з нової технології виготовлення рідкого гелію та водню, а також з автоматизації процесу зливання рідкого гелію зі зріджувальних машин. За результатами наукового відрядження до Чехословаччини в 1964 р. старший науковий співробітник Інституту електродинаміки кандидат технічних наук О. І. Адеменко вніс пропозицію про заміну шпильок у трансформаторах скляною стрічкою, просякнутою полімером, що дало значний економічний ефект. У СРСР розпочалося виробництво такої стрічки та її широке впровадження для технологічних потреб електромашинобудування [21, арк. 154].

Від 1958 р. започаткувалися міжнародні лімнологічні дослідження р. Дунай, що здійснювалися за рішенням Міжнародного лімнологічного об'єднання. При АН УРСР було створено Дунайську міжвідомчу комісію, яку до 1960 р. очолював член-кореспондент Я. В. Ролл, а після нього – член-кореспондент О. В. Топачевський. Інститут гідробіології розпочав масштабні наукові дослідження р. Дунай, які набули вагомої підтримки у Придунайських державах. Серед країн, з якими Інститут співпрацював за цим напрямом, була й ЧССР. У 1963 р. Інститут відвідав старший науковий співробітник відділу гігієни Інституту експериментальної медицини ЧСАН доктор Ерік Даубнер, який виступив з доповіддю «Співвідношення водних бактерій до деяких фізико-хімічних і біологічних факторів з точки зору самоочищення водойм» перед співробітниками Інституту [22, арк. 1].

Інститут фізіології рослин АН УРСР був зацікавлений у портативних методах визначення фотосинтезу, для чого старший науковий співробітник, кандидат біологічних наук Я. Д. Ромашко був відряджений до Чехословаччини, де вивчав метод учених І. Чатського і Б. Славіка, заснований на вимірюванні рН індикаторного розчину бікарбонату. У 1965 р. лабораторія мікроелементів Інституту фізіології рослин обмінювалася досвідом з методики визначення мікрокількості мікроелементів з лабораторією мікроелементів у Братиславі, а також з кафедрою фізіології Празького університету [23, арк. 39].

Розвивались українсько-чехословацькі дослідження й у галузі органічної хімії. Так, кандидат хімічних наук В. П. Чернецький спільно з чехословацькими колегами в 1962 р. здійснив синтез низки біологічно активних речовин, зокрема нового антиметоболіту – 6-азацитидину. Розпочалися клінічні випробування цього препарату в боротьбі з раковими хворобами [24, с. 173]. За результатами ознайомлення з розробками чехословацьких хіміків та фізиків старшого наукового співробітника Інституту фізичної хімії АН УРСР О. А. Стрельцова в 1963 р. Інститутом було рекомендовано каталітичним і адсорбційним лабораторіям та лабораторіям радіаційної хімії використовувати у практичній діяльності досвід чехословацьких учених, зокрема метод вивчення топохімічних і каталітичних реакцій шляхом упровадження радіоактивних атомів інертних газів у поверхневий шар твердих речовин, методи вивчення каталітичних і електронних властивостей металів у вигляді таких плівок, вдосконалений метод вагів Мак-Бена з фотоелементом замість кататометра, що дозволить проводити вимірювання безпосередньо в гарячій камері при опромінюванні зразків [20, арк. 90]. В Інституті біохімії АН УРСР упродовж шести місяців 1965 р. під керівництвом академіка О. В. Палладіна проходив спеціалізацію фахівець Інституту хімії та біохімії ЧСАН доктор Рушак.

У галузі суспільних наук результативним було співробітництво в рамках підготовки «Українсько-чеського словника». Від 1960 р. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні спільно з Чехословацько-радянським інститутом ЧСАН виконував науково-дослідну тему «Українсько-чеський словник». Праця за цим напрямом здійснювалася шляхом вироблення спільного бачення щодо укладання та редагування словника, розроблення методичних рекомендацій. Творче співробітництво в рамках наукового проєкту було закріплене відрядженням до Чехословаччини завідувача відділу лексикології та лексикографії Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні кандидата філологічних наук Л. С. Паламарчука. За результатами відрядження на засіданні групи укладачів словника Чехословацько-радянського інституту ЧСАН було вироблено інструкції з укладання словника, які стали основою подальшої роботи [25, арк. 1–6]. У 1967 р. український мовознавець кандидат філологічних наук

А. Й. Багмут брала участь у VI Міжнародному конгресі з фонетичних знань, присвяченому акустичному сигналу та його сприйняттю – актуальній темі, що охоплювала як мовний аспект звуку (лінгвістика та психологія), так і його акустичну сторону (питання фізики та фізіології).

Продовжували розвиватись українсько-чехословацькі літературні зв'язки. У 1965 р. на запрошення Інституту світової літератури і мов Словацької академії наук співробітники Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка доктор філологічних наук О. Є. Засенко, кандидати філологічних наук М. С. Грицютя і В. І. Шевчук відвідали цю установу. За результатами доповідей «Про стан та головні проблеми українського радянського літературознавства» та «Про українсько-словацькі літературні зв'язки в минулому та сьогоденні», виголошених О. Є. Засенком, розгорнулися жваві обговорення з питань дослідження класичного літературного надбання і розвитку сучасного літературного процесу в літературах України та Чехословаччини. Відбулася зустріч на філологічному факультеті Карлового університету з чеськими українцями та русистами. Як і в попередні роки, продовжувався обмін мікрофільмами з історико-літературних взаємин України і Чехословаччини, фотокопіями архівних документів, творів та ін.

Активізувалися дослідження в галузі кіномистецтва. Поштовхом до цього став візит у 1965 р. директора Празького кіноінституту професора Л. Лінхорта до Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського, де він ознайомився з дослідженнями в галузі кіномистецтва та поділився досвідом чехословацьких кінознавців і кінематографістів.

У рамках виконання наукової теми «Історичне вивчення жанрів фольклору» цього ж Інституту в 1964 р. було завершено працю «Стильові особливості слов'янської соціально-побутової пісні» (В. М. Скрипка), якою були визначені загальні та специфічні риси у стилі й поезиці української, чеської та словацької пісні.

Наукові перспективи відкривалися для вчених слов'янських країн у вивченні етнографії Карпат. Сприяли цьому Міжнародна конференція з вивчення культури населення Карпат (далі – МККК), а також засідання Міжнародної комісії з вивчення культури населення Карпат, які від-

булися в 1967 р. у м. Смоленіце. Участь у цих заходах брав старший науковий співробітник відділу етнографії Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського Я. П. Прилипко. За результатами наукового відрядження вчена рада Інституту прийняла рішення, спрямовані на наукову інтеграцію з ученими слов'янських країн у вивченні культури Карпат. Так, вчена рада Інституту ініціювала, зокрема: організацію конференції з Карпатики та засідання МККК у м. Києві; розширення розробок карпатської проблематики відділами Інституту; організацію спільної наради представників Інституту етнографії ім. М. М. Миклухо-Маклая АН СРСР, Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР, етнографів Львова, Ужгорода, Києва з метою обговорення загальних заходів з розгортання досліджень народної культури українських Карпат; встановлення обміну літературою з установами соціалістичних країн; клопотання до дирекції Інституту, Президії АН УРСР, органів влади України щодо повернення до системи Академії Львівського державного музею етнографії та художнього промислу; звернення з ініціативою до Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти УРСР щодо організації кафедри етнографії та антропології при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка [26, арк. 9–10].

Українські історики співпрацювали з Інститутом історії ЧСАН (Прага) та Інститутом історії Словацької АН (Братислава). 1962 р. у Словаччині було перевидано монографію В. І. Клокова «Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939–1945)» [12, арк. 2]. У зазначений хронологічний період істориками було захищено дисертації з проблематики українсько-чехословацьких відносин. У 1968 р. І. А. Петерс захистив докторську дисертацію за темою «Чехословацько-радянські відносини 1918–1938 рр.», В. У. Павелко цього ж року захистила кандидатську дисертацію «Співробітництво Радянської України і Чехословацької Соціалістичної Республіки в галузі культури (1945–1965 рр.)», у 1971 р. М. В. Знаменською захищено дисертацію «Діяльність громадських організацій Української РСР по зміцненню дружби і співробітництва з європейськими соціалістичними країнами» [7, с. 69].

Цікавим видався для українських філософів досвід чехословацьких колег з проблем соціального управління та вивчення соціальної

структури суспільства. У 1967 р. в науковому відрядженні з метою ознайомлення з такими науковими дослідженнями побувала Л. В. Сохань, яка написала згодом у звіті за результатами відрядження: «Видалася можливість ознайомитися з вже накопиченим нашими чехословацькими колегами досвідом у розробленні соціальних проблем управління, вивченні соціальної структури соціалістичного суспільства, а також досвіду досліджень багатьох сторін соціального життя суспільства в умовах сучасної цивілізації. Вивчення цього досвіду тим більш необхідно через те, що дослідження за цим напрямом в Україні тільки починаються» [27, арк. 16–17].

Непересічною подією для розвитку чехословацько-українського співробітництва в галузі наукознавства було відрядження кандидата технічних наук Г. М. Доброва до Чехословаччини в 1967 р. на запрошення ЧСАН. Український учений прочитав лекції «Місце наукознавства в системі сучасної науки», «Стан і перспективи використання кількісних методів в історичних дослідженнях», «Науковий потенціал як об'єкт дослідження та управління». Також під час відрядження чехословацьким колегам, які працювали в галузі наукознавства, були надані консультації з машинних методів переробки масової історико-наукової інформації та теорії інформації. За зазначеними вище напрямками здійснено обмін досвідом – передано останні публікації українських учених, натомість отримано чехословацькі, обговорено шляхи спільної роботи в галузі наукознавства [27, арк. 25–29].

Принципи подальшого двостороннього співробітництва закріплювалися на наукових заходах – симпозіумах, конференціях, семінарах. В Україні за участі вчених із країн Європи в зазначений хронологічний період було проведено чимало наукових заходів, спостерігалось збільшення їхньої кількості, розширення географії учасників. Зокрема, лише в 1961 р. АН УРСР організовано Міжнародний симпозіум з нелінійних коливань, X сесію Комісії з визначення абсолютного віку геологічних формацій, Ювілейну X наукову Шевченківську конференцію, засідання комісій з мінералогії та геохімії Карпато-Балканської геологічної асоціації (КБГА). Загалом за період 1964–1968 рр. на базі установ АН УРСР за участі іноземних учених проведено 22 наукових заходи [28, арк. 6].

Дієве співробітництво здійснювалося за лінією КБГА, провідне місце в роботі якої посідали українські геологи на чолі з віцепрезидентом АН УРСР академіком М. П. Семененком. Засідання комісій КБГА відбувалися в різних країнах. У 1965 р. засідання тектонічної комісії КБГА пройшло у Львові. На цьому науковому заході Чехословаччину представляли професор, доктор М. Магель (голова тектонічної комісії КБГА) і доктор М. Еліаш [29, арк. 266–278]. У галузі геології співробітництво здійснювалося також шляхом наукових відряджень провідних фахівців, обміну науковою літературою, спільними публікаціями, еталонними колекціями рослинних мікрофосилій [16, арк. 128–129].

У галузі кібернетики обмін досвідом здійснювався також через участь у наукових заходах. Серед них вирізняється Міжнародна конференція з багатомірних і дискретних систем автоматичного керування, що проходила у Празі (1965). У конференції брали участь українські вчені – доктор технічних наук Б. М. Малиновський та кандидат технічних наук К. Д. Жук, які виступили з доповідями та відвідали Інститут теорії інформації та автоматизації ЧСАН, Обчислювальний центр Інституту обчислювальної техніки, ознайомилися з їхньою роботою та визначили подальші шляхи спільної роботи [30, арк. 10]. У 1965 р. делегація українських учених на чолі з членом-кореспондентом К. А. Корневим брала участь у роботі Міжнародного симпозіуму з макромолекулярної хімії, що проходив у Празі. Цього ж року в роботі Міжнародного симпозіуму з питань кремнійорганічної хімії брали участь кандидат технічних наук В. П. Кузнецова та кандидат хімічних наук Н. П. Сметанкіна. У четвертому загальному зібранні Комісії з методів економічного районування Міжнародного географічного союзу, що відбувалось у м. Брно, брав участь завідувач сектору географії Інституту геологічних наук, доктор економічних наук М. М. Паламарчук, який виступив з доповіддю про практичне використання наукових досліджень для економічних районувань, зокрема в роботах з районного планування [30, арк. 11]. Широкі перспективи співробітництва в галузі славістики відкрилися зі вступом УРСР у 1962 р. до Міжнародного комітету славістів. У галузі археології можна відзначити участь кандидата історичних наук Р. О. Юри в Міжнародній конференції, присвяченій 1100-річчю приходу візантійської

місії у Велику Моравію, яка в жовтні 1963 р. відбувалася в чехословацьких містах Брно і Нітра. У звіті про результати відрядження український археолог зазначав, що «поінформував чехословацьких колег про роботи українських археологів за цією проблематикою, зокрема <...> розкопки давньоруського міста Переяслав» [20, арк. 290]. Український учений виступив на чехословацькому радіо, де поділився враженнями від конференції. Характерно, що виступав дослідник українською мовою, оскільки передача транслювалася для численного українського населення, яке проживало в Чехословаччині.

Наукові контакти в галузі славістики декларувалися Відділом літератури, мови та мистецтвознавства АН УРСР як пріоритетні. У постанові Відділу від 13 червня 1968 р. № 8 п. 3-з зазначено: «Вважати, що потреби дальшого розвитку українського радянського літературознавства, мовознавства, мистецтвознавства і етнографії вимагають дальшого розширення наукових контактів установ Відділу з зарубіжними науковими установами. Насамперед це стосується контактів у галузі славістики – одного з провідних напрямків установ Відділу» [26, арк. 476]. Непересічною подією можна вважати участь українських славістів на чолі з членом-кореспондентом Є. П. Кирилюком у конференції про зв'язки словацької літератури з російською та українською літературами, яка проходила у Братиславі (1970) [31, арк. 14–19]. Матеріали конференції опубліковані окремим збірником.

Загалом, як відзначає А. Г. Загородній [4, с. 101], найактивнішим у ті роки було співробітництво по лінії Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ), до якої входили такі європейські країни, як Німецька Демократична Республіка, Чехословацька Соціалістична Республіка, Польська Народна Республіка, Народна Республіка Болгарія. Прикладом цього може слугувати співробітництво за тематикою вивчення фізики напівпровідників. Для координації наукових досліджень за даним напрямом в академіях наук соціалістичних країн – членів РЕВ була створена комісія з місцем перебування у Празі. Комісія на засіданні 13 грудня 1962 р. намітила п'ять основних напрямів у проблемі «фізика напівпровідників» і доручила академіям наук різних країн здійснювати координацію в цій науковій галузі. На Академію наук СРСР було покладено відпові-

дальність за координацію досліджень з фізики електронних явищ на поверхні напівпровідників. У СРСР основні роботи з даної тематики тривалий час виконував Інститут напівпровідників АН УРСР, тому Президія АН СРСР розпорядженням від 16 лютого 1965 р. доручила АН УРСР та Інституту напівпровідників АН УРСР провести координаційну нараду за цим напрямом [32, арк. 137–139]. Вивчення фізичних властивостей напівпровідників мало велике значення для кожної з країн – членів РЕВ, адже це було необхідним для розроблення, зокрема: потужних перетворювачів електричної енергії; перетворювачів теплової енергії в електричну енергію; перетворювачів енергії сонячного випромінювання в електричну енергію; напівпровідникових приладів для радіотехнічних пристроїв, автоматики і вимірювальної техніки. Як член радянської делегації у постійній робочій групі з порошкової металургії у РЕВ академік І. М. Францевич брав участь у сесії цієї групи, що проходила в листопаді 1963 р. у Празі [33, арк. 59]. На сесії було заслухано інформацію делегацій про стан розвитку порошкової металургії заліза, марганцю і хрому в кожній країні – учасниці РЕВ, затверджено схему доповіді координуючої сторони (ЧССР) про стан досліджень у промисловості порошкової металургії в цих країнах на березневій сесії 1964 р. і план робіт робочої групи на 1964 р.

Розвиток науково-технічного співробітництва між країнами – членами РЕВ вимагав вироблення форм координації наукових досліджень, розроблення певних рекомендацій та методик, прийнятних для всіх країн. Напрацювати єдині принципи були покликані спільні наради. Так, у 1970 р. у Чехословаччині відбулася нарада Постійної комісії РЕВ зі стандартизації, участь в якій брав провідний інженер Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона А. Н. Назаренко (ініціали за російськомовним документом. – *Прим. авт.*). Перед радянською делегацією було поставлене завдання розглянути проекти рекомендацій зі стандартизації методів механічних випробувань і використання зварювальних матеріалів, підготовлені авторами, та узгодити всі позиції з делегаціями країн – членів РЕВ [34, арк. 1–32].

Найпоширенішими формами співробітництва українських, чеських та словацьких зоологів були наукові відрядження з метою опанування

методів боротьби зі шкідниками сільськогосподарських тварин, обміну літературою, інформацією та колекційним матеріалом, участі в наукових заходах, публікації наукових розробок у виданнях України та Чехословаччини. Значні перспективи зі спільного вивчення фауни і флори Карпат окреслилися зі створенням Карпатського державного заповідника (1968), з неодноразовою ініціативою щодо фундації якого від 1962 р. виступала АН УРСР. Необхідність тісної міжнародної кооперації в цьому питанні була озвучена ще на Першій міжнародній конференції з вивчення флори і фауни Карпат, що відбулася в 1960 р. у Львові. У 1963 р. ЧСАН, а також біологічні інститути Словацької академії наук організували у Смоленіце поблизу Братислави II Міжнародну нараду з вивчення флори і фауни Карпат, участь в якій брав український учений, доктор біологічних наук, учений секретар Карпатської комісії В. І. Чопик. Серед найактуальніших питань для спільних досліджень виокремлено, зокрема: створення геоботанічної карти Карпатської гірської системи; фітогеографічні проблеми Карпат; зоогеографічні проблеми Карпат; дослідження розповсюдження окремих видів шкідників рослин і сільськогосподарських тварин. На нараді були визначені першочергові проблеми спільних досліджень та вироблено єдину методику їхнього вирішення. Крім того, В. І. Чопик відзначав, що для українських карпатознавців «корисним є взаємне використання досвіду польських і чехословацьких ботаніків з покращення високогірних луків і пасовищ Карпат <...> цінний досвід накопичено у Польщі і Чехословаччині також у справі правильної організації використання і поновлення рослинних і тваринних ресурсів у гірській системі Карпат» [35, арк. 258–259]. Обмін насіннєвим матеріалом здійснював Центральний ботанічний сад АН УРСР. Станом на 1966 р. він співпрацював із 12 ботанічними садами та науковими установами Чехословаччини [36, арк. 102–102 зв].

Великого значення АН УРСР надавала міжнародному книгообміну, який у зазначений період зріс не лише кількісно, але й якісно. Державну публічну бібліотеку УРСР (з березня 1965 р. – Центральну наукову бібліотеку АН УРСР) відвідувала значна кількість представників соціалістичних та капіталістичних країн, з якими було досягнуто низку угод з питань розширення і покращання книгообміну. Академічними

бібліотеками України впроваджувалися прогресивні методи роботи наукових бібліотек Чехословаччини. Зокрема, в 1967 р. до Чехословаччини з цією метою виїздила група співробітників Центральної наукової бібліотеки АН УРСР [26, арк. 49–65].

Українські вчені залучались і в якості експертів з окремих практичних питань. Так, старший науковий співробітник Інституту гідрології і гідротехніки В. Л. Максимчук брав участь в експертизі СРСР і ЧСРСР з питань захисту дамб обвалювання на р. Тисі та її притоках [35, арк. 53]. За результатами перебування в 1960 р. академіка С. І. Субботіна в Чехословаччині та ознайомлення його з даними геофізичних та геологічних розвідок суміжних з територією України районів у наступні роки Інститутом геофізики на основі цієї інформації вивчалася геологічна будова Карпатського регіону [35, арк. 74].

Налагодженню співробітництва сприяли міжнародні ярмарки з демонстрацією досягнень академічних установ – приладів, машин, матеріалів, препаратів, схем нових технологій виробничих процесів, сільськогосподарських рослин тощо. Упродовж 1961–1970 рр. такі виставки за участі АН УРСР проходили в містах Брно і Загреб.

Наукова новизна. У статті на основі маловідомих, а також раніше не досліджених архівних документів здійснено історико-джерелознавчу реконструкцію українського, чеського та словацького співробітництва хронологічного періоду 1961–1970 рр. як складової історії НАН України, зокрема її міжнародних наукових зв'язків.

Висновки. Співробітництво українських, чеських та словацьких учених у 1961–1970 рр. набуло подальшого розвитку. Порівняно з 50-ми роками ХХ ст. збільшилася кількість наукових проєктів, які розроблялися спільно. Наукові відрядження та спеціалізація в науково-дослідних установах дозволяли ознайомитися з напрямками роботи наукових підрозділів, обмінятися досвідом та виробити подальші принципи спільної праці. Аналіз архівних документів дозволяє стверджувати, що співробітництво здійснювалося в багатьох галузях наукових знань. Особливо інтенсивно воно відбувалося в галузях механіки, кібернетики, електротварювання, фізики твердого тіла, матеріалознавства, хімії та хімічної технології, мікробіології.

У зазначений період особливо активізувалися наукові контакти в галузі славістики. Публікації в наукових виданнях України та Чехословаччини, стажування вчених, аспірантів, студентів залишались активними та плідними формами співпраці. Дієвою також була участь у наукових заходах, що організовувалися на базі науково-дослідних установ АН УРСР та Чехословаччини. Розвивалися двосторонні документо-обмінні зв'язки, відбувалося нарощування інформаційного потенціалу. Президією АН УРСР здійснювались активні заходи з популяризації досягнень української науки за кордоном. Наявність потужного науково-технічного потенціалу українсько-чехословацького співробітництва стала запорукою його подальшого змістовного розвитку.

Список використаних джерел

1. Индыченко А. Межакадемическое сотрудничество украинских, чешских и словацких ученых в гуманитарной сфере: исторический экскурс (1955–1960 гг.) // Рукописна та книжкова спадщина України. 2017. Вип. 21. С. 506–525. <https://doi.org/10.15407/rksu.21.506>
2. Індиченко Г. Співпраця українських вчених-зоологів з ученими слов'янських країн (1961–1965) // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 2020. Вип. 59. С. 188–202. <https://doi.org/10.15407/np.59.188>
3. Індиченко Г. Науковий потенціал Архіву Президії НАН України в історичній реконструкції міжнародного наукового співробітництва НАН України (1956–1960) // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 2016. Вип. 44. С. 620–635.
4. Загородній А. Б. Є. Патон і розвиток міжнародних наукових зв'язків // Вісник НАН України. 2012. № 2. С. 99–108.
5. Звонкова Г. Л. Національна академія наук України: деякі напрями міжнародного співробітництва (1918–2000) // Історія науки і біографістика. 2018. № 4. С. 117–132. <https://doi.org/10.31073/istnauka201804-08>
6. Індиченко Г. Участь учених АН УРСР у міжнародних наукових заходах (1961–1965): історико-джерелознавчий аспект // Архіви України. 2019. № 4. С. 90–105.
7. Віднянський С. Славістичні дослідження в Інституті історії України НАН України: основні етапи, напрями і тенденції розвитку // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. 2015. Вип. 24. С. 60–84.

8. Історія Національної академії наук України, 1956–1960: [збірник]: [в 2 ч.] / [редкол.: О. С. Онищенко (гол. ред.) та ін.]. Київ, 2016. (Джерела з історії науки в Україні). Ч. 1: Документи і матеріали. 2016. 869 с.; Національна академія наук України – 100: головні тенденції розвитку і здобутки: документи і матеріали. Кн. 2. Ч. 1: 1946–1970 / редкол.: О. С. Онищенко (гол. ред.) [та ін.]. Київ, 2018. 1088 с.
9. Архів Президії НАН України. Ф. 251. Оп. 1. Спр. 1124.
10. Там само. Оп. Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями. Спр. 279.
11. Там само. Спр. 362.
12. Там само. Спр. 227.
13. Там само. Спр. 179.
14. Отчет о деятельности Академии наук Украинской ССР в 1961 году. Киев, 1962. 151 с.
15. Архів Президії НАН України. Ф. 251. Оп. Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями. Спр. 632.
16. Там само. Спр. 633.
17. Там само. Спр. 316.
18. ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 12 сс. Спр. 3355.
19. Науковий архів Інституту мікробіології та вірусології ім. Д. К. Заболотного НАН України. Оп. 1. Спр. 607.
20. Архів Президії НАН України. Ф. 251. Оп. Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями. Спр. 271.
21. Отчет о деятельности Академии наук Украинской ССР в 1964 году. Киев, 1965. 181 с.
22. Науковий архів Інституту гідробіології НАН України. Оп. 1. Спр. 351.
23. Науковий архів Інституту фізіології рослин і генетики НАН України. Оп. 1. Спр. 326.
24. Отчет о деятельности Академии наук Украинской ССР в 1962 году. Киев, 1963. 193 с.
25. Науковий архів Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. Оп. 1. Спр. 454.
26. Архів Президії НАН України. Ф. 251. Оп. Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями. Спр. 476.
27. Там само. Спр. 475.
28. Там само. Спр. 547.

29. Там само. Спр. 235.
30. Там само. Спр. 362.
31. Там само. Спр. 137.
32. Там само. Спр. 234.
33. Науковий архів Інституту проблем матеріалознавства ім. І. М. Францевича НАН України. Спр. 1686.
34. Архів Президії НАН України. Ф. 251. Оп. Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями. Спр. 618.
35. Архів Президії НАН України. Ф. 251. Оп. Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями. Спр. 272.
36. Там само. Спр. 361.

Hanna Indychenko,

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),

Head of Department of History of Academic Science

of Institute of Archival Studies,

Vernadsky National Library of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

ORCID 0000-0003-2225-0214

e-mail: indychenko@ukr.net

International cooperation between Ukrainian, Czech and Slovak scientists (1961–1970): historic and source reconstruction

The **purpose** of the work. Based on the analysis of a wide range of archival sources and publications to reveal the main features of international scientific cooperation of the National Academy of Sciences of Ukraine with research institutions of Czechoslovakia of the chronological period of the 60s of the 20th century, and thus reconstruct the history of bilateral interacademic relations of academies of sciences. The **research methodology** consists in the application of historical-typological, historical-systemic and hronological methods, which allow to determine the type composition of documents, their information content and to reproduce the priority forms, directions and tendencies of interacademic scientific exchange, and to cover the history of cooperations between Ukrainian, Czech and Slovak scientists. The **scientific novelty of the study** lies in the introduction into widespread circulation of little-studied and partly unexplored archival sources as a separate source complex on the international activities of the National Academy of Sciences of Ukraine in the 60s of the 20th century, in particular in the direction of cooperation of Ukrainian,

Czech and Slovak scientists based on the historical reconstruction of these ties. **Conclusions.** Forms of scientific cooperation of Ukrainian, Czech and Slovak scientists during 1961–1970 consisted of joint development of scientific projects, consulting, exchange of experience through scientific trips, participation in scientific events, information exchange, etc. The analysis of bilateral cooperation of this period allows us to state that it was considered as a priority equally for both Ukraine and Czechoslovakia.

Key words: Academy of Sciences of Ukrainian Soviet Socialist Republic, Academy of Sciences of the Czechoslovak Socialist Republic, Slovak Academy of Sciences, scientific relations, cooperation, archival document.

*Стаття підготовлена 16 листопада 2021 року;
подана до друку 2 березня 2022 року.*

Оксана Захарівна Силка,
доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри гуманітарних дисциплін,
Національний університет харчових технологій
(Київ, Україна),
ORCID 0000-0003-0406-1938
e-mail: omedalieva@ukr.net

Сергій Ігорович Береговий,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри гуманітарних дисциплін,
Національний університет харчових технологій
(Київ, Україна),
ORCID 0000-0002-5053-3767
e-mail: beregovo_i_serg@ukr.net

Лариса Іванівна Синявська,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії України,
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
(Черкаси, Україна)
ORCID 0000-0001-5575-5775
e-mail: syniavska_larysa@ukr.net

Іванна Олександрівна Гуржій,
кандидат історичних наук,
науковий співробітник відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій
Інституту книгознавства,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
ORCID 0000-0002-1847-0831
e-mail: ivka85.85@ukr.net

«МА VІЕ»: ПАРИЗЬКИЙ ЩОДЕННИК БОРИСА ЛАЗАРЕВСЬКОГО ЗА 1927–1929 РОКИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ

Мета дослідження – розширити ків ХХ ст. **Методологія дослідження** проблематику досліджень рукопис- ґрунтується на розробках французької ної спадщини представників україн- історичної школи «Анналів» із засто- ської культури в еміграції 20–30-х ро- суванням концептів «ментальність»

та «авторське его» в розумінні її представників. **Наукова новизна.** Статтю вперше присвячено вивченню одного з 60-ти томів щоденникових записів російського та українського письменника, громадського і культурного діяча паризького еміграційного простору Бориса Олександровича Лазаревського (1871–1936 рр.). У пропонуваніх матеріалах частково проаналізовано його паризький «Щоденник», опрацьовані, уточнені та критично проаналізовані окремі положення щодо оцінок «Щоденника», наявні в українській історіографії. Актуальність теми полягає в тому, що до сьогодні в українській історіографії не досліджувалися щоденникові записи Бориса Лазаревського комплексно, у взаємозв'язку з його поглядами, переконаннями, художньою та публіцистичною творчістю, громадською роботою. **Висновки.** Мемуарна та епістолярна спадщина Бориса Лазаревського як об'єкт чи предмет дослідження майже відсутня в сучасній українській історіографії. Особливо це стосується його еміграційного періоду, часів т. зв. «срібної доби». В українській радянській та сучасній історіографії вирізняємо роботи ра-

дянського письменника, фронтового кореспондента Другої світової війни Івана Гончаренка (1908–1989 рр.) та його доньки Оксани Гончаренко (1940–2016 рр.). Дослідження, аналіз та оприлюднення повного змісту історичного артефакту, яким, безумовно, є «Щоденник», – це справа майбутнього. «Щоденник» є цінним і важливим першоджерелом, зміст якого суттєво доповнить сучасну українську історіографію в питаннях дослідження української інтелектуальної (літературної, наукової, творчої) еміграції 20-х років ХХ ст. У статті висвітлено родовід Лазаревських, постать Бориса Олександровича, його біографію, окреслено коло друзів-емігрантів, творчі здобутки письменника в його доемігрантський період, обставини створення «Щоденників», їхній загальний зміст, місце зберігання тощо. Окреслено подальші перспективи наукових досліджень з теми.

Ключові слова: «Ma Vie»: щоденник Б. Лазаревського за 1927–1929 рр., епістолярії, українська еміграція 1920–1930-х років, українська культура в еміграції 1920–1930-х років, Борис Лазаревський, Іван Бунін, Олександр Кошиць.

Актуальність теми дослідження рукописної та епістолярної спадщини представників української культури в еміграції 20–30-х років ХХ ст. зумовлена розв'язанням проблеми збереження науково-культурної спадщини України в умовах роз'єданого інтелектуального середовища. Ім'я Бориса Лазаревського (1871–1936 рр.) – російського та українського

письменника-белетриста – відоме сьогодні хіба що неширокому колу історіографів та поціновувачів літератури т. зв. «срібної доби», більшість представників якої після жовтневого перевороту 1917 р. опинилася в еміграції, а їхня творчість (окрім видатних постатей) була на довгі роки призабута. Таким «несправедливо забутим», навіть на думку окремих літературознавців та істориків, донедавна вважали й нашого діяча. Між тим він залишив по собі чималу літературну та епістолярну спадщину. Рукописні матеріали Б. Лазаревського представлені російською, українською та французькою мовами. Отож у сучасній історичній науці актуальними є вивчення, аналіз та оприлюднення його поглядів щодо історії України, реконструкція зв'язків з українцями в еміграції, публікація україномовної літературної спадщини тощо. Складовою джерельних матеріалів для розкриття зазначених вище напрямів наукових досліджень є записи зі «Щоденників» Бориса Олександровича. Існує версія, що загалом він уклав їх близько 60 томів. «Щоденник» – це умовна назва, яку вживають дослідники щодо річних збірників записів, листів, різного роду вклеюк, які Б. Лазаревський накопичував упродовж життя.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблематика «Щоденників» Б. Лазаревського і, як правило, його листування з представниками російської та української інтелігенції репрезентована радянськими, сучасними українськими та зарубіжними дослідженнями. Радянські вчені цікавилися літературним оточенням Бориса Олександровича, його листуванням з «вигідними» радянській владі представниками «царської» інтелігенції. Так, у публікації Н. Гитович у 1977 р. об'єктом дослідження стали записи Б. Лазаревського про А. Чехова [1]. Окремо наголошуємо і на статтях біографічного характеру [2–4]. Українськими істориками, окрім матеріалів загального змісту, опубліковано роботу Б. Лазаревського в перекладі з російської на українську «Темна ніч» [5], введено до наукового обігу листування Бориса Олександровича [6] та побіжно згадується його особистість в дотичних історичних дослідженнях [7, с. 129, 180, 187, 197, 230, 257, 356–358]. Звертаємо увагу на публікації про родину Лазаревських, і Бориса Олександровича зокрема, сумського краєзнавця І. Лисого. У бібліографії його робіт представлені: «Життєвий та творчий шлях Б. О. Лазаревського», «Старший син», «Як вшанову-

вали Кобзаря», «Антон Чехов і Борис Лазаревський» та інші [8–12]. Російська історіографія продовжила традицію радянської наукової школи стосовно публікації кореспонденції Б. Лазаревського. Зі «Щоденників» було оприлюднено листи російських письменників І. Буніна, О. Купріна, М. Арцибашева, І. Сургучова та інших [13–15], здійснено спробу поновити літературне ім'я Б. Лазаревського як продовжувача чеховських традицій у російській літературі [16] та, що ми безумовно вітаємо, зроблено перші кроки до виокремлення української складової в літературній та публіцистичній спадщині письменника [17].

У кожній публікації «листів» зі щоденників Б. Лазаревського їхні автори повторюють слово в слово інформацію про те, що «Щоденники» емігрантського періоду 1925 та 1927–1929 рр. опинилися в руках радянських поетів та фронтових кореспондентів І. І. Гончаренка та Б. А. Слуцького під час перебування останніх у 1945 р. в румунському місті Крайова, де вони були знайдені «серед купи російських книг, які були награвовані фашистськими окупантами у публічних та приватних бібліотеках» [1, с. 319]. На цих щоденниках акцентував увагу в публікації листів О. Купріна і С. Шуміхін [14]. При цьому самого Б. Лазаревського він назвав «нині справедливо забутим белетристом», що, на наш погляд, свідчить про відповідний рівень обізнаності автора з постаттю Бориса Олександровича. У зазначених та інших матеріалах стверджується, з посиланням на статтю Івана Гончаренка в журналі «Радуга» за 1966 р., що том за 1925 р. дістався Б. Слуцькому, а том за 1927–1929 рр. – І. Гончаренку. Безпосереднє опрацювання змісту згаданої статті І. І. Гончаренка засвідчило відсутність у ній будь-якої згадки про Б. А. Слуцького та його том «Щоденника» за 1925 р.

Між тим відомо, що екземпляр Б. А. Слуцького після його смерті був переданий до Російського державного архіву літератури і мистецтва. Цей документ характеризується частковою відсутністю фотографій (вирвані), пошкодженням сторінок, але натомість ця особливість компенсується наявними 30-ма листами від російських та українських письменників, поетів, культурних діячів. Проблематику «емігрантських щоденників» Б. Лазаревського С. Шуміхін продовжив у 2001 р. публікацією листів вищезазначених кореспондентів [15].

Натомість «Щоденник» Б. Лазаревського за 1927–1929 рр. зберіг у своєму приватному архіві І. Гончаренко. Цей екземпляр постійно знаходиться в родині письменника як реліквія (на сьогодні власником «Щоденника» є онук І. Гончаренка – канд. іст. наук, доц. С. І. Береговий). Таким чином том за 1927–1929 рр. так і не став об’єктом комплексного наукового дослідження до цього часу.

Українську радянську історіографію представляють роботи радянського письменника, фронтового кореспондента Івана Гончаренка [18], а сучасну українську – дослідження доньки І. Гончаренка – Оксани Іванівни [19; 20]. О. І. Гончаренко, філолог за освітою, зробила кілька публікацій окремих уривків зі «Щоденника» за 1927–1929 рр., але через надзвичайно складний, майже нерозбірливий почерк Бориса Лазаревського повний зміст історичного артефакту так і залишився не дослідженим. Сподіваємося, що новий історіографічний етап у вивченні «Щоденника» Б. Лазаревського розпочався у 2020 р. з публікацій С. І. Берегового та О. З. Силки [21; 22].

Метою статті є розширення проблематики досліджень рукописної спадщини представників української культури в еміграції 20–30-х років ХХ ст. на основі аналізу «Щоденника» Б. Лазаревського 1927–1929 рр. Також уточнені та піддані критиці окремі положення, наявні в українській та зарубіжній історіографії.

Виклад основного матеріалу. Борис Олександрович Лазаревський – один із синів знаного українського історика Олександра Матвійовича Лазаревського (1934–1902 рр.). Родина Лазаревських була близькою Тарасові Шевченку. Як відомо, з братами Михайлом і Федором Лазаревськими Тарас Шевченко познайомився в Оренбурзі. Брати служили чиновниками в Оренбурзькій прикордонній комісії. З Михайлом Матвійовичем Лазаревським (1818–1867 рр.) Тарас Шевченко підтримував спілкування та листувався до останніх днів життя. Саме Михайлу Тарас Шевченко подарував рукопис свого «Щоденника». Ще один брат, Олександр Матвійович, відгукнувся на смерть поета статтею-некрологом «Останній день життя Т. Г. Шевченка» [23] та супроводжував труну з прахом Кобзаря від Петербурга до Москви. Його син, Борис Олександрович, не став істориком. Він розкрився як письменник, літератор, по-

єднав цивільну роботу з літературними захопленнями. Його життєвий та творчий шлях детально висвітлений у працях наших попередників, тому не вважаємо за потрібне дублювати наявну інформацію. Єдине, на чому варто наголосити, це те, що суспільно-політичні події 1917 р. у Російській імперії концептуально поділили життя Бориса Олександровича на «до і після». Нові умови життя в еміграції спонукали письменника до активізації письменницької та громадської діяльності. Для сучасного українського наукового історичного простору важливими є результати співпраці Бориса Олександровича з ученими, істориками, письменниками, діячами культури – емігрантами з України, а також з україномовними газетами й тижневиками, участь у культурних заходах тощо. Незважаючи на те, що Б. Лазаревський перебував як у російськомовних, так і в україномовних французьких наукових і мистецьких колах, останній його шлях організовувала редакція україномовного часопису «Тризуб», з яким він співпрацював до останніх своїх днів.

І хоча переважна більшість публікацій Б. Лазаревського не містить комплексного аналізу політичного, соціально-економічного чи культурного розвитку українських земель у складі Російської імперії, що, безумовно, є вартісним для істориків, частина їх все ж таки має стосунок до України.

В історії України, Росії та Російської імперії письменник Борис Олександрович Лазаревський залишається знаним насамперед завдяки своїм щоденникам, які він вів усе життя починаючи з 1886 р. (за різними підрахунками збереглося близько 60 томів/зошитів, майже всі імперської доби, лише окремі – часів еміграції). Більшість щоденників до 1917 р. зберігаються в різних архіво- та книгосховищах Російської Федерації (Російська національна бібліотека, Російський державний архів літератури і мистецтва, Інститут російської літератури Російської академії наук), щоденники 1920–1922 рр. відклались у фонді Б. Лазаревського (96/43) в Літературному архіві Музею національної писемності у Празі (Literární archiv Pamtník národní písemnictví). Окремі листи Б. Лазаревського до адресатів та його листи-відповіді також не становлять єдиного архівного фонду, а розпорошені по різних архівах Російської Федерації та України (до появи інформації про можливе зберігання

в архівах інших країн). Фонд «Лазаревський Борис Олександрович, український і російський письменник» був створений у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України (м. Київ) у 2005 р. Хронологічно документи охоплюють 1929–1933 рр. Основу фонду склали матеріали, які передав до архіву Ю. М. Кочубей. Це, зокрема: малюнки Б. Лазаревського Церкви Покрови Святої Богородиці в с. Гірівка (суч. Шевченкове) Конотопського повіту, де народився батько письменника Олександр Матвійович Лазаревський, із записами про родовід Лазаревських-Лашинських; силует Б. Лазаревського; листи Б. Лазаревського; некролог Б. Лазаревського; бланки офісу українських емігрантів у Парижі.

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського також зберігається епістолярна спадщина Бориса Лазаревського – його листи до В. Науменка за 1903 р. [24], до редакції «Київської Старовини» за 1902 р. [25–27], до Н. Романович-Ткаченко за 1918 р. [28] тощо.

Власне, про обставини віднайдення ще одного тому щоденникових записів Б. Лазаревського за 1927–1929 рр. розповів радянський поет І. Гончаренко на сторінках квітневого числа 1966 р. київського російськомовного літературного альманаху «Радуга» – органу правління Спілки письменників України. Ця публікація – «Ненадруковані листи О. І. Купріна» – і є першим етапом/підходом до вивчення «Щоденника» Б. Лазаревського за 1927–1929 рр. [18].

І. Гончаренко дійсно стверджував, що влітку 1945 р. у румунському місті Крайова йому «передали щоденник Б. О. Лазаревського – знаного в дореволюційній Росії письменника-емігранта» [18, с. 151]. Зазначимо, що І. Гончаренко (1908–1989 рр.) – це український радянський поет, який у період Другої світової війни перебував на фронті як спеціальний кореспондент армійських газет. Після 1945 р. працював в Інституті літератури імені Т. Г. Шевченка (редактор, науковий співробітник, керівник кабінету молодого автора у Спілці письменників України, відповідальний секретар комісії Спілки з військово-художньої літератури тощо). Справді, у м. Крайова як спецкор він «переглядав літературу, що була награвана німецькими окупантами в приватних та публічних бібліотеках». Серед цих книг він і звернув увагу на том рукопису у шкіряній

палітурці (т. зв. французьку палітурку) з чорної шкіри з тисненими золотом літерами: «MA VIE». Нижче: «Paris». «1927–1928». Загалом іконографія «Щоденника» надзвичайно цікава і, певно, потребує фотовідтворення на сторінках друкованого видання. Том за 1927–1929 рр. за своїм наповненням повторює і продовжує «щоденникову традицію» попередніх років. Листи, листівки, фотографії, малюнки, записи-автографи, газетні вирізки (рецензії, відгуки на твори й публікації) – це все вкесно поміж записів власне Бориса Лазаревського. Хронологічно «Щоденник» охоплює записи від 1 листопада 1927 р. і до липня 1929 р.

Прочитати «Щоденники» Б. Лазаревського було і є справою не з легких. Дослідники рукописної спадщини письменника, як правило, оприлюднюють листи адресатів Бориса Олександровича, а не його рукописи. Причина полягає в почерку, який надзвичайно важко читається і є майже нерозбірливим для нефахівця. Саме тому для прочитання записів письменника залучаються графологи. На сьогодні комплекс опублікованих листів до Бориса Олександровича все ж таки переважає над оприлюдненими рукописами письменника.

Зважаючи на вищевикладене, І. Гончаренко з таких самих позицій підійшов до першого прочитання «Щоденника» за 1927–1929 рр. Він зазначав, що саме почерк Б. Лазаревського «ускладнив моє бажання, як говориться, з наскоку прочитати щоденник. Тому більш ретельне знайомство із записами у щоденнику я відкладав» [18]. І. Гончаренком у 1966 р. було здійснено першу публікацію чотирьох раніше невідомих листів російського письменника О. Купріна (1870–1938 рр.) до Б. Лазаревського, які були вміщені в «Щоденнику»: від 2 січня 1928 р., 24 лютого 1928 р., 16 серпня 1928 р. (з фотокопією) та 25 грудня 1928 р. Усі листи було надруковано без коментарів та пояснень, на відміну від того, як зазвичай прийнято в сучасній українській археографії.

І. Гончаренко, аналізуючи загальний тон та зміст листів, дійшов висновку про «близькі та дружні стосунки двох письменників» – О. Купріна та Б. Лазаревського. Безумовно, вони й були такими. Також І. Гончаренко підтримав О. Купріна щодо його загальної характеристики літератури російської еміграції 1920-х років (категоричний відвертий осуд): «видатний письменник справедливо оцінював емігрантську “російсько-паризьку” літературу, давав їй вбивчу характеристику» [18, с. 153].

352 З погляду ХХІ ст. ми розуміємо, що в 1966 р. така вставка була необхідною задля можливості публікації листів.

Сучасні дослідники життя та літературної спадщини О. Купріна не вводять до своїх робіт згадані вище листи до Б. Лазаревського за 1928 р. І навіть один із найбільших джерельних ресурсів, присвячених О. Купріну, містить його листи до Бориса Олександровича лише за 1921–1922 рр. [29]. Зважаючи на це, передруковуємо ці чотири листи, сподіваючись на їхнє «друге життя» в історіографічному просторі.

[25 грудня 1925 року]

«Конечно, милый Борис, печатай, если хочешь, стихи. Но, по дружбе прошу, дай мне их сначала прочитатъ или почитай по телефону: ведь в стихах, прости за откровенность (кроме лермонтовских и пушкинских), мы с тобой понимаем столько же, сколько два старых леца с кашей в теории Эйнштейна. А кроме того, вместо построчной платы – стакан бистрового (?) вина. Пожми крепко и нежно руку Сургучеву за его милые слова обо мне. Кто же был этот злой критик, который так решительно закатил, или закатал меня? Кстати: почему же ты позабыл об Петре Брилеве? Ведь он сам меня назвал в письме Кудесником. Твой А. Куприн».

[2 січня 1928 року]

«Милый, дорогой, шоколадный и бриллиантовый Борис! С Новым годом. Будь здоров, богат и весел. Знаю, что трудновато все это дается вместе. Но от души желаю тебе максимума. Благодарю тебя за новую книжку рассказов, которую ты прислал [...]. Огорчила в твоём письме меня одна фраза: «конечно, ты (т. е. я) читатъ ее не будешь». Нет, все, что ты пишешь, я читаю и с вниманием и с удовольствием. Эту книгу всю прочитал не торопясь. Вернее перечитал, ибо очень многое встречал раньше в газетах. Но ты сам знаешь, что настоящее вникновение дает книга, особенно если она приятно издана, а не газетная мутная простыня. Послал ли ты экземпляры для отзыва? Покажись когда-нибудь. Все мы будем рады. Целую. Твой А. Куприн».

[24 лютого 1928 року]

«Ничего я, Борис, в твоём письме не понял, и оттого не знаю, что Пильскому писать [...]. Не понял: ни по смыслу, ни по

почерку. Или приезжай объяснить, или напиши письмо дельно и ясно, с приложением марок на 1 ф. 50 сент. Твой А. Куприн».

У «Щоденнику» після листа Б. Лазаревський написав: «Плохо и у него». Цифра «1 ф. 50 сент.» підкреслена жирною лінією. У своєрідному коментарі до цього листа І. Гончаренко висловив припущення, що О. Купрін повідомляє «про нерозбірливий почерк Б. Лазаревського».

[16 серпня 1928 року]

«Спасибо, милый Борис, за четко написанное письмо. Читатель его было одно удовольствие: ни одного слова мне не приходилось расшифровывать. Конечно, приходи когда хочешь, только заранее предупреди телефоном, дабы застал нас дома, и тебе понапрасну не пересекать дважды Париж. Да еще уговор: пообещаем друг другу не говорить о русско-парижской литературе. Никому она в России не нужна и никогда не понадобится. Это какое-то состязание клопов. Твой А. Куприн» [30].

У сучасній українській історіографії проблематика українства Бориса Лазаревського майже не розглядається. Так, дослідниця М. Михайлова виокремила та проаналізувала «Образ України» у збірнику Бориса Олександровича «Голос батьківщини», ввела поняття «українофілія Б. Лазаревського», та, чи не вперше, повернула письменника до кола української культури [17]. Історик В. Піскун знайшов у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України два листи Б. Лазаревського до М. Шаповала (1882–1932 рр.) від 1924 р., проаналізував та опублікував їх. Головний лейтмотив був сформульований автором достатньо об'ємно: «Родина Лазаревських відігравала неабияку роль в житті українського суспільства у ХІХ – на початку ХХ ст. Міцне закорінення в українську культуру спонукало їх до розмаїтої праці на благо вітчизни, утримувало від зміни української національної ідентичності під тиском історичних обставин, в яких вони опинялись» [6, с. 124]. В. Піскун переконаний, що рідною мовою Б. Лазаревського була саме українська, адже «його занурення в українську культуру було настільки глибоким, що навіть російські тексти, написані ним упродовж життя, помережені українськими “маркерами”» [6, с. 125]. І все. Між тим, українство Б. Лазаревського – цікава тема для дослідження. Починаючи від великого українського роду Лазаревських, освіти в

навчальних закладах України, впливу батька та дядьків, інтелектуального київського оточення, через співпрацю з українськими часописами в Києві («Киевская старина», «Літературно-науковий вістник») до публікацій українською мовою окремих видань («Святе місто» 1902 р., «Земляки» 1905 р., «Уляна» 1906 р., «Початок життя» 1912 р.) та в українських часописах в еміграції («Дніпро», «Тризуб»). Окрема проблематика – це участь Бориса Лазаревського в роботі «Українського літературного гуртка» як члена й очільника в 1932–1936 рр. та багато іншого.

Очевидно, і в самому «Щоденнику» є чимало думок і висловів про Україну, про її історію і майбутнє. Символічно, та в 1936 р. Борис Олександрович був похований коштом україномовного журналу «Тризуб».

Проблематику українства Бориса Олександровича в сучасній українській історіографії «піднімала» й донька Івана Гончаренка – Оксана Іванівна Гончаренко (1940–2016 рр.) – учитель, філолог, літературний редактор Київської студії документальних фільмів, автор статей-спогадів про українських письменників, літераторів, культурних діячів.

Оксана Гончаренко своїми дослідженнями розпочала умовний другий етап вивчення та аналізу «Щоденника». Вона ознайомила українську наукову спільноту з думками і поглядами Б. Лазаревського про російсько-японську війну 1904–1905 рр. Адже Борис Олександрович брав безпосередню участь у подіях на Далекому Сході. Він працював слідчим у Владивостоці (у Владивостоцькому військово-морському суді), і до району його відповідальності входив Порт-Артур. У «Щоденнику» за 17 грудня 1929 р. вклеєно газетну вирізку про оборону Порт-Артура, в якій згадуються генерал Роман Сидорович Кондратенко (1857–1904 рр.), інженер-полковник Сергій Олександрович Рашевський (1866–1904 рр.), полковник? Науменко (?–1904 рр.) та інші загиблі. Тут же Борис Олександрович записав: *«Неделю назад вспоминали 25-ю годовщину падения Порт-Артура. Вспомнил и я, сколько украинской крови пролилось за Россию... И каких людей крови. Ведь фамилии Кондратенко, Науменко и Рашевский – совсем не похожи на фамилию Куропаткин; даже сами эти люди считали себя русскими; – много, много дала Украина России... А что получит в благодарность? Так мы и не увидим. Внуки увидят... А гвардейская кавалерия, а гвардейская пехота... – 75 %*

українцев полягли и в благодарность получили большевиков из Петербурга и из Москвы, но не из Киева и не из Полтавы...» [30]. О. Гончаренко у своїй публікації прямо не аналізує й не дає оцінку поглядам Б. Лазаревського на події 1904–1905 рр. та ролі українців, яку вони відіграли у війні. Але робить висновок, який ніби і не стосується записаного в «Щоденнику», але разом з тим може ним бути: «Тож славно воювали українці в часи російсько-японської війни (1904–1905). От тільки – певно, зовсім забули про це “старші” брати» [19].

Ще один український епізод, який вдалося знайти О. Гончаренко в «Щоденнику» Б. Лазаревського, був представлений авторкою у 2014 р. на сторінках «Української музичної газети» [20]. Ним є цінний спогад Бориса Олександровича про зустріч з композитором і диригентом Олександром Кошицем (1875–1944 рр.) та власноруч записаний у «Щоденник» видатним музикантом автограф пісні. Ця пісня – «Ой було в брата три сестриці» з підписом «О Кошиць 7.X-28 р. Шампінї» була написана синім олівцем на аркуші ніжно-бузкового кольору. У 1928 р. О. Кошиць тимчасово проживав у Андрія Чехівського в Шампінї поблизу Парижа. І саме 7 жовтня 1928 р. композитора і відвідав Б. Лазаревський. *«Я поехал в Шампиньи повидать А. А. Кошица. Был необычайно красивый, тихий осенний день. И может быть поэтому также необычайно спокойно думалось. Приехал в Шампиньи... Ах как велика красота Марны в тихий день октября в рамке уже чуть начавших желтеть деревьев. Никогда я не забуду этого пейзажа с обрывистыми берегами... Голубая лодочка с рыбаком, водоросли... Тишина и воздух озонистый, и небо прозрачное. Андрей Чихивский встретил меня... На вопрос о Кошице ответил: Він працює... Книгу пише про хор, укладає рецензії по всіх країнах Земної кулі. Я довольно долго ждал, пока вышел один из немногих, воистину великих людей современной Украины... Он не только говорил, он и писал в самые тяжкие дни Украины, – показывал всему миру – как талантлив наш народ и сколько песен создал этот народ... И какие это песни... Большевикам – красноотрядам эти песни не интересны и не нужны... Но их духовное влияние на народ (наших времен) было огромное... А Кошиц А. А. что тот аккумулятор, который сконцентрировал в себе лучи солнечной музыки, которую даже рабство не*

искажило... И наоборот: большевистская «свобода» кастрировала. Вышел сам Александр Кошиц, он показался мне ниже ростом, хотя не постаревшим, но лицо будто отекло. Нет прежнего живота... Поцеловались... Он, как все стареющие люди, заговорил о своих хворостях... Кошиц здесь с женой. Дальше он стал рассказывать, что труд его будет на 500–600 страниц по-украински, – объективный, только о музыке, только рецензии больших музыкантов... Нам подали обед на троих – он, я и его жена... После я предложил пройтись. Пошли вдвоем. И оба залюбовались Марной и ее берегами. Страшно подумать, в 1918 году здесь были немцы. А теперь в такой день – рай земной... Говорили об Украине. Никак не можем понять, почему русские так боятся самостоятельности и не понимают, что стремление к самостоятельности – органическое... Процесс скорее естественный чем политический, а значит вне воли человеческой... Посидели в кафе над водою. Еще и еще говорили. Пошли домой... Я спросил его, как слова «Ой у полі при тополі». Он сел на траву и написал. Да... Большой, прекрасный день», – записав Борис Олександрович у «Щоденник» [30].

Доля виявилась неприхильною до О. Кошиця щодо його планів повернутися в 1928 р. до України. Йому було відмовлено. Своїми відчуттями Олександр Олександрович поділився з Борисом Олександровичем, а той зберіг їх у своєму «Щоденнику»: «... Я все время моего пребывания за границей только и мечтал о том, чтобы работать для своего народа и его художественного развития, счастливейшим моментом жизни своей считал тот, когда меня к этой работе позовут, когда я буду нужен Украине. А тут оказывается ... что я не нужен...» [30].

Також Оксана Гончаренко «витягнула» зі «Щоденника» й факти дружнього спілкування Бориса Лазаревського з братами Андрієм та Олексою Чехівськими. Андрій (1879–1941 рр.) був українським співаком, дипломатом-аташе Посольства Української Народної Республіки в Римі. Уже в еміграції в Парижі брати створили український хор. Диригентом став Андрій. У «Щоденнику» за 1927–1929 рр. містяться концертні програмки хору братів Чехівських: Концерт на користь потерпілих від повені в Україні (Галичина) за 25 грудня 1927 р. та Концерт на вечорі пам'яті Тараса Шевченка за 31 березня 1928 р.

У біографічних нарисах про Б. Лазаревського до початку 2000-х років не згадувалося про місце його поховання. Оксана Іванівна, як засвідчує документ з її приватного архіву, сама займалася пошуком місця останнього спочинку автора «Щоденника». Так, Я. Коваль, який проживав у Франції, на її прохання відвідав кладовище в Баньє з метою пошуку могили Б. Лазаревського. На жаль, пошуки виявилися безрезультатними: *«Дорога Оксана Іванівно! Побував на кладовищі в Баньє (Bagneux) за десяток кілометрів на Південь від Парижа, їх там, власне, два, одне поряд із одним, перше – міське, де ховають парижан, друге – муніципальне, призначене для жителів комуни Баньє. Ні на тому, ні на тому Б. Лазаревського не ховали (в комп'ютерному банку даних його немає)»* [31].

Сучасна історіографія життя Б. Лазаревського оминає тему його поховання. Єдина згадка про місце останнього спочинку міститься в російськомовній Вікіпедії – кладовище Тье (Thiais), і сучасні дослідники просто дублюють цю інформацію без посилання на першоджерело.

Тепер, здійснюючи вже третю спробу дослідження цінного, з нашої точки зору, збірника спогадів та документів – «Щоденника Ma Vie», ми намагаємося зробити це комплексно, відтворити джерело в його культурно-історичному контексті, звісно, уникаючи всіх подробиць особистого та інтимного.

На сторінках «Щоденника» Б. Лазаревського перед нами постає цвіт тодішньої паризької культурної еміграції. Окрім уже згаданих листів О. Купріна, є автографи художників Євгена Карловича Фаберже (1874–1960 рр.) – старшого сина славетного ювеліра Карла Фаберже, а також Бориса Петровича Крилова (1891–1977 рр.), який розписував кабаре і ресторани Монмартра, створював театральні декорації та мав персональні виставки в Парижі (1931, 1935 рр.). Залишила свій автограф і Надія Данилівна Городецька (1901–1985 рр.), донька відомого свого часу російського літератора та видавця. Вона до 1930 р. жила в Парижі, а згодом емігрувала до Англії, де захистила дисертацію в Оксфорді. Стала першою жінкою, що читала лекції на богословському факультеті. Прозаїкня, журналістка, літературознавиця. «Щоденник» містить чимало дописів відомих поетів, прозаїків, драматургів, зокрема Михайла Олександровича Струве (1890–1949 рр.), Всеволода Борисовича Фохта

(1895–1941 рр.), Георгія Сергійовича Євангулова (1894–1967 рр.), Дмитра Юрійовича Кобякова (1898–1978 рр.) та інших.

Звичайно, що в «Щоденнику» присутнє й «сімейне листування». Його вивчення та оприлюднення безумовно доповнить і розширить наявну інформацію про родину Лазаревських. Це листи від брата Гліба Олександровича Лазаревського (1877–1949 рр.), доньок Зінаїди Борисівни (1904–1993 рр.) з Конотопа та Віри Борисівни (1902–1964 рр.) з Польщі, зятя і чоловіка Зінаїди Панаса. До речі, частково текст листа від Зінаїди за 1928 р. опублікував Іван Гончаренко: *«Несмотря на всякие недостатки, я все же довольна тем, что я живу и люблю жизнь такой, как она есть. Ты говоришь, что жизнь моя исковеркана. Нет, нет, и тысячу раз скажу – нет»* [18, с. 154]. Окрема проблематика – листи та записки до Бориса Лазаревського Галини Миколаївни Кузнєцової (1900–1976 рр.) – поетеси, письменниці, мемуаристки, останньої музи й коханки Івана Буніна, що були написані з вілли «Бельведер» у Грассі.

Зрештою, завершити хочемо дописом самого Бориса Лазаревського на останній сторінці «Щоденника»: *«Прощаюсь с этой тетрадью. Много радостей, еще более одиночества и болезней в ней. Не будь я в предыдущем оптимист – не жить... И по-моему будто стал старше и вдумчивее, и может в этом кто-нибудь постарается найти какие-нибудь зерна, но уж конечно не жемчужины»* [30]. Борис Олександрович Лазаревський ще в 1906 р. занотував: *«сделал я больше своими нелепыми дневниками, чем рассказами»* [14]. Чи справедливою є така доволі самокритична оцінка на відстані часу?

Наукова новизна. Статтю вперше присвячено вивченню одного із 60-ти томів щоденникових записів російського та українського письменника, громадського і культурного діяча паризького еміграційного простору Бориса Олександровича Лазаревського (1871–1936 рр.). У пропонованих матеріалах частково проаналізовано його паризький «Щоденник», опрацьовані, уточнені та критично проаналізовані окремі положення щодо оцінок «Щоденника», наявні в українській історіографії. Актуальність теми полягає в тому, що до сьогодні в українській історіографії не досліджувалися щоденникові записи Бориса Лазаревського комплексно, у взаємозв'язку з його поглядами, переконаннями, художньою та публіцистичною творчістю, громадською роботою.

Висновки. Мемуарна та епістолярна спадщина Бориса Лазаревського як об'єкт чи предмет дослідження майже відсутня в сучасній українській історіографії. Особливо це стосується його еміграційного періоду, часів т. зв. «срібної доби». «Щоденник» Бориса Олександровича Лазаревського за 1927–1929 рр. (як власні рукописи, так і його кореспонденція) є цінним і важливим першоджерелом, вивчення, аналіз та публікація змісту якого доповнить сучасну українську історіографію в питаннях дослідження української еміграції 1920–1930-х років. Перспективною вбачаємо розробку таких напрямів: науково-літературне оточення Б. Лазаревського, його співпраця з представниками української та російської паризької еміграції, публікація (вперше) їхніх автографів; оцінка Б. Лазаревським тогочасних політичних, суспільних та культурних змін (на прикладі подій в Україні – від УНР до УСРР та РРФСР) тощо.

Список використаних джерел

1. Гитович Н. И. Записи о Чехове в дневниках Б. А. Лазаревского // Литературное наследство. Москва, 1977. Т. 87. С. 319–356.
2. Ротач П. П. Матеріали до українського біографічного словника : Літературна Полтавщина // Архіви України. Київ, 1966. № 4. С. 15–28.
3. Його ж. Лазаревський Борис Олександрович // Українська літературна енциклопедія. Київ, 1995. Т. 3. С. 125.
4. Усенко П. Г. Лазаревський Борис Олександрович // Енциклопедія історії України. Київ, 2009. С. 23–25.
5. Лазаревський Б. Темна ніч // Всесвіт. Київ, 2008. № 7–8. URL: <http://www.vsesvit-journal.com/old/content/view/485/41/> (дата звернення: 21.01.2021).
6. Піскун В. М. «Землякам політика, а мені здається треба вперед культура і література» (листи Бориса Лазаревського до Микити Шаповала) // Сумський історико-архівний журнал. Суми, 2010. № VIII–IX. С. 124–128.
7. Смольницька М. Колегія Павла Галагана в національно-культурному житті України (1871–1920). Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2007. 527 с.
8. Лисий І. Життєвий та творчий шлях Б. О. Лазаревського // Матеріали четвертої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції, Суми, 14–15 груд. 2001 р. Суми, 2001. Ч. 1. С. 80–84.
9. Його ж. Старший син // Конотопський край. 1996. 2 жовт. (№ 79). С. 2–3.
10. Його ж. Як вшановували Кобзаря // Сільські горизонти. 1997. 5 берез. (№ 19). С. 3.

11. Його ж. Антон Чехов і Борис Лазаревський // Конотопський край. 2005. 9 лют. (№ 12). С. 4.
12. Його ж. Антон Чехов і Борис Лазаревський // Сільські горизонти. 2000. 9 лют. (№ 12). С. 3.
13. Михайлова М. «Милый барбарис! ...». Письма И. А. Бунина и А. И. Куприна в дневниках Б. А. Лазаревского // Новый мир. Москва, 2006. № 5. С. 123–140.
14. Шумихин С. «Вот подожди, я приеду, я вам покажу рулетку ...». Неизвестные письма А. Куприна, найденные в Румынии, публикуются через 53 года // Книжное обозрение «Ex libris НГ». 1998. 18 марта. URL: <http://liv.piramidin.com/belas/Kuprin/pisma.htm> (дата звернення: 21.01.2021).
15. Его же. Русская Прага, русская Ницца, русский Париж : Из дневника Бориса Лазаревского // Диаспора: новые материалы. Париж ; Санкт-Петербург, 2001. Вып. 1. С. 645–714.
16. Фокин А. А., Малахова Н. М. К проблеме возрождения забытых имен : Борис Лазаревский и «чеховская школа» // Вестник Калмыцкого института гуманитарных исследований РАН. 2012. № 1. С. 58–61.
17. Михайлова М. Образ України в збірнику Б. А. Лазаревського «Голос Батьківщини» // Всесвіт. Київ, 2008. № 7–8. С. 75–79.
18. Гончаренко И. Неопубликованные письма А. И. Куприна // Радуга. Киев, 1966. № 4. С. 151–154.
19. Гончаренко О. Як воювали українці в часи російсько-японської війни // Літературна Україна. Київ, 2015. 19.03. С. 13.
20. Її ж. Зустріч з Олександром Кошицем // Українська музична газета. Київ, 2014. № 2 (92). С. 12.
21. Береговий С. І., Силка О. З. Борис Лазаревський про повсякденне життя еміграції в Парижі (за матеріалами щоденника «Ma Vie»: 1927–1929 рр.) // Вісник Черкаського університету. Черкаси, 2020. № 1. С. 102–109. <https://doi.org/10.31651/2076-5908-2020-1-102-109>
22. Силка О. З., Береговий С. І. Паризький щоденник «Ma vie» за 1927–1929 рр. Бориса Лазаревського // Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження : матер. III Всеукр. наук.-практ. конф. (з міжнар. участю), Черкаси, 5–6 лист. 2020 р. : в 2 ч. Черкаси, 2020. Ч. 2. С. 186–188.
23. Лазаревский А. Последний день жизни Т. Г. Шевченко // Северная пчела. Санкт-Петербург, 1861. 1.03.

24. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. III. Од. зб. 7644. 2 арк.
25. Там само. Од. зб. 7621. 1 арк.
26. Там само. Од. зб. 7688. 2 арк.
27. Там само. Од. зб. 7689. 1 арк.
28. Там само. Ф. 121. Од. зб. 70. 1 арк.
29. Александр Иванович Куприн. URL: <http://kuprin-lit.ru/kuprin/pisma/index.htm> (дата звернення: 10.11.2020).
30. Лазаревский Б. Ma Vie [рукопис], 1927–1929. Приватний архів С. І. Берегового.
31. Коваль Я. Лист-факс до О. Гончаренко. 2004. 1 арк. Приватний архів С. І. Берегового.

Oksana Sylka,

*Doctor of Historical Sciences (Dr. habil. in History), Associate Professor,
Professor of the Department of Humanities,
National University of Food Technologies
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID 0000-0003-0406-1938

e-mail: omedalieva@ukr.net

Serhii Berehovyi,

*Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Humanities,
National University of Food Technologies
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID 0000-0002-5053-3767

e-mail: beregovoi_serg@ukr.net

Larysa Syniavska,

*Doctor of Historical Sciences (Dr. habil. in History), Professor,
Professor of the Department of History of Ukraine,
Cherkasy Bohdan Khmelnytsky National University
(Cherkasy, Ukraine)*

ORCID 0000-0001-5575-5775

e-mail: syniavska_larysa@ukr.net

Ivanna Hurzhiy,

*Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Senior Researcher of Department of Library Historical Collections
of Institute of Book Studies,
Vernadsky National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine),*

ORCID 0000-0002-1847-0831

e-mail: ivka85.85@ukr.net

“Ma Vie”: Paris diary of Borys Lazarevskyi (1927–1929) as source for studying history of Ukrainian emigration

The purpose of the research is to expand the problems of researching the manuscript heritage of representatives of Ukrainian culture in emigration in the 20s and 30s of the 20th century. **The research methodology** is based on the developments of the French Annales School of History, using the concepts of “mentality” and “authorial ego” in the interpretation of its representatives. **Scientific novelty.** For the first time the article is devoted to the historiography of a study of one of the 60 volumes of diary entries that were belonged to the Russian and Ukrainian writer, public and cultural figure of Paris emigration space Borys A. Lazarevskyi (1871–1936). In the proposed materials, his Parisian “Diary” is partially analyzed, certain provisions regarding the evaluations of the “Diary”, which are available in Ukrainian historiography, are elaborated, clarified and denied. The relevance of the topic lies in the fact that up to today, Ukrainian historiography has not studied the diary entries of Borys Lazarevskyi in a comprehensive manner, in relation to his views, beliefs, artistic and journalistic creativity, and public work. **Conclusions.** The memoir and epistolary heritage of Borys Lazarevskyi as an object or subject of scientific research is almost absent in modern Ukrainian historiography. This is especially true to his emigration period, that is so-called Silver Age. The source of the publication were works of the Soviet writer, front correspondent of World War II Ivan Honcharenko (1908–1989) and his daughter Honcharenko Oksana (1940–2016). The research, analysis and publication of the full content of the historical artifact, which “Diary” absolutely is, is the cause of future. Meanwhile, “Diary” is a valuable and important primary source, the content of which will undoubtedly complement modern Ukrainian historiography in the study of Ukrainian intellectual (literary, scientific, creative) emigration of the 1920’s. The article partially covers the Lazarevskyi genealogy, Borys’ figure, his biography, outline the emigrant friends, creative achievements of the writer in his pre-emigrant period, circumstances of the creation of “Diaries”, their general content, location, etc. Further prospects of scientific research are determined.

Key words: “Ma Vie”: B. Lazarevskyi’s diary for 1927–1929, epistolaries, Ukrainian emigration 1920–1930s, Ukrainian culture in emigration 1920–1930s, Borys Lazarevskyi, Ivan Bunin, Oleksandr Koshyts.

*Стаття підготовлена 28 грудня 2021 року;
подана до друку 17 січня 2022 року.*

Вікторія Олександрівна Волошенко,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права,
Національний транспортний університет
(Київ, Україна)
ORCID 0000-0002-1286-7870
e-mail: antgrej@gmail.com

ПРАКТИКИ ПІДГОТОВКИ ДО ДРУКУ УКРАЇНСЬКИХ ПОПУЛЯРНИХ БРОШУР НА ЗЛАМІ ХІХ–ХХ СТОЛІТЬ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЛИСТІВ ДО МИХАЙЛА КОМАРОВА)

Мета роботи. Спираючись на матеріали листів до Михайла Комарова, проаналізувати практики підготовки до друку українських популярних брошур у контексті мережевих комунікацій українських інтелектуалів наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. **Методологія дослідження** передбачає поєднання книгознавчого та історико-антропологічного методів із застосуванням моделі інтелектуальних мереж, адаптованої Іриною Колесник до вивчення українського громадського руху. **Наукова новизна.** Застосований методологічний інструментарій дозволяє розкрити джерелознавчий потенціал листів до Михайла Комарова для розгляду способів громадської взаємодії українських інтелектуалів зі створення умов випуску рідномовних видань для широкої читачької аудиторії. **Висновки.**

Наявна в епістолярії Михайла Комарова інформація репрезентує практики підготовки до друку популярних брошур як сферу різномірневої мережевої комунікації українських інтелектуалів, зіпертої на культурну традицію координації видавничої діяльності на Наддніпрянщині та Галичині. Вона проявилася в (напів)професійній співпраці-конкуренції окремих персон та видавничих осередків, у неформальному товариському спілкуванні, взаєминах по лініях громад та Загальної української безпартійної демократичної організації. Розгляд українськими активістами популярних видань як засобу конститування українського культурного простору та потреба в протидії цензурним обмеженням зумовлювали колегіальне розпорядження наявним рукописним фондом, створення спільного

інформаційного поля для ефективного розподілу ухвалених цензурою рукописів між видавцями, пошуки способів взаємодії із цензурними органами, урядовими структурами, земськими установами, комерційними видавцями.

Ключові слова: джерелознавство, Михайло Комаров, популярні брошури, мережеві комунікації, громадська взаємодія, українські інтелектуали, «Київська Спілка» («Вік»), «Благодійне товариство з видання загальнокорисних і дешевих книг».

Актуальність теми дослідження. На зламі XIX–XX ст., за відсутності в Наддніпрянській Україні національної системи освіти, головним способом конституювання українського культурного світу було поширення українського слова. Історикиня І. Старовойтенко слушно зазначає, що до заснування україномовної періодики велике значення відводилося виданню популярних брошур рідною мовою [1, с. 287–288]. Справа випуску таких видань була вагомою не тільки з огляду на формування широкої читацької аудиторії, сприйнятливої до всотування національних цінностей. Ця діяльність впливала і на середовище громадських діячів, у якому «культивувався міф про українського інтелектуала як носія національної ідеї, історична та моральна місія якого полягала у пробудженні самосвідомості українського народу» [2, с. 66]. Серед його-документів, які містять свідчення щодо ваги видавничої діяльності як засобу інтелектуальних комунікацій українських інтелектуалів, особливе місце належить епістолярію М. Комарова (1844–1913) – члена Київської та Одеської громад, бібліографа, етнографа, перекладача, літературознавця, а також «гарного популяризатора» [3, с. 23], автора й видавця брошур «для народу», члена «Благодійного товариства поширення загальнокорисних і дешевих книг» (БТ) та одеської «Просвіти». Сучасники цінували його *«невидну, незафіксовану роботу творення української атмосфери виховання українського громадянства»* (С. Єфремов) [4, арк. 6]. Своїм життям та моделлю поведінки М. Комаров репрезентував тип українського культурного комунікатора, який налагоджував інфраструктуру випуску українських видань у «живому» і листовному спілкуванні, підтримуючи зв'язки з 214 кореспондентами [5, с. 105].

Аналіз досліджень і публікацій. Останнім часом епістолярна спадщина М. Комарова все частіше привертає увагу дослідників українсько-

го культурно-національного життя зламу XIX–XX ст. [1; 5–12]. Питання його популяризаторської діяльності науковці побіжно порушують у коментарях до публікації частин епістолярію діяча [1; 8], в оглядах його видавничої діяльності [9–10], характеристиках впливу оточення на залучення М. Комарова та його брата – О. Комарова (О. Степовика) до справи видання науково-популярних книжок, висвітлення проблеми зв'язків одеського просвітянина з активістами катеринославської «Просвіти» та її відділень у с. Перещепиному та с. Мануйлівка [11–12]. Однак комплексно питання відображення в епістолярії М. Комарова проблеми видання українських книжок «для народу» не розглядалося.

Мета дослідження. За матеріалами листів до М. Комарова, які зберігаються у Відділі рідкісних видань і рукописів Одеської національної наукової бібліотеки (ОННБ), проаналізувати практики підготовки до друку українських популярних брошур (створення або адаптації наявних рукописів, їх переписування та перекладу, проведення через цензуру, вибору видавців) у контексті мережових комунікацій українських інтелектуалів наприкінці XIX – на початку XX ст., спираючись на поєднання книгознавчого та історико-антропологічного методів із застосуванням моделі інтелектуальних мереж, адаптованої І. Колесник до вивчення українського громадського руху [2]. Факти видання українських популярних брошур та їхні бібліографічні описи перевірялися на підставі даних сканованого генерального алфавітного каталогу Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, хронологічного покажчика праць М. Комарова, укладеного спеціалістами ОННБ [13], та ілюстрованого каталогу видань БТ 1915 р. [14].

Виклад основного матеріалу. У своїх спогадах один із засновників Київської Спілки (майбутнього видавництва «Вік»), а з 1900 р. – секретар БТ О. Лотоцький, вказуючи на проблеми, що постали перед українськими видавцями 1890-х – початку 1900-х років, наголошував на нестачі відповідного літературного матеріалу [15, с. 256]. Потенційних авторів відлякували труднощі з отриманням цензурного дозволу та загроза знищення їхніх творів – у надрах відомства гинули десятки праць. Листи до М. Комарова відображають проблеми пошуку та підготовки до друку рукописів із просвітницьким та націєтворчим змістом,

визнаних в українському інтелектуальному середовищі придатними для видання у форматі брошур «для народу». Поєднання персональних зусиль із громадською взаємодією у процесі цієї діяльності вкладалось у видавничу традицію, започатковану діячами Кирило-Мефодіївського товариства та гуртка «Основи», переконаними в потребі видання «для народу» дешевих брошур із творами українських письменників та україномовних науково-популярних праць.

Освітні ініціативи братчиків, передусім П. Куліша, від 1860-х років були підтримані діячами громадського руху. Керманичі Київської громади В. Антонович та О. Кониський координували гуртування української спільноти, в тому числі навколо питання видання книжечок «для народу». У 1870-х роках, серед інших, співпрацювати з громадівцями в цьому напрямі почали Б. Грінченко та М. Комаров – видатні організатори видавничої справи зламу століть. З початку 1880-х років одеський просвітник був серед тих, хто радив землякам *«звернути якомога більшу увагу на Галичину»*, друкуючи там заборонені цензурою праці: *«рано пізно, а вся наша праця не загине марно і для України і колись вернеться до нас і стане нам в пригоді»* [3, с. 25]. Переміщення центру видавничих ініціатив на південно-західні українські терени, розпочате з другої половини 1860-х років, у несприятливих цензурних умовах полегшило наслідки вимушеної переривистості в накопиченні видавничого досвіду та сприяло збереженню на Наддніпрянщині пов'язаної з «книжковою індустрією» спільноти інтелектуалів. Чимало заборонених у Російській імперії рукописів побачило світ у Галичині у вигляді окремих книжечок, виданих львівською «Просвітою», або на шпальтах «Правди», «Дзвінка» та «Зорі». Співпраця зі вказаними установами та періодичними виданнями просвітників з Наддніпрянщини сприяла вишколу кадрів авторів, критиків, рецензентів, видавців і літераторів, пов'язаних із цариною популярної літератури. Сформована до середини 1890-х років інфраструктура навколо видавничих взаємин (коло контактів, моделі комунікації, практики обміну інформацією) утворювала комунікаційну мережу, яка уможливила налагодження діяльності українських видавництв 1894–1905 рр. Після малоефективних спроб заснування постійних видавництв у Києві та Харкові в 1880-х роках якісні зміни відбули-

ся з середини 1890-х років: у 1894 р. Б. Грінченко заснував успішне видавництво в Чернігові, 1895 р. члени гуртка О. Кониського (С. Єфремов, О. Лотоцький та ін.) ініціювали створення Київської Спілки, Г. Хоткевич заклав видавничий гурт у Харкові, 1898 р. постало «Благодійне товариство» в Петербурзі. Спорадично брошури рідною мовою випускали Харківське товариство грамотності (ХТГ), видавничий комітет якого на зламі століть очолював Д. Багалій, та Київське товариство грамотності (КТГ), керманичем якого з кінця 1890-х років був тодішній голова Київської громади та редактор «Киевской Старини» В. Науменко.

На такому тлі зрозумілішими стають згадки в листах до М. Комарова про узгодження дій щодо вибору рукописів та їх видання. Діячі з оточення М. Комарова обговорювали можливість написання нових творів, перевидання праць, раніше випущених на Наддніпрянщині та Галичині, а також створених у 1870–1880-х роках, але не пропущених цензурою. Ці рукописи могли бути перекладеними або оригінальними, але всі вони створювалися представниками окресленої вище спільноти.

Серед відомих читацькій аудиторії творів увагу видавців привернула класика української популярної літератури з творчої спадщини «батька» «метеликів» П. Куліша. У 1900 р. поет М. Чернявський перевидав його оповідання із серії «Сільська бібліотека» [16, арк. 80]. Того ж року засновник Петербурзької громади, один із фактичних керманичів «Благодійного товариства» П. Стебницький консультувався з М. Комаровим щодо перспектив подання до цензури популярної праці П. Куліша з фізичної географії «Дещо про світ Божий», виданої автором 1863 та 1871 рр. у вигляді «метелика». Активіст БТ цікавився, хто був власником рукопису, щоб переписати його і перевидати [17, арк. 14].

В умовах гострої потреби в популярних працях історичного змісту за право перевидання в «народному» форматі «Чорної ради» М. Комаров конкурував із членом Харківської громади, письменником і перекладачем М. Лободовським та діячем Петербурзької громади О. Бородаєм. Удова письменника, Г. Куліш, звернула увагу на оперативність реагування М. Комарова на її листи, готовність виконати вимоги стосовно оплати за тимчасове передання авторських прав та побажання щодо змісту і вигляду майбутнього видання. Крім того, вона радилася з

представниками Київської громади, і М. Лисенко підтвердив бажання одеського діяча видати «Чорну раду» [16, арк. 41, 46–47].

У жовтні 1911 р. І. Нечуй-Левицький, який у 1870-х роках створював і видавав історичні науково-популярні брошури за програмою Старої громади, попросив М. Комарова надіслати примірник його книжечки «Український гетьман Богдан Хмельницький і козаччина», випущеної в 1878 р. львівською «Просвітою», оскільки власного він не мав. Письменник вважав, що *«тепер у нас зовсім нема української дешевої історії для народу»*, адже у «коротеньких» популярних начерках М. Грушевського та Г. Коваленка йому не вистачало «фактів». Не пристав він і на пропозицію київського видавництва «Час» написати *«ряд історичних оповіданнів, це б то романів, або історичних казок»*. Був упевнений, що неприпустимо «частувать народ історичними вигадками та фантазіями», тому хотів розділити на кілька частин зазначений твір, а також свою працю «Перші Київські князі Олег, Игорь, Святослав і святий Володимир і его потомки» (випущену в Києві 1876 р.), щоб видати серіями невеличких книжечок [18, арк. 7–8].

До М. Комарова як до уславленого бібліографа та збирача українських видань у пошуках примірників власних книжок звертався не тільки І. Нечуй-Левицький. Ветеринар, член-співробітник БТ Сергій Ваганов з Катеринодара в 1900 р. просив М. Комарова надіслати його працю «про пошесть», яку хотів переробити і перевидати [19, арк. 1]. Найімовірніше, йшлося про брошуру «Береженого Бог береже: оповідання селянина про скотську чуму», випущену 1899 р. Київською Спілкою в серії «Селянська бібліотека». Рецензію на неї М. Комаров розмістив на шпальтах «Літературно-наукового вістника» («ЛНВ»). У грудні 1900 р. С. Ваганов повідомляв про намір підготувати книжечку «Сказ, телій, сап и др. хвороби» та просив поради, де краще надрукувати «Розмову про сухоти рогатої худоби. Яка ця болість і як від неї боронитись», якщо цього не зможуть зробити «кияни» (Київська Спілка) [19, арк. 2–3]. Наступного року брошуру видали у БТ.

В українському інтелектуальному середовищі були спроби стимулювати створення просвітницьких книжок. Конкурси на їх написання оголошували комітети грамотності й «Петербурзька Просвіта». Були й

персональні звернення до авторів, щоправда, не завжди успішні. У листі від 16 липня 1896 р. Є. Чикаленко повідомляв, що замовив Д. Мордовцеву «написать для народу» працю з української історії, а той «встругнув» книжку на 300 сторінок [20, арк. 31–32]. Зберігався запит і на перекладні твори. У травні 1886 р. М. Лисенко, відгукнувшись на вихід праці О. Пчілки «Думи-мережанки», дорікав, що «такій талановитій добродійці» варто було б творити «за для дитського читання» [18, арк. 21].

Відкритий до спілкування М. Комаров, з його знанням книжкової справи та колом знайомств, виконував важливу посередницьку функцію у формуванні інформаційного і комунікаційного поля української спільноти. До нього зверталися досвідчені діячі й початківці, обговорюючи можливості видання рукописів, вишукуючи моделі легалізації українських брошур в імперському культурному просторі.

У літературі відомі факти щодо допомоги М. Комарова Є. Чикаленку в коректурі книжечок із серії «Розмови про сільське хазяйство», а також підтримки виходу 1897 р. в Одесі першої з них – «Чорний пар та плодозміни», яку Міністерство землеробства (МЗ) рекомендувало Міністерству народної освіти (МНО) затвердити в якості навчального посібника для початкових училищ [1, с. 287]. Листи з архіву М. Комарова містять й інші деталі щодо підготовки до друку цих «розмов».

Є. Чикаленко, який на початку 1890-х років приїхав до Одеси після заслання, зізнавався, що саме завдяки знайомству з М. Комаровим відновив контакти серед «українського світу». У недатованому листі повідомляв, з яким *«запалом засів за брошуру про обробіток пара»*. З цього документа випливає, що сприятливе рішення МЗ було результатом клопотання самого Є. Чикаленка, який хотів, щоб міністерство видало цю брошуру (*«добра була-б штука, як-би видало офіційальне учреждение»*) або хоча б ухвалило її *«для народного читання»*. На його думку, сприяти цьому мав позитивний відгук про застосування пропагандованої ним технології обробітку землі в газеті «Одесский листок», передрукований у столичних «Известиях Министерства Земледелия» та «Хозяине». Просуваючи рукопис до друку, Є. Чикаленко через знайомих добирався рішення Херсонської земської управи щодо потреби в такій брошурі [20, арк. 86–87]. Отримавши ухвалу МЗ на друк «розмови» про

370 обробіток землі паром, а в 1898 р. – ще й «розмови» про худобу, ділився з М. Комаровим цією, *«не тільки особистою радістю»* [20, арк. 33, 38–39]. Заручившись підтримкою МЗ, намагався скористатися з неї для протидії звинуваченням у «потуранні сепаратизму» – просив, щоб у друкарні до тексту брошури додали фразу: *«одобрено Учен. Комітетом М.З.»* [20, арк. 33–34].

Враховуючи широкі зв'язки М. Комарова, можна припустити, що саме він сприяв публікації позитивного відгуку на технологічні експерименти Є. Чикаленка в одеському періодичному виданні. Ймовірно, через нього автор «розмов» налагодив стосунки зі своїм першим видавництвом – одеським «Південно-Російським товариством друкарської справи» (ПРТДС) Б. Кірхнера. Там же Є. Чикаленко планував перевидати брошуру про пар у 1900 р., хоча на той час права на це «уклінно» просили також видавничі комітети ХТГ і КТГ. Переглянути рукопис перед перевиданням він просив М. Комарова, *«бо зерно виходить завше чистішим, коли проходить через два решета, ніж через одне»* [20, арк. 43–44].

У листах Є. Чикаленка можна знайти описи практик, використовуваних для просування українських брошур через цензуру. Так, другу і третю частини своєї серії він подавав на перегляд відразу від двох видавництв – ПРТДС і ХТГ. До літа 1900 р. звісток від Д. Багалія не було, а результатом подання Б. Кірхнера була заборона видання другої «розмови» і дозвіл на випуск третьої. У відповідь Є. Чикаленко збирався *«підняти твалт в часописах»* та подати скаргу до уряду. Тільки після подібної скарги в 1900 р. він добився дозволу на перевидання першої «розмови» [20, арк. 42–44].

Наприкінці 1890-х років посилилося громадське контролювання діяльності українських видавництв, що відбилось і на способах взаємодії із цензурними органами. 1897 р. у Києві була заснована громадсько-політична нелегальна інституція – Загальна українська безпартійна демократична організація (ЗУБДО), метою якої було об'єднання українських діячів для культурницької роботи. Видавничим органом об'єднання став «Вік», один з очільників якого – С. Єфремов – головував у спеціальній групі ЗУБДО, створеній для координації всієї української видавничої справи [21]. У 1898–1899 рр. розгорнулася боротьба за передачу БТ

«до рук організованих людей» [22, с. 436]. Близькі до ЗУБДО члени правління на чолі з П. Стебницьким вимагали «*поставити справу на інший ґрунт*», протестуючи проти способів управління першого голови товариства М. Федоровського і побоюючись поступової русифікації товариства [17, арк. 4–7; 19–20]. У результаті 1899 р. новим головою номінально обрали письменника Д. Мордовцева. При цьому в листах П. Стебницького та Є. Чикаленка зустрічаємо вислови «ми вирішили», «ми хочем», які вказують на існування позастатутних центрів прийняття рішень щодо БТ, вірогідно з боку ЗУБДО. Посада скарбника не відображала реальної ролі П. Стебницького у «Благодійному товаристві». У своїх листах М. Комарову він описав і прагнення змінити курс розвитку товариства, і наступні управлінські кроки з його перетворення на «Петербурзьку Просвіту». Після переїзду до Петербурга в 1900 р. О. Лотоцького, за його свідченням, вся праця в товаристві «*фактично перейшла до рук наших з П. Я. Стебницьким*» [23, с. 253]. На початку 1900-х років, зі зміною напряму діяльності БТ і поповненням ЗУБДО членами громад, «*чимало українців уважали своїм обов'язком увійти до “першого офіційного товариства українського”*» [22, с. 384, 436] та сприяти його роботі. За словами О. Лотоцького, видавниче товариство, яке фактично не могло вважатися навіть «Просвітою», в тодішніх «підземельних» умовах виконувало «*дуже поважні функції національного представництва*» [23, с. 258], об'єднуючи українські сили.

З укріпленням становища Київської Спілки та «Благодійного товариства» значну кількість рукописів подавали до цензури С. Єфремов, О. Лотоцький та П. Стебницький, у листах яких згадано про способи «роботи» із цензурними органами. Зокрема, описано спільні зусилля з просування рукопису М. Комарова «Кирило і Мефодій». Працю не могли видати від 1880-х років, адже в цензурних комітетах її вважали належною до релігійної літератури і додатково спрямовували на розгляд духовного відомства. У січні 1900 р. чергову заборону на видання твору в духовній цензурі пояснювали, посилаючись на указ 1863 р., а в московському цензурному комітеті – на статтю 200 Цензурного уставу 1890 р. («*малороссийское наречие не признано языком литературным*»). С. Єфремов навіть відкинув пропозицію О. Лотоцького подати скаргу,

важаючи ці дії безперспективними. «Цінні» рукописи «Кирила і Мефодія» та перекладу М. Комаровим праці О. Строніна «Розмова про життя людини» (1875) [24] вирішили подати за більш слушної нагоди [25, арк. 7–8].

16 жовтня 1900 р. П. Стебницький повідомляв, що працю про слов'янських просвітителів не було сенсу везти на цензурний перегляд після заборони оповідання О. Кониського «Смерть предателя» [17, арк. 16–17]. 29 січня 1901 р. Є. Чикаленко просив М. Комарова надіслати йому рукопис, сподіваючись, що *«тепер начальник духовної цензури наш (родом) чоловік обіцяв зробити все можливе»* [20, арк. 50]. Однак 29 березня 1901 р. П. Стебницький сповістив автора, що підготовчі дії щодо просування твору обмежилися «розмовою з духівництвом» – ситуація погіршилася через реакцію Синоду на можливість видання «Євангелія» Ф. Морачевського, тому потрібно було *«видумувати щось нове, або чекати кращих часів»*. Передав він і пропозицію активіста «Петербурзької Просвіти» Ю. Грибинюка, який пропонував М. Комарову налагодити стосунки з одеським відділом «Слов'янського благодійного товариства», нібито прихильного до українства, та спробувати подати до цензури рукопис через нього, аргументуючи це потребою *«распространить сведения о славянских первоучителях среди украинского люду»* [17, арк. 27]. Зрештою, про випуск у світ «Кирила і Мефодія» свідчень немає, але в каталозі БТ 1915 р. є книжка «Первоучители славян». У каталозі прізвище автора не згадане [14], а наприкінці самої брошури, виданої в 1906 р., воно вказане як «А. Ст-кий».

М. Комаров у своїй історії української літератури ХІХ ст. відзначав, що від цензури не було жодних потурань, якщо книжка, «призначена для народу», зачіпала «теми України» або «громадських порядків». На початку 1880-х років було заборонено друкувати «особим виданням для народу» «Гайдамаків» Т. Шевченка, «Запорожців» І. Нечуя-Левицького та його власне оповідання «Як Богдан Хмельницький визволив Україну з неволі польської» [26, арк. 40]. Намагаючись отримати дозвіл на друк цього рукопису М. Комарова, в 1898 р. активісти Київської Спілки спробували подати його до цензури від «Киевской Старини» (*«хіба се, може, трохи цензорів очі засліпить»*). Надії не було – з науково-популярних брошур *«всі подані історичні були заборонені»* [25, арк. 6]. У своєму

листі від 14 травня 1900 р. П. Стебницький засвідчував, що на той час просуванням рукопису опікувалося вже БТ, але марно: *«Останніми часами жодна книжка історичного змісту не проходить»* [17, арк. 16]. Тим не менш, у жовтні 1900 р. «якось проскочив» «Антін Головатий» (ще одна історична брошура М. Комарова, вперше надрукована 1891 р. – на шпальтах львівської «Правди» та окремим виданням засобами Товариства ім. Шевченка), а до кінця року було отримано дозвіл на друк «Богдана Хмельницького». Зв'язками з цензурою опікувався Ю. Грибинюк, а О. Лотоцький навіть не встиг виконати доручення «підмастити» цензора [17, арк. 17–20].

Від 1883 р. у цензурних органах були спеціальні приписи щодо перекладів українською мовою [26, арк. 43–44]. Невдачею закінчилися спроби С. Єфремова восени 1898 р. подати на розгляд переклади М. Комаровим праць О. Строніна «Розмови про небо та землю» та «Розмови про земні сили» [25, арк. 6–7], які вже були надруковані в Київській друкарні М. П. Фріца в 1874 і 1875 рр. відповідно, а 1875 р. – перевидані львівською «Просвітою». Ю. Грибинюк у жовтні 1899 р. запропонував М. Комарову, щоб його «розмови» випустила Петербурзька казенна друкарня або БТ: *«О-во з охотою видало б ті книжечки»* [19, арк. 51]. У травні 1900 р. П. Стебницький наголошував, що наступну спробу провести ці рукописи через цензуру варто робити *«при нових обставинах і людях»* [17, арк. 14]. На початку 1901 р. Є. Чикаленко радив подати їх до цензури анонімно [20, арк. 51]. Невідомо, чи письменник скористався порадою, але слідів перевидання цих творів знайти не вдалося.

Дії активістів Київської Спілки і БТ почасти були нескоординованими. Про ухвалення до друку 1898 р. «дуже гарної книжечки» О. Степовика «Про городину» П. Стебницький дізнався із замітки у «ЛНВ» [17, арк. 8]. У листі С. Єфремова є підтвердження, що цією справою опікувалися діячі «Віку» [25, арк. 6].

Відшуковуючи літературний матеріал і подаючи його до цензури, потенційні видавці не завжди вчасно питали дозволу в авторів. 8 червня 1899 р. С. Єфремов писав, що діячі Київської Спілки «дістали» з Галичини рукопис «Оповідання про рослини» О. Степовика (вперше випущене 1886 р. львівською «Просвітою»). переписали і зібралися подавати

до цензури. Просив М. Комарова вибачитися перед автором, якого не повідомили, бо не мали адреси. Розуміючи, що автор «буде ремствувати», С. Єфремов перепрошував і за самочинне подання до цензури рукопису «Про городину», але просив М. Комарова «дістати» від брата ще й інших праць, поки цензура пропускала «господарські книжечки». Запевняв, що рукописи *«не пропадуть, а будуть зведені з великою подякою»* [25, арк. 6]. «Оповідання про рослини» 1899 р. перевидати не вдалося. Зусиллями діячів БТ на підросійських теренах брошура побачила світ тільки 1911 р. під назвою «Оповідання про рослини. Про всі рослини гуртом. Трути. Зілля. Де-які наші дерева».

Утім, без згоди авторів твори не видавали. «Кайдашеву сім'ю», яку подавав до цензури О. Лотоцький, дозволено було друкувати у форматі видання «для народа» в січні 1904 р., але в жовтні І. Нечуй-Левицький повідомляв М. Комарова, що цього не сталося через непорозуміння філологічного характеру з діячами «Віку» [18, арк. 5–7].

В очах авторів, товаришів-конкурентів і всієї української спільноти статус БТ як «Петербурзької Просвіти» не був samozрозумілим. Завоювання авторитету «офіційного» українського видавництва популярних книжок було результатом цілеспрямованої праці, що відобразилось у листуванні щодо друку рукописів брата М. Комарова.

На момент реорганізації БТ О. Комаров уже зажив слави талановитого популяризатора і методиста не лише в українських колах. З посиленням репресивних гонінь на українське слово він від початку 1880-х років реалізовував себе в російськомовному освітньому середовищі – перекладав з української раніше підготовані праці, писав і видавав нові. 1882 р. у Харкові, а потім 1893 р. у Воронежі був надрукований переклад його «Оповідання про комах. Яка од їх користь або шкода в господарстві» (україномовний оригінал побачив світ 1882 р. у Києві). До 1914 р. у Москві був п'ять разів перевиданий його посібник для вчителів «Народная школа. Главнейшие педагогические, дидактические и моральные основания школьного дела» і 20 разів – підручник з арифметики для початкових училищ (українською аналог посібника випущений 1908 р. у полтавській друкарні Г. І. Маркевича). Написання україномовної брошури «Користні звірятка (кажан, їжак та зенське щеня)» О. Степовику

замовило Херсонське земство, а «Лихі потайні хлібоїди: хлібний комарик та шведська муха» – Одеське ентомологічне товариство. Автор вважав, що саме ці установи мали видати, а потім поширювати його праці: *«Это больше импонировало-бы на публику»* [17, арк. 4].

Однак 1899 р., на момент отримання дозволу на друк, відбулися докорінні зміни в управлінні «Благодійного товариства», що вплинуло й на долю брошур О. Степовика. Проведенням їх через цензуру опікувався П. Стебницький, який відразу після набуття позитивної відповіді почав клопотатись про видання творів не замовниками, а «громадським коштом» у БТ. Автор поставився до ідеї випуску своїх праць у нещодавно створеному товаристві прохолодно, розглядаючи таку можливість як запасний варіант. За матеріалами листів до М. Комарова, питання залагоджували понад півроку. О. Степовика переконували принаймні три особи – брат, П. Стебницький та Є. Чикаленко. Тоді ж П. Стебницький почав добиватися, щоб саме у БТ видати й рукопис О. Степовика «Про родину», поданий до цензури «з Києва» і ухвалений до друку в 1898 р. [17, арк. 4–9]. Зрештою, 1899 р. «Лихих хлібоїдів» друкували у ПРТДС, а от дві інші брошури – все-таки у «Благодійному товаристві», причому «Користних звіряток» діячі БТ перевидали ще в 1902 р., а «Родину» – в 1902 і 1911 рр.

На хвилі підтримки «Благодійного товариства» Є. Чикаленко усвідомлено передав туди права на друк нових і перевидання вже випущених творів з улюбленої читачами серії «Розмови про сільське хазяйство»: *«нам треба се товариство поставити так, щоб про его знали в кожнім селі, бо інакше на нас всі будуть пальцями показувати, що ми не зугарні повести і єдиної нашої офіційної інституції»* [20, арк. 54]. У каталозі БТ 1915 р. рекламували вже третє видання «Саду» та «Винограду», четверте – книжечок «Худоба: коні, скотина, свині та вівці» та «Сіяні трави, кукурудза та буряки», п'яте – «Чорного пару та плодозмін» [14].

«Петербурзьку Просвіту» Є. Чикаленко підтримав і в суперечці товариства з Київською Спілкою за право публікації «Оповідання про Т. Шевченка» О. Кониського. За багато років це була перша дозволена до друку популярна біографія Тараса Шевченка (у 1881–1882 рр. цензура

відхилила три «призначені для народу» біографії поета, написані М. Комаровим, М. Незначним та М. Сумцовим [26, арк. 41]). Рукопис подавали до цензури діячі «Віку», вони б мали й видавати, але в нових умовах було прийняте інше рішення. Активіст ЗУБДО Є. Чикаленко писав: *«Взагалі ми хилимо до того, щоб всі народні брошури видавали офіційальні інституції, се корисно з багатьох боків, а в Києві видавати такі книжки, яких не можуть видати ті інституції»* [20, арк. 50]. Зрештою, колегіальним рішенням «Благодійному товариству» доручили видавати твір О. Кониського, Київській Спілці – «Хмельницину» П. Куліша, а КТГ – оповідання І. Нечуя-Левицького про Б. Хмельницького [20, арк. 50]. Справу між видавництвами залагоджував О. Лотоцький, який підкреслював *«факт певної самопожертви»* Спілки, діячі якої вирішили підтримати *«свою єдину офіційальну установу просвітню»* [23, с. 257].

Не очікуючи відповіді із цензури, в червні 1899 р. активісти українських видавничих осередків домовлялися видати «Кирила і Мефодія» в Київській Спілці, а «Богдана Хмельницького» – у КТГ [25, арк. 6]. Якщо доля першої брошури досі невідома, то інші популярні історичні твори М. Комарова («Оповідання про Богдана Хмельницького: як визволив він Україну від неволі панської» і «Оповідання про Антона Головатого та про початок чорноморського козацького війська») 1901 р. випустили в «Петербурзькій Просвіті».

Наукова новизна. Застосований методологічний інструментарій дозволяє розкрити джерелознавчий потенціал листів до Михайла Комарова для розгляду способів громадської взаємодії українських інтелектуалів зі створення умов випуску рідномовних видань для широкої читачкої аудиторії.

Висновки. Наявна в епістолярії Михайла Комарова інформація репрезентує практики підготовки до друку популярних брошур як сферу різнорівневої мережевої комунікації українських інтелектуалів, зіпертої на культурну традицію координації видавничої діяльності на Наддніпрянщині та Галичині. Вона проявилася у (напів)професійній співпраці-конкуренції окремих персон та видавничих осередків; неформальному товариському спілкуванні, взаєминах по лініях громад та Загальної української безпартійної демократичної організації.

Розгляд українськими активістами популярних видань як засобу конститування українського культурного простору та потреба в протидії цензурним обмеженням зумовлювали колегіальне розпорядження наявним рукописним фондом, створення спільного інформаційного поля для ефективного розподілу ухвалених цензурою рукописів між видавничими осередками, пошуки способів взаємодії із цензурними органами, урядовими структурами, земськими установами, комерційними видавцями. Координація зусиль активістів видавничого руху уможливила отримання дозволів на друк українських рукописів, хоча частина їх так і залишилася невідомою для читачів. Особливо важким був шлях до випуску у світ перекладів, праць історичного та релігійного змісту. Водночас механізми підготовки до друку українських популярних праць, сформовані в умовах опору цензурним обмеженням, сприяли консервації підходів до відбору праць.

Створена протягом 1894–1905 рр. навколовидавнича комунікаційна мережа в наступний період стала основою для розгортання діяльності «Просвіт», цілої низки нових українських видавництв, культурної політики кооперативних об'єднань. Перспективним напрямом подальших досліджень епістолярію М. Комарова видається розгляд відображеної в ньому специфіки видання популярних книжок у період після 1905 р.

Список використаних джерел

1. Старовойтенко І. Листи Михайла Комарова до Євгена Чикаленка // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія / Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Київ, 2007. Т. 3. С. 282–322.
2. Колесник І. Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2009. 596 с.
3. Возняк М. До діяльності Михайла Комарова // Бібліологічні вісті. 1927. № 2 (15). С. 12–47.
4. Відділ рідкісних видань та рукописів Одеської національної наукової бібліотеки (ОННБ РКП). Ф. 28. Карт. 32. Од. зб. 511. 11 арк.
5. Зленко Г. Михайло Комаров і його роль в історії Одеси // Закоханий в українське слово: до 170-річчя від дня народження Михайла Комарова: зб. матеріалів / упоряд. Л. М. Бур'ян. Одеса, 2016. С. 105–111. (Серія «Одеса в іменах і документах»).

6. Ясинський М. І. Михайло Комаров. Київ : Книжкова палата України, 2001. 67 с.
7. Стамбол І. І. Матеріали до шевченкознавства в листах до Михайла Комарова // Рукописна та книжкова спадщина України. 2020. Вип. 25. С. 98–111. <https://doi.org/10.15407/rksu.25.08>
8. Гончарук Т. Листи до одесита Михайла Комарова з Петербурга, Москви, Кубані та інших регіонів Російської імперії поза межами України як прояв консолідації національного руху на зламі XIX та XX ст. // Чорноморська минувшина. 2020. № 15. С. 120–130. <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2020.15.218686>
9. Зленко Г. Лицарі досвітніх вогнів: тридцять три портрети діячів Одеської «Просвіти» 1905–1909 років. Одеса : Астропринт, 2005. 252 с.
10. Місечко А. Михайло Комаров як видавець та поширювач української книги з Одеси // Книжкові колекції, рідкісні видання та рукописи в сучасному науково-інформаційному просторі: матеріали конф., присвяч. 85-річчю Музею книги Одес. держ. наук. б-ки ім. М. Горького. 25–27 вересня 2007 р. Одеса, 2008. С. 278–282.
11. Швидько Г. К. Михайло Комаров і Катеринославщина. Дніпропетровськ : НГУ, 2011. 228 с.
12. Її ж. Із історії взаємовідносин родин Косачів та Комарових // Гуманітарний журнал. 2013. № 4. С. 10–17.
13. Хронологічний покажчик праць М. Ф. Комарова // Закоханий в українське слово: до 170-річчя від дня народження Михайла Комарова: зб. матеріалів / упоряд. Л. М. Бур'ян. Одеса, 2016. С. 170–214.
14. Ілюстрований Каталог виданнів «Благотворительного Общества издания общепользных и дешевых книг» у Петрограді. Петроград : Тип. Бр. В. и И. Линник, 1915. 32 с.
15. Лотоцький О. Сторінки минулого / Праці Українського наукового інституту. Варшава, 1932. Ч. 1. 286, II с.
16. ОННБ РКП. Ф. 28. Карт. 4. Од. зб. 483. 83 арк.
17. Там само. Карт. 7. Од. зб. 486. 53 арк.
18. Там само. Карт. 5, Од. зб. 484. 149 арк.
19. Там само. Карт. 2, Од. зб. 481. 90 арк.
20. Там само. Карт. 9, Од. зб. 488. 92 арк.
21. Лавров Ю. П. Загальна українська безпартійна демократична організація (ЗУБДО) [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е - Ї / редкол.: В. А. Смолій (голова). НАН України. Ін-т історії

- України. Київ : Наукова думка, 2005. 672 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=ZUBDO> (дата звернення 10.02.2021). 379
22. Єфремов С. Щоденник: Про дні минулі (спогади) / упоряд. І. Гирич. Київ : Темпора, 2011. 792 с.
23. Лотоцький О. Сторінки минулого / Праці Українського наукового інституту. Варшава, 1933. Ч. II. 481 с.
24. ОННБ РКП. Ф. 28. Карт. 22. Од. зб. 501. 100 арк.
25. Там само. Карт. 3. Од. зб. 482. 111 арк.
26. Там само. Карт. 14. Од. зб. 493. 55 арк.

Viktoriya Voloshenko,

*Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Associate Professor,
Associate Professor of Department of Theory and History of State and Law,
National Transport University
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID 0000-0002-1286-7870

e-mail: antgrej@gmail.com

Ukrainian popular brochures prepress practices at turn of 19th – 20th centuries (based on materials of letters to Mykhailo Komarov)

The goal of the research. Based on the materials of the letters to Mykhailo Komarov, to analyze the practices of preparation of the Ukrainian popular brochures to the print in the context of the network communications of Ukrainian intellectuals in the end of the 19th – beginning of the 20th century. **Methodology** of the study offers combining of bibliological and historical and anthropological methods with model of intellectual networks, adapted by Iryna Kolesnyk for the study of the Ukrainian social movement. **Scientific novelty.** The applied methodological tools of analysis reveal the source potential of the letters to Mykhailo Komarov for study of the ways of social interaction of Ukrainian intellectuals created the conditions for prints in the native language for a wide readership. **Conclusions.** The data available in Mykhailo Komarov's epistolary provides the information about the prepress practices of the popular brochures as a sphere of multilevel network communication of Ukrainian intellectuals, which is based on the cultural tradition of publishing activities coordination in the Dnieper Ukraine and Galicia. It manifested itself in (semi)professional cooperation - competitions between the individuals and the publishing centers; informal camaraderie; interactions through Hromadas and the Common Ukrainian Non-Party Democratic Organization. The attitude of the Ukrainian activists to the

popular editions as to the way to constitute the Ukrainian cultural space and the need to counteract censorship restrictions conditioned the collegial management of the existing manuscript fond; the creation of a common information field for the effective distribution of the censored manuscripts between publishers; the search for the ways of cooperation with the censorship authorities, governmental structures, land institutions and commercial publishers.

Key words: source studies, Mykhailo Komarov, popular brochures, network communications, cooperation in the communities, Ukrainian intellectuals, “Kyiv Union” (“Vik”), “Charitable Society for the socially useful and cheap print”.

*Стаття підготовлена 25 березня 2021 року;
подана до друку 30 березня 2021 року.*

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

УДК 027.54(477-25)НБУВ:[091:272.222(477)-523.6]:930.1(477)"18":929Маркевич
<https://doi.org/10.15407/rksu.29.381>

о. Юрій Мицик,

*доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник відділу актової археографії,
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
(Київ, Україна)*

ORCID 0000-0003-1580-1284

e-mail: mytskyk2002@ukr.net

Інна Юрїївна Тарасенко,

*кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник відділу актової археографії,
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
(Київ, Україна)*

ORCID 0000-0003-1019-9749

e-mail: innatarasenko86@gmail.com

ДО ІСТОРІЇ СВЯТО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО МГАРСЬКОГО І СВЯТО-ПОКРОВСЬКОГО ЛАДАНСЬКОГО МОНАСТИРІВ

Мета статті – встановити авторство рукописного збірника середини XIX ст., проаналізувати вміщені в ньому регести документів з історії Мгарського й Ладанського монастирів, опублікувати не друковані раніше документи. **Методологічне підґрунтя** становить міждисциплінарний підхід, використано насамперед порівняльно-історичний метод та метод класифікації. **Наукова новизна** полягає в уведенні до наукового обігу незнаних джерел XVII–XVIII ст., які сто-

суються історії двох важливих монастирів Гетьманщини, у встановленні імені упорядника збірника XIX ст. **Висновки.** Насамперед було встановлено ім'я упорядника збірника середини XIX ст.: це відомий український історик Микола Маркевич (1804–1860). У статті розглядається й сам рукописний збірник середини XIX ст. із фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, в якому містяться нариси з історії Глухова, Густинського Свято-

Троїцького, Мгарського Свято-Преображенського й Ладанського (Ладинського) Свято-Покровського монастирів та документи щодо їхньої історії, церковних ієрархів; вказано на причини зацікавлення цими сюжетами М. Маркевича. Встановлені три джерела, з яких автор запозичив матеріали для свого збірника: це рукописні книги 30-х років XVIII ст. Специфіка подання регестів М. Маркевича полягає в тому, що він не тільки скорочував документи, але й додавав часом свої коментарі, розбив їх на окремі розділи. Основна увага приділена тим

частинам збірника, де висвітлюється історія Свято-Преображенського Мгарського і Свято-Покровського Ладанського монастирів; з наведених автором регестів документів виокремлено ті, які переповідають тексти невідомих досі, й вони наводяться в додатку. Особливо важливим є те, що вони доповнюють «Український дипломатарій XVI–XVIII ст.» та «Український Православний Дипломатарій XVI–XVIII ст.».

Ключові слова: Церква, монастир, духовенство, козацтво, мемуари.

Актуальність наукового дослідження. Спасо-Преображенський Мгарський Лубенський монастир є одним з важливих духовних центрів України і має славу історію. Заснований у 1619 р. коштом двоюрідної сестри св. Петра Могили Раїни Вишневецької визначним православним діячем Ісайєю Копинським, який певний час (1631–1633 рр.) навіть був фактично київським митрополитом, монастир невдовзі став значущим релігійним і культурним осередком України. Вибух Національно-визвольної війни 1648–1658 рр., відродження Української держави – Гетьманщини, ліквідація на її території релігійного гніту позитивно вплинули на Мгарський монастир, який став одним із провідних в Україні. Після Жовтневого перевороту 1917 р. монастир було закрито (1919 р.), ченців розстріляно, а на території обителі створено колонію для малолітніх злочинців. Лише після проголошення самостійної Української держави в 1991 р. монастир було відроджено (травень 1993 р.), але передано Російській Православній Церкві (РПЦ), через що він став осередком чорносотенної пропаганди в Україні.

Не поступається йому за своїм значенням Свято-Покровський Ладанський монастир. Він був заснований поблизу Прилук у 1600 р. ченцями Густинського монастиря як чоловічий і спочатку називався Підгірським. У 1619 р. монастир перетворено на жіночий княгинею Раїною

Вишневецькою, яка передала у власність обителі с. Ладан. Так само, як і Мгарський, Ладанський монастир був закритий радянською владою в 1928 р. і десять років використовувався як колонія для малолітніх злочинців, пізніше – завод протипожежного обладнання. Від 2003 р. відновлений як монастир і переданий РПЦ.

Аналіз досліджень і публікацій. Відзначимо, що збереглася копія книги («книга-архів») Мгарського монастиря, одна з небагатьох книг українських монастирів часів Гетьманщини, яка, разом з іншими документами фонду 137 («Мгарський монастир») Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, опублікована нами [1].

Виклад основного матеріалу. Під час роботи в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) нашу увагу привернув рукописний збірник середини ХІХ ст., де містяться копії документів [2]. Цей збірник, очевидно, був створений відомим українським істориком Миколою Маркевичем (1804–1860). На це вказує його глибока зацікавленість минулим Глухова. Нагадаємо, що родове гніздо Маркевичів (Марковичів) – село Сварків знаходиться на відстані 10 км від Глухова. Окрім цього, у збірнику містяться нариси з історії Густинського Свято-Троїцького, Мгарського Свято-Преображенського й Ладанського Свято-Покровського монастирів, спогади автора про відвідини Густині в 1845 р., документи київських митрополитів починаючи від Ісаїї Копинського і закінчуючи Самуїлом Миславським. Щоправда, історик наводив тексти документів у вигляді регестів, тобто переказував тільки суть документів, цитуючи найважливіші місця. Такий спосіб публікації використовують і в сучасній археографії, оскільки він дозволяє суттєво зменшити обсяг публікації за рахунок скорочення стандартних титулів, форм ввічливості, малозначущих деталей. Подеколи М. Маркевич пояснював чи коментував документи, і ці його вставки ми позначили курсивом. Отже, матеріали до історії Мгарського монастиря вміщені у збірнику на аркушах 521–540 зв., а Ладанського – на аркушах 542–548 зв.

Автор зазначив, що мав у своєму розпорядженні копії 50 документів, які зберігались у трьох зібраннях: 1. Книга про маєтності Лубенського полку, впорядкована військовим канцеляристом Федором Данилевським і представлена гетьману Данилу Апостолу; 2. Книга 1738 р. старшого

канцеляриста Андрія Безбородька, представлена в канцелярію «министерского правления малороссийских дел»; 3. Книга 1730 р. лубенського сотника Григорія Кулябки, представлена генеральному обозному Якову Лизогубу. Документи збірника починаються з фундушу княгині Раїни Вишневецької 1619 р. (арк. 522 зв.), який повністю надрукований нами у згаданій книзі [3]. Це ж стосується й інших документів князів, гетьманів [4], царів, що наводяться автором-копійстом у скороченні, у вигляді регестів, інколи з дещо неточним датуванням. Часом він перемажував текст джерела з власними коментарями, які нами переважно пропускалися. М. Маркевич розбив текст на тематичні розділи, кожному документу надав власний номер. У деяких випадках, коли мова знову заходила про цей документ, відсилав читача до першого його регесту, вказуючи лише номер. Робив він і власні підрахунки. Так, на підставі книг «распоряжений по духовной части» 30-х років XVIII ст. він підраховував кількість дворів і душ у сімох монастирських селах (Вільшанка, В'язівка, Лука, Мгар, Піски, Терни, Хитці) і в кожному із сіл окремо. Вийшло 1179 дворів, 5847 душ, у т. ч. 3048 чоловіків і 2799 жінок. Далі йде опис Мгарського монастиря, передусім його храмів. Зокрема, зазначається, що соборна Преображенська церква була «построена Самойловичем и Мазепою с 1682 по 1694»; наводиться стисла біографія константинопольського патріарха св. Афанасія Пателарія, який і помер у цьому монастирі. Подано стислий список архімандритів та ігуменів, в якому, однак, бачимо дві важливі деталі: термін каденції Феофана Трофимовича М. Маркевич продовжує по 1736 р., а Паїсія Яновського – по 1776 р. (арк. 533), нижче він визначає її 1773–1776 рр. Зазначимо, що автор подає і стислий нарис історії Густинського монастиря, вказує, що Ісайя Копинський «поставил» у Мгарський монастир ієромонаха Василія (ігумен у 1624–1628 рр.), о. Філарета й ігумена Феодосія (останній був ігуменом у Мгарській обителі з червня 1628 р. до своєї смерті в 1630 р.), яких перевів з Густинської обителі. Також історик подає перелік монастирських володінь, серед яких бачимо 22 водяних млини, будинки в Полтаві, Лубнах і с. Вовчку, згадані сім сіл, ліси, перевози тощо, а крім того «монастырь Красногорский архистратига Михайла со всеми угодьями» (арк. 533 зв.). Потім йде «Хронология монастыря,

выведенная из документов», де йдеться про розбудову монастиря, надання йому гетьманами маєностей тощо (арк. 535–536). У ній, зокрема, згадується про ігуменство Калістрата в 1649 р., і цього ж (?) ігумена (Калістрат Валицький) у червні 1668 р.; про те, що архімандрит Паїсій Яновський був у Глухові членом «духовного правления», що монастир 21(10).04.1786 р. (нижче автор зазначає, що це сталося 4 травня (23 квітня) того ж року) був оголошений «второклассным» і призначено на його утримання щорічно 1511 крб. 90 коп. М. Маркевич вказав також, що тут проживав в останні роки панування Катерини II константинопольський патріарх Серафим II (посідав патріарший престол у 1757–1760 рр.), а в 1849 р. у Мгарській обителі поховали архієпископа Гедеона. Тут мається на увазі Гедеон Вишневецький, єпископ Полтавський і Переяславський з 1834 р., архієпископ у 1844–1849 рр. [5].

Нижче наводимо документи, які у вигляді реґестів подав автор і які не публікувалися раніше. Спочатку розміщено документи Мгарського монастиря, а потім – Ладанського.

Першим з них є універсал-«фундуш» черкаського старости Костянтина Вишневецького. Він подає дуже важливі дані про заснування Свято-Михайлівського монастиря біля с. Сліпорід. Про цю обитель – філію Мгарського монастиря ми вже писали [6], але нам вдалося знайти найбільш ранні відомості про його існування за часів Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Тепер же можемо точно вказати на його заснування в 1621 р. Далі йдуть реґести грамоти царя Олексія I, гетьманів Юрія Хмельницького й Данила Апостола (№ 2, 3, 4). У листі лубенського сотника Григорія Кулябки до генерального обозного Якова Лизогуба міститься переказ універсалу гетьмана Івана Брюховецького, причому Кулябкою були виявлені (в копії документа) підозрілі правки щодо с. Тишки. Врешті, в листі графа П. О. Румянцева до Малоросійської колегії знаходимо дані щодо відновлення лікарні у Глухові.

Важливішими є документи щодо Ладанського монастиря. Вони теж відкриваються фондушем княгині Р. Вишневецької від 22(12).01.1619 р. та універсалом єпископа Ісайї Копинського від 21(11).07.1628 р. Оскільки ці документи друкувалися ще до 1917 р., ми їх пропускаємо. Так само

пропущено універсали прилуцьких полковників Петра Дорошенка від 6.06(27.05).1657 р., Лазаря Горленка від 23(13).12.1670 р. і наказного гетьмана Якима Сомка від 9.08(30.07).1661 р., опубліковані в наш час [7]. Пропущено також скаргу 1727 р. ігумені Олександри «Масюковны» гетьману Данилу Апостолу. Це спричинено тим, що документ було вже подано для публікації в іншому виданні.

Отже, в даній публікації першим з документів Ладанського монастиря є універсал київського митрополита Петра Могили, який був досі невідомим (№ 7). У ньому містяться дані про початок функціонування обителі як жіночої і йдеться про направлення туди черниць на чолі з ігуменею Афанасією Смолківною. Цікаво, що цей універсал був підтверджений пізніше наступником Петра Могили Сильвестром Косовим. Далі йдуть універсали гетьманів Юрія Хмельницького від 14(4).01.1661 р. (№ 8) і Григорія Дорошенка (наказного) від 11(1).10.1668 р. (№ 9). Першим з них надавався обителі млин на р. Удай, а другим, відповідно до волі повноправного гетьмана Петра Дорошенка, монастир оборонявся від неправомірних податків. Далі йдуть три документи прилуцьких полковників Дмитра Горленка (№ 10) і Гната Галагана (№ 11, 12). У першому Горленко стверджував купчу монастирем млина під містом Варвою, у другому Галаган стверджував надання монастирю земель князями Вишневецькими і гетьманами починаючи від Богдана Хмельницького. До речі, відповідний універсал останнього досі не виявлено, а Маркевич припускав, що тут, очевидно, йшлося про універсал Юрія Хмельницького. У третьому – листі Галагана до гетьмана Апостола – йдеться про скаргу ігумені Олександри щодо перетримання двох монастирських підданих А. Гондзеровським (Кондзеровським). У документах 1727 р. наводяться результати слідства по цій справі (№ 13) і повторна скарга ігумені (№ 14). У наступному документі 1728 р. (№ 15) містилися матеріали слідства у справі срібрянського сотника Троцини. Тут подано цікаві факти щодо надання обителі млина Іваном Скоропадським («По шведской руини...»), але, у зв'язку з переведенням ігумені Єфросинії в «монастир Гамалиевский», відповідний універсал вона взяла з собою, і доля документа невідома, оскільки Єфросинія там померла. Наведено історію цього млина, який був даний гетьманом Самойловичем своєму кравцеві. Пізніше

млином заволодів гетьман Іван Мазепа, але згодом він надав його ніжинському греку Згурі (цей універсал досі не виявлено), а Скоропадський передав його частину черницям. У документі 1729 р. (№ 16) містилася скарга ігумені Інокентії гетьману Д. Апостолу з проханням оборонного універсалу на маєтності. У скарзі вона, зокрема, зазначала, що «крепости» на них існували, але під час шведчини були закопані й через це попусувалися, а інші забрала з собою згадана Єфросинія (див. також документ № 19). Наступні документи 1736–1737 рр. (№ 17, 18) стосуються кримінальних справ. У рапорті прилуцької полкової старшини князю О. Шаховському йшлося про арешт злочинців, які намагалися продати поламане церковне срібло. В іншому документі йде мова про крадіжку 747 карбованців з монастирської скарбниці.

Завершують дану публікацію матеріали, укладені на підставі джерел М. Маркевичем. Він подав тут витяги з книги 1758 р. про маєтності Прилуцького полку, в т. ч. й про Ладанський монастир (№ 19), з укладених власних статистичних таблиць (№ 21), навів список ігуменей 1734–1757 рр. (№ 20). Врешті він навів власні «Выметки» з історії монастиря. Оскільки ці відомості добре відомі, обмежимося лише восьмим пунктом, де йдеться про «старинныя вещи» (№ 22).

Наукова новизна дослідження полягає в уведенні до наукового обігу невідомих джерел XVII–XVIII ст., які стосуються історії двох важливих монастирів Гетьманщини, у встановленні імені упорядника збірника XIX ст.

Висновки. Отож матеріали збірника, що зберігається в ІР НБУВ, представляють одну з перших спроб написати історію ряду визначних православних монастирів Гетьманщини, в т. ч. Мгарського й Ладанського, а деякі з наведених регестів невідомих досі документів мають цінність як історичне джерело.

Список використаних джерел

1. Документальна спадщина Свято-Преображенського Мгарського монастиря XVII–XVIII ст. / уклад.: Ю. Мицик, І. Тарасенко. Київ, 2021. 503 с.
2. ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 56728.
3. Документальна спадщина С. 29–30.
4. Гетьманські документи надруковані у виданнях: Універсали Богдана Хмельницького / уклад.: І. Крип'якевич, І. Бутич. Київ, 1998. 382 с.;

- Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / уклад.: І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. Київ ; Львів, 2004. 1086 с.; Універсали Івана Мазепи 1687–1709 / уклад. І. Бутич. Київ ; Львів, 2002. Ч. 1. 756 с.; Універсали Івана Мазепи 1687–1709 / уклад.: І. Бутич, В. Ринсевич. Київ ; Львів, 2006. Ч. 2. 798 с.
5. Булгаков С. В. Настольная книга священно-церковно-служителя. Москва, 1993. С. 1409.
 6. Документальна спадщина С. 9.
 7. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). Київ ; Львів, 2004. С. 917, 919, 202.

№ 1

1621, березня 10 (лютого 28). Лубни.

Фундуш князя Костянтина Вишневецького

“Wiadomo czynie tym moim listem komu o tym wiedzić będzie należało, iż ja, chcąc aby się in dies chwała Boża wzerżała (?) i pomnażała, za udaniem ludzi godnych wiary na tym miejscu, gdzie niegdyś manaster świeszczeników greckiej religii bywał, to jest na Słeporodzie nazwanym, pozwolilem prawem opekuńskim manastyr fundować i zbudować na tym że miejscu Słeporodzie na Naprasnikowej łące niedaleko Łarkowego młynka и пр.

Datt w Łubniach”.

Переклад:

«Відомо чиню цим моїм листом кому про це буде належало знати, що я, бажаючи, щоб хвала Богу щоденно зростала (?) й примножувалася, за поданням гідних віри людей дозволив на підставі опікунського права на тому місці, де колись був монастир священиків грецької релігії, тобто на (місці), названому Сліпорід, заснувати й збудувати монастир на цьому ж місці Сліпороді на Напрасниківській луці неподалік від Ларкового млинка та ін.

Дано в Лубнах”.

(арк. 532 зв.)

№ 2

1660, липня 13(3). Москва.

Жалувана грамота царя Олексія

«Пожаловали есмы ... Виктора с братиею... В прошлом 167-м (1659) году, в приход крымскаго хана и изменника Ивашка Виговскаго с татары и с черкасы, тот их монастырь до конца разорен; и

всякий монастырский скот отогнан, и монастырские крестьяне без остатку разогнаны, и две деревни с хлебом сожжены, и от того де разорения монастырь оскудал и помирают голодом; а братии де в том монастыре, опроч служебников и работников, сто тридцать человек. А есть де от их монастыря в 5 верстах деревня Вовчок, а владел прикащик его Коледа, лех. Да под тою ж де деревнею на речке Волчке три мельницы и ступы и сенные покосы и всякия угодия, а ныне тою деревнею и со крестьяне никто не владеет, а мельниками и ступами владеют аренды. И пожаловати их тою деревнею и мельниками и пр. дать им жалованную грамоту».

(арк. 524 зв. – 525)

№ 3

1660, грудня 29(19).

Оборонний універсал Юрія Хмельницького

«Юрий Хмельницкий, гетман его королевской милости с Войском Запорожским.

Ознаймуем ... абы мистце святое монастыря Мгарского ни от кого не терпило кривды и от Войск наших козацких налога и пр. и пр.».

(арк. 525)

№ 4

1728, вересня 29(18). Москва.

Універсал гетьмана Данила Апостола

«Пану полковникови и пр.

Ознаймуем, иж о. Ипатий Рогалевский, игумен монастыря Все-милостивого Спаса Мгарского лубенского, с братиею презентовал нам выпись з книг миских ратуша лубеньского, в року 1724 мая 8 данный. В котором многие оны до монастыря своего в долины, прозываемой Кремянци, и од жителей сел Березоточи, Вовчка и других лисы, луги, сады и синопжати куплямы и заминамы «добровольными понабували». Дает подтверждение на право владения. Дан в Москве».

(арк. 531)

№ 5

1730, лютого 17(6). Москва.

Лист лубенського сотника Григорія Кулябки

до генерального обозного Якова Лизогуба

«Вельможный мости пане обозный войсковый енеральный, мой вельце мосци пане и надежный добродию.

За прииздом своим з Киева отец наместных мгарский лубенский, який сочинов з крепостей своих монастырских, хоч то уже изышнии копыи, тыи я з самымы орыгыналамы звездшы, усмотрылем, же оны праведно переписаны. Тылкы в одном универсали Брюховецкого (*акт XXV*) пры конци, в кнызи тепер посылающей, зкопированном, подзорная явилась поправка. Бо где наименованы села Тышки, Лука и Хици, то Тышки на вытертом знать мисцю отминным характером, да и инкавустом иным написано. А зостають оны Тышки и поныни войсковые вольне, под видыным старшинским имиючиесь; тылкы часть людей на земли монастырской через рику Удай зостающие под Тышкамы поселившыся, монастыреви наслугуюют. Все теды выжпомянутые копии рукою власною наместничюю порознь закрепилены и я по лыстам означившы, за подписом имени своего по указу вашему панскому в Глухов посылаю и его ж добродийской особи наступающий Пост здравственно и благополучно з ей милостию добродийкою панею препровождать желаючи, зостаю.

В п[анск]ой м[илост]и, мылостивно надежного добродия моего всего добра щирозычливый слуга Грыгорий Кулябка, сотник полковый лубенский.

1730 року февраля 6. Лубни».

(арк. 531 зв.)

№ 6

1776, березень.

Лист графа П. О. Румянцева до «Малоросійської колегії»

«Разсматриваны мною представленные от определенных, по силе указов ея и. в. из правит[ельствующего] сената и из св. прав[ительствующего] синода для положення суммы на возобновление больницы, находящейся в Глухове при Анастасиевской церкви, и на содержание оной самой с причтом. Малорос[сийской] коллегии члена ген[ерального] писаря г-на Туманского, лубенского Преображенского монастыря архимандрита Паисия и максаковского Преображенского монастыря игумена Вакинфа мнения и разчисления, постановили и пр.

Дело идет о больнице; бумага полезная для истории города Глухова».

(арк. 532)

№ 7

1638, жовтня. Києво-Печерська лавра.

Універсал київського митрополита Петра Могили

По упрощению г-жи игумении ладынской, Петр Могила и пр. Всем вообще и каждому кому зособна и пр. до ведомости подаем, иж з ласки его милости, моего милого пана и сестренца (*князя Михаила Вишневецкого*) одержавши целый дозор опустивших монастыров Густынского и Ладынского, хотячи абы там по старому хвала Божия росла и множилася и богомольство уставичное не уставало, посылаем до монастыра Ладынского побожную инокиню госпожу Афанасию Смолковну с прочиими законными сестрами на мешканье, которые мают там обще благоугодне, святоблыве жыты. За которыми прошу милостей ваших (*обращение ко всем православным христианам*), абысте ласковыми добродиями в ласки щедроблывые ялмужной ставытысе рачилы; за що то од ных уставичнее богомольство и од Господа Бога стокротную заплату в кролевствии небесном милость ваша одержите. Что милостем вашим уприймне сприяючи, молитвы наши уставичные архиерейские и повольные пыльно залецаем.

З монастыра Печерского киевского__ октоврия року 1638. *Подпись*: «Рукою власною».

В приписке: «Тот лист ствержаю, Сильвестр Косов, митрополит Киевский и Галицкий и всея России».

(арк. 543 зв.)

№ 8

1661, січня 14(4). Чигирин.

Універсал гетьмана Юрія Хмельницького

«чернцям монастыра Ладынского з побожности нашей для выживления надалысмо з млына Грицкого, на миской гребли под Варвою стоячого на рицы Удаи, мирочки и вси пожитки» и пр. «З Чигирина януаря 4 року 1660».

(арк. 544)

№ 9

1668, жовтня 11(1). Прилуки.

Універсал наказного гетьмана, брацлавського полковника Григорія Дорошенка

«Ознаймуем, иж поневаж воля до того его милости рожего моего (*родного брата*) пана гетмана Войска Запорожского

стосовалась, теды я пыльно жадаю и приказую» и пр. Чтоб в убыток законницам ладинским с посполитых села Ладына ничего никто не смел «вытягаты, або браты и шарпаты».

«Дан в Прилуци 1657 октоврия 1-го року 1668».

(арк. 544)

№ 10

1695, вересня 9 (серпня 30). Прилуки.

Універсал прилуцького полковника Дмитра Горленка

«Их ц[арского] пресв[ітлого] вел[ичества] полковник прилуцкий Дмитро Горленко».

«Ознаймуем» и пр., «иж всечестная госпожа Харитына Андрузская, игуменья монастыра дивичаго Ладынского, презентовала нам купчий лыст з уряду варвинского под печатью городского» и пр., «иж она, игуменья з сестрами монастыра своего купылы млын, стоячий на гребли Варвинской и под мистом Варвою, у тамошнего жителя варвынского Михайла Стасенка за золотых триста й двадцать лытовской личбы, з таковым обварованнем, же того млына не повынен сам продавца, так и сыны его и жаден з приятелей его, в сей купли наименьшой монастыреви Ладынскому задавать турбации. Просыла нас, жебы той их куплений млын своим на потомные часы ствердылы писанием» и пр.

«В Прылуце 30 августа 1695 року».

(арк. 544–544 зв.)

№ 11

1724, грудня 1 (листопада 20). Прилуки.

Універсал прилуцького полковника Гната Галагана

«Мы, ниже именовання, чынымо видномо, иж владием селом Ладыном в сотни Журавской, будучем на грунтах монастырских. Которые грунта еще блаженной памяти от князей польских наданные, именно от кн. Иеремяя и кн. Михаила Корыбутова Вишневецкого, и ксенжны его Раины Могилянки Вишневецкой и пр. и стверждены так легациею самих оных помянутых князей, яко и универсалами многих гетманов, начавши от самого гетмана Богдана Хмельныцького. На том и подписуемся.

К сему ж писанию по прошению чесной старыци инокини Александры Дмитриевны, игумении ладинской, и всих ее сестер, яко не умиющих писания, я, ныжей подписанный Сава Михайлов, священник ладынский, руку приложил.

Игнатий Галаган, полковник прилуцкий».

Следовательно многие универсалы потеряны и даже Богдана Хмельницкого, если впрочем неграмотные себе (?) не приняли Юрия за Богдана. Это часто случается, что, не умея читать старинных бумаг, владельцы оных приписывают знаменитому гетману и показывают мне другие бумаги за бумаги Б. Хмельницкого. Подпись Игнатия Галагана, который был неграмотным, сделана рукою полкового писаря Федора Галенковского, так как и на следующей бумаге».

(арк. 544 зв.)

№ 12

1727, грудня 15(4). Прилуки.

**Лист прилуцького полковника Гната Галагана
до гетьмана Данила Апостола**

«Отзыв Игнатия Галагана по делу монастыря с Гондзеровским, завладевшего двумя монастырскими крестьянами. К гетману. Печать Галагана.

«Ясневельможный» и пр.

В поважном ясневельм[ожности] в[ашей] лысти о зведении з сотни Журавской в другие сотни Прилуцкого полку половиннаго числа компанийцов, ко мни пысаном, приобщена цедула з выраженнем монастыря Ладынского игуменьи Александры з сестрами скаржилася», что Андрей Бриль и Тымко Полозюченко, будучи ладинскими подданными, передерживаются в селе Світличном Андреем Гондзеровским. Гетман приказал полковнику разследовать. Полковник, выполнив повеление, посылает подлинник следствия, подписанный варвинским писарем Данилом за варвинских атамана Безчипку и козака Дытюя».

(арк. 545)

№ 13

1727, грудня 13(2). Прилуки (?).

«Вышепрописаное следствие»

«Року 1727 декабря 2 дня.

«Мы, ниже подписавшиеся, чынылы розыск» и пр. «Хведор Мудрый, козак и жытель свитлычань[ский], в допроси своем так сказал: Андрей Бриль житель был прежде чорнуский, а перешедши з Чорнух в село Свитлычное, жил под владильщем бывшим Петром Патокою и за его ж владения перешол к футору монастырскому, под селом Свитлычным найдуючемся». То же и о другом».

(арк. 545)

№ 14

1727 р.

Скарга ігумені Олександри «Масюковны» гетьману Данилу Апостолу

«Эта жалоба без числа и года, но мы увидим далее, что в 1727 году была уже другая игуменья. Любопытна только следующая выходка.

«Андрей Бриль, житель села Свитлычного, державы Андрея Кондзеровского, бывшой гетманшой Скоропадской служителя».

Такое напоминание происхождения казалось бы к делу не шло».

(арк. 545)

№ 15

1728, грудня 13 (листопада 30). Прилуки (?).**Слідство у справі сотника Троцини**

«Року» и пр.

Гетман приказал обозному полковому прилуцкому Михайле Огровичу вследствие прошения сребрянского сотника Антона (*Андрия. – Ю. М., I. Т.*) Троцыны, рассмотреть по каким актам ладинские монахины отбирают войсковую часть с мельницы Петра Денисенка, об одном поставе, находящейся на плотине Переволочанской. Старшина полковая, по случаю отсудствия Огровича, произвела следствие без него. Призывали игумению Инокентию Андрузскую и наместницу Еклампию. *Вот их показание.*

«По шведской руины, як був покойный гетман Скоропадский в Нижыни в 1709 году, то по прошению тогдашней игумении ладынской Евфросинии надал до монастыря их Ладынского для препитания часть войсковую млыва, в млыни Петра Денысенка, жителя переволочанского, и универсалом своим гетманским оную ствердил. Який универсал там в Нижыни дано ей, игумении, при атаману их ладынском Кости Григориеву». «Од 1709 года аж до состояния бывшой Малороссийской коллегии по тому универсалу оны, законницы ладыньский, з того млына часть войсковую одбырали безпрепятно. А за бытия коллегии як з прочих млынов части войсковыи, так и в оном, одбырали зборщики. Когда же в прошлом 1727 году коллегию одставлено, а ясневельможный его милость пан гетман благополучно восприял гетманское правление, то як протчие, так и они, законницы, стали войсковую часть одбирать». В показаниях игуменья и наместница сослались на Костю Григорьева и на самого мельника Петра Денисенка. Которые видели универсал. Следователи потребовали, чтоб и им также этот универсал показали. Инокентия отвечала:

«Евфросиния, одъизаючи, в 1715 году з монастыря Ладынского на игуменство в монастырь Гамалиевский, взяла з собою именованный универсал з крепостями другимы и там в Гамалиевце померла».

Подпись собственноручная Инокентии очень любопытна. «Инокентия игуменья» написано огромными печатными литерами, потому: «А вместо наместницы ладыньский Евлампии по ей прошению Павел Панкевич подписался».

Следует допрос Петру Денисенку. Спросили: имеет ли он мельницу и на кого войсковая часть отбиралась. «Имеет он отческий млын на гребли Переволочанской на реце Удаи о едном коли мучном стоячий. В котором млыни з того кола часть войсковая млыва прежде быралась на гетмана Самойловича, а потом он, Самойлович, отдав кравцеви своему и универсалом ствердив. Який универсал он, кравец, ему, Петру, объявляв и тую часть зе млына одбырал по смерть свою. А когда Самойловича взято и настав гетманом Мазепа, то она часть одбыралась на его, Мазепу. А потом он, Мазепа, тую часть отдал Згури, греку нижыньскому, и универсалом ствердив. Который Згура тот универсал ему, Петру, будучи в его дому, показав и тую часть одбырал. А покойный гетман Скоропадский помянутую часть отдав законницам монастыря Ладынского. Далее говорит, что видел универсал этот, подтверждает показания игуменьи. За него росписался сотни Монастырской писарь Иван Григорьев (Романович? – Ю. М., I. Т.). Потом показания утвердил сотни полковой Прилуцкой завидовца Данило Савин своеручно; на всем следствии подписались:

Михайло Ягельницкий, судья полковий прилуцкий.

Сотник полковий прилуцкий Петр Носенко.

Канцелярист войсковый Иван Романов.

Писарь городовый прилуцкий Федор Турковский.

Здесь примечательно:

1-е. Существование и переход в другой монастырь игуменьи Евфросиньи.

2-е. Владение угодьем, которое в сохранившихся универсалах не показано.

3-е. Существование ладинских бумаг в монастыре Гамалеевском.

4-е. Существование универсала Скоропадского Ладину.

5-е. Права мельничные».

(арк. 545 зв. – 546 зв.)

№ 16

1729, березня 16(5).

Скарга ігумені Інокентії гетьману Данилу Апостолу

Напоминает, что княгиня Мария Раина Вишневецкая надала и что монастырем куплены разные недвижимыя имущества, она их изчисляет: Ладын с угодьями, мельница на плотине Жоравской о двух колах, другая на Варвинской о двух же колах, хутор в селе Светличном с подсосудками, и войсковая часть с мельницы Грыцка Сваричовского на Варвинской же плотине. Говорит, что хотя крепости на все это и есть, «однако во время шведского в Малую Россию нашествия попорчены, другие же тогдашня игумения Евфросиния, одъезжаючи до Гамалиевки, позабирала». Жалуется, что прилуцкие заведовцы мешают ей владеть этим имуществом, и просит подтвердить их своим универсалом.

Году и числа не выставлено. На обороте надписи о содержании бумаги и о времени подачи оной гетману: марта 5 1729.

(арк. 546 зв.)

№ 17

1736, травня 4 (квітня 23).

Рапорт прилуцької полкової старшини князю О. Шаховському
«Атаман городской и городничий прилуцкий донесли в прилуцк[ую] полк[овую] канцелярию о воре Лаврине Андреевском сыне Чухраенку, пойманом в Ладинском монастыре во время Покровской ярмарки с ломаным церковным серебром и с женщиною Настею, которой он давал то сребро продавать и с которою жил, не обвенчавшись. А как была публикация о покраже серебра в монастыре Максаковском, то вор отправляется в войсковую генеральную канцелярию. Подписались: судья прил[уцкий] полк[овой] Мих[аил] Я[гельницкий] и пис[арь] прил[уцкий] полк[овой] Федор Галенковский».

(арк. 548 зв.)

№ 18

1737, вересня 13 (серпня 30).

Справа про крадіжку в монастирі

Сначала идет о деле густынскому. Это донесение князю Ивану Федоровичу Борятинскому (см. *Густынский монастырь, № 572, годы 1736 и 1737*). Потом следует: Ладинского Подгорского монастыря

монахиня прошедшого 1736 года дек[абря] 24 числа (подала объявление) «о сворованных ночью в церкви их ладинской в скарбцу имившихся деньгах, 747 рублей, о которых имиют оны подозрение на писаря своего ладынского Семена Данылова да на теслю Андрия Червоного. Прислалы их при своем доношении в полковую прилуцкую канцелярию, где в суди о tych деньгах следствие чинено и по прылижном и доволном старанию явылося, что к tym монастыря Ладынского деньгам прылычывся Тymoш Шкурка, козак и жытель прылуцкий. И по допросным его, Шкурки, ричам в разных листах сыскалося у него, Шкурки, tych сворованных денег на 400 рублей; а показывает якобы тыи деньги имеет он, Шкурка, о ниякогось мирочныка. Которые для всякого случая отданы монахиням под росписку до указу. А остальных поворованных денег и хто именно и откол тот мирочнык, хочай быв его, Шкурку, доволно по голому тилу плитьмы, он не показал.

Потом это дело осталось без окончания, потому что «первый з господыном полковныком своим ходылы протыв орды, когда оная протыв Переволочной» (*на Днепре*) «в Малороссию вторгнулась; а потом я (*Ягельницкий*) по комиссии был посылан в Сумы, а когда одтоль прибув, то езда по полку, набирав людей в поход, а оконча тот набор, собырав волю к рандеву».

Спрашивает князя где решить это дело? В Прилуке ли или отправить в суд генеральный?

Судия полковый прилуцкий Михайло Ягельницкий.

Федор Галенковский, писарь полковый прилуцкий.

(арк. 546 зв. – 547)

№ 19

1758, квітня 22 (травня 2).

З книги про мастності Прилуцького полку

Подписано: полковн[иком] Григ[орим] Игнатъев[ичем] Галаганом
обозн[ым] полк[овым] Фед[ором] Галенковским

судьею Яков[ом] Огроновичем

асаулом Як[овом] Величком

Скреплена ими в 1758 году апр[еля] 22.

Жоравской сотни село Ладын 119 дворов.

«Владеет девича монастыря игумения Александра с сестрами и в том селе построен монастырь и оное село дано от польских королей, княгини Ирины могилянки Кобытуовой. На которые имели

они от оной княгини привилей и в бытность изменника Мазепы в прошлом 1709 году оные привилегии от шведского неприятельско-го нахождения «похованными были в яму и в оной яме запечатанные вси погнили».

(арк. 547–547 зв.)

№ 20

1734–1757 рр.

Список ігуменій Ладинського монастиря

В это время (1734 авг[уста] 25) была там игуменьей Инокентия, как оказывается из последующей публикации.

По распоряжению Рафали (Рафаїла Заборовського? – Ю. М., І. Т.) в следующем году (1735 генв[аря] 27) распубликованному оказывается, что в то время игуменьей была уже Афанасия.

Далее в 1743 (1743 март[а] 16) в публикации о побеге из Киевозлатоверхо-Михайловского монастыря видим игуменьей Александру. До 1740 мы встречаем во всех таковых публикациях Афанасию, но в 1740 августа 21 дня видим уже Тавифу.

В 1757 еще поименована Александра.

Из всех этих бумаг оказывается, что Ладынский монастырь был основан монахами густынскими в 1614 году. Из мужского в женский обращен в 1619 году. Все его недвижимыя имения состояли из (далі йде повтор даних, які наводилися в попередньому документі. – Ю. М., І. Т.).

Игуменьи: 1619. Александра Копинская +1631

1638. Афанасия Смолковна

1657. Серафима Зебровска

1695. Харитина Андруская

1724. Алексадра Дмитриевна Масюкова

1728. Инокентия Андрузская

1735. Афанасия

1740. Тавифа

1743. Александра

(арк. 547 зв. – 548)

№ 21

Середина XIX ст.

«Выписка из моих статистических таблиц Полтавской губернии».

Ладын, село Прылуцкого уезда, 2-го стана, от Прилук 18 верст, душ м[ужского] п[ола] 546, женск[ого] 546. Всего 1122, река Удай.

Светличное, село Лохвицкого уезда, 3-го стана, от Лохвицы 44 версты, душ м[ужского] п[ола] 649, ж[енского] п[ола] 613. Всего 1292.

(арк. 548)

№ 22

Середина XIX ст.

«Выметки»

«[...] 8. Старинные вещи.

Деревянный крест в серебряной оправе с надписью: «Сей крест сооружен до обители Святопокровской Ладынской року 1712».

Чудотворный образ Божия Матери в серебряной оправе с надписью: «Игумения Александра 1757 года декабря 13 дня».

Десять старопечатных славянских книг».

(арк. 548–548 зв.)

Yurii Mytsyk,

Doctor of Historical Sciences (Dr. habil. in History), Professor,

Chief Researcher of Department of Act Archeography,

M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the

National Academy of Sciences of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

ORCID 0000-0003-1580-1284

e-mail: mytsyk2002@ukr.net

Inna Tarasenko,

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),

Senior Research of Department of Act Archeography,

M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the

National Academy of Sciences of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

ORCID 0000-0003-1019-9749

e-mail: innatarasenko86@gmail.com

**To history of Holy Transfiguration Mgar
and Holy Intercession Ladan monasteries**

The purpose of the article is to establish the authorship of the manuscript collection of the middle of the 19th century, to analyze the registries of documents from the history of the Mgar and Ladan monasteries contained in it, to publish previously unpublished documents. **The methodological basis** is an interdisciplinary approach,

primarily comparative-historical and classification methods are used. The scientific novelty consists in the introduction into scientific circulation of unknown sources of the 17th-18th centuries, which relate to the history of two important monasteries of the Hetmanshchyna, in establishing the name of the compiler of the collection of the 19th century. **Conclusions.** First of all, the name of the compiler of the collection of the middle of the 19th century was established. This is the famous Ukrainian historian Mykola Markevych (1804-1860). The article examines the manuscript collection of the middle of the 19th century. from the fonds of the Institute of Manuscript of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine, which contains essays on the history of Hlukhov, Hustyn Holy Trinity, Mgar Holy Transfiguration and Ladan (Ladynskyi) Holy Intercession monasteries and documents related to their history, church hierarchs, the reasons for such an interest in these subjects are indicated by M. Markevych. There are three sources from which the author borrowed materials for his collection; these are handwritten books from the 30s of the 18th century. The specificity of M. Markevych's presentation of regests is that he not only shortened the documents, but also sometimes added his comments, dividing them into separate sections. The main attention is paid to those parts of the collection where the history of the Holy Transfiguration of Mgar and Holy Intercession of Ladan monasteries is highlighted, from the regests of documents given by the author, those that retell the texts of unknown ones are singled out and they are listed in the appendix. It is especially important that they complement the «Ukrainian Diplomatarium of the 16th–18th centuries» and «Ukrainian Orthodox Diplomatarium of the 16th-18th centuries».

Key words: Church, monastery, clergy, Cossacks, memoirs.

*Стаття підготовлена 17 травня 2022 року;
подана до друку 2 червня 2022 року.*

ЗБЕРЕЖЕННЯ БІБЛІОТЕЧНИХ ТА АРХІВНИХ ФОНДІВ

УДК 027.54(477-25)НБУВ:025.7/9
<https://doi.org/10.15407/rksu.29.401>

Любов Петрівна Затока,

*науковий співробітник відділу наукових технологій збереження фондів,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)*

ORCID 0000-0002-7970-1875

e-mail: zatoka@nbuv.gov.ua

Ярослав Ігорович Савчук,

*кандидат біологічних наук,
науковий співробітник відділу наукових технологій збереження фондів,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)*

ORCID 0000-0001-9872-8865

e-mail: majka42@ukr.net

КОНСЕРВАЦІЙНІ ЗАХОДИ ДЛЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ ОСОБЛИВО ЦІННИХ ДОКУМЕНТІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО: ОБСТЕЖЕННЯ, ДОСЛІДЖЕННЯ, ВПРОВАДЖЕННЯ

Мета роботи. Реалізація комплексу консерваційних заходів для особливо цінних документів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, що включає мікробіологічні та матеріалознавчі обстеження для забезпечення їхнього довготривалого зберігання. **Методологія** дослідження полягає в застосуванні інструментальних, статистичних та прикладних методів, тож дозволяє якнайповніше

зафіксувати фактичний фізичний стан матеріальної основи цінних та рідкісних документів і реалізувати стабілізаційні операції для гарантування збереження цих фондів. **Наукова новизна** роботи полягає в оптимальному поєднанні неруйнівних мікробіологічних та матеріалознавчих досліджень стану особливо цінних документів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського як базової

складової з метою розробки та впровадження сучасних консерваційних заходів саме для обстежених документів у зафіксованих умовах. **Висновки.** Розроблені консерваційні заходи на підґрунті виконаних обстежень у цілому включають підбір сучасних методик та необхідних матеріалів для відновлення документів і мінімізації швидкості процесів старіння їхньої матеріальної основи, а також технічно і грамотно забезпечують наукову реставрацію окремих примірників. Передбачається також опти-

мальне поєднання нарівні з традиційними методами відновлення цінних документів впровадження інноваційних технологій: фазового зберігання, нейтралізації понаднормової кислотності сучасними антиоксидантами, а також створення електронних страхових та читачьких копій відповідно до вимог часу.

Ключові слова: цінний документ, мікробіологічні дослідження, збереження, консервація, матеріальний носій, папір.

Діяльність бібліотеки як суттєвої складової культури, освіти та науки спрямована на реалізацію спільних дій для досягнення загальної соціально зорієнтованої мети в Державі. Невід’ємним напрямом роботи кожної бібліотеки – як невеликої за обсягом фондів, так і національної книгозбірні – залишається забезпечення збереження документів. Адже бібліотечні документи, насамперед старовинні, що створені декілька століть тому, а відтак є особливо цінними, дозволяють читачеві зазирнути в тодішні події та факти, щоб пізнати досі невідому інформацію. Ця інформація стає доступною лише за умови задовільного фізичного стану рукописного чи друкованого документа, завдяки збереженості форми як матеріального об’єкта, так і викладеного тексту – його пізнавальної складової. Складні взаємозв’язок та взаємозалежність усіх елементів розгалуженої системи збереження фондів вимагають застосування комплексного підходу для вирішення проблем у процесі запровадження та підтримання її на належному рівні. Цей підхід здійснюється завдяки широкому комплексу консерваційних заходів, що стосуються всіх фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ), однак охоплюють насамперед особливо цінні документи.

Актуальність теми дослідження. У наших попередніх публікаціях неодноразово акцентувалося, що матеріалознавчі дослідження склад-

ників документів можуть розглядатись як базове підґрунтя для забезпечення системного збереження фондів, насамперед особливо цінних [1, с. 440–445]. Дослідження матеріального носія інформації, зокрема ганчір'яного паперу, традиційно включає визначення його композиційного складу, фіксування наявності філіграней, встановлення кількісних характеристик ліній «верже» та «понтюзо», а також розміру аркушів. Деякі з названих показників (характеристик) не є ідентифікаційними, тож мають діагностичний характер. Визначення композиційного складу паперу, що застосований як матеріальна основа цінного документа, включає визначення виду та довжини волокон, а також інших включень, фіксування їхніх кольору та морфологічних особливостей. У рамках матеріалознавчих досліджень аналізується та порівнюється рельєф аркушів, їхній колір, рівномірність розподілу паперової маси, а також здійснюється визначення товщини та пухлості паперу. Таке ґрунтовне дослідження паперу як матеріальної основи рукописних та друківаних документів дозволяє суттєво оптимізувати процеси реставрації в подальшому.

У комплексі взаємопов'язаних консерваційних заходів, що спрямовані на мінімізацію пошкоджуючої дії на особливо цінні документи зовнішніх екологічних факторів чи випадкових неконтрольованих ситуацій, забезпечення біологічної безпеки установи, наразі бібліотеки, гарантується регулярним виконанням мікробіологічних обстежень об'єктів зберігання – рукописів, книг, образотворчих видань, нот, мап тощо, а також повітря сховищ, де вони зберігаються.

Аналіз досліджень і публікацій. В ідеальному випадку профілактика біопшкоджень повинна бути передбачена вже на стадії проектування та зведення будівлі бібліотеки. За цих обставин мають бути враховані не лише місце забудови, позиція земельної ділянки, рівень ґрунтових вод, характер рослинності, тип та функціональні особливості оточуючих споруд, але й матеріали, що використовуються для будівництва бібліотеки і внутрішнього оздоблення, типи опалювальної та вентиляційної систем, планування приміщень, розміщення обладнання, устаткування тощо. Якщо всі названі вимоги не дотримані з різних причин, то тим паче актуальним є виконання заходів комплексного біологічного моніторингу приміщень і фондів, невід'ємною частиною якого є

мікологічний моніторинг [2, с. 46–49]. Теоретичною основою біологічного моніторингу є знання біології мікроорганізмів, ентомологічних шкідників та інших живих організмів, їхнього видового різноманіття, динаміки щільності популяцій, змін кількості співвідношення видів, відмінностей і подібностей їхнього розвитку, харчової спеціалізації, поведінки та екологічних переваг, виявлення місць локації у сховищах, їхніх зв'язків із природними резерваціями тощо. Навіть цей неповний перелік доводить, що для виконання біологічного моніторингу фахівці повинні мати достатньо широкі знання та вміло ними оперувати. Результати виконаних у рамках моніторингу досліджень використовуються для надання рекомендацій фондоутримувачам, а також оголошуються під час проведення навчальних семінарів з підвищення кваліфікації співробітників бібліотеки з питань профілактики біопшкоджень документів [3, с. 182–183].

Одним із найпоширеніших консерваційних заходів для особливо цінних документів є зберігання в конвертах, папках, футлярах, коробках, іноді просто обгорнутими в щільний папір. Однак питання в тому, наскільки якісними є матеріали, з яких виготовлені ці коробки, футляри, папки та інші аналогічні т. зв. «пристосування», що призначені для зберігання документів. Наразі у сховищах збільшується також місце, яке займають документи, що зберігаються в цих захисних пристосуваннях. Переваги такого зберігання суттєві: об'єкти зберігання захищені від впливу багатьох чинників довкілля, в першу чергу – світла. Коробки та інші контейнери з безкислотного картону, а також навіть шафи є ефективним бар'єром проти перепадів значень температури та відносної вологості повітря у сховищі. Однак ці переваги нівелюються за умови неправильно підбраного матеріалу, наприклад, – недовговічного картону з низьким значенням показника кислотності в одиницях рН. Це означає, що в матеріалі є достатня кількість кислотомісних або кислотоутворювальних компонентів, які могли утримуватися в матеріалі спочатку або утворитися у процесі його природного старіння за рахунок поглинання газоподібних домішок навколишнього середовища. Обрання відповідного матеріалу для індивідуального захисного пристосування є вкрай важливим, оскільки зміни, що відбуваються на початковому етапі

старіння паперу документа, невидимі. Однак після певного часу у процесі періодичних обстежень документів можна легко виявити або суцільні бурі плями, або бурий контур на поверхні аркушів, що стикається з матеріалом папки або коробки. Зміна кольору (пожовтіння, побуріння) – перша візуальна ознака міграції «кислих» компонентів або продуктів деструкції матеріалу папки в матеріал об'єкта. Це особливо добре помітно на окремих аркушах рукописних та архівних документів, графіці, малюнках. Часто паспарту з неякісного картону залишає свій негативний «слід» на об'єкті зберігання: зі зворотного боку видно суцільне побуріння листа, а з лицьового – бурий контур у місці зіткнення рамки з об'єктом. Отож необхідно більш детально зупинитися саме на обранні матеріалу для захисного пристосування. Як матеріал для зберігання особливо цінного документа можна обрати картон, дерево або метал. Метал надійніше захистить від високих температур у разі пожежі. Але ризик можливої конденсації вологи під час охолодження з подальшим розвитком мікобіоти дуже великий. Коробки з дуба або інших порід деревини також непридатні для зберігання документів на папері, оскільки багато порід деревини виділяють кислі газоподібні випаровування. За потреби використання дерев'яної коробки доцільно викласти її внутрішню поверхню безкислотним картоном. Як матеріал для коробок недоцільно застосовувати деревостружкові плити, тришарову фанеру або деревоволокнисті плити, оскільки у процесі їхнього виготовлення використано клеючі речовини, що виділяють кислотоутворюючі гази, формальдегід і мурашину кислоту, яка утворюється на повітрі за присутності вологи [4, с. 14–199].

Розвиток науки і технологій хімічного виробництва сприяє появі нових матеріалів, що витісняють старі й більше відповідають сучасним вимогам, що висуваються щодо консервації. Однак далеко не все, що випускається сучасною промисловістю і що, здається, цілком відповідає вимогам фахівців-консерваторів документів, може бути включено до технологічного циклу відновлення документів [5, с. 377–389]. Необхідні найретельніші дослідження властивостей нових матеріалів і речовин. У додатках до стандарту з консервації документів наводиться низка матеріалів, що можуть бути застосовані в технологічному циклі

реставрації й гарантовано не справляють негативного впливу на відновлені особливо цінні документи у процесі їх тривалого зберігання [6, с. 1–7]. Саме цим пояснюється той факт, що з величезного асортименту паперу, клею, полімерних плівок та інших матеріалів, що випускаються промисловими підприємствами та пропонуються на ринку, реставраторами використовуються лише деякі. Ці види паперу, відповідно до призначення, можна поділити на чотири групи: папір для заповнення відсутніх частин аркуша або зміцнення його зі зворотного боку (за умови, що текст нанесено з одного боку); тонкий прозорий папір для зміцнення крихкої пошкодженої основи з лицьової та зворотної сторони аркуша; папір, що використовується під час палітурних робіт, наразі й папір на форзаци; папір допоміжний. Під час реставраційних операцій керуються декількома критеріями, серед яких: присутність у композиції паперу насамперед довговічних волокон бавовни, льону або сульфатної целюлози; близьке до нейтрального або вище за нейтральне значення кислотності в одиницях рН водної витяжки ($\text{pH} = 7$); механічна міцність за показниками опору зламу та розриву; довговічність. Важливими є й інші властивості паперу, що характеризують його придатність для консерваційних робіт, серед яких вологоміцність, пористість, гігроскопічність, здатність до деформації, товщина. Під час реставрації абсолютно різних документів – рукописів, друкованих видань, графіки, малюнків тощо – виникає потреба в реставраційному папері як для різних цілей, так і різних видів для однієї мети. Наприклад, для заповнення відсутніх частин аркуша доцільно мати папір різної товщини та відтінків. Такий папір не повинен містити кислотоутворюючих компонентів і бути більш міцним і довговічним аніж папір, що реставрується. За названим стандартом з консервації документів для відновлювальних операцій серед інших матеріалів рекомендованими є такі види паперу, як картографічний, літографський, для малювання, креслярський різних марок, хроматографічний, а також ганчір'яний за наявності власного реставраційно-відливного обладнання. Рівномісний, довговічний та біостійкий папір ручного способу виробництва є найбільш придатним для реставрації аркушів рукописів та друкованих книг.

Слід додати, що, оскільки тонкий папір служить для зміцнення ослабленої паперової основи з двостороннім текстом, він повинен бути і міц-

ним, і прозорим. Остання властивість значною мірою залежить від товщини й щільності паперу, а також від способу його з'єднання з аркушем, що реставрується. Клей або клейовий склад, який використовується для з'єднання паперу з об'єктом, що реставрується, повинен мати коефіцієнт заломлення світла, близький до того, який має целюлоза. Цим досягається оптична однорідність усіх трьох шарів. Саме для тонкого паперу особливо важливими є здатність до деформації, розтяжність і скручування в сухому та вологому стані, вологоміцність, рівномірний просвіт, відсутність сторонніх включень. Більшості із цих вимог відповідає лише мікалентний папір, створений як підкладка для ізоляторів в електротехнічній промисловості. У реставрації він використовується для зміцнення згинів аркуша, полів, скріплення розривів, дублювання графічних творів тощо. У світовій реставраційній практиці, на відміну від західноєвропейського паперу, найбільшої популярності набув японський папір, що виготовляється з лика кушів міцумата, козу або гам-пі. Лико за своєю природою більш тонке, довговолокнисте і може бути механічно фібрильоване на відміну від твердих деревних волокон. Це важливо, адже на початковій стадії підготовки сировини виключається застосування кислотовмісних речовин, які згодом залишаються в готовому папері. Тривале витримування волокон у воді сприяє делігніфікації, оскільки стінки клітин окремих волокон більш тонкі та пористі, ніж у целюлози. Сировина вариться тільки у слабкому лужному розчині, який потім значною мірою розбавляється, й у волокні залишається дуже незначна кількість хімікатів. У процесі виробництва японського паперу використовується дерев'яне обладнання задля уникнення безпосереднього контакту з металами, зокрема залізом. Отож у папір не потрапляють навіть незначні кількості домішок у вигляді залишкових кислот або оксидів заліза, що є одними з основних каталізаторів окисної деструкції паперу. Оскільки відбілювання паперу не здійснюється, він має природний колір. Внаслідок такої щадної підготовки зберігається довжина волокон, хоча вони дуже тонко фібрильовані. У процесі черпання (формування аркушів) у волокнисту масу не вносяться будь-які добавки, за винятком слизу кореня *Hibiscus Manihot*, рослини родини мальвових, що має нейтральне значення кислотності (показник рН). Під час перемішування маси слиз

обволікає окремі волокна, вони не злипаються і одночасно набувають деякої жорсткості. Завдяки даній технології папір характеризується масою метра квадратного від 9 до 120 г/м² та рівномірним просвітом. Така унікальна технологія виробництва японського паперу забезпечує його особливі властивості. Тонко фібрильовані довгі волокна лика дозволяють отримати дуже прозорий і механічно міцний папір навіть за невисокої маси метра квадратного, а це дуже важливо для матеріалу, що використовується у практичній реставрації документів. Позитивним аспектом для реставрації є також висока пористість цього паперу [7, с. 296–305].

Аналогічний папір європейського виробництва виготовляється під брендами JAPICO, VANGEROW, MORITA з високоякісної целюлози або літера, відбілюється перекисом водню, а під час складання композиції паперової маси як буфер вноситься карбонат кальцію [8, с. 9].

У наших попередніх публікаціях та інших методичних рекомендаціях з питань реставрації документів неодноразово наголошувалося на необхідності правильного вибирання паперу на форзаци – мармурового паперу. Однак слід ще додати, що мармуровий папір може бути виготовлений за прописами XVIII–XIX ст. з використанням сучасних фарб, сполучників та пігментів. На сьогодні ринок паперової продукції пропонує широкий вибір мармурового паперу, виготовленого у промислових умовах. Щодо допоміжного паперу, то до цієї категорії належить папір, що не з'єднується з документом, який реставрується, однак під час реставраційних операцій перебуває з ним у тісному контакті. Механічна міцність для паперу такого виду має відносне значення. Важливо, щоб він виконував необхідні функції без здійснення негативного впливу. Найчастіше для допоміжних операцій використовуються такі види паперу, як фільтрувальний та парафінований. Фільтрувальний папір, що за технологією виготовлення є непоклеєним у масі, має високу поглинаючу здатність і низьку міцність за показником опору зламу. Для цього виду паперу значення показника кислотності водної витяжки в одиницях pH не менше 6,0–8,0. Застосовується він як прокладочний матеріал під час пресування аркушів, що реставруються, а також для віддаленого зволоження аркушів паперу і пергаменту. Парафінований папір застосовується як антиадгезійна прокладка для запобігання приклеюванню рес-

таврованих аркушів до прокладочного матеріалу, зазвичай до фільтрувального паперу. Іноді один вид паперу може бути як основним, так і допоміжним реставраційним матеріалом. Наприклад, тонкий реставраційний рівномісний, мікалентний папір або цигарковий папір можуть застосовуватись і як шторки в паспарту для захисту зображення від впливу негативних факторів навколишнього середовища.

Мета дослідження зумовлена необхідністю розроблення та впровадження консерваційних заходів для збереження особливо цінних фондів з ослабленою матеріальною основою на різних носіях, чому передують органолептичні та інструментальні обстеження самих документів та умов їхнього зберігання, а також експериментальні матеріалознавчі, мікробіологічні дослідження для реалізації необхідних стабілізаційних операцій. З десятирок років тому фахівці-консерватори трактували поняття стабілізації документів з ослабленою матеріальною основою як виконання практичних заходів щодо їхньої стабілізації у трьох взаємозалежних напрямках, а саме стосовно хімічного, механічного та біологічного факторів. У сучасних умовах запровадження в бібліотечну практику нових інформаційних технологій, тобто переважного обслуговування користувачів електронними копіями, акценти дещо змістилися. Зі зменшенням читацького попиту на фонди на традиційних носіях менш актуальним стало погіршення фактичного фізичного стану документів через механічні пошкодження. Однак, якщо вплив хімічного фактора залишився, як і раніше, стабільно негативним, то вплив біологічного фактора навіть зріс у певній геометричній прогресії. Фахівцями відділу наукових технологій збереження фондів НБУВ (далі – ВНТЗФ НБУВ) під час багаторазових обстежень документів зафіксовано, що чим рідше відкривається книга, тим більша вірогідність появи та розповсюдження мікобіоти, насамперед на форзацах. Отож метою дослідження є розроблення та впровадження сучасних консерваційних заходів для цінних документів, що їх потребують, у необхідних обсягах та конкретних умовах НБУВ.

Виклад основного матеріалу. «Папір – зброя вчених, основа для книг. Папір – домашній порадник канцеляриста, скарб для учнів, фундамент людської дружби. О мій папір, ти воістину величне творіння», –

писав у своєму панегірику якийсь давній автор, сприймаючи аркуші паперу як живі істоти. Саме таким має бути і ставлення до паперу як матеріальної основи особливо цінних бібліотечних документів. Консерваційні заходи зі збереження та стабілізації фізико-хімічних властивостей культурних цінностей ґрунтуються на достовірних знаннях про надійність матеріалу на весь період його існування. Дані про фізико-хімічні властивості матеріалу визначаються за результатами спеціальних експериментальних досліджень. Найцікавішими, на наш погляд, є результати такого дослідження окремих конструктивних частин документів – книжкового блоку та елементів оправ. Мається на увазі визначення кислотності паперу в одиницях рН, вологості паперу книжкових блоків та елементів палітурки контактним способом, а також інші структурні та хімічні дослідження окремих одиниць колекцій, насамперед – визначення композиційного складу паперу. Слід зазначити, що результати цих досліджень зазвичай покладені в основу превентивних консерваційних заходів щодо кожної окремої одиниці зберігання з різних зібрань та колекцій НБУВ. Інформацію про результати проведення комплексного обстеження документів колекції арабських рукописів (ф. 74) Інституту рукопису НБУВ (далі – ІР НБУВ), під час якого було обстежено шістдесят документів, уже викладено в наших попередніх публікаціях. У цій статті увага акцентується лише на окремих аспектах матеріалознавчих досліджень. З точки зору цілісності документа, це п'ятдесят чотири окремих рукописних документи і шість фрагментів обсягом від одного до шести аркушів. Під час вивчення матеріальної основи кожного з 54 рукописів було застосовано деякі положення методики експертного дослідження паперу ручного способу виробництва [9, с. 74–88].

У процесі дослідження було встановлено, що в якості матеріальної основи для деяких рукописів використовувався східний, так званий «самаркандський» папір з крохмальним проклеюванням, для деяких – «європейський», папір з проклеюванням тваринним клеєм, напівмашинного та машинного способів виготовлення. Водночас було підтверджено той факт, що хоча для створення окремих рукописів використовувався один тип паперу – папір «самаркандський», однак структурні та хіміко-технологічні властивості паперу кожного окремого документа відрізня-

лися одні від інших. Спектр цих властивостей тим більш не збігається, якщо для створення документа застосовувався папір європейського типу. Так, з обстежених п'ятдесяти чотирьох рукописів лише два були написані на папері європейського типу з філігранями одного малюнка (латинські літери) та однаковою відстанню між лініями «понтюзо». Отже, на властивості ганчір'яного паперу ручного способу виготовлення значний вплив, окрім складу по волокну, мають також вид клею для проклеювання (крохмальний або тваринний), якість підготовки паперової маси перед відливом та інші технологічні операції: пресування, шліфування тощо. Якщо в якості матеріальної основи кількох обстежених рукописів було використано папір машинного способу виготовлення із целюлози, то вони вже характеризуються зовсім іншими структурними і хіміко-технологічними властивостями.

З метою виконання реставрації блоків було відібрано мікроскопічні проби для визначення складу по волокну з рукописів різних історичних періодів: ф. 74, од. зб. 2 (Коран, XIV ст., 98 арк.), палітурка не збереглася, формат 18,5х15 см, блок зі значними механічними пошкодженнями на приблизно одній третині аркушів, ганчір'яний папір східного виробництва, слабо проклеєний, не щільний, пожовтілий, товщиною 0,12 мм, кислотність в одиницях рН 6,0 – 6,5. Лабораторне дослідження паперу на склад по волокну показало вміст тільки бавовняних волокон у його композиції; ф. 74, од. зб. 18 (Рукопис з мусульманської юриспруденції, список під назвою «Основи права», XIII ст., 239 арк.), палітурка не збереглася, формат 20,5х15,5 см, блок без значних механічних пошкоджень, ганчір'яний папір східного виробництва, жовтий, нерівномірний за товщиною, адже товщина в межах 0,12 – 0,15 мм, кислотність в одиницях рН 6,0 – 6,5. Морфологічні характеристики показали наявність конопляних волокон, а також, імовірно, конопляні частинки (конопляні плівочки); ф. 74, од. зб. 21 (Твір моралізаторського змісту з шести розділів, не пізніше XIV ст., 79 арк.), у картонній обкладинці зі шкіряним корінцем – плетіння значно пошкоджене, формат 28х17,4 см, блок з механічними пошкодженнями – деструкція останнього аркуша, з одичними ентомологічними ходами. В якості основи – ганчір'яний папір східного виробництва, нерівномірний за товщиною – 0,125 – 0,135 мм,

кислотність в одиницях рН 5,5. У композиції паперу також виявлено невелику кількість волокон, близьких за своєю морфологічною характеристикою до конопляних плівочок. Для порівняння була відібрана мікроскопічна проба на склад паперу по волокну з рукопису, знайденого в Казахстані, за 180 км на північ від озера Балхаш, створеного в історичний період, ближчий до ХХ ст.: ф. 74, од. зб. 24 (Твір із фікху, 58 арк.), частина аркушів втрачена, палітурка не збереглася, формат 21,5x17,5 см, блок без значних механічних пошкоджень, папір напівмашинного способу виробництва з рівномірною структурою аркушів, щільний, інтенсивно пожовтілий, особливо по периметру аркушів. Такий відтінок свідчить про наявність у папері деякої кількості лігніну. Товщина паперу 0,098 – 0,1 мм, а кислотність в одиницях рН 5,0 – 5,5. Лабораторне дослідження паперу на склад по волокну показало вміст 30 % бавовняних волокон та 70 % конопляних, а також невелику кількість волокон, близьких за своєю морфологічною характеристикою до конопляних плівочок. Отже, проведеними експериментальними дослідженнями вказаних рукописів були також підтверджені літературні відомості про те, що ганчір'яний папір, у композиції якого використані лляні та конопляні волокна, характеризується більш високими механічними показниками та дещо нижчою білизною, ніж папір з бавовняних волокон.

Для виконання консерваційних заходів з ІР НБУВ до відділу реставрації в 2019 р. надійшли чотири документи вірменською мовою: ф. 30, од. зб. 153, Євангеліє, XIV ст., 36 арк., матеріальна основа – пергамент; ф. 30, од. зб. 154, Євангеліє, XVII ст., 278 арк., матеріальна основа – папір; ф. 30, од. зб. 3, Євангеліє, XVI ст., 63 арк., матеріальна основа – пергамент; ф. XXXVI, од. зб. 117, Вірмено-латинський словник, XVII ст., 586 арк., матеріальна основа – папір. Органолептичні та інструментальні обстеження зазначених документів включали визначення товщини аркушів матеріальної основи кожного документа та маси метра квадратного. Для паперу рукопису (ф. XXXVI, од. зб. 117) за товщиною та масою метра квадратного були ще розраховані уявна щільність та пухлість. Що стосується органолептичного обстеження зразка паперу з рукописним текстом, то він мав коричневий відтінок з обох сторін. На одній зі сторін у нижньому правому полі виявлено слід від печатки фіолетового кольо-

ру, поверхня аркуша паперу гладенька з обох сторін. На просвіт помітна неоднорідність паперового аркуша та видимі лінії «верже» та «понтюзо». За результатами мікрохімічного аналізу визначено: паперова основа волокнистої будови, плутано-волокнистої структури, здатна до розшарування на два шари, поверхня гладенька з обох боків, що свідчить про наявність поверхневого проклеювання, містить волокна білого кольору з охристим відтінком. Волокниста частина складається переважно з довгих (пласких, стрічкоподібних, грубих без перекручування та тонких з перекручуванням, частково з фібрилами) та середніх (значно в меншій кількості змінених за довжиною) ганчір'яних волокон грубого помелу. Волокна проклеєні в масі та на поверхні. У дослідженому зразку виявлено незначну кількість лігніну. Водна витяжка на кислотність за індикаторним папером відповідає приблизно в одиницях рН 4–5.

Перший із досліджених аркушів паперу рукопису (ф. 30, од. зб. 154) прямокутної форми, розміром 13,5х17,4 см, написаний чорним чорнилом з обох боків, вірменською мовою. Наповнювач паперу – крейда, кислотність паперу (контактний метод) в одиницях рН 4,33. Товщина паперу цього аркуша – 0,114 мм, загалом товщина паперу інших аркушів у діапазоні від 0,110 до 0,168 мм. Маса одного метра квадратного зазначеного ганчір'яного паперу 63,4 г/м², уявна щільність 0,556 г/см³, пухлість 1,8 см³/г. За результатами визначення структурних властивостей паперу виявилася необхідність виконання зміцнювальних операцій під час реставрації. Що стосується двох рукописів на пергаменті, то визначалися товщина аркушів та маса одного метра квадратного. Тож матеріальна основа рукопису ф. 30, од. зб. 153 характеризувалася такими показниками: товщина аркушів у межах 0,097 – 0,118 мм, маса одного метра квадратного – 68,6 г/м². Пергамент рукопису ф. 30, од. зб. 3 має товщину аркушів у межах 0,177 – 0,23 мм, масу одного метра квадратного – 100,1 г/м².

Для забезпечення подальшого зберігання раритетів необхідним було проведення комплексу відновлювальних заходів для аркушів чотирьох рукописів (два на папері та два на пергаменті), який включав такі реставраційні операції: зміцнення паперової основи аркушів, доповнення втрат паперової основи аркушів, пресування аркушів, а також

виготовлення індивідуальних засобів для подальшого зберігання з використанням відповідних нейтральних сумісних матеріалів.

Зазвичай передреставраційні дослідження включають також спеціальні мікробіологічні досліди для встановлення життєздатності відібраних мікологічних проб з документів, що надійшли на консервацію.

Упродовж шести років, починаючи з 2016 р., відбувався періодичний моніторинг видового складу мікобіоти, виділеної з деяких цінних фондів НБУВ. Відбір проб з рукописних та друківаних джерел інформації проводили методами стерильних ватно-марлевих аплікаторів та методом відбитків. Культивувалися мікроскопічні гриби в термостаті за температури $26 \pm 2^\circ\text{C}$. Ідентифікація виділених мікроскопічних грибів проводилася за допомогою світлового мікроскопу «МІКМЕД-2». Ідентифікувалися виділені культури за сукупністю культурально-морфологічних ознак та особливостями конідіогенезу з використанням відповідних визначників грибів вітчизняних та іноземних авторів.

Так, найчастіше у зразках траплялися такі види мікроміцетів: *Alternaria tenuissima* (Kunze) Wiltshire; *Cladosporium cladosporioides* (Fresen.) G.A. de Vries; *C. herbarum* (Pers.) Link; *C. sphaerospermum* Penz. та *Penicillium chrysogenum* Thom [9]. Разом з тим з деяких проб була виділена незначна кількість потенційно небезпечних для фондів видів – *Stachybotrys chartarum* (Ehrenb.) S. Hughes; *Aspergillus niger* Tiegh.; *Aspergillus flavus* Link [10]. Однак слід зазначити, що життєздатних культур на матеріальній основі обстежених документів не виявлено. Так, було проведено мікологічне обстеження рукописної книги «Євангеліє Орининське» середини XVI ст. (ф. 30, од. зб. 168), яка зберігається в ІР НБУВ. Встановлено, що з п'яти відібраних проб (стор. 19, 176, 188, 234 та 239), які візуально мали ознаки ураження мікроміцетами, не було виділено жодної життєздатної колонії. З матеріальної основи двох інших документів (ІА-79 та ІА-188), що зберігаються у Відділі стародруків та рідкісних видань Інституту книгознавства НБУВ, було відібрано за допомогою ватно-марлевих аплікаторів три проби з місць, які візуально мали ознаки мікологічного ураження. За результатом висіву та інкубування зразків у термостаті не було виявлено росту колоній мікроміцетів. Отож можна зробити висновок про те, що ділянки, з

яких був здійснений відбір проб, містили вже відмерлі рештки міцелію та конідій грибів.

Серед найбільш значущих елементів моніторингу мікобіоти фондів, що знаходяться на постійному зберіганні у НБУВ, є контроль ефективності проведення антифунгального оброблення. Так, під час попереднього дослідження рукописної книги «Апостол» XVIII ст. з п'яти відібраних проб (стор. 15, 102, 132, 167 та 185) у двох (стор. 167 та 185) було виявлено та ідентифіковано гриби *Chaetomium* sp. та *Alternaria* sp. З огляду на це було зроблено висновок про необхідність проведення локального антифунгального оброблення вказаної частини документа. Через два тижні після проведення процедури оброблення документа антифунгальними засобами фахівцями ВНТЗФ НБУВ було проведене повторне дослідження, яке не виявило наявності життєздатних культур мікроміцетів. Таким чином, слід констатувати, що антифунгальне оброблення документа, що досліджувався, було ефективним.

Серед інших обстежених документів слід більш детально зупинитися на аркушевому документі ІР НБУВ. Було досліджено вітальну листівку Президентів В. А. Ющенку від Президента Союзу Коморських Островів. Під час органолептичного обстеження документа науковцями ВНТЗФ НБУВ виявлено, що він мав ознаки ураження мікроскопічними грибами. Колонії мікроміцетів були видимі неозброєним оком. Після низки заходів з дезінфекційного оброблення документа антифунгальними препаратами, проведеного співробітниками відділу, він був обстежений спеціалістами-мікологами. З поверхні документа відібрали дві проби, які були нанесені на живильне середовище для виявлення мікроміцетів. Упродовж сімох діб з моменту нанесення проб на живильне середовище не спостерігалось жодного росту мікроскопічних грибів. Тож було зроблено висновок про ефективність знезараження документа.

Однак науковцями ВНТЗФ НБУВ були досліджені й документи, що зазнали значної контамінації мікроміцетами. Зокрема, в жовтні 2018 р. було проведено мікробіологічне дослідження фондів, переміщених з периферійних сховищ (вул. Уманська, 49). Під час первинного огляду цих фондів відмічено характерний запах «плісняви» та видимі колонії мікроміцетів на окремих книгах. З цих фондів нами було відібрано вісім проб. Таксономічний склад мікроміцетів наведено в таблиці.

Таблиця. Таксономічний склад мікроміцетів, виділених із друкованих джерел інформації.

№ проби	Видовий склад мікроміцетів
1.	<i>Penicillium chrysogenum</i> , <i>Rhizopus nigricans</i>
2.	<i>Acremonium alternatum</i> , <i>Aspergillus niger</i> , <i>A. versicolor</i> , <i>Scopulariopsis alba</i>
3.	<i>Acremonium strictum</i> , <i>Chaetomium globosum</i> , <i>P. chrysogenum</i> , <i>P. funiculosum</i>
4.	<i>A. strictum</i> , <i>P. chrysogenum</i> , <i>P. funiculosum</i>
5.	<i>A. roseum</i> , <i>A. strictum</i> , <i>A. sydowii</i>
6.	<i>A. strictum</i> , <i>A. fumigatus</i> , <i>P. chrysogenum</i> , <i>P. funiculosum</i>
7.	<i>A. roseum</i> , <i>A. candidus</i> , <i>A. fumigatus</i> , <i>A. niger</i> , <i>A. sydowii</i> , <i>A. versicolor</i>
8.	<i>A. ustus</i> , <i>P. chrysogenum</i> , <i>Stachybotrys chartarum</i>

Таким чином, з восьми відібраних проб було виділено 29 ізолятів мікроміцетів. Деякі з виділених грибів є активними деструкторами целюлозовмісних матеріалів, це, зокрема, *Aspergillus niger*, *Chaetomium globosum*, *Stachybotrys chartarum*. Виявлення зазначених видів мікроміцетів на фондах НБУВ становить значну небезпеку для матеріальної основи документів. Серед загалу виділених грибів є багато таких, що здатні викликати алергічні реакції в людей та бути причиною тяжких захворювань – мікозів (аспергільозів, пеніцильозів) [10]. Також серед грибів є й такі, що здатні синтезувати токсинні сполуки. Ці речовини дістали назву мікотоксини. Проникаючи в організм людини, ці метаболіти здатні порушувати обмінні процеси та викликати ураження органів й інших систем організму. Так, *Aspergillus fumigatus* здатен продукувати цілу низку мікотоксинів, зокрема фумігатин – метаболіт, що може руйнувати лейкоцити крові [11]. До речі, *A. fumigatus* також синтезує ще й гелволеву кислоту і нейротоксин – фумітриморгин. Щодо метаболіту гліотокину, який синтезують штами *A. Fumigatus*, то він виявляє імуносупресорну дію. Цей гриб синтезує й інші токсини – веррукулоген, вірідітотоксин. Гриб *A. ustus* синтезує метаболіт устин, який є помірно токсичним щодо ссавців. Так, *A. versicolor* продукує циклопіазонову кислоту, до якої чутливі щурі, миші, курчата. Наразі цей гриб утворює

токсин – стеригматоцистин, що спричиняє нефро- і гепатотоксичну дію. Гриби *Aspergillus niger* та *Chaetomium globosum* теж здатні до синтезу мікотоксинів (малформін та хаеоглобозин) [12].

Слід підкреслити, що з виділених мікроміцетів потенційно найбільш небезпечним, з точки зору утворення мікотоксинів, є гриб *Stachybotrys chartarum* [12]. Цей мікроміцет здатен до синтезу великої кількості різновидів мікотоксинів (сатратоксини, трихOVERрини, трихOVERроли, веррукарини), які належать до групи трихотеценових мікотоксинів (ТТМ). Із наведених наукових джерел відомо, що ТТМ, поряд з афлатоксинами, вважаються одними з найбільш небезпечних для ссавців [13, 14]. Так, ТТМ здатні викликати тяжкі геморагічні ураження органів травного тракту, печінки, нирок тощо. Значну небезпеку для людей, що контактують з продуцентами ТТМ, становить те, що ці мікотоксини здатні проникати через шкіру, викликаючи токсичні прояви. Зокрема, спори грибів-продуцентів ТТМ містять значну кількість токсинів, тож з огляду на це перебування людей у приміщеннях, де має місце розповсюдження грибів-продуцентів, є небажаним. Слід додати, що гриб *Stachybotrys chartarum* став причиною захворювання на стахіботриотоксикоз, яке призвело до загибелі тисяч коней у різних областях України в період 30-х років минулого століття. Отже, підсумовуючи, можна застерегти, що серед грибів, виділених з фондів, які було переміщено з периферійних сховищ, є потенційно небезпечні види не тільки для паперових носіїв інформації, але й для співробітників, які працюють з ними. Тож науковцями-мікологами були надані відповідні рекомендації для унеможливлення зараження співробітників під час опрацювання цих фондів. Слід звернути увагу й на те, що заражені грибами фонди є джерелом розповсюдження спор, а це може призвести до контамінації інших сховищ. Певно, що до антифунгального оброблення ці фонди мають зберігатися в окремому приміщенні.

Ще одним прикладом негативного впливу мікроміцетів на фактичний фізичний стан документів може слугувати низка інших експериментальних досліджень, зокрема рукописів (КДА 714, КДА 728/Л та КДА 64), що зберігаються в ІР НБУВ. У п'ятнадцятох пробах, відібраних із цих документів, було виявлено ріст мікроміцетів. Загалом з

відібраних проб виділено 28 штамів грибів, зокрема такі види: *Aspergillus flavus*, *A. niger*, *A. ustus* та *Penicillium* sp. Водночас було виявлено, що матеріальна основа досліджених документів характеризується ослабленим фізичним станом через умови попереднього до НБУВ побутування. Вочевидь, однією з причин цього стану стала життєдіяльність мікроміцетів. З низки обстежених документів ІР НБУВ (ф. 324, од. зб. 348; ф. 301, од. зб. 250; ф. 160, од. зб. 164) було відібрано п'ять проб та встановлено, що всі дослідні зразки містять життєздатні культури мікроміцетів. Ці мікроміцети можуть перебувати в пилу та інших забрудненнях, присутніх на сторінках досліджених документів. Наявність таких шкодочинних для паперових носіїв інформації мікроміцетів, як *Chaetomium globosum*, *Aspergillus niger*, *A. flavus*, вимагає проведення комплексу стабілізаційних операцій, зокрема поаркушевого знепилювання документів з наступним антифунгальним обробленням. Наразі гриби *Aspergillus niger* та *A. flavus* можуть виявитися продуцентами мікотоксинів, що створює потенційну небезпеку для персоналу НБУВ [15]. З огляду на це було рекомендовано, щоб подальше опрацювання вказаних документів проводилося лише після виконання комплексу стабілізаційних заходів.

Дослідження іншого рукопису з ІР НБУВ – «Ревізія (ревизька книжка) Полтавського полку 1723 р. І. 188 (6180)» показало, що з трьох відібраних проб з різних сторінок рукопису, які містили фрагменти з ознаками ураження мікроміцетами, виділили та ідентифікували штами *Trichoderma viride*, *Aspergillus versicolor* та *Aspergillus* sp. Представлені мікроміцети, зокрема *Trichoderma viride*, можуть негативно впливати на матеріальну основу дослідженого документа, адже штами цього виду здатні продукувати ферменти, що гідролізують целюлозовмісні субстрати [10]. Разом з тим штами *Aspergillus versicolor* здатні продукувати мікотоксини [12]. З огляду на отримані результати було зроблено висновок про те, що цей документ, зважаючи на значне механічне пошкодження, потребує щадного антифунгального оброблення для унеможливлення подальшого негативного впливу виділених мікроміцетів.

Наукова новизна роботи полягає в оптимальному поєднанні неруйнівних мікробіологічних та матеріалознавчих досліджень стану особливо цінних документів Національної бібліотеки України імені В. І. Вер-

надського як базової складової з метою розробки та впровадження сучасних консерваційних заходів саме для обстежених документів у зафіксованих умовах.

Висновки. Отримані результати досліджень проб, відібраних з різнопланових за конструкцією особливо цінних документів, беззаперечно підтверджують тезу про необхідність проведення комплексних санітарно-гігієнічних заходів з догляду за бібліотечними фондами починаючи з поаркушевого щадного їх знепилювання. Враховуючи значний історичний період існування раритетних документів та складні умови попереднього побутування, підтримання належного санітарно-гігієнічного стану фондів є запорукою їхньої довговічності. Регулярний мікологічний моніторинг особливо цінних фондів, що перебувають на постійному зберіганні у НБУВ, є одним з основних елементів ефективної системи упереджувальних заходів для гарантування збереження матеріальної основи документів. Уже відомо, що мікроміцети здатні рости й розвиватися навіть за низьких значень вологості субстрату, які відповідають нормативним вимогам для зберігання бібліотечних фондів, насамперед такою здатністю характеризуються ксерофільні гриби. Водночас для фондів, з якими часто працюють користувачі, також підвищується ризик контамінації мікроміцетами. Адже самі читачі є джерелом розповсюдження спор грибів, оскільки під час використання документа без рукавичок вони можуть залишати на його аркушах частки відмерлої шкіри та поту, які можуть слугувати субстратом для розвитку бактерій та мікроміцетів. Наведені приклади експериментальних мікробіологічних досліджень вкотре доводять, що важливою складовою мікологічного моніторингу фондів є регулярні обстеження тих цінних документів, які мають значний рівень контамінації мікроміцетами і можуть становити загрозу для інших фондів як джерело розповсюдження спор грибів. З огляду на результати такого моніторингу, подібні документи мають своєчасно направлятися на антифунгальне оброблення з метою продовження терміну їхнього зберігання та безпечного використання.

Щодо комплексу відновлювальних заходів з метою забезпечення подальшого зберігання цінних документів, найбільш поширеними стосовно механічного фактора залишаються такі реставраційні операції:

зміцнення паперової основи аркушів, доповнення втрат паперової основи аркушів, відпресування аркушів, виготовлення нової чи реконструкція старої оправы, а також виготовлення індивідуальних засобів для подальшого зберігання з використанням відповідних нейтральних сумісних матеріалів. На часі також оптимальне поєднання нарівні з цими традиційними операціями відновлення цінних документів впровадження інноваційних технологій забезпечення збереження їхньої ослабленої матеріальної основи: нейтралізація кислотності, фазове зберігання, а також створення електронних страхових та читацьких копій.

Насамкінець варто зазначити, що наведені приклади матеріалознавчих та мікробіологічних досліджень особливо цінних документів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського з метою реалізації необхідних консерваційних заходів у дійсності стосуються більшості бібліотечних фондів. Тож отримані результати можна спроектувати на стан та план дій щодо всіх бібліотечних документів.

Список використаних джерел

1. Затока Л. П. Забезпечення довговічності особливо цінних документів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: поєднання різних технологічних підходів // Рукописна та книжкова спадщина України. 2022. Вип. 28. С. 437–455. <https://doi.org/10.15407/rksu.28.437>
2. Затока Л. П., Куява Л. М., Крікова Т. В., Лобузін К. В., Муха Л. В., Остапенко А. А., Савчук Я. І. Превентивні методи збереження документів наукових бібліотек у несприятливих екологічних умовах: монографія / відп. ред. Л. В. Муха / НАН України, НБУВ. Київ, 2020. 124 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0004170>
3. Суббота А. Г., Новикова Г. М. Роль биологического мониторинга в обеспечении оптимальных условий хранения библиотечных фондов // Проблемы збереження, консервації, реставрації та експертизи музейних пам'яток: матеріали та тези II Міжнар. наук. конф. (Київ, 26–29 трав. 1999 р.). Київ, 1999. С. 182–183.
4. Сохранение библиотечных и архивных материалов : руководство. С.-Петербург: Европ. дом, 1998. 257 с.
5. Затока Л. П., Сорокіна Л. А. Технології та матеріали наукової реставрації сьогодення // Рукописна та книжкова спадщина України. 2010. Вип. 14. С. 377–389. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0000001130>

6. ДСТУ ГОСТ 7.50:2006. Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Консервація документів. Загальні вимоги (ГОСТ 7.50-2002, IDT). Чинний з 01.07.2007.
7. Затока Л. Ефективність використання сучасних матеріалів для відновлення раритетних документів у ЦКР НБУВ // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. 2013. Вип. 37. С. 296–305. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/npnbuimviv_2013_37_29
8. Papier und Kartone fur Restaurierung und Konservierung / Firmenmitteilung der JAPIKO DRISSLER FEINPAPIERGROSSHANDEL GmbH&CO.KG DIETZENBACH. Frankfurt, 1995. 9 S.
9. Чуєнко А. І., Письменна Ю. Б., Савчук Я. І., Затока Л. П., Куява Л. М., Латіна Н. О. Мікроскопічні гриби у повітрі бібліотек наукових установ м. Києва // Mikrobiol. Z. 2020; 82(4):63-70. <https://doi.org/10.15407/mikrobiolj82.04.063>
10. Domsch K. A., Gams W., Anderson T.-H. Compendium of soil fungi. IHW-Verlag, 2007. 672 p.
11. Klich M. A. Health effects of Aspergillus in food and air // Toxicology in Industrial Health. 2009. 25. No. 9–10. Pp. 657–667. <https://doi.org/10.1177/0748233709348271>
12. Cole R. J., Schweikert M. A. Handbook of secondary fungal metabolites. London–New York–Oxford–Paris: Academic Press, 2003. 1005 p.
13. Abbas H. K., Yoshizawa T., Shier W.T. Cytotoxicity and phytotoxicity of trichothecene mycotoxins produced by Fusarium spp. // Toxicon. 2013. 74. Pp. 69–75. <https://doi.org/10.1016/j.toxicon.2013.07.026>
14. Hedayati M. T., Pasqualotto A. C., Warn P. A., Bowyer P., Denning D. W. Aspergillus flavus: human pathogen, allergen and mycotoxin producer // Microbiology. 2007. 153. Pp. 1677–1692. <https://doi.org/10.1099/mic.0.2007/007641-0>
15. Coppock R. W., Jacobsen B. J., Coppock R.W. // Mycotoxins in animal and human patients / Toxicology of Industrial Health. 2009. 25. No. 9–10. Pp. 637– 655. <https://doi.org/10.1177/0748233709348263>

Liubov Zatoka,

*Researcher of Department of Scientific Technologies of Preservation of Fonds,
Vernadsky National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID 0000-0002-7970-1875

e-mail: zatoka@nbuv.gov.ua

Yaroslav Savchuk,*Candidate of Biological Sciences (Ph. D. in Biology),**Researcher of Department of Scientific Technologies for Preservation of Fonds,**Vernadsky National Library of Ukraine**(Kyiv, Ukraine)*

ORCID 0000-0001-9872-8865

e-mail: majka42@ukr.net

**Conservation measures for preservation of especially valuables documents
of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine:
examination, research, implementation**

The purpose of the work is to implement a complex of conservation measures for particularly valuable documents of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine, which includes microbiological and material examinations to ensure their long-term storage. **The research methodology** consists in the application of instrumental, statistical and applied methods, so it allows to trace the actual physical condition of the material basis of valuable and rare documents as fully as possible and to implement stabilization operations to guarantee the preservation of these collections. **The scientific novelty of the work** consists in the optimal combination of non-destructive microbiological and material examination of the condition of especially valuable library documents of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine as a basic component for the development and implementation of modern conservation measures specifically for the examined documents in the defined conditions. **Conclusions.** The conservation measures developed on the basis of the conducted examinations in general include the selection of modern methods and necessary materials to restore the documents and minimize the speed of the aging processes of their material base, as well as technically and competently ensure the scientific restoration of separate copies. It is also expected to optimally combine traditional methods of restoration of valuable documents with introduction of innovative technologies: phase storage, neutralization of excessive acidity with modern antioxidants, as well as creation of electronic insurance and reader copies in accordance with the demand of time.

Key words: valuable document, microbiological research, preservation, conservation, material carrier, paper.

*Стаття підготовлена 20 травня 2022 року;
подана до друку 17 червня 2022 року.*

ДО ПАМ'ЯТНИХ ДАТ

УДК 930.1(477)''189/193'': 929Данилевич
<https://doi.org/10.15407/rksu.29.423>

Надія Андріївна Шип,
доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник відділу
фондів рукописної спадщини Інституту рукопису,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
ORCID 0000-0002-1309-1509
e-mail: nadia.shyp@gmail.com

НАУКОВА ОДЕРЖИМІСТЬ ІСТОРИКА ВАСИЛЯ ДАНИЛЕВИЧА (1872–1936) До 150-річчя від дня народження

Мета дослідження: в руслі української історіографічної традиції відновити в пам'яті нащадків ім'я історика, археолога, нумізмата, музеєзнавця Василя Данилевича, 150-річчя від дня народження якого минає у 2022 р. Він позиціонується з київською історичною школою Володимира Антоновича. У зв'язку з цим завдання полягає у відтворенні життєвого та науково-педагогічного шляху українського вченого, який жив і працював у складний період вітчизняної історії, що змушувало виробляти власний ідеологічний вектор у ставленні до тогочасних суспільних подій. **Методологія.** В основу дослідження покладено

загальнофілософські методологічні принципи та методи: об'єктивність у доборі, аналізі й інтерпретації залучених фактів, комплексний підхід до висвітлення проблеми, включаючи біографічні дані, врахування суспільно-політичної атмосфери та загального стану науки, у т. ч. методології історії, логічність викладу матеріалу. **Наукова новизна.** На основі історіографічних досліджень, опублікованих праць та рукописів В. Данилевича, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, показані його відданість науковим засадам київської історичної школи В. Антоновича, основні

наукові результати, методика викладання історії, історичної географії та археології, проведення археологічних досліджень, участь у науково-організаційних заходах Всеукраїнської академії наук. **Висновки.** Формування майбутнього вченого відбувалося в Імператорському університеті св. Володимира в Києві під керівництвом професора Володимира Антоновича, який спрямовував вихованців на дослідження крайової (регіональної) історії та археології України. Після завершення навчання жит-

тєві перипетії, пошуки відповідної роботи гальмували підготовку та захист магістерської дисертації. Революційні події початку XX ст. в Росії сприяли формуванню соціал-демократичних поглядів В. Данилевича. Після встановлення радянської влади в Україні плідно працював у справі розбудови науки й освіти в УСРР.

Ключові слова: Антонович, Данилевич, історична школа, археологія, методологія, науково-педагогічна діяльність, Всеукраїнська академія наук.

Актуальність теми дослідження. Історія будь-якої країни, в т. ч. науки, культури, освіти, створюється людьми, які є рушійною силою цього процесу. Внесок кожної особи в розвиток певної галузі заслуговує на висвітлення з метою збереження інтелектуального і творчого потенціалу нації, вивчення якого має не лише пізнавальне, а й духовно-моральне значення, зокрема у формуванні історичної пам'яті. В українській історіографії склалася добра традиція відзначати ювілеї та важливі дати і знакові події в житті діячів науки, культури та суспільства в цілому. Історична наука завжди реагувала і реагує на суспільно-політичні процеси, а на межі XIX–XX ст. і сама переживала методологічну кризу, пов'язану із соціально-економічними змінами та загальною еволюцією наукового знання. В такому ракурсі заслуговує на вивчення «київська школа» істориків, що важливо не лише з методологічного боку, а й для висвітлення їхньої діяльності як поширювачів історичної пам'яті заради формування національної свідомості громадян. Перше покоління історичної школи в університеті св. Володимира (в історіографії вживаються назви: Імператорський університет Св. Володимира, Київський університет Св. Володимира, університет св. Володимира, який застосовується в даному наративі), ініціаторами й засновниками якої були професори М. О. Максимович, М. Д. Іванишев, складали М. Ф. Владимирський-

Буданов, Ф. І. Леонтович та В. Б. Антонович. Серед учнів останнього був *Василь Юхимович Данилевич* – людина не з простою науковою біографією, яка творила на межі XIX–XX ст., відчувала подих революції 1905–1907 рр., пережила Першу світову війну, революцію 1917–1921 рр., період українізації та її згортання. Це накладало відбиток зокрема на вчених-суспільствознавців, їхнє індивідуальне сприйняття зовнішнього світу, внутрішні переживання, ідеологічні уподобання тощо. Дана персона не є винятком, що засвідчують історичні джерела, насамперед рукописні документи Василя Юхимовича, офіційні дані про його навчання, викладацьку, наукову й організаційну діяльність.

У сучасній соціогуманітаристиці все більше надається уваги біоісторіографічним студіям. Кожна особистість є продуктом своєї доби, помноженим на індивідуальні творчі здібності, персональну долю, пов'язану із суб'єктивними та об'єктивними обставинами. Отже, розгляд кожної окремої особистості передбачає комплексний підхід, тобто врахування всіх вищезазначених компонентів. Обрання В. Данилевича **об'єктом** даного дослідження зумовлене потребою повернути із забуття його ім'я як ученого і педагога, дати неупереджену оцінку наукової спадщини з урахуванням тодішніх та нинішніх реалій суспільно-політичного, наукового і культурно-національного життя в Україні. Воно є виправданим, адже у 2022 р. виповнюється 150 років від дня народження Василя Юхимовича, пам'ять про якого не нівелюється часом. Суспільству не байдуже минуле слов'янських народів, особливо на хвилі протистояння між російською історіографією та українським наративом з питань історії давньої Русі. Саме ці проблеми, а також археологія, нумізматики, етнографія, музейна справа складали його науковий інтерес. **Предметом** даного дослідження є широкий тематичний діапазон студій ученого, методологічні засади наукової лабораторії та методи викладання історії й археології, науково-організаційна та педагогічна діяльність у Всеукраїнській академії наук 20–30-х років XX ст.

Аналіз досліджень і публікацій. Ім'я В. Данилевича посідає чільне місце у вітчизняній історіографії, але маловідоме сучасному читачеві. Біографічні відомості та окремі сюжети про його науково-педагогічну діяльність містяться в біобібліографічних і довідкових

виданнях¹. Науковий доробок Василя Юхимовича вивчають вітчизняні та зарубіжні вчені. Однак про нього не існує узагальнюючого дослідження, хоча певною мірою цю прогалину заповнює монографія А. Голяки. У ній, окрім педагогічної та організаційної діяльності, коротко схарактеризовано наукові праці В. Данилевича та його відданість професії. Автор на широкій джерельній базі відтворив колізії тогочасного суспільного життя, побіжно змалював політичну атмосферу, що доповнює характеристику цієї особистості [1]. Зосереджуючи увагу на історичних та частково археологічних здобутках В. Данилевича, зазначимо, що вони відображені фрагментарно, з недостатньою детермінацією об'єктивних та суб'єктивних факторів, які впливали на еволюцію його наукових поглядів у конкретний історичний період. Наразі варто зазначити, що ім'я В. Данилевича частіше згадується в дослідженнях, пов'язаних з історичною школою В. Антоновича. Так, інформативно насиченою, з широким використанням документів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), є монографія С. І. Михальченка про «київську школу» в російській історіографії [2]. (На нашу думку, в назві дещо нівелюється самостійність української історичної науки.) Автор простежує відмежування adeptів цієї школи від вузько краєзнавчого підходу до вивчення історії Південно-Західної Русі (України) удільно-вічової доби, базуючись на територіальному принципі та позитивістській методології. В. Данилевичу – об'єктові даного дослідження – С. Михальченко присвятив низку сюжетів, що характеризують його науковий доробок. Він завершує свій допис, зазначивши,

¹ Биографический словарь членов Императорского Московского Археологического общества // Императорское Московское Археологическое общество в первое пятидесятилетие его существования (1864–1914 гг.) / под ред. П. С. Уварова. Москва, 1915. Т. II. С. 102; Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). I. История факультета / под. ред. М. Г. Халанского и Д. И. Багалея. Харьков, 1908. 390 с.; Историко-филологический факультет за первые 100 лет его существования (1805–1905). II. Биографический словарь профессоров и преподавателей / под. ред. М. Г. Халанского и Д. И. Багалея. Харьков, 1908. С. 346–348; Бібліографічний збірник. Харків, 1930. С. 44, 48, 52, 63, 119; Рубинштейн Н. Л. Русская историография. Москва, 1941. С. 509; Енциклопедія історії України. Т. 2 / Г–Д /. Київ : Наукова думка, 2004. С. 25.

що вчений співпрацював з Українською академією наук (УАН/ВУАН) та єдиною його опублікованою працею є монографія про Полоцьку землю і деякі статті, нотатки, рецензії, що складали 50 найменувань у 1919 р. (На сьогодні в результаті нових досліджень список його публікацій подвоєний. – *Н. III.*) Але ж багатогранна діяльність ученого в Академії залишилася поза увагою автора. Розширений аналіз київської історичної школи, одним із представників якої був В. Данилевич, здійснив О. Кіян [3]. Ним висвітлені дискусійні питання, зроблені обґрунтовані висновки на основі відповідної джерельної бази. Його дослідження формує науковий погляд на методологічні проблеми історичної науки у другій половині XIX ст.

Короткий огляд внеску В. Данилевича у вивчення історії Слобожанщини, розташованої на перехресті культур, зробив В. Маслійчук. Він цілком слушно зосередив увагу на нереалізованості деяких наукових проєктів, життєвих колізіях та зовнішніх факторах, які їх спричинили [4]. На відповідній історіографічній та джерельній базі автор проаналізував міжетнічні та міжкультурні російсько-українські взаємини XVII–XVIII ст., історію українських козацьких старшин і модернізаційні реформи у слобідських полках. Він цілком виправдано вважає В. Данилевича «найкращим археографом і знавцем документів з історії Слобожанщини» [5]. Наприкінці згаданого видання В. Маслійчука вміщено Резюме (с. 362), де воно назване збірником, що по суті є описом структури книги з короткою характеристикою змісту розділів. На жаль, відсутні загальні висновки, про В. Данилевича не згадується, хоча у книзі посилянь на нього вдосталь. Разом з тим значна увага надана дослідженню біографії та історичних праць Іллі Квітки, що не викликає заперечень. Отож збірник представлено як «формулювання нових питань, заклик до широкого діалогу й переосмислення минулого, до виходу за одноманітні канони історії цього важливого для України регіону». Однак ця сентенція не конкретизована, хоча містить заклик до глибшого й усебічного дослідження даного питання, біля витоків якого стояв В. Данилевич поруч з Д. Багалієм та ін. Не обійдена увагою вчених участь Василя Юхимовича в роботі Археографічної комісії ВУАН та Науково-дослідної кафедри історії України, очолюваних М. Грушевським. Зокрема,

організаційні питання з цього приводу розглянуто в доволі інформативному виданні О. Юркової. Дослідниця подала масивну історіографію проблеми, в т. ч. про В. Данилевича, й відтворила його внесок у становлення історичної науки в Україні [6]. Із зарубіжних видань варто згадати «Огляд української історіографії» Д. Дорошенка (Прага, 1923; перевиданий у 1996 р. в Києві), де В. Данилевичу відведене скромне місце. В сюжеті про «школу» В. Антоновича автор перерахував її членів (Д. Багалій, П. Голубовський, М. та Ол. Грушевські, П. Іванов, М. Довнар-Запольський, І. Линниченко, В. Ляскоронський, Н. Молчановський), віднісши В. Данилевича до категорії «цілий ряд інших дослідників»; згаданий також його «Очерк истории Полоцкой земли». Д. Дорошенко вважав, що до утворення в Києві Українського наукового товариства (УНТ, 1907) він і Г. Павлуцький «стояли осторонь від національної української роботи» [7, с. 135, 155, 201]. На нашу думку, тут недостатньо враховано науковий доробок ученого в дослідженні Слобожанщини, його праці з археології та нумізматики, участь в археологічних з'їздах, де також відбивалась українська тематика.

Крім основної опублікованої літератури, дослідники мають у своєму розпорядженні аналіз рукописів особового архівного фонду В. Данилевича (ІР НБУВ, ф. ХХІХ), здійснений М. А. Девільє. Ним розглянуто різного роду документи, що розкривають життєвий і науковий шлях Василя Юхимовича як історика, археолога, нумізмата і музеєзнавця [8]. На жаль, викладений матеріал недостатньо структурований. Хоча можна зрозуміти складність документального масиву і саму діяльність В. Данилевича, в якій перепліталися наука, викладання, членство в різноманітних наукових установах, організаційна робота, археологічні розкопки тощо. Нами розширено використання документів згаданого архівного фонду, що дозволило комплексно показати його як особистість на тлі суспільно-політичних процесів тієї доби. Ознайомлення з наявною літературою й документальними джерелами засвідчує перманентний науковий інтерес до українського вченого. Разом з тим виникає потреба докладнішого вивчення окремих аспектів його діяльності, співставлення різноманітних оціночних суджень щодо нього, його особистих ідейних та методологічних уподобань з урахуванням стану розвитку тогочас-

ної історичної думки. Зокрема, даний аспект не знайшов розгорнутого відображення в історіографії. Окремі біографічні дані нами використано з метою обумовлення здобутків та невдач, які впливали на це поряд з об’єктивними зовнішніми чинниками.

Мета дослідження: відтворити багатогранний науковий інтерес і професійну спроможність В. Данилевича – одного з відомих представників історичної школи В. Антоновича, його персональний внесок у розвиток регіональної історії та археології України; показати інтелектуальну еволюцію вченого, що відбувалася разом із зміною ідеологічних та методологічних парадигм.

Виклад основного матеріалу. Уродженець Курська **Василь Юхимович Данилевич** (1872–1936) початкову освіту здобув в Уманській прогімназії, з 1884 р. навчався в 4-й Київській гімназії, по закінченні якої зі срібною медаллю (1891) вступив на історичне відділення історико-філологічного факультету університету св. Володимира (в науковій літературі вживається написання «історично-філологічний» та «історико-філологічний»). Перебування в ньому відіграло першочергову роль у становленні В. Данилевича як науковця. На той час в університеті сформувалась «історична школа» під керівництвом професора Володимира Антоновича, який спонукав студентів до самостійної роботи та вивчення археологічних джерел як передісторії історичної науки [1, с. 26–27]. Репрезентанти школи основним завданням вбачали дослідження національної історії окремих територій з їхньою племінною своєрідністю. Важливим джерелом для вивчення минулого вважалась археологія. Отож основною ознакою цієї школи є проведення власних польових і лабораторних досліджень, використання археологічного матеріалу для побудови наукових конструкцій. Адепти згаданого наукового феномену – О. О. Андрієвський, І. М. Каманін, Є. О. Ківлицький (також Кивлицький), І. М. Щербина та інші – зробили вагомий внесок у вивчення регіональної історії України. Приналежність В. Данилевича до цього інтелектуального товариства простежується вже з другого курсу навчання, коли він започаткував власні наукові пошуки. В 1894 р. його твір «Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия», виконаний під керівництвом В. Антоновича, відзначений золотою медаллю

(опублікований 1896 р. в «Университетских известиях»; у 1896 р. виданий окремою книгою [1, с. 30]. По закінченні навчання (1895 р.) у 1896 р. юнак отримав диплом I ступеня [8, с. 153]. Того ж року В. Данилевич опублікував у ж. «Киевская старина» (1896. Т. LIV) рецензію на книгу І. Філевича «История древней Руси. Т. I. Территория и население», висловивши принципову позицію щодо змісту та застосованих методів пізнання. Рецензент-початківець поставив питання стосовно визначення географічних меж дослідження, які не співпадають із політичними. Він слушно закидав авторові за недостатнє використання наявної літератури. Крім того, В. Данилевич м'яко критикував його за необґрунтовані звинувачення російських учених у бездарності, відсутності справжньої методології та брак істини в дослідженнях. Ніби з появою І. Філевича все це набуло свого значення, – підкреслив рецензент. На його думку, книга мала би «представляти історичне дослідження, а не критико-бібліографічний огляд думок учених з різних питань, яких торкається автор на шляху і не на шляху» [9, с. 71]. В. Данилевич зазначав, що автор вніс чимало суб'єктивного елементу в оцінку історичних подій і фактів, іноді виявив національну нетерпимість (мова про Угорську Русь). Загалом виклад матеріалу В. Данилевич назвав фейлетонним, в якому не розв'язано жодного завдання, які ставив перед собою автор, відволікаючись на другорядні питання. Рецензент вказував на помилковість методів дослідження, зокрема в поясненні географічних назв, суб'єктивне тлумачення літописів. Як дослідник Полоцької землі, він робив конкретні зауваження з приводу стосунків руських і литовських князів того періоду, а також піддавав сумніву доцільність надавати перевагу арабським джерелам над візантійськими тощо [9, с. 72]. Рецензент зазначав, що автор довільно тлумачить джерела та й не всі доступні використовує, розвиваючи теорію або ідею «карпато-дунайської Словень-Руси». Його гіпотези та висновки «хиткі», він впадає в ту саму помилку, як і прибічники норманізму й інших теорій про прикликання та іноземне походження Варягів-Руси, пропонуючи свою версію, пов'язану з Угорщиною (Данилевич посилається на с. 368–369 книги Філевича). При тому він це відносить лише до Південної Русі (посилання на с. 368–377 книги Філевича), вважаючи Північну Русь «Новою Руссю» і до неї застосовує «по-

морську теорію» [9, с. 78–79]. У цьому ж номері «Киевской старины» на згадану книгу опублікована критична рецензія за підписом «Н. М.» (ініціали не вдалося розшифрувати. – *Н. Ш.*), зокрема з приводу методів дослідження. У ній міститься порада авторові детальніше познайомитися з регресивним, точніше декадентським, методом, що сприяло би проясненню його нездорової мрійності. При дослідженні питань подібного роду, – зауважував «Н. М.», потрібно ознайомитися з мовою, побутом, науковою літературою русів, мадяр і румунів. Якщо не володієш мовою, не знаєш етнографії, антропології, археології, не треба братися за дослідження таких питань. Потрібно пам'ятати, що «не завжди із зіткнень чужих думок випливає істина, і що мішок із горохом аж ніяк не складає органічного цілого <...> Базікання про метод аж ніяк не допомагає роботі історика, і що для застосування всілякої розумної методи потрібна насамперед посиленна і самостійна праця, адже істина дарма не дається історика» [10, с. 93]. Критично висловлювався про згадану книгу й відомий історик Д. Іловайський. Не вдаючись до висвітлення конкретного змісту рецензій, зазначимо, що й Д. Дорошенко назвав працю І. Філевича «дуже претенціозною, але мало науковою» [7, с. 155].

І. Філевич дав відповіді своїм опонентам, що є цікавим для розуміння характеру тогочасних наукових дискусій. Зокрема, з приводу критики В. Данилевичем тези про значення Прикарпаття в питанні про Русь, учений нагадав, що потрібно розрізняти історію народу й історію держави. Вочевидь, для Василя Юхимовича не зрозуміле «значення історичної етнографії у роз'ясненні питань про початки історичного життя племені». Він «допускає розгляд начал історичного життя племені лише в межах політичних одиниць». Рецензент про це мабуть не знав, але міг би прочитати в моїй книзі, – зазначив І. Філевич, адже «критик повинен стояти вище того, кого критикує» [11, с. 20]. Він також підкреслив молодість В. Данилевича, дослідження якого з історії Полоцької землі надруковане в «Университетских Известиях» того ж 1896 р., як і згадана рецензована праця у Варшаві. І Філевич справедливо назвав його дебютантом і разом з тим відзначив компетентність, однак недостатнє засвоєння університетського курсу про літописи. Зрештою він розбив усі зауваження рецензента, обурившись тим, що той пише наукові відгуки. В усіх

рецензіях, зазначав І. Філевич, простежується подібність: «у ставленні до постановки питання про Русь на етнографічний ґрунт і у ставленні до етнографічного матеріалу взагалі». Стосовно всіх рецензій він пошкодував, що в наукових колах досі ще мізерні уявлення про нашу давнину, про відношення до інших членів слов'янського роду. На завершення вчений повідомив про недавній позитивний відгук на свою працю академіка І. Ягича² [11, с. 25, 27].

Не так просто в подальшому складалася наукова і викладацька кар'єра учня В. Антоновича. Згідно з університетським статутом 1884 р. випускник мав відпрацювати три роки в середніх навчальних закладах, якщо навчався як учительський стипендіат³, якому платили впродовж двох студентських років по 600 рублів [8, с. 153]. Завершивши університетський курс, В. Данилевич намагався отримати посаду викладача з можливістю займатися наукою і готуватися до здобуття магістерського ступеня. Спочатку завдяки сприянню В. С. Іконникова він викладав історію в Бакинському реальному училищі, за що дякував йому у своєму листі від 07.01.1896 р. зі ст. Усть-Медведицької [12, арк. 1–1зв.]. Наступного року дипломований викладач працював в Юр'ївському (Юр'їв – сучасний Тарту) реальному училищі та був обраний членом Історичного товариства імені Нестора-Літописця при Імператорському університеті св. Володимира. Невдовзі В. Данилевич перейшов викладати історію та географію в Ревельській жіночій Олександрівській гімназії (Ревель – тепер Таллінн) [8, с. 154]. Відпрацювавши визначений законодавством 3-річний термін учителем, він нарешті почав здійснювати свою мрію про наукову кар'єру та 1901 р. переїхав до Харкова. Його вибір був цілком обґрунтованим і виваженим – це Харківський університет, що від почат-

² Ватрослав (Ігнатій) Ягич (1838–1923) – хорватський лінгвіст, палеограф і археограф, літературознавець, історик, філолог-славист, науковий керівник Івана Франка у Віденському університеті. 1880–1886 – професор Петербурзького університету тощо. З 1903 р. дійсний член Наукового товариства імені Т. Шевченка. URL: uk.wikipedia.org/wiki/Ватрослав_Ягич

³ Види стипендій: а) стипендії державні, від різних відомств, товариств, приватних осіб, які поєднані з обов'язковою службою по закінченні курсу // Россия. Законы и постановления. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3-е [с 1 марта 1881 г.]. Санкт-Петербург, 1885–1916. 1267 с. С. 471. П. 127.

ку заснування (1805) став осередком інтелектуальної еліти, яка започаткувала процес українського національного руху. Тут він успішно склав магістерський іспит з російської історії, про що повідомляв 14.12.1902 р. В. Іконникову, підкресливши, що це сталося завдяки гарній підготовці, отриманій в університеті св. Володимира, та висловив подяку всім викладачам. Він просив професора допомогти отримати працю О. С. Грушевського з історії Турово-Пінських князівств у XIV–XV ст., яка потрібна йому не лише для лекційного курсу, а й для дисертації. Прихильно Василь Юхимович відгукнувся про ділову атмосферу в Харківському університеті, батьківську увагу й підтримку з боку Д. І. Багалія та інших викладачів, добрі стосунки з В. І. Саввою [13, арк. 11–12]. За тодішніми правилами, для викладання в університеті потрібно було прочитати дві пробні лекції. З цим завданням він упорався й отримав звання приват-доцента по кафедрі російської історії (*приват-доцент – учене звання позаштатного викладача вищої школи в дореволюційній Росії та особа, що мала це звання*). Крім університету, він викладав історію та географію в Харківській жіночій гімназії Д. Д. Оболенської, Маріїнській першій жіночій гімназії та Вознесенській жіночій гімназії і став членом Історико-філологічного товариства університету [14, с. 347].

На початку XX ст. в Росії утворилася революційна ситуація, яка переросла в революцію 1905–1907 рр. У Харкові теж вирували події, зокрема страйки робітників, у навчальних закладах вимушено припиняли заняття, що викликало неоднозначне ставлення учнів і студентів до подібних заходів. Як засвідчують документи особового архіву В. Данилевича, члени педагогічної ради Вознесенської жіночої гімназії, де він тоді працював, зазначали, що причини припинення занять знаходяться поза навчальним закладом. У Записці про збудження серед гімназисток коротко схарактеризована суть подій, які відбувалися 09.01.1905 р. в Петербурзі (в історії вони дістали назву «кривава неділя». – *Н. III.*). Їх наслідком стало збудження суспільства, в т.ч. молоді та навіть школярів у багатьох містах Російської імперії. Народ вимагав політичних реформ. У відповідь на масові протести з боку правоохоронців застосовувалися жорсткі методи. Протестні настрої вирували і в учнівському середовищі Харкова. Учні реальної гімназії звернулися до учениць

Вознесенської жіночої гімназії з проханням виявити солідарність із ними. Чи є сенс проводити заняття, адже відомо навіть про погром жіночої гімназії в Нижньому Новгороді. Це створює напругу і неможливість здійснювати навчання у старших класах. І далі в Записці цікавий сюжет: «Варто відзначити, що і раніше виникали між ученицями непорозуміння на національному та релігійному ґрунті, але зараз достатньо найменшого приводу, щоб викликати зіткнення доволі гострого характеру, хоча в теперішній час стосунки між ученицями різних національностей загалом добрі» [15, арк. 1зв.]. Педагогічний колектив уважно і тактовно поводить, проте вважає, що систематичних занять проводити неможливо. У другому варіанті цієї Записки питання конкретизується, і згадується Василь Юхимович. Так, 25 жовтня схвильовані старші учениці прийшли до керівниці закладу з проханням дозволити провести в актовій залі нараду для обговорення хвилюючих питань. Оскільки вона своєю владою не могла дати такого дозволу, було обрано три учениці, які в супроводі класної наставниці Лясковської та викладача Данилевича звернулися до голови педради й отримали дозвіл на проведення зборів. На зборах, де обговорювалися питання «суто академічного характеру», крім учениць V–VIII класів, були присутніми викладачі Данилевич і Марчевська. А наступного дня вони знову попросили дозволу на зібрання, аби вирішити питання щодо відвідання занять, оскільки в той день мали припинити навчання в інших середніх освітніх закладах м. Харкова. Зрештою дійшли думки, що події, які відбуваються по всій Росії, та воєнний стан «створюють такі умови, за яких подальше продовження занять» неможливе, навіть якщо б учениці відвідували уроки. Крім того, дане рішення обґрунтоване Данилевичем та іншими членами педагогічного колективу, адже це заспокоїть учениць [15, арк. 4, 8]. Саме ставлення Василя Юхимовича до революційних подій 1905 р. і, зокрема, напруженої ситуації в гімназії засвідчує його демократизм і моральне обличчя. Оскільки викладач намагався захистити учениць від можливих репресій та висловлювався про значення російської революції у справі вирішення соціальних проблем, жандарми вважали його «неблагонадійним» [8, с. 156–157].

Перебування в Харкові було важливим етапом науково-педагогічної біографії В. Данилевича. Тут розгорнулася його співпраця з істориком

Д. Багалієм (також вихованцем університету св. Володимира 1876–1880 рр.), який спрямував Василя Юхимовича на дослідження історії Слобожанщини XVII–XVIII ст. Відтоді він розпочав вивчати літературу і першоджерела з цієї теми. В березні 1905 р. в листі до В. Іконникова він дякував за передану В. Саввою його книгу «Київ в 1654–1855 гг.», вважаючи її цінним надбанням для своєї колекції. На жаль, ще «не можу надати Вам дисертації, – повідомляв він, – оскільки знаходжуся поки що у стадії збирання матеріалів для неї» та сповістив про зниження своєї працездатності через біду, яка сталась у нього⁴. Він також поскаржився на обмаль потрібних йому книжок в університетській бібліотеці. Дослідник обґрунтував обрання теми і хронологічного періоду для магістерської дисертації можливістю «вести самостійний пошук, не плутаючись у багаточисельних суперечностях та більшою мірою хитких теоріях» [16, арк. 7зв.–8]. Молодий науковець скористався підтримкою Д. Багалія, який посприяв в організації поїздки до Москви (1905, 1907 рр.) для вивчення архівних документів з історії Слобідських полків [8, с. 157].

У звіті про наукове відрядження до Москви влітку 1905 р. В. Данилевич зазначив його метою вивчення документів з історії управління та побуту Слобідської України в XVII–XVIII ст. Учений опрацював фонди Московського архіву Міністерства Юстиції, Головного Архіву Міністерства Іноземних Справ у Москві та Московського Відділення Загального Архіву Головного Штабу. Більше уваги він надавав документам з історії управління Слобідської України, а менше – побуту, оскільки останній знайшов висвітлення в дослідженні І. І. Срезневського, Д. І. Багалія та Д. П. Міллера з історії Харкова, яке наразі повинно вийти з друку. В. Данилевич зробив короткий історіографічний огляд цієї проблеми, зазначивши, крім вищеназваних авторів, М. Костомарова та ін. Дослідник підкреслив унікальність і «надзвичайну наукову цінність» документів Московського архіву Міністерства Юстиції. Він навів їхню коротку джерелознавчу характеристику: деякі написані звичайною приказною мовою XVII ст., «але траплялися також документи

⁴ Як зазначав його брат Георгій, через хворобу, матеріальні труднощі, родинні проблеми Василю Юхимовичу не вдалося здійснити задумане // Маслійчук В. В. Ю. Данилевич та історія Слобідської України // Київська старовина, 2004. № 1. С. 163–168.

“білоруського письма”, малоросійською мовою, а один документ був написаний польською, скорописом XVII століття». Торкаючись питання заселення Слобідської України, дослідник звернув увагу на серію документів про Балаклійський і Полтавський полки, оскільки перший з них маловідомий у науці, а другий зовсім не відомий ученим [17, с. 3–4]. Про час утворення Балаклійського полку він опублікував статтю в Московському збірнику, присвяченому В. О. Ключевському. Причини, які ускладнювали дослідження даного питання, полягали в методиці призначення полковників урядом та існуванні практики «наказних» полковників. Це позбавляло можливості порахувати їхню кількість у різний період. Мала місце практика, коли полком керували два полковники, полковників також міг призначати Білгородський воєвода та ін. На думку дослідника, Балаклійський полк був заснований у 1668–69 рр. У висновку вчений зазначив: Слобідські черкаські полки (Острогозький, Охтирський, Сумський, Харківський та Ізюмський) утворилися не одночасно (у другій половині XVII ст.). Організаційні процедури та причини їх створення були різними. Тоді ж, окрім названих п’яти, виникали й інші, які з часом увійшли до їхнього складу [18, с. 633, 635–639].

У московських архівах Василь Юхимович відкрив оригінальні документи щодо будівництва й заселення Ізюму, дані про формування територій Слобідських полків, склад населення тощо. Його цікавила організація управління краєм до виникнення полків, «наскільки два елементи населення – руські люди і черкаси⁵ підкорені були центральним і місцевим органам Московської держави. Яким було влаштування управління обома частинами населення? Що в адміністративному устрої черкас являло особливості порівняно з управлінням руськими людьми», про «ставлення черкас до призначення полковників Московським урядом» та ін. [17, с. 5, 6]. Учений звернув увагу на ставлення населення до різних органів влади та взаємостосунки окремих верств суспільства, зокрема черкас і руських людей, їхнє відношення до полковників,

⁵ Черкаси – екзонім/екзоетнонім – це топонім або етнонім, що не вживався місцевим населенням, а також на офіційному рівні; один з екзонімів українців, уживаний в XV–XVIII ст. у Московії (Російській державі). Взагалі черкасами називали українських козаків у документах другої половини XVI – першої половини XVII ст.

воевод, старшин, зловживання, а також відношення Слобідської України до Гетьманщини, Січі, Польщі та Криму [17, с. 7]. Варто відзначити, що на той час документів з історії Слобожанщини було видано небагато, тому науковий доробок В. Данилевича в цій сфері є вагомим. Його вищезазначений звіт про відрядження по суті є науковою статтею, написаною на основі архівного матеріалу. Не зайве враховувати й те, що добувати документи в архівах було нелегкою справою. Наведемо приклад з його листа (мовою оригіналу) переписувачу С. Д. Жеребцову від 28.12.1906р. з Харкова. Зазначена особа копіювала (переписувала) документи Московського відділення Головного штабу (192 аркуші). «Милостивый Государь Сергей Дмитриевич! Присланные Вами копии с документов получил. Препровождаю Вам при сем второй и последний список документов, которые мне нужны в данное время. Очень рад, что Вы отметили мою ошибку в описи 25, связка 312, дело № 1746. Я включил пропущенные мною раньше листы в посылаемый при сем список. Перепишите их, пожалуйста, особо, чтобы их можно было подложить к переписанному раньше»⁶ [19, арк.1].

Під час другого відрядження до Москви влітку 1907 р. В. Данилевич продовжував накопичувати матеріал для дисертації, не обмежуючись полковим управлінням, а й вивчав воєводське, зосереджуючи увагу на документах приказу Великої Росії та Розряду⁷. До того ж Д. Багалій написав йому листа з проханням зробити фотознімки з креслень, що стосуються Слобідської України та Білгородської смуги (вали, церкви, монастирі), які згодом можна видати з коментарями та відповідною доповіддю на археологічному з'їзді. Крім того, він повідомив, що професор Довнар-Запольський чекає від нього статтю з історії колонізації Слобідської України, Поволжя та Сибіру для його хрестоматії. Проте, як зазначив Д. Багалій, він не в змозі зараз написати її та просив Василя Юхимовича виконати таку роботу, попередивши про це Довнар-Запольського [20, арк. 1–2].

⁶ У ті часи дослідники часто користувалися послугами переписувачів та переписувачок, що коштувало дорого і не завжди задовольняло якістю.

⁷ Розрядний приказ, або Розряд – центральна державна установа в Російській державі XVI–XVII ст., яка опікувалася служивими людьми, військовим управлінням та управлінням південних і східних («окраїнних» / прикордонних) міст і повітів.

Поряд з науково-дослідною та викладацькою діяльністю В. Данилевич проводив археологічні розкопки на територіях Харківської та інших губерній Росії, досліджуючи городища, стоянки, майстерні тощо. Так, 17 червня 1902 р. він супроводжував голову Імператорського Московського археологічного товариства графиню П. С. Уварову, яка здійснювала огляд Донецького (не плутати з м. Донецьк, що на р. Кальміус. – *Н.Ш.*) і Хорошевського городищ у процесі підготовки XII Археологічного з'їзду, і робив записи. Згодом Василь Юхимович розповідав про перше з них учасникам XII Археологічного з'їзду в Харкові під час їхньої екскурсії 18 серпня 1902 р. Про цю археологічну стоянку вчений написав окремий нарис (1904 р.), опублікувавши його в Києві в 1905 р. [21, с. 2–3]. Автор обстоював слов'янське походження Донецького городища, визнаючи, що в ньому також мешкали кочівники, зокрема половці. В літописі під 1185 р. воно згадується як Донець, який ще називався Шурукань [22, с. 15].

Важливого значення археолог В. Данилевич надавав нумізматичному матеріалу, вважаючи його повноцінним історичним джерелом. У статті «Значение нумизматики в изучении русской истории» (Харків, 1903) ним висвітлена її роль в історичних дослідженнях, палеографії, вивченні медальєрного мистецтва тощо. Результати археологічних розкопок учений узагальнив та опублікував «Карту монетных кладок и находок отдельных монет Харьковской губернии» [23, с. 108, 128–129]. У даному контексті на увагу заслуговує методологічна компонента, зазначена дослідником. Мова йшла про методику визначення фальшивих (підробних) монет, що мало не лише наукове, а й практичне значення через наявність у грошовому обігу монет, які не відповідали державним зразкам. Підкреслюючи вади в тогочасних нумізматичних каталогах, зокрема відсутність фальшивок, учений порушував питання нумізматичного джерелознавства, що засвідчує його глибокий інтерес до тогочасної проблематики в цій галузі.

Василь Юхимович завжди був обізнаним з важливими подіями наукового життя. Як відомо, рецензування є однією з форм наукової комунікації та поширення знань. Так, не пройшла поза його увагою книга М. Тихого (учня Д. І. Багалія) про В. Н. Каразіна, на яку він опублікував

відгук. Він звертає на себе увагу методикою викладу. Василь Юхимович вважав, що вивчати біографію будь-якої особистості неможливо ізольовано від тих обставин, в яких відбувалася його життєдіяльність. «Лише за дотримання цієї умови історико-біографічна праця набуває наукового значення»⁸ [24, с. 1]. В. Данилевич виклав своє бачення і методичні підходи до висвітлення біографій, покритикувавши М. Тихого за його книгу про В. Н. Каразіна. Він не погоджувався з тезою автора, ніби особистість повністю залежить від історичного процесу, тобто середовище цілком визначає характер і результати діяльності суб'єкта. Вчений вважав за необхідне враховувати й індивідуальні риси, які відбиваються на його діяльності. Рецензент також відкидав апологетичні прийоми, натомість наголошував на важливості з'ясовувати причини і приводи будь-яких подій, критично ставитися до матеріалу та розподіляти його за параграфами, не захоплюватися цитуванням, уникати категоричності суджень тощо. До упущень М. Тихого віднесена й відсутність висновків [24, с. 10–11, 15–17]. Разом з тим учений підкреслив, що висловлені критичні зауваження не применшують наукового значення книги, яка є «першим повним дослідженням про Каразіна, діяльність якого відрізнялася такою рідкою різноманітністю». *(Цікаво, що це видання висувалося на премію Харківського університету в пам'ять 25-річчя царювання імператора Олександра II. В. Данилевич підтримав ідею та зазначив: враховуючи висловлені критичні зауваження, пропоную присудити премію в половинному розмірі – 500 рублів)* [24, с. 19, 20]. Наведена коротка характеристика перебування В. Данилевича в Харкові (1901–1907) засвідчує його велику працездатність, широкий діапазон наукових інтересів. Він устиг набути практичного досвіду в різноманітних сферах наукової, викладацької, організаторської діяльності, але не впорався з дисертацією, на що були об'єктивні причини: сімейні обставини, стан здоров'я, брак часу для наукового опрацювання зібраного матеріалу.

Добре зарекомендувавши себе в науково-освітніх колах інтелігенції, В. Данилевич міг розраховувати на підвищення свого службового

⁸ Нами також береться до уваги цей постулат, оскільки науково-педагогічна й організаційна діяльність В. Данилевича припадає на доволі складний період суспільно-політичних трансформацій у нашій історії.

статусу. Нагода сталася 1907 р., коли він на пропозицію М. Довнар-Запольського переїздить із Харкова до Києва для роботи в університеті св. Володимира. З такої нагоди Д. Багалій у листі до В. Данилевича висловив щире задоволення, оскільки це означало його визнання як фахівця. Крім того, воно засвідчувало високу оцінку В. Антоновича та встановленої ним традиції викладання, отже, «йому буде приємно бачити Вас на своїй кафедрі в Києві», – вважав Д. Багалій [25, арк. 3]. Ситуація виявилася досить складною. Через відсутність магістерського ступеня він не міг претендувати на професорську посаду і був обраний на посаду приват-доцента, яку обіймав до 1915 р. і, як зазначає М. А. Девільє, деякий час очолював кафедру давньоруської історії [8, с. 169], читав обов'язковий курс з давньої російської історії, джерелознавство й історіографію [2, с. 191]. В архівному фонді вченого зберігається чимала кількість конспектів лекцій, датованих початком ХХ ст., інколи із зазначенням років та навчальної установи (університет св. Володимира, Вищі Жіночі Курси)⁹. Серед інших увагу привертає лекція на тему: «История русской колонизации», яку Василь Юхимович класифікує за типами (Х–ХІV ст.): вільна, промислова, торговельна, княжиче-військова, церковно-монастирська та швидкого заселення великих міст. Для прикладу він навів Київ, який розширився в ХІ ст. (нове Ярославове або Велике місто). У ХІІ ст. зведені ворота: «Золоті на Південному Заході (церква Благовіщення вгорі), на Південному Сході – Лядські, на Північному Заході – Жидівські. Крім того, були ворота всередині міста, що з'єднували Старе місто з Великим». Ним також докладно описані його околиці [26, арк. 4–5]. Для створення загального уявлення про лекцію варто показати деякі вузлові моменти. Василь Юхимович торкається ко-

⁹ Київські вищі жіночі курси (КВЖК, або ВЖК у Києві) – вищий жіночий навчальний заклад у Києві (1878–1889), (1906–1917). У 1905 р. в Києві А. В. Жекуліною засновані Вищі вечірні жіночі курси та загальноосвітні вечірні жіночі курси професора М. В. Довнар-Запольського, заняття в яких розпочалися в 1906 р. Частина слухачок названих закладів перейшла на Київські ВЖК, де викладання здійснювалося за обсягом і змістом на зразок з університетом св. Володимира. Педагогічний персонал ВЖК складали переважно викладачі університету св. Володимира – І. Лучицький, М. Бубнов, В. Данилевич та ін. // Кобченко К. А. «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів. Київ : «МП Леся», 2007. 271 с.

лонізації Півдня й південного Сходу у зв'язку з татарською навалою. «Кримський півострів – центр Кримського ханства». Татари вели кочовий спосіб життя, і лише взимку частина з них поверталася в селища. Осілими вони стали у другій половині XVII ст. [26, арк. 8–9,13]. Питання стосовно колонізації згаданих територій дискусійне, тому він зазначив, що Максимович, Антонович, Багалій, Грушевський спростували думку російських учених щодо запустіння Південної Русі. Не було такого, за винятком ущент спустошеного Переяславського князівства. Вчений звернув увагу на розбіжності серед істориків в оцінках становища південної частини Лівобережжя. Зокрема, на думку Стороженка, від татар населення тікало, а потім поверталось й ніколи не зникало на Переяславщині. Вчений схарактеризував історіографію колонізації (Лазаревський, Владимирський-Буданов, Яблоновський, Стороженко, Падалка, Грушевський, Барвінський та ін.), зазначивши, що вона ще не висчерпала проблему. Отож потрібно додавати архівні джерела Речі Посполитої та Московської держави. Нерідко він висловлював солідарність з позицією М. Грушевського [26, арк. 41, 42, 43].

Варта уваги методика викладання В. Данилевича, відображена в «Курсе русских древностей», прочитаному у весняному півріччі 1907/08 р. слухачкам Вищих Жіночих Курсів. Він асоціював цю дисципліну з доісторичною археологією, чітко визначивши завдання: опис різних старожитностей та умов їх знайдення; з'ясування зовнішньої культури на основі речових пам'яток. Крім теоретичного матеріалу, слухачки набуватимуть практичних навичок: де і як робити пошуки, як зберігати знайдені речі, описувати, класифікувати, розташовувати в музеях і приватних колекціях тощо. Наприкінці матеріалу 23 лекцій подано практичні поради щодо засобів для проведення та безпосередньої методики археологічних розкопок, використання інвентарю, пакування виявлених артефактів [27, с. 185–187]. З точки зору педагогіки, викладач цілком слушно розпочав лекції із з'ясування термінології. За визначенням В. Данилевича, доісторична археологія вивчає не лише давності первісної людини, а й залишки старовини, що стосуються волостного (великокнязівського), тобто київського, періоду. Отож вона є наукою *«про культуру людини тих часів, про які не збереглося ніде ніяких відомостей, або*

*відомості ці мало чисельні, невизначені та збіднені за змістом» [27, с. 5]. Обґрунтовуючи важливість доісторичної археології для вивчення історії, Василь Юхимович зазначав, що без неї багато питань культури, побуту тощо залишалися б не з'ясованими. Зацікавлюючи слухачок, лектор назвав науки, які поряд з археологією сприяють вивченню найдавнішої культури людства взагалі: геологія, антропологія, порівняльна етнографія, лінгвістика, палеонтологія. З методичного боку така розповідь сприяла мотивації слухачок до навчання. Переходячи до конкретики, В. Данилевич схарактеризував суть типологічного методу історичного дослідження: можливість точніше датувати певну річ, час і територію її появи, визначити культурні впливи. Викладач закликав уважно ставитися до використання статистичного методу, оскільки відповідні дані щодо давніх пам'яток неповні. Він ілюструє свою розповідь прикладами застосування цих методів та наслідків, що призводили до помилкових висновків. Василь Юхимович також схарактеризував методи порівняння, лінгвістичного аналізу та ін. Вищенаведений виклад методичних зауваг є виправданим, адже в 1908 р. даний лекційний курс в авторизованому записі був опублікований з ініціативи слухачок і вважався одним з перших посібників з археології в Росії. А в 1913 р. студенти університету і курсистки ВЖК власним коштом видали «Пособие к курсу русских древностей, редактированное В. К.» [28]. У лекціях з курсу «Історія Малоросії», читаних в університеті та на Вищих Жіночих Курсах (весняний семестр 1909/10 академічного року), наголошувалося на необхідності уважного вивчення джерел, зокрема козацьких літописів С. Величка, Самовидця тощо. Зацікавленість ними пов'язана з козацькими війнами, особливо часів Б. Хмельницького та його наступників. Їхня особливість полягала в тому, що відбувалося наростання козацького руху, поширення освіти, яка дійшла до південних шкіл, функціонування Київської академії *ets.* Стислою характеристикою літописів підкреслювалася важливість їх використання в історичних дослідженнях. Так само зазначені документи різного походження, як то Литовська метрика до 1569 р., архіви канцелярій, Архів Малоросійської колегії в Чернігові та Харкові, Приказ Малої Росії, Приказ Великої Росії тощо [29, арк. 4, 8–9зв].*

Стислий огляд деяких лекційних матеріалів В. Данилевича засвідчує їхній високий науковий рівень. Учений застосовував комплексний підхід до вивчення історичних подій, що корелюється з методологічними засадами школи В. Антоновича. Для кожного слухача його лекції були основним джерелом формування історичної свідомості й національної пам'яті. Звісно, сприйняття було неоднаковим. Приміром, його вихованка з ВЖК Н. Меньшова (у шлюбі Полонська-Василенко) якось неохвально відгукнулася про викладача. Можливо мався на увазі зовнішній аспект – невизначність мови, повільність, але не зміст матеріалу, підготовленого професіоналом. Власні враження про педагогічні та наукові здібності В. Данилевича висловлював у спогадах студент Б. Крупницький, який відвідував його семінари. За його спогадами, в 1913 р. доцент Данилевич очолював «пустуючу кафедру російської історії (їх було дві) в Києві». «Він належав до тих вельми рідких професорів Університету, що співпрацювали з київськими українськими науковими колами». Саме на семінарах під час аналізу текстів новгородських грамот Данилевич виявив якості дуже поважного, ґрунтовного, критичного, ба навіть педантичного підходу до джерела. Він занадто заглиблювався у дрібниці, що перешкоджало створенню загального образу досліджуваного явища. Він радше був археологом, аніж істориком [30, с. 273–275]. І це насправді відповідає дійсності. Його роль у розвитку археології недооцінена, отже потребує спеціального дослідження.

У ті часи ситуація в університеті виявилася нестабільною: стосунки між викладачами були не простими і не прозорими через ідеологічні уподобання, українофільські або русофобські погляди, особисті проблеми тощо. Вона ускладнилася, а для В. Данилевича стала навіть випробуванням «на виживання» в 1913 р. через дисертацію Є. Сташевського, на яку Василь Юхимович дав критичний відгук, звинувативши здобувача у плагіаті. Ця скандальна історія, що отримала назву «Справа Сташевського», висвітлила наукову непорядність здобувача. Професор С. Платонов у листі до професора М. Бубнова (16 жовтня 1913 р.) писав про книгу Сташевського: вона «бойкая, развязная и самоуверенная, <...> с начала и до конца книги – на ней печать какой-то бесшабашности – в оценке ученых мнений и материалов, в решительности

ученых суждений, в обращении с документами. В довершение всего – цитаты часто **фальшивы**, так что их нельзя ни одной принять без проверки; иные производят впечатление **подлога**. Идейная сторона книги больше эффектна, чем основательна, а мысль о роли Филарета не нова» [30, с. 176]. Насправді виявився факт викрадення дисертантом 319 сторінок історичних документів з Московського архіву Міністерства Юстиції та Головного Архіву Міністерства Іноземних Справ у Москві. Незважаючи на колізію, дисертація була захищена, а в 1915 р. Є. Сташевського обрано екстраординарним професором кафедри російської історії [31, с. 220].

Отже, 1915 р. вніс суттєву корективу до науково-педагогічної біографії на той час відомого вченого В. Данилевича, який не вважав для себе можливим залишатись у цьому колективі, – він звільнився з університету св. Володимира, прийнявши пропозицію Варшавського університету обійняти посаду приват-доцента і старшого асистента. Хоча це нижча посада, проте відкривалася перспектива отримати професорське звання і можливо заробити кошти для друку історії Слобожанщини [8, с. 165]. Проте Перша світова війна і наближення фронту до Варшави змусили його разом з університетом евакуюватися до Ростова-на-Дону, де він став яскравою політичною фігурою, очоливши Ростово-Нахічеванський відділ Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). Тієї пори в регіоні ускладнилася суспільно-політична ситуація, спричинена революційними подіями 1917 р. в Російській імперії. Вони сколихнули місцеву українську громадськість, яка поповнилася біженцями з українських губерній та Галичини, а також військовими полоненими-українцями, що перебували у складі Австрійської армії. Крім громадських справ, Василь Юхимович здійснював спробу створити окремий український полк імені гетьмана Дорошенка [32]. До того ж, він продовжував викладацьку діяльність, про що свідчать конспекти лекцій, датовані 1917 р.

Революційні події 1917–1921 рр. стали переломними в історії України, в т. ч. в особистій долі В. Данилевича. Навесні 1918 р. Василь Юхимович повернувся на батьківщину, долучившись до процесу створення Академії наук і перетворень у сфері вищої освіти. Його запросили на

кафедру російської (московської – так тоді її називали) історії та надали звання професора в Українському державному університеті, де він також займався впорядкуванням «Музею старожитностей», залучивши до цього студентів. Вісімнадцятирічне (1918–1936) перебування в Києві співпало зі складним державотворчим процесом і було насичене напруженою науково-педагогічною працею, що відбивалося на стані його здоров'я. Необхідно також враховувати неоднозначну ідеологічну ситуацію, яка накладала відбиток на суспільно-політичні настрої в молодій державі та науковому середовищі, нерідко викликаючи протистояння в колективі, а з боку влади – переслідування «інакомислячих».

Із заснуванням Академії наук (її назви: 1918–1921 – Українська академія наук; 1921–1936 – Всеукраїнська академія наук; 1936–1991 – Академія наук УРСР; 1991–1993 – Академія наук України; 1994 – до теперішнього часу – Національна академія наук України) Д. Багалій, як і раніше, відігравав не останню роль у науковій долі В. Данилевича. За його підтримки Василя Юхимовича було обрано керівничим справами Археографічної комісії ВУАН та планувалося видання «Матеріалів соціально-політичного побуту Слобідської України в XVII–XVIII ст.» у 2-х томах (яке, на жаль, не здійснилося з невідомих причин)¹⁰ [4, с. 164]. Початковий період становлення Академії характеризувався пошуками організаційних форм діяльності (утворення Комісій, Комітетів, Секцій), забезпеченням ефективності наукової роботи, залученням та перестановкою кадрів тощо. Професор В. Данилевич очолив Археологічний комітет, одним з актуальних завдань якого була реорганізація Київського археологічного інституту, де передбачалася підготовка професійних дослідників доісторичного періоду. На жаль, не було створено програму діяльності і засідання не відбувалися. Василь Юхимович відмовився очолювати Комітет (січень 1921 р.), натомість був затверджений новий склад, який поступово розширювався, включаючи штатних і позаштатних працівників. До нього долучили В. Данилевича, М. Макаренка, Д. Щербаківського,

¹⁰ Невелика частка з них опублікована В. Маслійчуком у ж. «Київська старовина». 2004. № 1. С. 163–168. Ці унікальні матеріали чекають на фахове опрацювання й видання, які значно розширюватимуть джерельну базу досліджень сучасними вченими, адже тепер багато чого не доступне.

П. Курінного та ін. Напередодні скасування Комітету (1933) його дійсними членами були В. Барвінок, М. Болтенко, А. Добровольський, В. Данилевич, В. Козловська, А. Кримський та ін. [33, с. 96–98].

Науково-організаційну роботу в Академії В. Данилевич суміщав із викладацькою та науковою, результатом якої була монографія про археологічне минуле Київщини. У ній автор зауважив, що за царського режиму розвиток археології в Україні гальмувався через постійну нестачу фінансів, централізацію архівної справи в Петербурзі. У процесі вивчення артефактів, отриманих під час польових розкопок, учений зробив висновок, що людність на цій території з'явилася за доби раннього палеоліту. Щодо знайдених речових пам'яток, зокрема пряслиць, він не поділяв думку М. Біляшівського про їхнє датування великокнязівським періодом, дотримуючись позиції В. Антоновича, що вони виготовлялися ще за неолітичної доби. Український народний орнамент на посуді В. Данилевич помітив також у неолітичній добі. Археолог простежує тяглість у виробленні череп'яного посуду, переважно горщиків, від неоліту-єнеоліту до бронзової культури. На його думку, «Західна Україна за часів неоліту вже була залюднена пращурами сучасного українського народу. Тому неолітична культура Київщини й решти Західної України може бути визнана за українську» [34, с. 27–28, 48]. Не занурюючись у сферу археології, згадаємо відому всім українцям Золоту Брамму. В. Данилевич вів полеміку з росіянами стосовно віднесення її до візантійського стилю. Вчений зауважив, що «давні українці не підхиляли цілком тим візантійським впливам і переробляли часто-густо візантійські зразки на свій штиб» [34, с. 119–120]. Він радше пов'язував Київську Золоту Брамму з романським стилем, нагадуючи близькі стосунки Ярослава I із Західною Європою, зокрема Францією, де є в наявності аналогії з київською будовою. Вважаємо це конкретним маркером наукової принциповості й фахової обізнаності українського вченого з даного питання. Його книга видана в 1925 р. накладом у 3 тис. примірників. На авантитулі зазначено: Дозволяється випустити в світ. Неодмінний секретар Академії, акад. Аг. Кримський.

Постреволюційний період позначився докорінними змінами не лише в економіці, а й у медичній, культурній, освітній та науковій сферах. Від-

бувалися пошуки організаційних форм, структури, методики підготовки кваліфікованих кадрів. На базі окремих університетських факультетів, Вищих Жіночих Курсів, учительських інститутів у 1920–1921 рр. в Одесі, Харкові, Катеринославі, Полтаві, Херсоні, Чернігові тощо створювались Інститути народної освіти (ІНО). У Києві такий почав функціонувати в 1920 р. на базі зачиненого університету св. Володимира як Вищий інститут народної освіти імені М. П. Драгоманова. У 1926 р. його перейменовано на Київський інститут народної освіти (КІНО)¹¹. У ньому продовжували працювати М. Василенко, Ол. Грушевський, А. Лобода, С. Маслов, В. Данилевич та ін. У тій порі практикувалося також об'єднання/роз'єднання, передача експонатів одних музеїв, кабінетів іншим. У КІНО, де експонати Кабінету мистецтва слугували наочними ілюстраціями в навчальному процесі, бракувало спеціальних приміщень для культурно-освітньої роботи. Через те згаданий Кабінет колишнього університету, розташований в університетській церкві, ліквідували з метою вивільнення приміщення для клубу. Внаслідок цього зазнали пошкоджень цінні експонати. Не кращим виявилось становище Археологічного музею Київського ІНО, яким завідував В. Данилевич. У 1925 р. він мав давати пояснення на засіданні Правління Інституту щодо листа з ВУАН про незадовільне керування адміністрації закладу згаданою навчально-допоміжною установою [35, с. 271]. Пізніше матеріали Археологічного музею КІНО передали музею м. Києва та Українському археологічному музею, у створенні якого активну участь брала В. Козловська (1928). Однак виконану роботу було кваліфіковано ідеологічно не витриманою. І вже в 1933 р. В. Козловську та інших відомих археологів вивели зі складу Секції історії матеріальної культури (СІМК) «у процесі боротьби за класово-ідеологічну витриманість» [36, с. 27].

Важливою організаційною та науковою подією тих років було заснування Науково-дослідної кафедри історії України (НДКІУ) на чолі з М. Грушевським. На її першому засіданні (31 травня 1924 р.) були присутніми академіки М. Грушевський та П. Тутківський, професори О. Гермайзе, Ол. Грушевський, В. Данилевич, В. Щербина і молоді дослідники

¹¹ У 1930 р. КІНО розформовано, на основі чого засновано низку інших інститутів, а в 1933 р. – Київський державний університет.

О. Баранович, С. Глушко та ін. [6, с. 49]. На цьому засіданні розглянуто проект організації кафедри та занять з аспірантами. На зборах 6 червня розподілялися співробітники за секціями (групами), зокрема П. Тутківський і В. Данилевич мали працювати з 2-ю групою (історія матеріальної культури). У жовтні 1924 р. затверджувалася структура і склад кафедри, в т.ч. її дійсними членами стали В. Данилевич та В. Щербина [6, с. 49, 53, 57]. Восени 1926 р. кафедра рекомендувала аспіранта Олексія Барановича перевести на посаду наукового співробітника. Поряд з відгуками М. та Ол. Грушевських, В. Щербини, П. Клименка є відгук В. Данилевича, де зазначено цілковите вміння О. Барановича працювати над джерелами, аналізувати різноманітні наукові погляди та володіння методикою наукової роботи [37, с. 110]. Колектив учених НДКІУ мав генетичний зв'язок з документальною школою Антоновича, який не лише підготував учнів, котрі стали відомими вченими, а й таких, що сформували свої наукові школи як М. Грушевський (львівська та київська історичні школи). М. Грушевський об'єднував не всіх науковців у суто своїй школі, а «згуртовував представників різних шкіл», створюючи для них єдиний координаційний центр у системі ВУАН. Базою цієї школи слугувала НДКІУ, яка готувала наукові кадри через аспірантуру, де лекції з археології України читав та проводив семінарські заняття з «матеріальної культури і техніки передісторичної й історичної доби» В. Данилевич [38, с. 273]. Він також викладав у КІНО історію Московщини. В одній з лекцій професор зазначав, що за періодизацією історії Росії В. М. Татищева до загальної історії Московщини зараховані історія України та Білорусії. «Академік Грушевський добре освітив вади тієї схеми у своїй розвідці “Звичайні схеми руської історії”». Але більшість російських фахівців не звернула жодної уваги на його заперечення». Лише Покровський в «Очерке истории русской культуры» дав іншу періодизацію, хоч і вона не є досконалою [39, арк. 3–3зв.]. Розповідаючи про татарську навалу, Василь Юхимович зазначив, що загарбники йшли через Московщину та Вкраїну до Європи. Але вони не оселилися на Московщині, обмежившись переписом людності, що було справді новиною, й накладенням данини, яку збирали баскаки через місцеву владу. В Московщині й надалі розвивалась удільна система. Професор заперечував тезу

про зруйнування міст татарами. Вони лише знесли міські фортифікаційні споруди та не змінили нічого в соціальній сфері [39, арк. 14].

На межі 20–30-х років XX ст. в умовах тоталітарного режиму історики все більше відчували ідеологічний тиск. Восени 1929 р. В. Данилевич за станом здоров'я (серцева хвороба, за давнього туберкульозу) просив звільнити його з роботи на НДКІУ, але продовжував викладати в КІНО та після його реорганізації – в Київському педагогічному інституті професійної освіти. Вже будучи на пенсії (з 1931 р.), він ще працював в Археографічній комісії ВУАН, у Київському державному університеті, викладав в Інституті червоної професури історію СРСР, історичну географію, спецкурс з історії Білорусії. У лютому-березні 1936 р. Василю Юхимовичу університет надав наукове відрядження до Москви та Ленінграда для вивчення досвіду роботи російської вищої школи [2, с. 192]. Це був останній рік його земного життя. В наявній літературі зазначаються різні дати його смерті: 10.10.1936 р.; 10.11.1936 р.; 15.11.1936 р., але ніде не вказано джерело такої інформації. Та ось читаємо некролог його учениці, однієї з перших українських жінок-археологинь В. Козловської, в ж. «Советская археология», 1937, № 4, с. 313: «16 ноября 1936 г. в г. Киеве скоропостижно скончался профессор Киевского университета и Института красной профессуры историк и археолог В. Е. Данилевич». Похований Василь Юхимович у Києві на Лук'янівському кладовищі, де на пам'ятнику закарбована дата смерті 15.11.1936 р. Узагальнюючи опис життєдіяльності В. Данилевича, доходимо висновку: його науково-педагогічний, організаторський та практично-археологічний потенціал зумовлений природним талантом, високим рівнем освіти і науковою одержимістю.

Наукова новизна. На основі комплексного використання різноманітних джерел (історіографічні дослідження, персональні наукові праці, автобіографічні відомості, листування, лекційні матеріали, що зберігаються в ІР НБУВ) відтворено наукову біографію В. Данилевича, його відданість методологічним засадам київської історичної школи В. Антоновича. Показана фахова обізнаність, принциповість ученого у власних наукових поглядах, висвітлена маловідома сторінка біографії 1915–1917 рр. та ідеологічні уподобання, викладацька діяльність, участь у науково-організаційних процесах Всеукраїнської академії наук.

Висновки. Ім'я професора Данилевича періодично привертало увагу дослідників. Проте узагальнюючого нарису про нього бракує, хоча потреба у цьому очевидна, оскільки він є особистістю, яка всупереч несприятливим обставинам віддавала себе улюбленим заняттям до останнього подиху. Від античних часів перманентно інтерес до історико-біографічних досліджень змінювався, але стабільно зацікавленість триває від XIX ст. до теперішнього часу з певними видозмінами в підходах. Учені-суспільствознавці розглядають особистість у контексті конкретної доби, що так чи інакше впливала на неї. З іншого боку, дослідник працює у своєму просторі та часі, відчуваючи залежність від них. Розв'язання даної діалектичної суперечності можливе за умови суворого дотримання методологічних принципів наукового пізнання. Історична біографія передбачає опис життя людини в усій його повноті. У пропонуваній статті увага зосереджена на інтелектуальній складовій життєдіяльності В. Данилевича. Вона засвідчує його наукову одержимість, що виявилась у глибокій зацікавленості різними питаннями історії, археології, музеєзнавства, нумізматики. Його праці з історії давньої Русі, зокрема Полоцької землі, з археології Київщини і Слобожанщини заклали підґрунтя для поглиблення історичного знання про минуле. Його «Курс русских древностей», виданий слухачками Вищих Жіночих Курсів, вважався одним з перших підручників з археології. Проаналізовані ним архівні документи у сховищах Москви з історії Слобожанщини, утворення та управління козацькими полками, про взаємостосунки мешканців, їхнє ставлення до центральної та місцевої влади розширюють документальну базу для дослідження цього періоду історії України. Як представник історичної школи В. Антоновича, вчений і педагог В. Данилевич великої уваги надавав питанням методології та методики наукового пізнання і викладання. Серед них принцип історизму та документального забезпечення наукового дослідження, термінологічної визначеності; методи порівняння, типології, статистичного та лінгвістичного аналізу тощо, які не знівельовані часом і тепер застосовуються фахівцями у відповідних галузях соціогуманітаристики поряд з новаціями, зумовленими науково-технічним прогресом. На початку XX ст. на тлі тогочасних суспільно-політичних подій він виявив при-

хильність до соціал-демократичної ідеології, а у 20–30-х роках брав активну участь у розбудові радянської системи науки й освіти в Україні. Лише перерахунок посад, комісій, комітетів, членами яких він був, засвідчує його відданість професії, високу працездатність і визнання наукового авторитету в наукових колах: член Київського товариства старожитностей і мистецтв, Київського товариства охорони пам'ятників старовини та мистецтва, Українського наукового товариства в Києві, Харківського історико-філологічного товариства, Історичного товариства Нестора-літописця, Імператорського Московського археологічного товариства, Комітету для заснування Всенародної бібліотеки України, Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України, Постійної комісії для складання словника живої української мови, Постійної комісії для складання історично-географічного словника української мови, керівничий над працями і член Археографічної комісії тощо. Відзначенням 150-ї річниці від дня народження професора В. Данилевича віддаємо данину його широкій науковій ерудиції, завдячуємо за наукові праці та збережені рукописи, які є важливим джерелом для подальших наукових пошуків. Подібні дослідження збагачують суспільство інтелектуально й персоніфікують історію.

Список використаних джерел

1. Гомоляко А. О. Науково-педагогічна діяльність Василя Данилевича : монографія. Ніжин : ТОВ «Видавництво “Аспект-Поліграф”», 2013. 164 с.
2. Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (В. Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольский и их ученики). Москва : Прометей-Брянск : Изд-во БГПУ, 1997. 228 с.
3. Кіян О. Володимир Антонович: історик й організатор «Київської історичної школи». Київ, 2005. 492 с.
4. Маслійчук В. В. Ю. Данилевич та історія Слобідської України // Київська старовина. 2004. № 1. С. 163–168.
5. Маслійчук В. Л. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. Харків : Харк. приват. музей міської садиби, 2007. 400 с.
6. Юркова О. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.). Київ : Ін-т історії України, 1999. 433 с.

7. Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. Київ : Вид-во «Українознавство», 1996. 254 с.
8. Девільє М. А. Рукописний фонд історика та археолога Василя Юхимовича Данилевича як джерело дослідження творчого та життєвого шляху вченого // Рукописна та книжкова спадщина України. Вип. 8. 2003. С. 150–174.
9. Данилевич В. Е. [Рец.]. И. Филевич. История древней Руси. Т. I. Территория и население. Варшава, 1896. 383 с. // Киевская старина. Т. LIV. 1896. С. 70–79.
10. Н. М. [Рец.]. И. Филевич. История древней Руси. Т. I. Территория и население. Варшава, 1896. 383 с. // Киевская старина. Т. LIV. 1896. С. 80–93.
11. По поводу отзывов Д. И. Иловайского (Р. Арх., 1896, X), В. Е. Данилевича и Н. М. (Киевская старина. 1896, IX), Р. Мысли, 1896, VII и Нов. Слова, 1896, X. Об истории древней Руси. Т. I-й И. Филевича. Варшава, 1896. 28 с.
12. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. III. № 48709.
13. ІР НБУВ. Ф. III. № 48102.
14. Історико-філологічний факультет Харківського університета за перші сто років його існування (1805–1905). I. Історія факультета. II. Біографічний словар професорів і викладачів / під ред. М. Г. Халанського і Д. І. Багалея. Репринт. видання. Харків: Вид-во САГА, 2007. 45, 168, 390, XII с., 15 с., портр., 46 с.
15. ІР НБУВ. Ф. XXIX. № 328.
16. Там само. Ф. III. № 48700.
17. Данилевич В. Отчет о командировке в Москву летом 1905 года для занятий в архивах // Отдельные оттиски из «Записок Императорского Харьковского университета» за 1906 г.
18. Данилевич В. Е. Время образования Слободских черкасских полков // Сборник статей, посвященных Василию Осиповичу Ключевскому его учениками, друзьями и почитателями ко дню тридцатилетия его профессорской деятельности в Московском университете (5 декабря 1879 – 5 декабря 1909 года). Москва, 1909. 828 с. С. 632–639.
19. ІР НБУВ. Ф. XXIX. № 8–10.
20. Там само. № 932.

21. Данилевич В. Е. Донецкое и Хорошевское городища. Харьков, 1902. 3 с.
22. Данилевич В. Е. Донецкое городище и город Донец. Киев, 1905. 15 с.
23. Историческая наука в Харьковском университете (К 185-летию ХГУ // Вестник Харьковского университета. 357'91. Вып. 24. 135 с.
24. Данилевич В. Е. К биографии В. Н. Каразина. Отзыв о книге Н. Тихого «В. Н. Каразин. Его жизнь и общественная деятельность». Харьков, 1907. 20 с.
25. ІР НБУВ. Ф. ХХІХ. № 932.
26. Там само.
27. Данилевич В. Е. Курс русских древностей. Лекции, читанные на Высших Женских Курсах в весеннем полугодии 1907/8 г. Киев : Издание слушательниц, 1908. 187 с.
28. Данилевич В. Е. Пособие к курсу русских древностей, отредактированное В. К. Издание студентов университета Св. Владимира и слушательниц В. Ж. Курсов. Киев, 1913. 180 с.+8 л.
29. ІР НБУВ. Ф. ХХІХ. № 110.
30. Alma Mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920. Матеріали, документи, спогади / упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський : у 3 кн. Київ : Прайм, 2000. Кн. І: Університет св. Володимира між двома революціями. Київ : Прайм, 2000. 697 с.
31. Стельмах С. Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX – початок XX століття). Київ : Вид.-поліграф. центр «Київський університет», 2005. 378 с.
32. С. А. Плема. В. Е. Данилевич в Ростове-на-Дону. URL: ukr-don.jimdo.free.com/статті/василий-данилевич-в-ростове/
33. Курінний П. Історія археологічного знання про Україну. Полтава, 1994. 140 с. Репринтне перевидання праці 1970 р. Мюнхен.
34. Данилевич В. Археологічна минувшина Київщини. Київ, 1925. 157 с.
35. Верба І. В., Вербовий О. В., Горбань Т. Ю. [та ін.]. Історія Київського університету : монографія. Київ : Вид.-поліграф. центр «Київський університет», 2014. 895 с.
36. Інститут археології Національної академії наук України. 1918–2014. Київ : ВД «АДЕФ-Україна», 2015. 668 с.
37. Білокінь С. І. Київська школа акад. М. С. Грушевського // Український історичний журнал. 1996. № 5. С. 106–131.

38. Верба І., Юркова О. Київська історична школа М. С. Грушевського: організаційно-технічні моменти // Український історик. Журнал Українського історичного товариства. Т. XXXIII VOL / Михайло Грушевський: студії і матеріали. З нагоди 130-річчя від дня народження. 1866–1996. Ювілейне видання. Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Мюнхен, 1996. 475 с. С. 268–284.
39. ІР НБУВ. Ф. XXIX. № 89.

Nadiya Shyp,

*Doctor of Historical Sciences (Dr. habil. in History), Professor,
Head Scientist of Department of Fonds of Manuscript Heritage*

of Institute of Manuscript,

Vernadskyi National Library of Ukraine

(Kiev, Ukraine)

ORCID 0000-0002-1309-1509

e-mail: nadia.shyp@gmail.com

Scientific obsession of historian Vasyl Danylevych (1872–1936).

To 150th anniversary of his birth

The goal of the research: in line with the Ukrainian historiographical tradition to restore the name of historian, archaeologist, numismatist, museologist Vasyl Danylevych, whose 150th birthday is celebrated in 2022. He is positioned with the Kyiv Historical School of Volodymyr Antonovych. In this regard, the task is to recreate the life, scientific and pedagogical path of the Ukrainian scientist, who lived and worked in a difficult period of national history, which forced to develop his own ideological vector in relation to contemporary social events. **Methodology.** The research is based on general philosophical methodological principles and methods: objectivity in the selection, analysis and interpretation of facts, a comprehensive approach to the problem, including biographical data, taking into account the socio-political atmosphere and the general state of science, including methodology of history, the logic of the presentation of the material. **Scientific novelty.** On the basis of historiographical research, published works and manuscripts of V. Danylevych, stored in the Institute of Manuscript of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine, his devotion to the scientific principles of Kyiv historical school of Antonovych, main scientific results, methods of teaching history, historical geography and archaeology, archaeological research, participation in scientific organizational processes of the All-Ukrainian Academy of Sciences are shown. **Conclusions.** The forma-

tion of the future scientist took place at the Kyiv University of St. Volodymyr under the guidance of Professor Volodymyr Antonovych, who directed the pupils to study the regional history and archeology of Ukraine. After graduating, life's vicissitudes, the search for a suitable job hampered the preparation and obtain of master's degree. Revolutionary events of the early 20th century in Russia contributed to the formation of social-democratic views of V. Danylevych. After the establishment of Soviet power in Ukraine, he worked fruitfully in the development of science and education in the Ukrainian Soviet Socialist Republic.

Key words: Antonovych, Danylevych, historical school, archeology, methodology, scientific and pedagogical activity, All-Ukrainian Academy of Sciences.

*Стаття підготовлена 22 березня 2022 року;
подана до друку 7 червня 2022 року.*

УДК 027.54(4УКР-25)НБУВ:025.171:930.25:[1+001+008]Сковорода+ 929:[1+001+008]
(477)Сковорода
<https://doi.org/10.15407/rksu.29.456>

Ольга Петрівна Степченко,

*кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
директор Інституту рукопису,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)*

ORCID 0000-0002-5991-6692

e-mail: olg.stepchenko@gmail.com

Ірина Степанівна Корчемна,

*кандидат історичних наук,
завідувач відділу фондів рукописної спадщини Інституту рукопису,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)*

ORCID 0000-0003-1317-9452

e-mail: korchemna5@gmail.com

Тетяна Володимирівна Коваль,

*кандидат історичних наук,
завідувач відділу джерелознавства Інституту рукопису,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)*

ORCID 0000-0001-9207-7512

e-mail: ktvbon@ukr.net

СКОВОРОДІАНА У ФОНДАХ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

До 300-річчя від дня народження видатного українського філософа

Мета роботи полягає в залученні до широкого наукового та культурного обігу документів, пов'язаних з постаттю всесвітньовідомого філософа, просвітителя-гуманіста, поета, педагога, феномена української науки та культури Григорія Сковороди, які зберігаються у фондах Інсти-

туту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Методологія. Дослідження базується на принципах історизму, науковості, об'єктивності, а також на загальноісторичних методах – хронологічному, ретроспективному, тематичному, які були використані в даній праці для

характеристики джерельного масиву, його комплексного вивчення методом книгознавчого та джерелознавчого аналізу й синтезу, класифікації і систематизації документів на основі конкретних видо-тематичних ознак.

Наукова новизна. Вперше у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського комплексно виявлено та надано характеристику не лише архівної спадщини власне Григорія Сковороди, а й праць українських учених про нього, що представляють нову інформацію стосовно життя та світоглядних засад творчості видатного українського філософа. **Висновки.** Серед понад півмільйонного національного писемного надбання, репрезентованого у фондах Інституту рукопису На-

ціональної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, наявний значний за обсягом комплекс рукописних та друкованих джерел, безпосередньо чи опосередковано пов'язаних з по- статтю Григорія Сковороди. Окрім автографів та списків різножанрових праць українського Генія, в особових архівних фондах, а також в архівних фондах різних установ та організацій містяться документи, присвячені дослідженням наукового та творчого спадку діяча, ґрунтовне й фахове вивчення яких значно поглибить українське сквородинознавство.

Ключові слова: Григорій Сковорода, Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, сквородіана.

Актуальність теми дослідження. Життя та творчість видатного українського філософа Григорія Сковороди постійно перебували у сфері наукових досліджень фахівців різних галузей науки і культури. У 2022 році святкується знаменний ювілей діяча – 300-ліття від дня народження. Студії, присвячені результатам виявлення та вивчення значного за обсягом комплексу сквородіани, що зберігається в різних архівних фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), значно поглиблюють та доповнюють сучасне сквородинознавство та, безперечно, є на часі.

Аналіз досліджень і публікацій. Основоположником сквородинознавства по праву номінується Д. Багалій. Підсумком його численних досліджень кін. XIX – поч. XX ст. стала фундаментальна монографія «Український мандрований філософ Григорій Савич Сковорода», яка й до сьогодні вважається однією із найбільш глибоких праць про

Г. Сковороду [1]. Надалі сквородіану поповнювали своїми працями П. Тичина, О. Білецький, Л. Махновець, О. Мишанич, В. Яременко, М. Попович, В. Шевчук, А. Ніженець, В. Бонч-Бруєвич, П. Пелех, І. Іваньо, М. Сиваченко, Д. Чижевський, Л. Ушкалов, І. Мірчук, Ф. Гаасе, В. Барка та багато інших науковців.

Метою дослідження є залучення до широкого наукового та культурного загалу результатів комплексної наукової праці з виявлення, огляду та короткого анотування документів з різних архівних фондів ІР НБУВ, що безпосередньо чи опосередковано стосуються особистості Григорія Сковороди та його оточення.

Виклад основного матеріалу. У 2022 р. святкується 300-ліття від дня народження українського філософа, просвітителя, поета, педагога Григорія Сковороди, ім'я якого давно посіло своє почесне місце в пантеоні найвизначніших мислителів усіх часів і народів.

Григорій Савич Сковорода народився 3 грудня 1722 р. в селі Чорнухи на Полтавщині («Благословенне те село, що нам Сковороду дало», – писав П. Куліш [2, арк. 24]) в сім'ї селянина-козака Сави та його дружини Пелагеї. З дитинства він виявляв надзвичайні розумові здібності, багато читав, тонко сприймав поетичне слово та музику. Хлопчина ріс трохи дивакуватим, але йому легко давалося навчання. Закінчив чотирирічну дяківську школу, в якій перебував у привілейованому становищі – співав у церковному хорі. У 12 років став студентом Києво-Могилянської академії: «По охоте сына к учению, отец отдал его в Киевскую Академию, славившуюся тогда науками» [3; 4, с. 3].

Його вчителями були Г. Кониський, С. Тодоровський, М. Козачинський, С. Ляскоронський [6, арк. 22; 7, арк. 25; 8, арк. 144]. У фондах ІР НБУВ зберігається низка курсів лекцій, прослуханих Сковородою в академії, зокрема курс риторики С. Ляскоронського «*Institutiones oratoriae*» (ф. 306, № 323) та курси філософії М. Козачинського «*Cursus philosophicus*» (ф. 306, № 126, 127), «*Syntagma totius Aristotelicae philosophiae*» (ф. 306, № 128) й «*Philosophia Aristotelica*» (ф. 305, № 171).

Під час навчання в Києво-Могилянській академії, в 1741 р., юнака зарахували співаком до придворної хорової капели. «Дарованья Сковороды к музыке и отменно приятный голос его подали случай быть ему выбранну ко двору в певческую музыку», – писав у своїх спогадах

М. Коваленський [4, арк.4]. У Петербурзі він прославився виконанням музичних творів, зокрема і своїх власних, володіючи чудовим басом та майстерно граючи на скрипці, флейті, бандурі, цимбалах і сопілці. Постійні репетиції забирали у хлопця багато сил і часу, але компенсувалися тим, що Сковорода перебував у своєму звичному оточенні – у петербурзькій капелі було багато земляків і лунала рідна мова. 29 серпня 1744 р. Григорій отримав звільнення, повернувся до Києва в чині придворного уставника, тобто регента, який керував хором та досконало знав порядок церковних служб, і нарешті продовжив перерване навчання в Києво-Могилянській академії.

У 1745 р. генерал-майор Ф. Вишневський, який був керівником «Токайської комісії із заготівлі вин для царського двору», запросив Г. Сковороду «як компаньйона, що міг і розважити меломана, і виступати перекладачем <...>, і просто бути розумним співбесідником», у подорож до угорського міста Токай [4, арк. 4; 5, с. 38]. Сковорода використав закордонні мандри для опанування нових знань, набуття життєвого досвіду та знайомства з ученими людьми в Угорщині, Австрії, Словаччині, Польщі, Чехії, Німеччині, Італії. Будучи всебічно обдарованою особистістю, володів кількома мовами: «Он говорил весьма исправно <...> латинским и немецким языком, и довольно разумел Еллинской, по чему и способствовался доставить себе знакомство и приязнь ученых, а с ними новые познания» [4, арк. 5]. Відомо, що він, взагалі-то, не припиняв учитися протягом усього свого життя і любив називати себе «студентом», іноді так і підписувався [9, арк. 135].

Повернувшись в Україну в 1750 р., деякий час жив у Києві, згодом відправився до Переяславського колегіуму, де почав читати курс поетики «Разсуждение о поэзии и руководство к искусству оной», який сам склав. Така сваволя молодого викладача не сподобалось єпископу, і це стало приводом для звільнення [4, арк. 6]. У 1751 р. Григорій знову студент академії, продовжує навчання в богословському класі, де, зокрема, слухає курс Г. Кониського «Christiana orthodoxa theologia» (ф. 301, № 90–94).

Не закінчивши повного курсу академії, Г. Сковорода став домашнім учителем Василя Томари, старшого сина поміщика Степана Томари і Анни Кочубей, уклавши договір на рік [4, арк. 7–8]. До 1759 р. він

жив у селі Коврай, занурившись у народну українську стихію. Може саме тому цей період творчості Г. Сковороди вирізняється найбільш щирим українським словом та образністю. У Ковраї він написав низку поезій, які згодом скомпонував у найвідомішу свою збірку «Сад божественних пісень», а також вірш латинською мовою на день народження Василя Томари.

У 1759 р. Сковороду запросили до Харківського колегіуму для читання лекцій з поетики (їхні тексти, на жаль, не збереглися). Слухачі колегіуму шанобливо та приязно поставилися до нового вчителя. Тут він подружився зі своїм учнем Михайлом Коваленським, який на довгі роки став його вірним другом, а паралельно й першим біографом. У студіях про Г. Сковороду М. Коваленський згадував: «Прибыв из Белгорода в Харьков и вступя в должность, нашел он любимого своего молодого человека, который однако не знал, и не смел мыслить быть достойным дружбы его, хотя любил и удивлялся философской жизни его, и внутренно почитал его» [4, арк. 20]. Саме М. Коваленському, в якому знайшов чутливу, розумну та щиру душу, Сковорода розкрив свої думки, а також набуті досвід та знання.

По закінченні 1763/1764 навчального року Г. Сковороду за його виступи проти несправедного життя чернецтва було знову відраховано з колегіуму. Тільки в 1768 р. він повернувся на посаду вчителя катехізису, але не надовго – до чергового звільнення [5, с. 160, 177, 204].

Отож у Харкові Сковорода пробув 10 років, і практично весь цей період став доволі несприятливим для його викладання в колегіумі – доноси, обмови, непорозуміння отруювали життя молодому чоловікові, якого вважали за «єретика», «богохульника», «мізантропа». Це було останнє офіційне місце роботи Григорія Сковороди. З Харкова він перебрався до Гусинки Ізюмської округи – в маєток поміщиків Розальйон-Сошальських. Але й тут довго не затримався, міняв місце проживання, виправдовуючи славу «мандрованого філософа», – мешкав то в Києві, то на Вороніжчині, то в селі Великий Бурлук, то в селі Бабаї, то в селі Іванівка, а то й в самому Харкові, де мав багато друзів [9, арк. 148–149].

Подорожуючи Україною, Сковорода цікавився звичаями, культурою, релігією; навчав і навчався, творив, користувався великою популярні-

стю і прихильністю різних верств населення і заслужив славу народного вчителя. Завжди всім був задоволений, а побачене втілював у своїх творах: завершив збірку «Сад божественних пісень», написав основні філософські трактати і діалоги, зокрема «Наркіс. Розмова про те: Пізнай себе» (до 1767 р.) (ф. 301, № 326 Л/1), «Бесіда, названа двоє: про те, що легко бути блаженним» (1772 р.) (ф. 301, № 326 Л/2), «Розмова п'яти подорожніх про істинне щастя в житті» (1773–1774) (ф. I, № 377), «Розмова, названа Алфавіт. Або буквар миру ...» (1774 р.) (ф. 301, № 326 Л/10), «Ікона Алківіадська» (1775–1776 рр.) (ф. I, № 939).

Роздуми Г. Сковороди над суттю людського щастя оформилися в постулат: джерелом щастя є не багатство та розкоші, а лише вищі моральні якості людини і суспільства. У 24-й пісні «Саду божественних пісень» поет і філософ підсумував: «Вас Бог одарил ґрунтами, но вдруг может то пропасть, А мой жребий з голяками, но Бог мудрости дал часть» [10, арк. 56]. Так, Григорій Сковорода був бідняком, але ніколи не жебракував і не ставав нахлібником у багатих, оберігаючи власне почуття гідності. Його любили і поважали за скромність, простоту та працьовитість. А Сковорода, своєю чергою, проповідував: кожна людина повинна здобути собі місце в суспільстві у відповідності до своїх природних здібностей, тому спершу слід пізнати саму себе. Він же ніколи не розлучався з Біблією та своєю сопілкою, все життя був самотнім, проте знав, що таке кохання, і навіть хотів одружитися ...

Літа і хвороби давалися взнаки, і в 1774 р. філософ поїхав до свого найближчого друга М. Коваленського в село Хотетово на Орловщині. Той потім згадував: «Удручен, изможден, истощен волнениями света, обратился он в себя самого, собрал рассеянные по свету мысли в малый круг желаний и, заключающие в природное свое добродушие, прибыл из столицы, в деревню, надеясь тамо найти брег, и пристань житейскому своему обуреванію» [4, арк. 53]. Проте, погостювавши у нього близько трьох тижнів, Сковорода попросив відпустити його «в любимую им Украину, <...> что дух его велит ему ехать» [4, арк. 62].

Свої останні дні Григорій Савич зустрів в селі Іванівка, неподалік Харкова, у давніх знайомих Ковалевських, в яких він раніше гостював. Сковорода передбачив свою смерть: «исполнил все по уставу обрядному

и скончался октября 29 числа поутру на разсвете 1794 года. Перед кончиною завещал предать его погребенію на возвышенном месте близ роши и гумна и следующую сделанную им себе надпись написать: Мір ловил меня, но не поймал» [4, арк. 63]. Село, де упокоївся Г. Сковорода, на його честь і на пошану було перейменоване на Сковородинівку.

Твори Григорія Сковороди спочатку поширювалися рукописним шляхом – їх переписували, пересилали один одному, дарували. Рукописні списки з творами філософа проникали не тільки в панські маєтки, але й в убогі хати (ф. 285, № 390). Нині архівна спадщина Г. Сковороди зберігається як в Україні, так і поза її межами – в Румунії, Угорщині, Росії. Свого часу П. Тичина писав: «Великий наш філософ щедрю залишив нам спадщину по собі: обсягом широку, змістовністю глибоку і, щодо світогляду свого, – чисту та моральну» [12, арк. 3].

Фонди Інституту рукопису НБУВ є одними з найбільш репрезентативних в Україні відносно наявної в них сквородіани.

Так, у фондї «Зібрання історичних документів та колекцій Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії» (ф. 301, № 326 Л/1-12) зберігаються зошити з філософськими творами Григорія Сковороди. За описом О. Лебєдєва, це твори кін. XVIII ст., у 12 томах, писані скорописом, отримані від С. Миропольського: «Десять томів – автографы Сковороды. Рукописи принадлежали Филарету, архиеп[ископу] черниговскому, которому, вероятно, они были поднесены в дар наследниками харьковского помещика Ковалевского. У последнего проживал Сковорода. К Миропольскому рукописи перешли от одного из наследников арх[иепископа] Филарета. Настоящее собрание считается единственным по своей полноте и по тому, что оно почти сполна писано рукой Г. С. Сковороды» [11, с. 133–134].

Зошити оправлені у твердий мармуровий картон. У кожному зошиті наявні штампи: «Из библиотеки С. И. Миропольского» та «Киевской Духовной Академии. Библиотека», а також є екслібрис [М. І. Миропольського?].

I-й зошит – «Наркісс. Разглагол о том: Узнай себе» [1767 р.], 50 арк. + I вклеєний (у процесі нумерації пропущено арк. 15), отож у наявності є 49 арк. Автор називає цей твір своїм «первородним сином», тобто

першим філософським опусом: «Сей есть Сын мой Первородный, рожден в седьмом десятке века сего. Наркіс нарицается некій цвет и некій Юноша» (ф. 301, № 326 Л/1). Для Сковороди образ закоханого в себе Наркіса є символом самопізнання людини: «чи хочеш бути задоволений собою і залюбитися в самого себе? Тоді пізнай себе!». М. Коваленський у «Житті Сковороди Григорія Савича» згадував: «Предавшись на свободе размышлениям и ограждая спокойствие духа безмолвием, безстрастием, безсуетностью, написал он тут первое сочинение свое в образе книги, названное им наркіз, или о том: познай себя. Прежнія его до того писанные малые сочинения были только отрывочные в стихах и прозе» [4, арк. 40].

2-й зошит – «Беседа, Нареченная, Двое: о том, что Блаженным быть легко» [1770–1780-ті рр.], 17 арк. + I вклеєний арк. (ф. 301, № 326 Л/2). Тема твору: сирени зачаровують своїм співом мореплавців, символізуючи примарні блага, що зводять людей із праведного шляху, змушуючи їх забути про обов'язки, про батьківщину. Точної дати написання встановити не вдалося – одні дослідники датують твір 1772 р., інші – початком 1780-х [13, с. 489].

3-й зошит – «Брань, Архистратига Михаила с Сатаною, О Сем: Легко быть Благим. Написана 1783 Года», 17 арк. + I вклеєний арк. (ф. 301, № 326 Л/3). «Я цю книжечку розпочав у Бурлаках, закінчив у Бабаях, – писав Сковорода до М. Коваленського. – Якщо ти прийняв ім'я Михайлове, то приймай і серце його». У творі Сковороди замислюється над тим, що саме є джерелом добра і зла на землі, чому люди частіше нещасні, аніж щасливі, про дві натури, або про два начала, кожної людини: «книжка ця витягає на піднебесне видовище два серця: ангельське й сатанинське, що борються між собою».

4-й зошит – «Книжечка о чтении священного писания нареченная Жена Лотова», 27 арк. (авторська нумерація) + арк. II – титул з назвою твору, 28 арк. чистий, арк. I вклеєний. На арк. 1 – дарчий напис: «Его превосходительству Господину Генерал майору, Государственной военной коллегии прокурора Михайле Ивановичу Коваленскому» (ф. 301, № 326 Л/4). Трактат присвячено проблемі алегоричного тлумачення Біблії. Образи й постаті Святого Письма утворюють особливий

символічний світ. З їхньою допомогою можна знайти й пізнати вічне начало в макрокосмі. Сковорода критикує моральні вади своїх сучасників, охоплених жадобою і користолюбством, протиставляючи їм образ духовної людини, що досягла повної свободи і досконалості.

5-й зошит – «Израильскій змій, или Картина нареченная: день схождения на икону, называемую Еллински: Пестун Алкивиадов. И на Египетскую Льво-деву: Сфинкс. Написана 1776-го Года поновлена 1780-го», 45 арк. + арк. III з назвою твору та дарчим написом: «Поднесена Господину Полковнику Степану Ивановичу Тевяшову» + арк. II вклеєний, на звороті обкладинки – текст невідомого про «странный стиль речи Сковороды» (ф. 301, № 326 Л/5). У творі філософ формулює свою концепцію двох натур – видимої й невидимої та тлінної й вічної – і трьох світів: макрокосму – природи, мікркосму – людини і світу символів – Біблії. Трактат відомий у двох редакціях, що мають різні назви. Перша редакція – «Ікона Алківіадська ...», друга – «Ізраїльський змій». Відомо сім рукописних копій цього твору кін. XVIII – поч. XX ст.

6-й зошит – «Диалог имя ему Потоп Зміин. Беседуют Душа и Неглennyй Дух. 1791 Года. Августа 16 дня», 40 арк. + I вклеєний (ф. 301, № 326 Л/6). У листі до М. Коваленського від 1791 р. Г. Сковорода зазначає: «Цю книжечку я написав у Бурлуці, потішаючи бездіяльність. Її викрали, та я, натрапивши на список, виправив, розширив і завершив». Оновлений список зберігається в Інституті літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України [14, с. 140, 432].

7-й зошит – «Диалог или разглагол о древнем мире», 15 арк. + I арк. вклеєний + арк. 1а – фотолітографія портрета Г. Сковороди з написом: «Ревнитель истинны духовный Богочец, И словом, и умом и жизнью мудрец, Любитель простоты, и от сует свободы, Без лести друг прямой, доволен всем всегда Достиг наверх наук, познавши дух природы Достойный для сердец пример. Сковорода. <...> 1788 год». На арк. 1 дарчий напис: «Любезному Другу: Михаилу Ивановичу Коваленскому. Писан 1772 Го (sic!) Года. Дан в Дар 1788. Го (sic!)» (ф. 301, № 326 Л/7). У «Діалозі» автор відкриває свій погляд на вічну невидиму сутність речей, відображену в постійності законів буття. З листа до М. Коваленського: «Возлюбленный Друге Михайле! Прійми от мене сей

Дарик. Дарую тебе мою Забавочку. Она Божественная. Разглагол о Древнем Мире» [13, с. 496].

8-й зошит – «Разговор Дружеский о Душевном Мире. Яков, Афанасій, Григорій» (70-ті роки XVIII ст.), 43 арк. + I арк. вклеєний (ф. 301, №326 Л/8). Твір про духовний світ людини.

9-й зошит – «Симфонія» [1771 р.], 32 арк. (авторська нумерація) + I арк. вклеєний (ф. 301, № 326 Л/9). Твір присвячений роздумам над проблемою пізнання людиною своєї духовної сутності. М. Коваленський згадував: «Продолжая <...> свое пустынножителство, написал он другое сочинение, под именем: книга Асхань, о познании себя самого, которое приписал другу своему» [4, арк. 40]. Проте сам Сковорода в листі до друга повідомляє, що спалив свою працю, але зберігся доповнений та виправлений автором список Я. Правицького, який він назвав «Асхань». Наразі є кілька списків XVIII ст.

10-й зошит – «Разговор, Называемый Алфавит: или Букварь Мира» [70-ті рр. XVIII ст.], 46 арк. + I арк. вклеєний (ф. 301, № 326 Л/10). На арк. 1: «Песня, Сложена 1761 Года, о том: что концом жизни нашей, есть Мир: А вождь к нему Бог: и о людских распустях». Ця пісня є варіантом 9-ї пісні «Саду божественних пісень» і завершує цикл роздумів про щастя. Головна ідея трактату «Разговор, Называемый Алфавит: или Букварь Мира» про спільну працю як умову досягнення щастя в житті. На арк. I стоїть дата «1775 р.». На арк. 2 зв. – дарчий напис: «Милостивому Государю, Владимира (sic!) Степановичу: Его благородію Тевяшову». На арк. 3: лист до [В. Тевяшова]. На арк. 37 зв.–46 до тексту додані малюнки.

11-й зошит – «Басни харьковскія», 1774 р., 21 арк. Автограф не зберігся, відомо про три списки (ф. 301, № 326 Л/11). До харківського періоду життя Сковороди належать його відомі «Байки харківські» – 30 прозових творів 1769–1774 рр. Перші 15 байок були написані автором після його звільнення з Харківського колегіуму, коли він усамітнювався в різних місцевостях Харківщині, останні «басни» завершував у селі Бабаї. На арк. 1–2: лист Г. Сковороди до свого приятеля П. Панкова 1774 р.: «Любезный Пріятель! На седмом десятке нынешнего века, отстав от Учительской должности и уединясь в лежащих около Харькова Лесах,

Полях, Садах, Селах, Деревнях и Пчелниках, обучал я себе добродетели и поучался в Библии: притом Благопристойными игрушками забавляясь, написал полтора десятка Басен, неимея с тобою знаемости. А сего года в Селе Бабаях умножил оное до половины. Между тем, как писал прибавочные, казалось, будто ты всегда присутствуешь: одобряешь мои Мысли и вместе ониж со мной причащаясь. Дарую же тебе 3 десятка Басен: тебе и подобным Тебе». На звороті обкладинки твору С. Миропольський подав бібліографію видань про Г. Сковороду [13, с. 101].

12-й зошит – «Переводи з книг римського Сенатора Марка Цыцерона: о Старости. Он сію Книжку посвятил Другу своему Кавалеру Аттику: до которого пишет следующее предисловіе!», 30 арк. + арк. 1а + I арк. вклеєний (ф. 301, № 326 Л/12). Переклад не є дослівним, Сковорода подає оригінальне, цілком самостійне трактування твору античного автора. На арк. 1а дарчий напис: «Его Высокородию: Милостивому Государю, Степану Ивановичу: Господину Полковнику Тевяшову». На арк. 1–2: лист Г. Сковороди до [С. Тевяшова].

У фонді «Зібрання рукописних книг та архів Софійського собору» ІР НБУВ (ф. 312) міститься документальний комплекс із восьми рукописних книг з 83-ма різножанровими восьмиголосними партесними творами XVII–XVIII ст., серед авторів яких – В. Титов, І. Домарацький, Г. Левицький, Дума та інші (ф. 312, № 122/118 с). В кожній книзі четвертим уміщено твір, авторизований як «Гри», «Грицк», «Грицькова». Деякі дослідники вважають, що Г. Сковороді належить музичний твір на текст «Херувимської», написаний ним для митрополичого хору часів митрополита Київського Рафаїла Заборовського [5, с. 106; 15, с. 174]. У «Житті Сковороди Григорія Савича» М. Коваленський згадував: «Любимое, но не главное упражнение его была музыка, которою он занимался для забавы <...>. Он сочинил духовные концерты, положи некоторые псалмы на музыку» [4, арк. 38; 5, с. 102].

У тому ж фонді зберігається рукописна копія богословського трактату Адама Зернікова про сходження Св. Духа – «Tractatus theologicus orthodoxi de processione Spiritus Sancti a solo Patre», 1682 р. (ф. 312, № 489/312с). Рукопис складається з 82-х зшитків, 656 с., був переписаний студентами Києво-Могилянської академії в перш. пол. XVIII ст.

для митрополита Київського Тимофія Щербацького. На початку кожного із зошитів знизу сторінки вказані прізвища переписувачів. У більшості своїй (35 прізвищ) записи збереглися, інші були втрачені при пізнішому опрацюванні рукопису. На щастя для нащадків, на с. 421 є напис «Gregorius Skowroda», який засвідчує, що текст на с. 421–428 зв. власноруч переписував Сковорода своїм гарним каліграфічним почерком.

В ІР НБУВ під різними назвами містяться декілька списків [кін. XVIII – поч. XIX ст.] твору Г. Сковороди «Розмова п'яти подорожніх про істинне щастя в житті» (1773–1774). Так, у комплексному фонді «Літературні матеріали» (ф. І), в архіві В. Наumenка, є рукопис «Разговоръ пяти путниковъ о истинномъ щастьи въ жизни» (ф. І, № 377). В інвентарному описі спочатку стверджувалося, що це оригінал, проте пізніше запис був закреслений. На палітурних аркушах збереглися маргіналії, які засвідчують авторство твору – «Сочиненіє Г. Сковороды» (арк. 2) та власника рукопису – «Василія Семперовича» (арк. 1а). Список написаний гарним каліграфічним почерком, має 54 арк., списані з обох боків. Документ важливий тим, що тільки у ньому наявний початок «Разговора ...». У цьому творі Сковорода ясніше ніж будь-де обґрунтовує тезу про розділення тодішнього суспільства на два класові табори: з одного боку багаті, які користуються всіма матеріальними благами життя, з іншого – бідняки, приречені на те, щоб жити «з крупиць, які падають з панського столу» (ф. 285, № 380, арк. 55). У 2002 р. у відділі реставрації НБУВ рукопис було опрацьовано у тверду палітурку, а після списку вкладено 8 аркушів, витягнутих зі старої паперової палітурки (на деяких з них написано текст, наприкінці якого стоїть дата – 1776 р.).

Ще один список згаданого твору зберігається у фонді «Зібрання історичних документів та колекцій Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії». Він має назву «Разговор дружеский о душевном мире», 44 арк., і відповідає 8-му зошиту із 12-ти описаних у каталозі О. Лебедєва (ф. 301, № 326 Л/8). Автограф твору не зберігся, наразі відомо про його шість списків [13, с. 497].

У фонді «Літературні матеріали» (ф. І) міститься збірник творів Г. Сковороди «Икона Алкивиады» (ф. І, № 939), що надійшов з паперами професора Ставровського. Це рукописна копія, 12 арк., без кінця,

яка включає: 1) «Дух украинского філософа ...», 1776 р.; 2) «Баснь пустинника и друг его» та «Обращение басни к Богу».

Важливою часткою спадщини Григорія Савича є його листи. З них отримуємо автентичну інформацію біографічного характеру, вони містять історичні свідчення про події сучасної діячеві епохи та репрезентують літературний стиль Сковороди-письменника. Його епістолярна спадщина становить понад 100 листів до різних осіб. Найбільше листів (79 од.) адресовані М. Коваленському.

У комплексному фонді «Листування» (ф. III) ІР НБУВ зберігається копія XVIII ст. листа Григорія Савича до невстановленого Івана Григоровича, надісланого з Бурлука Ізюмської провінції 20 листопада 1778 р. В документі – роздуми філософа про буття і смерть, про те, що слід у житті задовольнятися малим: «Живу, яко ничтоже имущій, а вся содержащий, маимь симь быть научився. І будьто мореходець пливу, виглядивая, не видать ли сладчайшаго оть всех бед пристанища – смерти» (ф. III, № 72075). У 1923 р. П. Попов виявив копію серед паперів відділу письма і друку Лаврського музею, про що йдеться в його доповіді, виголошеній на VI науковій сесії Київського державного університету 19 грудня 1948 р. (ф. 285, № 380, арк. 189). У розвідці «Неопублікований лист Г. С. Сковороди» П. Попов зазначає, що почерк рукопису дуже нагадує почерк Сковороди, але впевнено сказати, що це автограф неможливо тому, що є ряд фактів свідомого наслідування руки Сковороди його учнями (ф. 285, № 371).

У фонді «Зібрання історичних документів та колекцій Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії» (ф. 301, № 876 Л), у збірнику латинських і польських шкільних вправ «Occupationes et exercitia varia» (1715–1716 pp.), складеному в Київській академії, на арк. 61–62 міститься копія листа Г. Сковороди до невстановленого Василя Максимовича, без кінця, скорописом др. пол. XVIII ст., очевидно переписана деяким студентом. У листі філософ спростовує злостиві наклепи на нього з боку його недругів. У цьому ж збірнику на арк. 306–309 є й список початку його твору «Жена Лотова». О. Лебедев описав ці документи як автографи, проте П. Попов заперечив це припущення і визначив їх копіями XVIII – поч. XIX ст.

У фонді «Колекція рукописів з історії літератури 1763–1985 рр.» зберігається фотокопія списку твору Г. Сковороди «Разговоры о самопознании», 126 арк. (ф. 260, № 859).

Архівні фонди ІР НБУВ, в яких репрезентовані наукові та творчі матеріали різних фондоутворювачів, також є джерелами для вивчення сквородіани.

Так, у комплексному фонді «Літературні матеріали» (ф. І) міститься неодноразового згадана нами праця М. Коваленського «Житіє Сковороды Григорія Савича» в рукописному списку XIX ст., 66 стор. (ф. І, № 695). Початкові сторінки рукопису пошкоджені. Подекуди прочитання тексту ускладнюється через згасання або розмивання літер внаслідок затікання невідомою рідиною. Праця М. Коваленського написана на основі розповідей самого філософа та власних спогадів автора про свого навчителя та друга: «одевался пристойно, но просто; пищу имел состоящую из зелий, плодов и молочных приправ; <...> мяса и рыбы не вкушал <...>; вставал до зари <...>; всегда весел, бодр, легок; <...> почтителен, <...> посещал больных, утешал печальных, разделял последнее с немощными» (ф. І, № 695, арк. 16); «переносил он нужды скромно, молчаливо, терпеливо, безропотно, не имея тогда как только две худые рубашки, один кафтан, одни башмаки <...> Нужда обрабатывала в нем сердце полезнейшее <...> жизнь его, соделала его мудрым и счастливым» (ф. І, од. зб. 695, арк. 7). Г. Сковорода навчав М. Коваленського, що щастя людське залежить не від того, щоб мати всього багато, а «чтобы быть истинно счастливым, то все оное не нужно; что ограничение желаний, отвержение излишеств, обуздание прихотствующей воли, трудолюбие исправление должности, в которую промысл Божий поставил кого, не за страх, но за совесть, суть пути к счастью» (ф. І, од. зб. 695, арк. 21). Завершує М. Коваленський свої спогади так: «Друг его написал сіе в пам'ять добродетелей его, в благодарность сердцу его, в честь отечества, в славу Бога. 1795 года февраля 9 в селе Хотетове <...> Григорию Савичу Сковороде» (ф. І, № 695, арк. 65). У 1886 р. рукопис було опубліковано М. Сумцовим в історичному часопису «Киевская старина».

В архіві видатного українського історика, етнографа, прозаїка, мислителя М. Костомарова зберігається чернетка його статті «Слово о

470 Сковороді по поводу рецензии на его сочинение в “Русском слове” (1861 р.) (ф. XXII, № 5).

Постать Г. Сковороди привернула до себе увагу й відомого філолога-славіста та фольклориста І. Срезневського. У фонді «Колекція рукописів з історії літератури» (ф. 260) зберігається його праця про Г. Сковороду «Из Рассказов инок Симеона Азарянского. То и другое» (ф. 260, № 391). І. Срезневський збирав матеріали про життя та творчість Григорія Савича, а саме листи, спогади очевидців, виписки з різних джерел, замітки, чернетки творів, які згодом описав його син В. Срезневський у праці «Украинская скарбница. Григорий Саввич Сковорода 1722–1794» (ф. 260, № 390).

У комплексному фонді «Літературні матеріали» (ф. І) представлений твір «Грицько Сковорода. Староруська поема» письменника, історика, етнографа, літературного критика П. Куліша (94 арк. 1890 р.) із присвятою професорові Львівського університету, доктору філософії і філології Омелянові Огоновському. Зацитуємо ще одну характеристику Сковороди – Кулішеву: «Усюди хату відчиняли Назустріч приязно Грицьку: Він убавляв якісь печалі І попові і мужику. Сорочка на йому біленька, Одежа проста, та чистенька, Пошита гарно жупанком. Ні мужиком був, ні панком. Хоч худорлявий, довговидий, Обличчям любо виглядав; Мав звичай тихий і не знав спокуси» (ф. І, № 28326, арк. 20 зв.). П. Куліш закінчив свій твір про Г. Сковороду словами: «Так юний образ України В душі закоханих носив <...> В його убога сільська хата Була надіями багата <...> Настане благодатній час – Засвітить Сонце Правди в нас» (ф. І, № 28326, арк. 92).

Глибоке наукове вивчення життя та творчості Сковороди розпочалося після публікації його творів відомим українським істориком та філософом Д. Багалієм наприкін. ХІХ ст. В особовому фонді Д. Багалія (ф. 80) та в його архівному комплексі у фонді «Літературні матеріали» (ф. І) зберігаються праці, присвячені Г. Сковороді, зокрема рукопис з численними вставками та авторськими правками фундаментальної монографії Д. Багалія «Український мандрований філософ Григорій Сковорода», що стала підсумком вивчення відомим ученим творчої спадщини Сковороди (ф. І, № 44995). Доповнюють цю працю різноманітні ма-

теріали (окремі розділи, замітки, огляди праць про Г. Сковороду тощо) (485 арк.), написані власноруч Д. Багалієм протягом 1924–1925 рр. (ф. І, № 44999), та текст (8 арк.), номінований як «вставка до розділу II (після Єфименкової)» (ф. І, № 45054). Свої дослідження філософських світоглядних засад Г. Сковороди Д. Багалій продовжує працею «Представник місцевої науки – Г. С. Сковорода» (ф. І, № 44991) та [Предисловием] до невстановлених студій (ф. І, № 45000). 200-річчю від дня народження Г. Сковороди присвячена стаття «Ювілей Г. С. Сковороди» (1922 р.). Зберігаються у фонді й гранки з правками Д. Багалія «Издания сочинений Г. С. Сковороды и состоящие в связи с ними исследования о нем: (К 120 годовщине со времени его кончины: 1794–1914 г.)» (ф. І, № 45001) та окремі коректурні аркуші монографії «Український мандрований філософ Григорій Сковорода» (ф. І, № 45002). Про проблеми, що супроводжували видання книги про Г. Сковороду, розповідається в доповідній записці та листі Д. Багалія до «Наукома Главпрофобра» за 1924 р. (ф. І, № 44992, 44998). Інформативними є лист до Д. Багалія голови Лохвицької комісії по вшануванню пам'яті філософа у 200-ті роковини від народження з проханням допомогти в організації ювілейних заходів (ф. І, № 44993) та копія додатку до газети «Лохвицьке слово» з протоколом проведення зборів стосовно встановлення пам'ятника Г. Сковороді (ф. І, № 44994). На особливу увагу заслуговує автограф-чернетка рецензії Д. Багалія на рукопис «Вибрані твори Г. Сковороди у перекладах на сучасну українську мову», згідно з якою до рукопису увійшли твори філософа в перекладах М. Зерова, М. Філянського, М. Оглоблина та інших, з передмовою А. Ковалівського, котрий одночасно значився і редактором видання, примітками, словниковими матеріалами та таблицями. Загалом, за словами Д. Багалія, рукопис складався з понад 400 сторінок (ф. І, № 45398). Також серед документів фонду – репродукції портретів філософа, фото пам'ятника у м. Лохвиці на Полтавщині (ф. І, № 45817), а також «Воспоминание стариков и старушек о Григорие Савиче Сковороде», 30-ті рр. XIX ст., 4 арк., з примітками Д. Багалія (ф. І, № 44997).

Серед документів історика церкви Ф. Лебединцева в комплексному фонді «Літературні матеріали» (ф. І) міститься праця М. Сумцова,

на той час доцента Харківського університету, «Израильский Змий» Г. С. Сковороды» (1881 р.). Автор визначив цей твір як видатний, адже в ньому «выразилась своеобразная личность Сковороды, особенности его умственного склада и его мирозерцания» (ф. 1, № 1215, арк. 1). Також М. Сумцов вказав на помилку Г. Данилевського, автора біографії Сковороди, який один і той самий твір прийняв за два різних – «Икона Алкивиадская» та «О древнем змии или Библии».

Значним був і внесок у сквородіану відомого українського літературознавця, фольклориста, книгознавця П. Попова. В його архіві зберігаються близько 70-ти різножанрових студій про Г. Сковороду (ф. 285, № 368–435). Так, у своїй промові «Літературна творчість Г. С. Сковороди», проголошеній на урочистому вечорі пам'яті Григорія Савича 19 листопада 1939 р., П. Попов актуалізував значення Г. Сковороди як майстра художнього слова, висвітлив його роль для розвитку літератури та визначив творчу співзвучність Сковороди й Шевченка (ф. 285, № 369). Стаття П. Попова «Г. С. Сковорода (1722–1794). До 145-річчя з дня смерті Г. С. Сковороди» характеризує митця як першого українського поета, котрий, звернувшись до джерел народної творчості, підніс віршований твір на рівень високої філософської ноти і складних людських переживань. Учений підкреслює, що Сковорода свідомо відмовився не тільки від слави, чинів, вигоди, яких легко міг би досягти завдяки своїм освіченості та здібностям, а й від усякої власності, грошей, постійного притулку тощо, ставши «мандрівним філософом», «старчиком», «ходячим університетом», в селянському простому одязі, з торбою та флейтою. Згадує Попов і про портрети Сковороди (ф. 285, № 370). У доповіді вченого «Григорій Сковорода й українська література», виголошеній на урочистих ювілейних зборах АН УРСР 3 грудня 1942 р. з нагоди 220-річчя від народження філософа, йдеться про його літературну спадщину (ф. 285, № 372). Стаття «Г. Сковорода за рубежом» (1944) висвітлює зв'язок українського філософа з Данилом Мейнгардом, Каліграфом, Давидом Гурамішвілі (ф. 285, № 376).

Монографія П. Попова «Життя і творчість Г. С. Сковороди (1722–1794)» у 1944 р. була відзначена I премією Урядового комітету зі святкування 150-х роковин від дня смерті філософа. Збірник «Пам'яті

Г. С. Сковороди» (за ред. П. Тичини; упоряд. П. Попов, Ф. Бугайко. 1945 р.) був створений до ювілею і містив матеріали до біографії, невідомі факти з його творчої спадщини, переклади листів латиною Г. Сковороди до М. Коваленського тощо (ф. 285, № 381).

Крім того в архіві літературознавця зберігаються біографічні довідки, енциклопедичні статті, підготовчі матеріали до видань, відгуки на бібліографічні покажчики літератури про Г. Сковороду, коректура повного видання творів філософа тощо.

Серед наукових і творчих матеріалів історика, літературознавця, політичного діяча Д. Дорошенка – автограф його статті «Григорій Сковорода. Український філософ XVII ст. На пам'ять 12 жовтня» (1903 р.) (ф. 318, № 9), де виведено «меланхолійний образ дивака-філ[ософа], “старця”, котрий взяв на свої плечі і ніс протягом життя тягар добровільного жебрацтва, повного відречення від усього, що зветься і звалось житейськими благами», висвітлено філософські погляди Сковороди, визначено його вплив на сучасників. А духовні канти, пісні та псалми Сковороди у виконанні українських лірників та кобзарів, на думку історика, залишили глибокий слід у народних душах. Також у цій статті наведено коротку бібліографію праць про Сковороду.

Досліджував постать Г. Сковороди й відомий український літературознавець, політичний та громадський діяч С. Єфремов. Так, серед документів архівної спадщини Сергія Олександровича – доповідь «Сковорода на тлі сучасності» (1922 р.), ймовірно виголошена на об'єднаному засіданні Історико-літературного товариства та Педагогічної комісії при Академії наук з нагоди 200-річчя від дня народження Г. Сковороди (ф. 317, № 36); машинопис авторизованої рецензії на монографію Д. Багалія «Український мандрований філософ Григорій Сковорода. Історично-літературна розвідка з нагоди 200-річчя з дня його народження 1722–1922 рр.» (1924 р.), в якій надано високу оцінку зазначеній роботі, що з «кожного погляду (оригінальності, ударності, практичності і своєчасності, а також свіжості матеріалу і популярності викладу) задовольняє найвищим вимогам» (ф. 317, № 5, арк. 6).

Перекладами текстів Г. Сковороди, написаних латиною, свого часу займався відомий літературознавець та перекладач М. Зеров, який в

особі філософа та поета знайшов підтримку власних симпатій до античної культури. В особовому фонді М. Зерова зберігаються переклади творів Г. Сковороди, які уособлюють гармонійне поєднання античної та української культур, це «Епіграма», «До Петра Герарда», «Хвала бідності», «От вона, молодість року!», «На день народження Василя Томари, дванадцятилітнього хлопця» (ф. XXXV, № 359–367).

В особовому архіві українського літературознавця, книгознавця, історика літератури, педагога С. Маслова відклалися, зокрема: машинопис статті «Украинский философ Г. Сковорода (1722–1794)», підготовленої у грудні 1944 р. з нагоди 150-річчя від дня смерті філософа (ф. XXXIII, № 284); рукопис доповіді з авторськими правками «Нарис історії української літератури та його розділ про життя і діяльність Г. С. Сковороди», виголошеної на засіданні Львівського відділу Інституту літератури АН УРСР 27 вересня 1945 р. (ф. XXXIII, № 445). Збирав С. Маслов і твори інших авторів, це машинописні біографічні розвідки 40-х років XX ст. В. Олійника «Закордонна подорож Г. С. Сковороди» та «Вчителювання Г. С. Сковороди в Переяславській семінарії» (ф. XXXIII, № 947–948) і Ф. Потушняка «Сковорода і заграниця: перший його період філософської творчості» (ф. XXXIII, № 964); нарис П. Попова із зауваженнями до вступної статті І. Табачникова до «Собрания сочинений Г. С. Сковороды», укладеного Інститутом філософії АН УРСР (ф. XXXIII, № 962); вирізка з часопису «Советская Украина» від 21 листопада 1939 р. з нотаткою про вечір пам'яті Г. Сковороди з нагоди 145-річчя від дня смерті в Київському університеті ім. Т. Г. Шевченка, на якому були присутні П. Тичина, М. Рильський, О. Богомолець та інші представники української науки й культури (ф. XXXIII, № 1606/прил.).

У фонді В. Маслова зберігається машинопис тез доповіді К. Волинського «Літературна творчість Г. С. Сковороди», датованої 10 березня 1951 р. (ф. 243, № 280).

Серед творчих матеріалів архівного фонду відомого українського мистецтвознавця С. А. Таранушенка є невелика за обсягом стаття про мандрі Г. Сковороди Слобожанщиною та Полтавщиною, зокрема про його перебування в родині Федора Заліського, з яким майбутній філософ навчався в Києво-Могилянській академії. Згадується в цій статті і факт

відвідин Т. Шевченком у 50-х роках XIX ст. цієї родини з Лебедина. Машинопис розвідки «Чи бував філософ Григорій Сковорода в Лебедині?» доповнений запискою автора про відмову надрукувати статтю в газеті «Будівник комунізму» у м. Лебедині (ф. 278, № 217). Серед ілюстративних документів архіву С. А. Таранушенка – фотографія могили Г. Сковороди (ф. 278, № 570) та портрети філософа (ф. 278, № 5167–5168, 5327).

В архівних фондах ІР НБУВ містяться творчі документи українського письменника, філософа, літературного критика В. Петрова, серед яких є й автограф статті «До дискусії про Сковороду» (1927 р.), де автор пише, що уявляє собі його не просто домашнім учителем чи викладачем в Харківському колегіумі, а людиною «вищої й витонченої культури, що стояла в своїх філософських спогляданнях на рівні філософії елліністичної епохи, коли антична думка досягла свого остаточного розвитку» (ф. 245, № 259); праця «Г. С. Сковорода. Спроба характеристики», в якій аналізуються світогляд та філософія самопізнання «мрійника» Сковороди, котрий погордував усім життєвим і вбачав сенс своєї користі для суспільства в тому, щоб дбати тільки про внутрішнє, про свою душу. В. Петров поставив Сковороду в один ряд з видатними філософами світу, роблячи акцент на його безумовній приналежності до духовної культури України (ф. 260, № 306).

Відомий український мислитель, історик та археолог М. Брайчевський присвятив Сковороді однойменну поему (1965 р.). Зацитуємо декілька рядків з цього твору: «Йди вперед, Григорію, Світоче бездомний, Крізь поля і селища По країні рідній; Скрізь по нивах сіятимеш Перли невимовні, І колись алмазами Зерна ті розквітнуть» (ф. 320, № 445).

В особовому фонді українського письменника, кінодраматурга, журналіста, перекладача М. Шудрі є матеріали до його кіносценарію «Легенда про мандрівного філософа Григорія Сковороду», написаного за листами та філософськими творами Сковороди, народними переказами і легендами (ф. 299, № 677); літературний сценарій документального фільму (ф. 299, № 644); робочі матеріали для збірника, присвяченого Сковороді (ф. 299, № 615); переклад твору Сковороди на сучасну українську мову «Наше щастя – в нашій душі» (ф. 299, № 422); відгуки та рецензії різних осіб на кіно- та телесценарії про Г. Сковороду (ф. 299,

№ 701, 868, 871, 876, 878); нотатки та фольклорні записи С. Нехорошева про філософа (ф. 299, № 726, 2460); студії «Релігійно-філософські погляди Г. Сковороди» В. Леонтовського (ф. 299, № 829); постанова Республіканської ювілейної комісії про створення повнометражного документального фільму та програма концерту, присвяченого життю і творчості Г. Сковороди (ф. 299, № 979, 1227); фото пам'ятника Сковороді в Києві скульптора І. Кавалерідзе (ф. 299, № 3451); листи та матеріали А. Ніженець про перебування Сковороди в Харкові (ф. 299, № 1569–1570), в яких ідеться про те, що Українське товариство охорони пам'ятників історії та культури актуалізувало питання стосовно створення державного заповідника на Харківщині, зокрема в місцевості, де Сковорода прожив понад 30 років. (Тут залишилися, зокрема, Сковородинська вулиця і Сковородинський провулок, а на одній із вулиць, на якій жив Сковорода, коло хати, збереглася Сковородинська криниця. Саме ця хата і криниця під Лисогорським узгір'ям в лісі Монастирської левади, за спогадами мешканців, були улюбленим місцем Г. Сковороди.)

У фондi «Зібрання історичних ілюстративних матеріалів 1860-х рр. – сер. XX ст.» є репродукції портрета Сковороди з гравюри В. Мате. На портреті філософ тримає книгу «Алфавит мира» (ф. 292, № 534, 535).

В архівних фондах різних установ та організацій також зберігаються наукові й творчі документи зі сквородіани.

Зокрема, в архіві Української академії наук/Всеукраїнської академії наук міститься низка розвідок, присвячених Г. Сковороді, це: стаття «Заборона твору Сковороди “Брань архистратига Михаила с сатаною”» М. Бужинського, де автор репрезентує знайдену ним в Історичному архіві при Полтавському окрархіві копію наказу міністра народної освіти від 31 грудня 1853 р., адресованого Київському генерал-губернатору, про вилучення з продажу зазначеного твору та недопущення надалі оголошень про його продаж (ф. X, № 14943); стаття [20-х рр. XX ст.] невідомого автора, без початку (починається з 21 аркуша, всього 40 аркушів за авторською нумерацією), з аналізом світоглядних засад Г. Сковороди на основі його філософських та літературних творів (ф. X, № 18086); бібліографічні студії харківського історика А. Ковалівського «Сковорода в західній літературі» (1928 р.) з характеристикою літературних

праць про Г. Сковороду, написаних французькою, німецькою та іншими іноземними мовами, від 1828 р. (ф. X, № 17484). Оригінальною є його ж нотатка «Нові дані про двійника Г. Сковороди в Лозанні Даніїла Майнгарда та його сім'ю» з резюме французькою мовою [1929 р.] (ф. X, № 17482–17483), в якій А. Ковалівський пропонує власну версію походження псевдоніму Г. Сковороди – Даніїл Мейнгард, яким він користувався в листуванні з М. Коваленським. З документа дізнаємося, що пастор Даніїл Мейнгард був засновником літературного товариства в Лозанні та автором праць з філософії, моралі й релігії, а способом життя і вченням дуже походив на видатного українця.

У фонді «Архів Українського Вільного Університету (УВУ) в Мюнхені» зберігаються програми та запрошення українською, німецькою і французькою мовами, що актуалізують низку заходів, організованих УВУ спільно з різними німецькими та французькими установами й організаціями і присвячених 250-річчю від дня народження Г. Сковороди, які відбувалися протягом 1972–1973 рр. (ф. 381, № 113–125). Це, зокрема: Сковородинські вечори та симпозіуми в Паризькому інституті славістики, в Католицькому інституті в Парижі, в університеті Штутгарта, в Університеті суспільних наук Лілль-Шта, де були виголошені лекції «Епоха Сковороди», «Розум і серце в філософії Сковороди», «Сковорода – виразник і чинник етнопсихіки українця», «Г. Сковорода – “український Ж-Ж. Руссо” та його теологічна думка» та ін.

Для сучасних дослідників життя та творчості Г. Сковороди важливими є будь-які, хоча й найдрібніші, свідчення, що дозволяють поглибити сквородіану.

Так, у комплексному фонді «Листування» (ф. III) ІР НБУВ та в особовому родинному архіві видатних українських громадських та культурних діячів Грінченків (ф. 170) зберігаються запрошення Лохвицької повітової комісії на урочистості до 200-ліття від дня народження Сковороди до його рідного містечка Чорнухи 24 грудня 1922 р. та на відкриття пам'ятника народному філософові-вчителю в місті Лохвиця на Полтавщині 23 грудня 1922 р., адресовані Пирятинським, Хорольським, Гадяцьким, Лубенським повітовим відділам народної освіти та виконкомам, а також Лубенському товариству «Просвіта» (ф. III, № 60971) й особисто

дружині Б. Грінченка – Марії Миколаївні (ф. 170, № 693). В архівному фонді М. Плевака є авторські нотатки про творчість Г. Сковороди та замітки до семінару української літератури для педкурсу ім. Г. С. Сковороди 1920-х років (ф. 27, № 1749, 1769). Виявлено у фонді розписку про одержання від М. Плевака книг на виставку, присвячену Г. Сковороді (ф. 27, № 1774). У додатку до архіву Г. Саливона міститься розписка невідомої особи про отримання винагороди за малювання портрета Г. Сковороди для Лохвицької повітової комісії (ф. 199, 17, арк. 6). У зібранні рукописних книг та архівних документів XVI – поч. XX ст. Київської духовної академії є виписки з творів філософа, зроблені невідомою особою (ф. 160, № 1878). У фонді В. Півторадні зберігся лист-подяка від 20 березня 1973 р. завідуючого відділом художньої літератури і мистецтва газети «Друг читача» В. Пугача за відгук на статтю В. Півторадні «Слово про Сковороду» (ф. 274, № 2627).

В ознаменування 300-річчя від дня народження видатного Українця у знаковий День Софійності (21 вересня 2022 р.) відкрилася виставка «Григорій Сковорода у Софії». Виставковий проект організовано Національним заповідником «Софія Київська» спільно з Національною бібліотекою України імені В. І. Вернадського та Національним музеєм літератури України. На виставці експонується нотний рукопис з фондів ІР НБУВ із церковною службою, написаною для Софійського собору (ф. 312, № 122/118 (IV)). На думку дослідників, ця музика створена Сковородою для митрополичого хору часів митрополита Київського Рафаїла Заборовського.

Наукова новизна. Вперше у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського здійснено комплексне виявлення та надано характеристику не лише архівної спадщини Григорія Сковороди, а й праць українських учених про нього, що поглиблюють інформацію стосовно життя та світоглядних засад творчості видатного українського філософа.

Висновки. Серед понад півмільйонного національного писемного надбання, репрезентованого у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, наявний значний за обсягом комплекс рукописних та друкованих джерел, безпосередньо чи опо-

середковано пов'язаних з постаттю Григорія Сковороди. Окрім автографів та списків різножанрових праць українського Генія, в особових архівних фондах, а також в архівних фондах різних установ та організацій містяться документи, присвячені дослідженням наукового та творчого спадку діяча, ґрунтовне й фахове вивчення яких значно поглибить українське сквородиознавство.

Список використаних джерел

1. Багалій Д. І. Український мандрований філософ Григорій Сковорода. Харків, 1926. 397 с.
2. Інститут рукопису НБУВ. Ф. І. Од. зб. 28326.
3. Там само. Ф. 285. Од. зб. 377.
4. Там само. Ф. І. Од. зб. 695.
5. Махновець Л. Григорій Сковорода. Біографія. Київ, 1972. 253 с.
6. Інститут рукопису НБУВ. Ф. 301. Од. зб. 413.
7. Там само. Ф. 301. Од. зб. 51.
8. Там само. Ф. 307. Од. зб. 454.
9. Там само. Ф. 285. Од. зб. 379.
10. Там само. Ф. 285. Од. зб. 380.
11. Лебедев А. Рукописи церковно-археологического музея Императорской Киевской Духовной Академии. Т. 1. Саратов, 1916. 376 с.
12. Інститут рукопису НБУВ. Ф. 285. Од. зб. 375.
13. Сковорода Г. Твори: у 2-х томах. Т. 1. Поезії. Байки. Трактати. Діалоги / відп. ред. М. Сулима. 2-ге вид., випр. Київ : Обереги, 2005. 528 с. (Київська бібліотека давнього українського письменства. Студії ; т. 5).
14. Сковорода Г. Твори: у 2-х томах. Т. 2. Трактати. Діалоги. Притчі. Переклади. Листи / відп. ред. М. Сулима. 2-ге вид., випр. Київ: Обереги, 2005. 476 с. (Київська бібліотека давнього українського письменства. Студії ; т. 6).
15. Шуміліна О. А., Гнатенко Л. А. Творча спадщина Івана Домарацького (за матеріалами київської рукописної пам'ятки української партесної музики) // Рукописна та книжкова спадщина України. 1998. Вип. 4. С. 172–179.

Olha Stepchenko,

*Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Researcher,
Director of Institute of Manuscript,
Vernadsky National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID 0000-0002-5991-6692,

e-mail: olg.stepchenko@gmail.com

Iryna Korchemna,

*Candidate of Historical Science (Ph. D. in History),
Head of Department of Manuscript Heritage Fonds of
Institute of Manuscript,
Vernadsky National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID 0000-0003-1317-9452,

e-mail: korchemna5@gmail.com

Tetiana Koval,

*Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Head of Department of Source Study of
Institute of Manuscript,
Vernadsky National Library of Ukraine,
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID 0000-0001-9207-7512,

e-mail: ktvbon@ukr.net

**Skovorodiana in fonds of Institute of Manuscript
of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine.**

To 300th anniversary of birth of outstanding Ukrainian philosopher

The goal of the research is to involve in the wide scientific and cultural circulation of documents related to the figure of the world-famous philosopher, educator and humanist, poet, teacher, phenomenon of Ukrainian science and culture Hryhorii Skovoroda, which are stored in the fonds of the Institute of Manuscript of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine. **Methology.** The research is based on the principles of historicism, scientificity, objectivity, as well as on general historical methods - chronological, retrospective, thematic, which were used in this study to characterize the source array, its comprehensive study by the method of bibliographic and source-scientific analysis and synthesis, classification and systematization of documents on the basis of specific species-thematic features. **Scientific novelty.**

For the first time, not only the archival legacy of Hryhorii Skovoroda, but also the works of Ukrainian scientists about him, which present new information about the life and worldview of the outstanding Ukrainian philosopher, have been comprehensively identified and characterized in the fonds of the Institute of Manuscript of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. **Conclusions.** Among the more than half a million national written heritage represented in the fonds of the Institute of Manuscript of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine, there is a significant complex of handwritten and printed sources, directly or indirectly related to the figure of Hryhorii Skovoroda. In addition to autographs and lists of works of various genres of the Ukrainian Genius, the personal archive fonds, as well as the archive fonds of various institutions and organizations, contain documents dedicated to researching the scientific and creative legacy of the figure, the thorough and professional study of which will significantly deepen Ukrainian Skovorodiana.

Key words: Hryhorii Skovoroda, philosophy, Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine, manuscript, private fonds, Skovorodiana.

*Стаття підготовлена 12 липня 2022 року;
подана до друку 25 липня 2022 року.*

ПОВІДОМЛЕННЯ

УДК 27–23–756

<https://doi.org/10.15407/rksu.29.482>

Владислав Степанович Фульмес,
*протоієрей, доктор філософії, доцент,
проректор з наукової роботи,
Волинська православна богословська академія
(Луцьк, Україна)
ORCID 0000-0003-1263-9808
e-mail: fulmes777@gmail.com*

Микола Романович Цап,
*протоієрей, старший викладач кафедри
гуманітарних та практичних дисциплін,
Волинська православна богословська академія
(Луцьк, Україна)
ORCID 0000-0003-1599-3677
e-mail: mykolatsap@ukr.net*

«ТРІОДЬ ЦВІТНА» 1631 РОКУ З КОЛЕКЦІЇ СТАРОДРУКІВ КНИГОЗБІРНИ ВОЛИНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ БОГОСЛОВСЬКОЇ АКАДЕМІЇ

Метою роботи є комплексне дослідження примірника «Тріоді Цвітної» 1631 року з колекції стародруків наукової бібліотеки Волинської православної богословської академії. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, системності та науковості. При виконанні дослідження були застосовані історико-порівняльний, проблемно-хронологічний, структурно-функціональний та графічний методи. **Нау-**

кова новизна даної статті полягає в тому, що до наукового обігу введено ще один повний примірник «Тріоді Цвітної» 1631 року, який сьогодні зберігається у фонді стародруків наукової бібліотеки Волинської православної богословської академії: розкрито історію його передання до книгозбірні закладу вищої духовної освіти, проведено аналіз змісту та повноти примірника, стан його збереженості, досліджені гравюри, закладки, кін-

цівки та заголовні літери видання. Усе це дає можливість доповнити історичну картину українського друкарства та книжкової спадщини. **Висновки.** Книга має велике значення в християнській традиції, адже відіграла важливу роль у розповсюдженні християнського благовістя і протягом багатьох століть слугувала основним засобом збереження й передання культурних традицій. «Тріодь Цвітна» 1631 року – надзвичайно цінне та розкішне видання, яке містить чимало прикрас, чудових гравюр і під-

тверджує багату історію українського друкарства. Дане дослідження доповнює українську книжкову спадщину ще одним цінним примірником рідкісного видання «Тріоді Цвітної» 1631 року, який зберігається у фонді стародруків наукової бібліотеки Волинської православної богословської академії.

Ключові слова: Тріодь Цвітна, рідкісні видання, наукова бібліотека, Волинська православна богословська академія, гравюра, закладка.

Актуальність теми дослідження. Волинська православна богословська академія, яка є правонаступницею давньої Волинської духовної семінарії, відзначила у 2021 році потрійний ювілей: 225 років від дня заснування, 30 років відродження та 10 років від часу отримання Академічного статусу. Протягом тривалого часу в різні періоди існування семінарії важливою і невід’ємною складовою її функціонування була бібліотека, яка має свою багату на події історію. Період відродження духовної семінарії в 1991 році започаткував заснування наукової бібліотеки духовного закладу вищої освіти, яка на даний час має у своїх фондах низку цінних видань. Зважаючи на те, що питання наявності стародруків і рідкісних книг у книгозбірнях та їхнього дослідження були й залишаються актуальними, особливу увагу сьогодні ми приділяємо фонду стародруків, а саме – «Тріоді Цвітній», яка була видана понад 390 років тому у друкарні Свято-Успенської Києво-Печерської лаври.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання формування бібліотеки Волинської православної богословської академії висвітлено в дослідженнях М. Цапа [8–9], певну інформацію знаходимо в публікаціях В. Фульмеса [6–7]. Комплексного дослідження, присвяченого вивченню та характеристиці фонду стародруків наукової бібліотеки цього духовного закладу вищої освіти, а також її видань поки немає.

Зупиняючись сьогодні на «Тріоді Цвітній» 1631 року, певну інформацію щодо її опису знаходимо у працях прот. Ф. Титова [5], Д. Ровинського [4], І. Огієнка [3], С. Волощенко [1].

Мета дослідження полягає в комплексному вивченні примірника «Тріоді Цвітної» 1631 року з колекції стародруків наукової бібліотеки Волинської православної богословської академії.

Виклад основного матеріалу. З відродженням Волинської духовної семінарії в 1991 році розпочалося комплектування фондів бібліотеки духовного закладу. Книгозбірня поповнювалася не тільки через закупівлю книг, але й завдяки пожертвам багатьох меценатів. У роки становлення духовного закладу одним з перших важливий внесок у розвиток бібліотечної справи зробив виходець з Волині митрополит Паризький і Західноєвропейський Української автокефальної православної церкви в діаспорі Анатолій (Дублянський) (†1997). Він передав близько 400 томів богословської літератури, яку збирав протягом 50-ти років перебування в еміграції [6, с. 84–85; 7, с. 195–196]. Згодом, у 1995 році, очоливши Волинську кафедру, митрополит Яків (Панчук) (†2004) подарував бібліотеці повний комплект дореволюційного видання Енциклопедичного словника Брокгауза та Єфрона [8, с. 21], придбаний ним за часів його навчання в Санкт-Петербурзькій духовній академії. У 1996 році від тодішнього ректора Петра Вінцукевича надійшла частина його власної бібліотеки, серед книг якої варто згадати повне зібрання творів архієпископа Інокентія Херсонського, перші томи Трудів КДА та цінні підбірки богословських часописів кінця XIX – початку XX століть [8, с. 22].

У середині 1990-х років до формування бібліотеки долучилися відомі представники української діаспори: владика Паїсій (Івашук) (†1998), о. Петро Сацевич, Пилип Шайда, Іван Попель, Сергій Ляшук та багато інших. Чимало книг надійшло від Інституту дослідів Волині у Вінніпезі [8, с. 22].

На момент реорганізації Волинської духовної семінарії у Волинську православну богословську академію (ВПБА) в 2011 році бібліотечний фонд нараховував 9 тисяч томів книг та 16 тисяч одиниць вітчизняних і закордонних періодичних видань [9, с. 130]. Набуття академічного статусу вплинуло на подальший розвиток бібліотеки: вона почала працю-

вати в новому приміщенні, укомплектованому найсучаснішими розсувними архівними шафами, придбаними в Італії; зазнали змін і значного вдосконалення книжкові фонди; починаючи від 2012 року запроваджені іменні фонди, власники яких постійно поповнюють їх новими книгами; одним з останніх нововведень стало запровадження електронного каталогу (УФД «Бібліотека»).

Особливою гордістю наукової бібліотеки ВПБА є фонд стародруків. Він нараховує понад сотню цінних і раритетних видань та стародруків, серед яких на особливу увагу заслуговує «Тріодь Цвітна», видана 1 червня 1631 року у друкарні Свято-Успенської Києво-Печерської лаври. Даний примірник, разом з кількома іншими стародруками, надійшов до бібліотеки ВПБА 27 грудня 2013 року як дарунок церковної громади Собору Пресвятої Богородиці села Забороль Луцького районного деканату, очолюваної настоятелем протоієреєм Віталієм Антонюком [2, с. 36].

Із доступних нам джерел відомо, що ця книга належала Білостоцькому Хрестовоздвиженському монастирю. Пізніше, як свідчить запис у книзі, вона згадується як власність «з Воютинської церкви». Аналіз цієї рукописної вставки дає можливість датувати її XVIII століттям. Коли саме книга була передана до Заборольського храму Собору Пресвятої Богородиці, нам невідомо.

У могилянську добу друкарня Києво-Печерської лаври випустила чимало богослужбових книг, серед яких особливе місце посідає «Тріодь Цвітна», датована 1 червня 1631 року. Це перше видання Цвітної Тріоді в Україні, яке на сьогодні є раритетом. Книга видана в той час, коли архімандритом Лаври був святий Петро Могила, який усіляко сприяв розвиткові книгодрукування, освіти та велику увагу приділяв наданню виданням друкарні національних рис [3, с. 267–268].

«Тріодь Цвітна» – надзвичайно розкішний стародрук, який містить багато прикрас та чудових гравюр. Саме через це печерські видання не мали собі рівних.

Примірник «Тріоді Цвітної» з фондів ВПБА нараховує 8+828+2 сторінок. Первісна шкіряна оправа була втрачена, у XX столітті виготовлено нову. В порівнянні з іншими виданнями [5, с. 240; 1, с. 72–75] відсутні титульний аркуш (арк. 1) та посвята архімандрита Петра Могили

Томашу Замойському (арк. 2–6). Тріодь розпочинається з передмови до читача (арк. 7–10), в якій відсутній арк. 11. Основний зміст книги без втрат (828 с.). Друк двоколірний. При виготовленні нової оправи були переплутані місцями аркуші: с. 824–828 вшиті між с. 816 і 817. Пагінація наводиться вгорі сторінки справа та зліва кириличними цифрами.

Зміст книги:

[Арк. 7–10:] ЧИТА́ТЕЛЮ БЛ҃ГОУЧѢННОМУ ꙗ́ко БЛ҃ГОСРЪДОМУ ꙗ́ко Г҃Ь /

Здра́віа, ꙗ́ко БЛ҃ГОМꙋ поспѣше^тва, Ми́ра ꙗ́ко Бл҃гїа.

[С. 1–18:] ВПЛѢТОУЩЕ^сТЫЯНІИ^сТ^ю ВЕЛИКАЮПОСТА

[С. 18–32:] В СУББОТУ СТ: ꙗ́ко ПРВНАГО ЛАЗАРА.

[С. 33–60:] НЕДЕЛЮВЪТОСНАЯ

[С. 60–82:] ꙗ́ко СТЫИ И ВЕЛИКИЙ ПЛАННИК

[С. 82–97:] ꙗ́ко СТ: ꙗ́ко ВЕЛИКИЙ ВТОРНИК

[С. 97–118:] ꙗ́ко СТ: ꙗ́ко ВЕЛИКУЮ СРЕДУ.

[С. 119–150:] ꙗ́ко СТЫИ ꙗ́ко ВЕЛИКИЙ ЧЕТВЕРТОК

[С. 150–175:] ПОСЛАДОВАНИЕ, ꙗ́ко СЛУЖБА / СТЫХА СТРЕТЕИ ТЯ НИИ
ГО ІС ХІА.

[С. 175–203:] ПОБІА, ꙗ́ко ЧАСА ꙗ́ко ЦАЛЫ ОБОІЧНЫ, / ТВОРЕНИЕ
КРІАА ꙗ́ко АРХІЕПІА ꙗ́ко АЛЕКСАНДРИСКАГО.

[С. 203–213:] ꙗ́ко СТ: ꙗ́ко ВЕЛИКИЙ ПЛТОК. ꙗ́ко І, ЧА ДНЕ.

[С. 213–288:] ꙗ́ко СТ: И ВЕЛИКУЮ СУББОТУ.

[С. 289–302:] СЛАВА СТЫИ ꙗ́ко ЕДИНОСЦІИ / ꙗ́ко ЖИВОТВОРАЦІИ ꙗ́ко НЕ
РАЗДЕЛИМЫИ ТРЦЫ.

[С. 303–304:] ЧАСОВЕ НА СТУЮ ПАСХУ.

[С. 305:] О МОЛБЕНІИ НА ПАСХУ.

[С. 306–312:] ꙗ́ко СТ: ꙗ́ко ВЕЛИКУЮ НЮ ПАСХИ, / НАЧАЛО СТЫА АН
ТУРГІИ.

[С. 312–313:] ЧІНА О ПАНАГІИ БЫВАЕМЫИ

[С. 313–319:] ꙗ́ко СТ: ꙗ́ко ВЕЛИКУЮ НЮ ПАСХИ, / К ВЕЧЕРНЕИ СЛУЖБЕ.

[С. 319–321:] ꙗ́ко ПЛНИК СВѢТЫА АН. НАУТРИИ.

[С. 322–323:] В ПЛНИК СВѢТЫА АН. ВЕЧЕРА,

[С. 323–324:] ꙗ́ко ВТОК: СВѢТЫА АН. НАУТРИИ.

- [С. 324–326:] ВЪ ВТО́РННѢ СВѢ́ТЛЫА НѢ́Н. ВѢ́ЧЕРЪ,
[С. 326–327:] ВЪ СРЕ́ДѸ, СВѢ́ТЛЫА НѢ́Н. НАУ́ТРНН,
[С. 327–329:] ВЪ СРЕ́ДѸ СВѢ́ТЛЫА НѢ́Н. ВѢ́ЧЕРЪ,
[С. 329–330:] ВЪ ЧЕ́Р: СВѢ́ТЛЫА НѢ́Н. НАУ́ТРНН.
[С. 330–332:] ВЪ ЧЕ́Р: СВѢ́ТЛЫА НѢ́Н. ВѢ́ЧЕРЪ,
[С. 332–333:] ВЪ ПА́ТОК СВѢ́ТЛЫА НѢ́Н. НАУ́ТРНН,
[С. 333–334:] ВЪ ПА́ТОК СВѢ́ТЛЫА НѢ́Н. ВѢ́ЧЕРЪ,
[С. 334–335:] ВЪ СУ́ББОТУ СВѢ́ТЛЫА НѢ́Н. НАУ́ТРНН,
[С. 336–388:] НѢ́НІА І́НТИПІ́СХН,
[С. 389–450:] НЕДЕ́ЛА ТРЕ́ТІА ПО ПІ́СЦѢ, / СѢ́ТЫХ ЖЕ́НЗ МѸ́РОНѠ́НИЦЪ,
и́ І́Ѡа́нфа Прѣ́нагѠ.
[С. 451–517:] НѢ́НІА ЧЕТВЕР́ТІА ПО ПІ́СЦѢ, / ѡ́ РА́СЛАБЛѢ́НІѢМЪ.
[С. 518–565:] НѢ́НІА ПІ́АТІА ПО ПІ́СЦѢ, / ѡ́ ГАМАРА́НІНН.
[С. 566–605:] НѢ́НІА ШЕ́СТІА ПО ПІ́СЦѢ, / ѡ́ СЛЕ́ПОМЪ.
[С. 606–639:] ЧЕТВЕРТО́КЪ, ВЪЗНЕ́СѢ́НІА.
[С. 640–703:] НѢ́НІА СЕ́ДМІА ПО ПІ́СЦѢ. / СѢ́ТЫХЪ Ѡ́ЦЪ І́ЖЕ ВЪ НІ́КѢ́Н, СѢ́
го Прѣ́злаго Сѡ́БОРА, / ТРИ́СТА и́ Ѡ́СМІ́НАДЕ́СЯТЬ.
[С. 704–723:] НѢ́НІА, и́ МА́ІА.
[С. 724–772:] ВЪ НѢ́Ю ПА́ТРАСѢ́ДІ́ТНЮЮ ВѢ́ЧЕРЪ,
[С. 773–803:] НЕДЕ́ЛА, ВСѢ́ХЪ СѢ́ТЫХЪ.
[С. 804:] Ѡ́ ТѸ́ПИКА СѢ́ТЫА ГО́РЫ І́ДѠ́НЫ. / НАЧА́ЛО СѢ́ГО ПО́СТА, СѢ́ТЫХЪ
І́ПІ́А.
[С. 805–816:] ВЪ ЧЕТВЕРТО́КЪ ВѢ́ЧЕРЪ, / СВѢ́ТЛЫА СЕ́ДМІ́ЦА.
[С. 824–828:] ПОДО́БНА ПОСЪКРА́ЩЕНІЮ / СЪДЪРЖА́ЦА ВѢ́СЪ ЛІ́ТОСЛОВЪ.
[С. 817–823:] ВЪ ЧЕТВЕРТО́КЪ ВѢ́ЧЕРЪ, / СВѢ́ТЛЫА СЕ́ДМІ́ЦА.
[Арк: 1] КЪ ЧИТА́ТЕЛЮ.

Художньої цінності даному виданню додають майстерно виконані заставки, кінцівки та заголовні літери червоного кольору (Іл. 1). Заголовні літери зустрічаються двох видів: літери, вкриті орнаментом, та літери з орнаментально-сюжетними композиціями. Колонтитули, оздоблені вилитими прикрасами, розміщені вгорі над текстом.

Лл. 1

Усі печерські архимандрити звертали велику увагу як на зовнішній бік, так і на внутрішній зміст своїх видань. Гравюри лаврських митців зажили заслуженої слави серед слов'янських народів. Протягом столітнього періоду свого найбільшого розквіту в Лаврській друкарні працювали декілька десятків надзвичайно талановитих граверів. Видання «Тріоді Цвітної» 1631 року містить розкішні роботи досвідчених граверів [4]: монаха Іллі (його монограма розміщена на гравюрі «Воскресіння Лазаря», датованій 1628 р., с. 25), Тимофія Петровича (ініціали «ТП» зустрічаються на гравюрі «Сходження Святого Духа на апостолів», с. 706), а також ініціали «В» (на гравюрах «В'їзд Господній в Єрусалим», с. 34; із чотирма зображеннями життя старозавітного патріарха Йосифа, с. 62; «Воскресіння Господа нашого Ісуса Христа», с. 289; «Бесіда Спасителя із самарянкою», с. 521), «ВР» (на гравюрах «Розп'яття Ісуса Христа», с. 168; «Увірування Фоми», с. 338; «Благовістія Ангела жінкам-мироносицям про Воскресіння Христове», с. 392), «КР» (імовірно, Крщонович Лаврентій), «КZ» (на гравюрі «Неділя Всіх святих», с. 773) (Лл. 2).

Лл. 2

Покрайні записи майже втрачені, деякі збереглися лише фрагментарно, зокрема на звороті аркуша з відомостями про вихід книги: «Ромос moia od Pana / Boga Ktorij Stworyl...».

Наявність плям від вологи, воску, пошкодження окремих частин сторінок свідчать про тривале богослужбове використання книги. Зустрічаються також ентомологічні пошкодження та відновлення втраченої папери.

Висновки. Отже, ще один примірник рідкісного видання «Тріоді Цвітної», датований 1 червня 1631 року, з фондів наукової бібліотеки Волинської православної богословської академії – це пам’ять про минуле: про наших предків, які молилися й активно використовували цю книгу за богослужінням, зберегли у важкі часи духовного поневолення і тим самим залишили глибокий слід у духовній культурі нашої держави і Церкви. Оприлюднення й дослідження ще одного повноцінного примірника «Тріоді Цвітної» 1631 року доповнює славу історію українського друкарства та книжкової спадщини.

Список використаних джерел

1. Волощенко С. Колекція митрополита Володимира (Сабодана): рукописи, стародруки і рідкісні видання. Каталог. Київ, 2017. 504 с., іл.
2. Звіт Волинської православної богословської академії за 2013 р. Відомчий архів Волинської православної богословської академії. 95 с.
3. Огієнко І. Історія українського друкарства. Київ : «Либідь», 1994. 448 с.
4. Ровинский Д. Русские гравёры и их произведения с 1564 года до основания Академии художеств. Москва, 1870. 404 с.
5. Титов Ф. Типография Киево-Печерской Лавры. Исторический очерк (1606–1616–1916 гг.). Приложения к первому тому. Киев : Тип. Киево-Печерской Успенской Лавры, 1918. 546 с.
6. Фультес В. Бібліотека митрополита Анатолія (Дублянського): тематичний склад та сучасний стан // Краєзнавство. Науковий журнал. 2018. № 3 (104). С. 82–88.
7. Фультес В. Покрайні записи на книгах приватної бібліотеки митрополита Анатолія (Дублянського) // Вісник Одеського національного університету. Серія: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. Т. 23. Вип. 2 (20). 2018. С. 195–209. [https://doi.org/10.18524/23041447.2018.2\(20\)145518](https://doi.org/10.18524/23041447.2018.2(20)145518)

8. Цап М., прот. Бібліотека Волинської духовної семінарії. Волинська духовна семінарія (до 20-річчя відродження) // Збірник матеріалів науково-практичної конференції з нагоди ювілею 20-річчя відродження Волинської духовної семінарії. Луцьк : БАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. С. 20–24.
9. Цап М. Бібліотека Волинської православної богословської академії у м. Луцьку // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2019. Вип. 2. С. 128–133.

Vladyslav Fulmes,

Archpriest, Ph. D, Associate Professor,

Vice-Rector for scientific work,

Volyn Orthodox Theological Academy

(Lutsk, Ukraine)

ORCID 0000-0003-1263-9808

e-mail: fulmes777@gmail.com

Mykola Tsap,

Archpriest, Senior Lecturer of the Department

of Humanities and Practical Disciplines,

Volyn Orthodox Theological Academy

(Lutsk, Ukraine)

ORCID 0000-0003-1599-3677

e-mail: mykolatsap@ukr.net

“Floral Triodion” of 1631 from collection of early printed books of book collection of Volyn Orthodox Theological Academy

The main goal of the research is a comprehensive study of the copy of the «Floral Triodion» of 1631 from the collection of early printed books of the Scientific Library of the Volyn Orthodox Theological Academy. **Methodology** is based on the principles of historicism, systematicity and scientificity. Historical-comparative, problem-chronological, structural-functional and graphic methods were used in the research. **Scientific novelty** of this article is that another complete copy of the «Floral Triodion» of 1631, which is now stored in the fond of early printed books of the Scientific Library of the Volyn Orthodox Theological Academy, was introduced into scientific circulation: the history of its transfer to the collection of the institution of higher spiritual education was revealed, an analysis of content and completeness of

the copy was carried out, its state of preservation, engravings, bookmarks, capital letters of the publication were researched. All this makes it possible to supplement the historical picture of Ukrainian printing and book heritage. **Conclusions.** Thus, the book is of great importance in the Christian tradition, because it played a crucial role in the spread of the Christian gospel and for many centuries served as the main means of preserving and transmitting cultural traditions. «Floral Triodion» of 1631 is an extremely valuable and luxurious edition, which contains a lot of jewelry, wonderful engravings and confirms the rich history of Ukrainian printing. This study complements the Ukrainian book heritage with another valuable copy of the rare edition of the «Floral Triodion» of 1631, which is stored in the fond of early printed books of the Scientific Library of the Volyn Orthodox Theological Academy.

Key words: Floral Triodion, rare editions, scientific library, Volyn Orthodox Theological Academy, engraving, bookmark.

*Стаття підготовлена 1 лютого 2022 року;
подана до друку 22 лютого 2022 року.*

ЗМІСТ

Дослідження архівних та книжкових фондів

- Михайло Тупиця* **5** Львівські видання богослужбових книг у василіянських монастирях Марамороського комітату (за матеріалами візитацій 1749 та 1756 років)
- Ольга Шуміліна* **23** Церковно-співацька збірка Михайлівського Золотоверхого монастиря з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: підсумки наукових спостережень
- Євген Чернухін* **36** Наукова та епістолярна спадщина Римми Семенівни Харабадот (за матеріалами ф. 426 Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського)
- Людмила Петрушко* **60** Печаль і сльози в повчальній літературі християнського Сходу
- Лариса Гарбар* **77** Архівна спадщина Івана Крип'якевича у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
- Андрій Кутасевич* **93** Церковна музика у фонді 177 Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

Історія книжкових колекцій та зібрань

- Тетяна Антонюк* **108** Бібліотека Української вільної академії наук: історія та сучасність (за виданнями з фонду відділу зарубіжної україніки Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського)
- Олена Донець, Михайло Селівачов* **127** Полоніка в українському друкованому плакаті ХХ століття із зібрання відділу образотворчих мистецтв Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

Людмила Посохова **151** «Читабельний простір» козацької старшини другої половини XVIII століття: особиста бібліотека Степана Лашкевича

Валентина Лось **168** Українська книгозбірня Бібліотеки Філологічного відділу Ягеллонського університету: коротка характеристика (польськ. мовою)
Księgozbiór ukraiński Biblioteki Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego: krótki zarys

Кодикологія та кодикографія

Олена Гальченко, **195** Типологія книжкових застібок на українських кириличних пам'ятках XIV–XVIII століть
Світлана Зінченко

Дослідження в галузі спеціальних історичних дисциплін

Олена Політова **226** Видання і публікації про Літопис Самійла Величка періоду незалежності України як основа для наукових досліджень

Надія Кушлакова, **242** Часопис «Тяжелее воздуха» як джерело до вивчення історії вітчизняного повітроплавання
Варфоломій Савчук,
Ольга Рябченко

Олексій Хамрай **263** Бібліотечно-бібліографічна класифікація літератури Фонду юдаїки Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

Наталія Кашеварова **281** Документи Служби Уповноваженого фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП А. Розенберга (1934–1945) у Федеральному архіві Німеччини: джерелознавчий аспект (англ. мовою)

Ростислав **300** З архівів української міжвоєнної еміграції: епістолярний діалог Михайла Обідного з Аркадієм Животком
Радишевський,
Світлана Кагамлик

- Ганна Індиченко* **321** Міжнародне співробітництво українських, чеських і словацьких учених (1961–1970): історико-джерелознавча реконструкція
- Оксана Силка, Сергій Береговий, Лариса Синявська, Іванна Гуржій* **344** «Ma Vie»: паризький щоденник Бориса Лазаревського за 1927–1929 роки як джерело до вивчення історії української еміграції
- Вікторія Волошенко* **363** Практики підготовки до друку українських популярних брошур на зламі XIX–XX століть (за матеріалами листів до Михайла Комарова)

Публікація документів

- Юрій Мицик, Інна Тарасенко* **381** До історії Свято-Преображенського Мгарського і Свято-Покровського Ладанського монастирів

Збереження бібліотечних та архівних фондів

- Любов Затока, Ярослав Савчук* **401** Консерваційні заходи для збереження особливо цінних документів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: обстеження, дослідження, впровадження

До пам'ятних дат

- Надія Шип* **423** Наукова одержимість історика Василя Данилевича (1872–1936). До 150-річчя від дня народження
- Ольга Степченко, Ірина Корчемна, Тетяна Коваль* **456** Сковородіана у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. До 300-річчя від дня народження видатного українського філософа

Повідомлення

- Владислав Фультес, Микола Цап* **482** «Тріодь Цвітна» 1631 року з колекції стародруків книгозбірні Волинської богословської академії
- 498** Анонс нового видання Інституту рукопису

CONTENTS

Studies of Archival and Book Fonds

- Mykhailo Tupytsia* **5** Lviv editions of liturgical books in Basilian Monasteries of Maramorosh County (according to visitations of 1749 and 1756)
- Olha Shumilina* **23** Church-singing collection of St. Michael's Golden-Domed Monastery from fonds of Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine: results of scientific observations
- Yevhen Chernukhin* **36** Scientific and epistolary heritage of Rymma Semenivna Kharabadot (according to materials of fond 426 of Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine)
- Liudmyla Petrushko* **60** Sadness and tears in instructive literature of Christian East
- Larysa Harbar* **77** Archival heritage of Ivan Krypiakievych in fonds of Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
- Andriy Kutasevych* **93** Church music at fund 177 of Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

History of Book Collections and Gatherings

- Tetiana Antoniuk* **108** Library of Ukrainian Free Academy of Sciences: history and current state (According to publications from fond of Foreign Ukrainika of Institute of Book Studies of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine)
- Olena Donets, Mykhailo Selivachov,* **127** Polonica in Ukrainian printed poster of 20th century from collection of Department of Fine Arts of Institute of Book Studies of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

- Liudmyla Posokhova* **151** “Readable space” of Cossack foreman of second half of 18th century: personal library of Stepan Lashkevych
- Valentyna Los* **168** Ukrainian book collection of Library of Philology Faculty of Jagiellonian University: brief outline
(*in Polish*)

Codicology and Codicography

- Olena Halchenko, Svitlana Zinchenko* **195** Typology of book fasteners on Ukrainian Cyrillic monuments of 14th – 18th centuries

Studies in Special Historical Disciplines

- Olena Politova* **226** Editions and publications about Chronicle of Samilo Velychko of Ukraine’s independence period as basis for scientific research
- Nadiya Kushlakova, Varfolomii Savchuk, Olha Riabchenko* **242** “Heavier than air” journal as source of studying history of domestic aeronautics
- Oleksii Khamray* **263** Library and bibliographical classification of literature from Judaica Collection in Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
- Nataliya Kashevarova* **281** Documents of the Commissioner of the Fuehrer for the supervision of the entire intellectual and ideological schooling and training of the NSDAP (1934–1945) of Alfred Rosenberg in the Federal Archives of Germany: a source study aspect
(*in English*)
- Rostyslav Radyshevskyi, Svitlana Kahamlyk* **300** From archives of Ukrainian interwar emigration: epistolary dialogue of Mykhailo Obidnyi with Arkadii Zhyvotko
- Hanna Indychenko* **321** International cooperation between Ukrainian, Czech and Slovak scientists (1961–1970): historic and source reconstruction

- Oksana Sylka,* **344** “Ma Vie”: Paris diary of Borys Lazarevskyi (1927– 497
Serhii Berehovyι,
Larysa Syniavska,
Ivanna Hurzhiy 1929) as source for studying history of Ukrainian
emigration

- Viktoriya Voloshenko* **363** Ukrainian popular brochures prepress practices at
turn of 19th–20th centuries (based on materials of
letters to Mykhailo Komarov)

Publication of Documents

- Yurii Mytsyk,* **381** To history of Holy Transfiguration Mgar and Holy
Inna Tarasenko Intercession Ladan monasteries

Preservation of Librarian and Arhival Fonds

- Liubov Zatoka,* **401** Conservation measures for preservation of espe-
Yaroslav Savchuk cially valuables documents of V. I. Vernadskyi Na-
tional Library of Ukraine: examination, research,
implementation

To memorable Dates

- Nadiya Shyp* **423** Scientific obsession of historian Vasyl Danylevych
(1872–1936). To 150th anniversary of his birth
- Olha Stepchenko,* **456** Skovorodiana in fonds of Institute of Manuscript
Iryna Korchemna,
Tetiana Koval of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. To
300th anniversary of birth of outstanding Ukrai-
nian philosopher

Messages

- Vladyslav Fulmes,* **482** “Floral Triodion” of 1631 from collection of early
Mykola Tsap printed books of book collection of Volyn Ortho-
dox Theological Academy
- 498** Announcement of new publication from Institute
of Manuscript

У Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського побачило світ монографічне дослідження «Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: формування фонду, науково-дослідна та науково-інформаційна діяльність, створення електронного ресурсу», виконане авторським колективом співробітників Інституту рукопису. Видання репрезентує мету, засоби і результати науково-дослідницької та науково-інформаційної праці одного з найбільш знакових підрозділів Бібліотеки за перше двадцятиріччя XXI ст.

У перших трьох розділах колективної монографії розглядаються напрацювання фахівців Інституту з науково-теоретичних та конкретно-історичних досліджень рукописних книг, джерелознавчого й книгознавчого вивчення рукописних та книжних зібрань і колекцій, з комплектування та студіювання особових архівів, що разом складають історико-культурну спадщину України, яка зберігається у фондах Інституту рукопису.

Період 2000–2021 рр. характеризується подальшими розвитком усталених та створенням нових напрямів вивчення рукописної книги, які базуються на її уніфікованому науковому описуванні, а також на історико-джерелознавчому та книгознавчому дослідженні рукописної пам'ятки як об'єкта кодикології – її походження, структури, складу і змісту, мистецького оформлення, форми та оздоблення оправи, історії побутування, історичних записів тощо. Важливим результатом кодикологічного аспекту діяльності Інституту рукопису є укладання комплексних монографічних студій з історії рукописної книги кириличного, грецького, латинського, єврейського письма, що супроводжується теоретичними дослідженнями рукописно-книжної культури у хронологічному аспекті, розвитком атрибутивних методів аналізу документів різного походження, формуванням науково-інформаційного напрямку.

Вивчення історичних колекцій та зібрань Інституту рукопису спирається на використання комплексних історичних методів та унікальної археографічної методики дослідження колекційних фондів, з'ясування історії формування фонду в його окремих комплексах та в цілому, здійснення архівознавчого та документознавчого аналізу складу і змісту фонду та специфіки документальних джерел. Упродовж 2000–2021 рр. ґрунтовно вивчаються фонди єврейської книжкової та рукописної спадщини, вперше залучені до наукового обігу, виконана значна робота із систематизації комплексів джерел, здійснюється наукове описування і створення довідково-пошукового апарату на єврейські рукописи, періодики та книжкові видання.

Особові архівні фонди Інституту рукопису репрезентують різноаспектну та різновидову документальну спадщину видатних особистостей і є важливою інформаційною базою для історичних, філологічних, мистецтвознавчих та інших студій з гуманітарної сфери знань. Археографічні та джерелознавчі дослідження унікальних особових архівних фондів Інституту рукопису – це розкриття складу та змісту їх як частини рукописних фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, а також форма залучення отриманих наукових результатів до широкого суспільного обігу, що має велике значення для розвитку інтелектуальної та духовної складової історії України.

Четвертий розділ актуалізує науково-дослідні проекти з історії науки, архівної та бібліотечної справи України. У ньому схарактеризовано низку праць, присвячених дослідженню життєвого та творчого шляху В. І. Вернадського, Б. Є. Патона, А. Г. Загороднього та інших керманичів національної академічної науки. Також у 2000–2021 рр. знаковим напрямом дослідницької діяльності Інституту рукопису стало вивчення історії Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського як головної наукової і національної установи, де сконцентрувалися величезні фонди історико-культурної спадщини та інформаційного ресурсу України і яка пройшла через випробування ХХ ст., зберігши й примноживши свій інформаційний та культурний потенціал.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : формування фонду, науково-дослідна та науково-інформаційна діяльність, створення електронного ресурсу / авт. кол.: Т. О. Батанова, О. П. Бодак, О. М. Гальченко, Л. В. Гарбар, Л. А. Дубровіна, Н. М. Зубкова, Т. В. Коваль, І. С. Корчемна, О. П. Степченко, А. М. Сукало ; НАН України. НБУ імені В. І. Вернадського. Ін-т рукопису. Київ : НБУВ, 2021. 516 с.

Результати популяризації наукових знань, соціокультурної та видавничої діяльності, обслуговування читачів в ІР представлені в п'ятому розділі видання. Значна увага акцентується на таких пріоритетних напрямках роботи ІР НБУВ, як створення інформаційних ресурсів на засадах цифрових технологій та організація відкритого доступу до документальних джерел. У період інтенсивної інформатизації всіх суспільних процесів розгортаються роботи з укладання науково-облікових та довідкових баз даних на рукописні фонди, зібрані у сховищах Інституту рукопису, що дозволяє значно прискорити управління фондами та посилює пошукові можливості щодо отримання інформації про засновників, склад і зміст фондів, їхній облік, наукове описування та рух документів, удоступнює користування фондами, підготовку виставок тощо. Завдяки інтеграційним технологіям в Інституті рукопису започатковані бази даних на рукописні книги, історичні документи та особові архівні фонди різного походження, а також повнотекстовий ресурс збірника наукових праць «Рукописна та книжкова спадщина України». У Додатках до колективної монографії надано відомості про кадровий склад Інституту рукопису, наукові та публічні заходи, в яких брали участь співробітники підрозділу, електронні виставки, бібліографію науковців за 2000–2021 рр.

Наукове видання

РУКОПИСНА ТА КНИЖКОВА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

Випуск 29

*Затверджено до друку Вченою радою
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.
Протокол № 6 від 28 жовтня 2022 року.*

Редакторки

Н. М. Зубкова, Я. В. Кучмій

Редакторка-перекладачка

Д. Д. Лелюх

Відповідальна за випуск

Ю. Б. Дудка

Комп'ютерне верстання

О. С. Боляк

Підп. до друку 21.11.2022. Формат 70х100/16.

Друк офс. Ум. друк. арк. 40,625.

Наклад 200 прим. Зам. № 17.

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації КВ № 16087-4559Р від 16.12.2009 р.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 1390 від 11.06.2003 р.

Друкарня Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
03039, Київ-39, просп. Голосіївський, 3